

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЖИЛЕНКОВА ІРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 339.5(477:(47+57))-89 «1890/1914»

**ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КОНТЕКСТІ ІНТЕРЕСІВ АГРАРНО-
ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛУ (90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:

член-кореспондент НАН України, доктор
історичних наук, професор

Даниленко Віктор Михайлович

Київ–2016

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1.	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Проблеми історіографії	15
1.2. Джерельна база дослідження	62
1.3. Методологія та методи дослідження	78
РОЗДІЛ 2.	
ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ СВІТОВОГО РИНКУ	
2.1. Вплив світового ринку на розподіл праці у розвинутих країнах світу	87
2.2. Ринково-капіталістичні особливості промислового розвитку України у пореформену добу	112
2.3. Система протекціонізму в зовнішньоекономічній політиці Російської імперії	138
2.4. Податкова й тарифна політика уряду та органів місцевого самоврядування	165
РОЗДІЛ 3.	
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЯК ОСНОВА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	
3.1. Пристосування сільського господарства України до потреб світового продовольчого ринку	191
3.2. Велике землеволодіння як основа експорту аграрної продукції	203
3.3. Вплив урядової політики на розвиток і товарність сільського господарства України	224
3.4. Агрокультурні заходи органів місцевого самоуправління та громадських організацій щодо розвитку зовнішньої хлібної торгівлі	251
РОЗДІЛ 4.	
ЗОВНІШНЬОТОРГОВІ ІНТЕРЕСИ ПРОМИСЛОВОГО І АГРАРНОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНИ	
4.1. Експортно-імпортна політика промислового капіталу України	283
4.2. Аграрний капітал України і світовий продовольчий ринок	300
4.3. Українське селянство на арені світового продовольчого ринку	321

РОЗДІЛ 5.**ВПЛИВ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНИ НА ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНУ ПОЛІТИКУ УРЯДУ І ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ КІЛ**

5.1. Російсько-німецькі торгові угоди (1894 і 1904 рр.) та ставлення до них громадськості	340
5.2. Створення організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі	356
5.3. Ініціативи громадськості України щодо перегляду торгової угоди 1904 р. з Німеччиною	370
ВИСНОВКИ	389
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	400
ДОДАТКИ	502

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГПМВ.....	Головна палата мір і ваги
ГУЗіЗ.....	Головне управління землеустрою і землеробства
ДМЗ.....	Департамент митних зборів
ДТМ.....	Департамент торгівлі і мануфактур
КДП.....	Конституційно-демократична партія
МВС.....	Міністерство внутрішніх справ
МЗС.....	Міністерство закордонних справ
ЦНПК.....	Центральний народно-промисловий комітет
ЦСК.....	Центральний статистичний комітет

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Для соціально-економічного розвитку України останнього десятиліття характерні глибокі інституційні та структурні зміни у всіх сферах промислового та сільськогосподарського розвитку. Перехід на початку 1990-х років до ринкового господарського механізму зумовив кардинальну перебудову системи органів управління, не принісши очікуваних позитивних результатів. Остаточний вибір євроінтеграційного політичного курсу України у середині другого десятиліття XXI ст. визначає потребу не лише у високопрофесійних та кваліфікованих наукових дослідженнях щодо можливих ризиків від запровадження вільного економічного простору, а й переосмислення історичного досвіду регулювання зовнішньоторговельних відносин, зокрема кінця XIX – початку XX ст. До того ж в умовах структурної трансформації світового ринку особливо актуальним є те, щоб, базуючись на вітчизняних практичних напрацюваннях та враховуючи реалії глобального інформаційного суспільства, здійснити конструктивне планування розвитку експортно-імпортних відносин з іншими державами, визначити ефективність та доцільність тієї чи іншої моделі зовнішньоторговельної політики (фритредерство, протекціонізм та ін.), дослідити можливості вдосконалення регіональної інфраструктури з метою вирівнювання платіжного балансу, надання йому позитивного сальдо. Вивчення вказаної проблеми періоду особливої активізації світових міждержавних відносин наприкінці XIX – на початку XX ст. зумовлене необхідністю уникнення деструктивного впливу суперечностей між національною продукцією та іноземними товарами внаслідок паритетного компонування, а не одностороннього пригнічення.

Важливим у аналізі проблем зовнішньої торгівлі будь-якої країни є розуміння впливу фактору економічного «тиску» не лише з боку інших держав – партнерів або конкурентів на світових ринках, а й безпосередньо внутрішнього ринку, перш за все, його інституціональної інфраструктури. Подвійний характер впливу вказаного чинника зумовлює високий рівень змінності зовнішньоторговельних відносин, що впливає на специфіку інтересів аграрно-промислового капіталу. Для вказаного сектору структурні зміни особливо помітні в умовах активізації модернізаційних

процесів, що було властиво для Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Виникнення у цей період безлічі не лише еволюційних шляхів, а й таких кардинальних змін, які зазвичай спричиняють злам архаїчних тенденцій і формування нових конфігурацій, започаткування перспективних напрямів розвитку та структурних зрушень, призвело до істотних змін в структурі зовнішнього ринку.

Власне загальний соціально-економічний розвиток Російської імперії пореформеного періоду характеризувався нерівномірністю і суперечливістю. Саме в останній чверті XIX ст. дедалі помітнішим ставало втручання держави в економічне життя. Українською сільське господарство країни впливала світова аграрна криза, що розпочалася у другій половині 1870-х рр. Через зниження цін на продукцію землеробства на світовому ринку та падіння врожайності прибуткова частина бюджету зменшувалася. За цих обставин уряд різко посилив фіскальний характер митного обкладання імпортованих товарів, підвищив тарифи на залізничні перевезення. В той же час період депресивного розвитку економіки, характерний для 1880-х рр., змінився економічним піднесенням 1894–1900 рр. Для України він позначився інтенсифікацією темпів залізничного будівництва, створенням паливно-металургійної бази в Донбасі й Придніпров'ї, посиленням припливу іноземних капіталів. Завдяки залізничним магістралям, що були спрямовані до головних портів Чорного, Азовського і Балтійського морів та західного сухопутного кордону, Російська імперія все інтенсивніше втягувалася в міжнародний торговий ринок і певною мірою стала частиною світового господарства. Економічному піднесенню у ці роки сприяв експорт продукції сільського господарства. Тим більше, що у середині 1890-х рр. на ринках Західної Європи ціни на продукти землеробства почали зростати. При цьому їх експорт покращив бюджетний баланс країни, сприяв зростанню курсу кредитного рубля. Проте промисловий розвиток супроводжувався циклічними коливаннями, і в умовах промислового піднесення 1890-х рр. урядові кола надто великі надії поклали на результативність протекціоністської політики. Наступні події і, особливо, економічна криза 1900–1903 рр. засвідчили примарність цих сподівань – остання переросла у затяжну депресію, яка тривала щонайменше до

1909 р., а початок нового промислового піднесення був перерваний Першою світовою війною.

Актуалізація важливості вивчення подібних проблем у зазначеному історико-хронологічному періоді має поєднуватися із структуризацією цієї надскладної і надрізноманітної (з огляду на масштаб Російської імперії) проблеми з подальшим виокремленням регіональних аспектів. Зростання на сучасному етапі наукового інтересу до проблем історії зовнішньої торгівлі України та її окремих регіонів, динаміки і структури економічних відносин з іншими країнами, поряд із відсутністю комплексного історіографічного дослідження на обрану тему, зумовлює доцільність вивчення пропонованої теми.

Отже, актуальність дослідження експортно-імпоротної діяльності українських губерній Російської імперії у контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) визначається суспільно-практичною вагомістю та науковою необхідністю виваженого аналізу особливостей зовнішньоторговельних процесів, що дає змогу об'єктивніше розкрити та деталізувати загальну картину історико-економічного розвитку протягом указаного періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження Жиленкової І.М. «Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)» виконано в рамках наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та відповідно до науково-дослідницької проблематики кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка «Актуальні проблеми історії освіти України». Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 26 грудня 2012 р. (протокол № 6).

Метою дисертаційної роботи визначено комплексне вивчення зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу кінця XIX – початку XX ст., аналіз динаміки і тенденцій її розвитку; з'ясування місця і ролі українських земель у загальноімперській структурі

експортно-імпортних відносин; визначення залежності державного регулювання у цій сфері від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл.

Відповідно до мети поставлено такі основні науково-дослідницькі **завдання**:

– проаналізувати стан розробки теми в історіографії, визначити основні етапи та особливості її наукового вивчення, окреслити коло невивчених та малодосліджених проблем; виявити, систематизувати та класифікувати джерельне забезпечення дослідження, визначити загальний рівень і повноту у ході його використання;

– окреслити методологічний інструментарій, принципи та методи наукового дослідження проблеми;

– з'ясувати вплив світового ринку на загальний економічний розвиток українських губерній у пореформену добу;

– висвітлити процес становлення системи протекціонізму в зовнішній торгівлі, специфіку податкової політики імперського уряду;

– охарактеризувати динаміку і особливості розвитку сільського господарства українських губерній в контексті пристосування до потреб світового ринку та інтересів великого землеволодіння; розглянути роль українського селянства на арені світового продовольчого ринку наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.;

– визначити вплив урядової політики та зовнішньоторговельних агрокультурних заходів земств і кооперативів на розвиток сільського господарства;

– розкрити зовнішньоторговельні інтереси аграрно-промислового капіталу українських губерній, особливості експортно-імпортних пріоритетів та політики його представників;

– дослідити специфіку впливу української громадськості на експортно-імпортну політику урядових кіл і підприємницьких організацій, нормативно-правове та організаційне регулювання міждержавних торгових договорів;

– простежити процес створення та особливості функціонування системи організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі;

– узагальнити результати дослідження та запропонувати практичні рекомендації щодо регулювання зовнішньоекономічних відносин сучасної України з урахуванням можливих ризиків.

Об’єктом дослідження є соціально-економічний розвиток українських губерній Російської імперії, торговельно-економічні відносини їх з іншими країнами в другій половині XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії у 1890-х рр. – 1914 р. в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу та впливу інституційної організації експортно-імпоротної діяльності.

Хронологічні рамки теми визначені її спрямованістю та завданнями і охоплюють період з початку 1890-х рр. по 1914 р. – визначальний у процесі економічної трансформації українських земель у складі Російської імперії як одного із провідних господарських регіонів, орієнтованого в тому числі й на зовнішній ринок. Вибір *нижньої межі* (1890-ті рр.) зумовлений як загальними економічними процесами – утвердження індустріального суспільства та формування нового типу світового господарства в рамках структурних модифікацій міжнародних політико-економічних відносин, так і суто внутрішніми тенденціями, зокрема, нормативно-правовими змінами регулювання зовнішньої торгівлі – затвердженням у 1891 р. «Загального митного тарифу з європейської торгівлі» та подальшим підвищенням митних зборів у 1893 р. Це знайшло свій прояв і на українському рівні у формі зростання мита на імпортований цукор, кам’яне вугілля і кокс, що ввозилися через чорноморсько-азовські порти. *Верхня межа* пояснюється загальновідомими подіями початку Першої світової війни, яка зумовила кардинальне падіння активності та подальшу стагнацію зовнішньоторговельних операцій Російської імперії (і власне українських губерній), а також спричинила розбалансованість торгових зв’язків і структурну перебудову господарського комплексу на потреби ВПК. Одночасно в окремих випадках, з метою наочного підтвердження деяких теоретичних положень за допомогою порівняльно-історичного аналізу, а також ретроспективної характеристики, нижню межу в деяких сюжетних лініях було свідомо розширено.

Географічні межі дослідження відповідають адміністративним кордонам дев'яти українських губерній у складі Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії). Поодинокі випадки виходу за вказані територіальні рамки пов'язані із необхідністю створення цілісної картини зовнішньоторговельних відносин вказаного періоду в контексті загальнодержавної системи, а також з метою порівняльної аналогії з іншими регіонами.

Теоретико-методологічною основою дослідження стало дотримання принципів об'єктивності та історизму, системного та структурно-функціонального аналізу, логічного узагальнення та багатофакторності розвитку явищ і процесів на підставі критичного ставлення до джерел. Досягнення поставленої мети забезпечувалося послідовністю і системністю наукової студії. Проблемно-хронологічний підхід дозволив виділити вузлові аспекти теми. Згідно з принципом історизму зовнішня торгівля українських губерній розглядалася в історичному розвитку, у зв'язку з конкретними умовами, простежено еволюційність характеру зовнішньоторговельної політики Російської імперії. Його врахування дало змогу комплексно простежити зміни в тогочасному законодавстві, практичній системі регулювання експортно-імпортних відносин. Для реалізації поставлених завдань було використано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та конкретно-історичних *методів*. Діахронний метод використовувався як орієнтир для розробки періодизаційного поділу в зовнішньоторговельних відносинах українських губерній у 1890-х роках – 1914 р. Синтез споріднених принципів системності та розвитку дав змогу розглянути окремі складові вказаних історичних процесів. Досить тісно з таким підходом пов'язане і дотримання принципу багатофакторності, який сприяв урахуванню різноманітних суб'єктивних та об'єктивних чинників дій державних інституцій насамперед в інтересах аграрно-промислового капіталу. Використання ретроспективного методу сприяло визначенню найпомітніших рис і тенденцій розвитку зовнішньої торгівлі українських губерній у хронологічному розрізі (з поетапним аналізом); порівняльного методу – розкриттю суті та причин окремих

явищ (наприклад, переходу до чітко вираженої політики протекціонізму), які вивчалися за спільністю/відмінністю притаманних їм ключових ознак, особливо у зіставленні із практикою європейських країн. Застосування системного підходу зумовило розгляд зовнішньої торгівлі українських губерній як органічної частини загальноросійського процесу. Детально простежити зміни у динаміці активності зовнішньої торгівлі, рівнях прибутковості та втрат вітчизняної промисловості і сільського господарства як від посилення протекціоністських заходів, так і у процесі вільної конкуренції, з урахуванням об'єктивної необхідності економіки у розвинених технологіях, дав змогу статистично-економічний метод. Обов'язковою умовою досягнення поставленої мети і максимально повного використання можливостей джерельних матеріалів та історіографічних напрацювань стало застосування уніфікованої оптимальної методики обробки і аналізу кількісних даних.

Наукова новизна одержаних результатів визначена метою, завданнями та постановкою проблеми дослідження.

Вперше в історичній науці:

- сформульовано та розроблено актуальну наукову проблему, яка не отримала належного висвітлення та дослідження в історичній літературі – комплексний аналіз зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії у контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (1890-ті рр. – 1914 р.);

- на основі використання широкої джерельної бази, у тому числі й архівних матеріалів, та з урахуванням сучасних історіографічно-дослідницьких концептів і застосування комплексу теоретико-методологічних підходів розглянуто зовнішню торгівлю українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. як форму економічної діяльності, що розвивалася і регулювалася не лише на основі суто урядової політики Російської імперії, а й інтересів капіталу, в тому числі й регіонального, та широких кіл громадськості;

- проаналізовано взаємозв'язок між специфікою розвитку світової економіки протягом вказаного періоду та роллю українського селянства на міжнародному продовольчому ринку; зовнішньоторговельними агрокультурними заходами земств

і кооперативів українських губерній та пристосуванням сільського господарства до потреб експортно-імпортних відносин Російської імперії;

– відображено генезу інтересів українського промислового капіталу та громадськості в контексті системи торгових договорів російського уряду кінця XIX – початку XX ст.

Уточнено:

- особливості здійснення податкової політики Російської імперії в українських губерніях у взаємозв'язку із діяльністю органів місцевого самоврядування та визначенням впливу на динаміку активності зовнішньої торгівлі;

– етапи та основні риси формування українського аграрного капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст., ступінь впливу урядових заходів на цей процес;

– характер зовнішньоторговельних інтересів промислового капіталу та його експортно-імпортної політики у контексті внутрішньогосподарських проблем і зовнішньоекономічних тенденцій.

Дістали подальшого наукову розвитку:

– проблеми економічного розвитку українських губерній у пореформену добу, особливості еволюції великого поміщицького землеволодіння другої половини XIX – початку XX ст.;

– специфіка становлення системи протекціонізму у внутрішній політиці російського уряду та зовнішньоекономічній діяльності;

– обставини створення і особливості функціонування системи організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі;

– положення щодо характеру російсько-німецьких експортно-імпортних відносин, впливу торгових договорів Російської імперії з Німеччиною (1894 р., 1904 р.) на розвиток зовнішньої торгівлі українських губерній.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його окремих положень і результатів під час подальшого наукового вивчення історії економіки України другої половини XIX – початку XX ст., для створення узагальнюючих праць з історії України, відповідних методичних посібників і

навчального забезпечення, а також у процесі викладання у вищих навчальних закладах. Матеріали дослідження мають практичне значення для підвищення рівня знань населення про процеси становлення та розвитку зовнішньої торгівлі протягом вказаного періоду, експертно-аналітичної роботи, оптимізації діяльності державних органів влади, у ході теоретичної розробки економічних концепцій розвитку та для загальної актуалізації значення історії.

Особистий внесок здобувача. Винесені на захист положення та висновки дослідження одержані дисертантом самостійно. Результати проведеної роботи ґрунтуються на матеріалах, зібраних і проаналізованих здобувачем особисто.

Апробація результатів. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені А. Малишка НПУ імені М.П. Драгоманова. Окремі положення дисертаційної роботи були оприлюднені у формі доповідей та повідомлень на 10 міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: V Міжнародній науковій школі-семінарі «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпропетровськ, 2011), Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни)» (Київ–Черкаси, 2014), V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2015), V Міжнародній науковій конференції «Аркасівські читання. Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи» (Миколаїв, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість, суспільство, політика – 2015» («Osobowości, społeczeństwo, polityka – 2015») (Люблін (Польща), 2015), Третій Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна наука: проблеми, прогнози та рішення» («Современная Наука: Проблемы, Прогнозы и Решения») (Тбілісі (Грузія), 2015), Міжнародній науково-практичній конференції «IV Міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, 2015), Дев'ятій міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпропетровськ, 2015), Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Київ, 2015).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 35 наукових праць, з яких 1 індивідуальна монографія (38,83 ум. друк. арк.); 21 стаття у наукових фахових виданнях, 4 з них включені до реєстру міжнародних наукометричних баз, 2 публікації – у виданнях іноземних держав, 3 – у збірниках наукових праць, 10 – у матеріалах і тезах конференцій.

Структура дослідження визначається змістом теми, метою та науковими завданнями і складається зі вступу, п'яти розділів (17 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (102 сторінки, 1116 найменувань), дев'яти додатків. Основний зміст дисертації становить 399 сторінок, загальний обсяг – 519 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Проблеми історіографії

Трансформація та оновлення політико-економічного та соціокультурного простору, що постав в умовах занепаду тоталітарних режимів та ідеологій наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., потребує об'єктивних змін і в теоретичних підходах під час дослідження наукових проблем. У цьому контексті засадничого статусу набуває національно-державницька ідеологія, представники якої, однак здебільшого по-новому повторюють і ретранслюють попередню концепцію хибного виокремлення домінуючого чинника в історичному процесі. Урахування цієї специфіки визначає необхідність дослідження економічних проблем минулого України насамперед на основі критичного і водночас об'єктивного аналізу теоретичних напрацювань попередників, виявлення новітніх ефективних методологічних засад та підходів, переосмислення ретроспективних методів історичного аналізу, усунення недоліків у сучасній ідеалістично-романтичній концепції. Дотримання вказаних першооснов у контексті наукового дослідження проблем зовнішньої торгівлі України у взаємозв'язку з інтересами промислового і аграрного капіталу (1890-ті рр. – 1914 р.) забезпечує конструювання якісного та збалансованого фактологічно-теоретичного історичного базису.

Різноманітний та комплексний характер обраної теми визначив доцільність застосування репрезентативної вибірки необхідних для аналізу історіографічних робіт. Виходячи з цього, першочерговий науково-дослідницький інтерес для нас мають праці, проблемна тематика яких охоплює такі напрямки, як: економічна політика Російської імперії в умовах формування світового ринку, розвиток сільського господарства України у взаємозв'язку із зовнішньою торгівлею, промисловий і аграрний капітал як чинник зовнішньоекономічної діяльності, вплив громадських кіл на експортно-імпорتنу політику урядових кіл та ін. Умовно

означений тематичний відбір поєднано із акцентуванням уваги на низці важливих у методологічному плані робіт, працях загальнофонового характеру та історіографії, яка стосується господарських і фінансових аспектів розвитку Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., репрезентує новітні підходи у вивченні дотичних проблем.

Сукупність вказаних досліджень включає праці переважно українських (в тому числі діаспорних) та російських науковців і, відповідно до усталеної хронологічної періодизації, поділяється на три групи: дорадянського, радянського та сучасного періодів.

Водночас комплекс праць переважно науковців Російської імперії, нами поділено на декілька тематичних підгруп. Винятком стали фонові праці та інші, що були перекладені на російську мову й мали популярність у Російській імперії, в тому числі й серед владних кіл, опосередковано впливаючи таким чином на формування державної політики у сфері зовнішньої торгівлі.

Аналізуючи роботи дореволюційного періоду (кінець XIX ст. – 1917 р.), насамперед варто уточнити, що як методологічний базис нами використовувалися праці європейських вчених М. Вебера [576], Р. Гільфердінга [589], В. Зомбарта [538], К. Каутського [649], Ж. Лескюра [688], Р. Майо-Сміта [696], Ф. Науманна [717] та ін. Ця група досліджень має переважно теоретичний характер і вони важливі для розуміння структури тогочасного економічного розвитку насамперед капіталістичних відносин; закономірностей і специфіки промислових криз, їх впливу на зовнішньоторгову активність; основних економічних вчень у рамках обґрунтування доцільності проведення державної політики протекціонізму (обмеження міжнародної торгівлі, втручання держави, захист національного виробника) або фритредерства (доктрина вільної торгівлі і невтручання держави). Характерно, що дослідження зазначених учених тісно пов'язані з їхніми політичними поглядами, що зумовлює необхідність об'єктивного аналізу подібного наукового доробку. Так, у 1910 р. австрійський і німецький економіст Р. Гільфердінг опублікував у Відні працю «Фінансовий капітал» (пізніше неодноразово перевидану у Радянському Союзі), в якій доводив, що фінансовий

капітал, утворений шляхом злиття банківського і промислового, прагнув підпорядкувати собі державу і використовувати її силу «для того, щоб проводити політику експансії і приєднувати нові колонії». Згодом експорт капіталу з метою послаблення дії економічної кризи всередині країни ставав засобом підпорядкування бідних і відсталих країн капіталістичними державами. У цьому контексті автор наголошував, що фінансовий капітал озброювався національною ідеєю, яка в таких умовах «вже не визнає права кожної нації на політичне самовизначення і незалежність» [589].

Узагальнену картину про економічне становище Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяють сформулювати праці С. Бехтєєва, М. Бунге, С. Вітте, В. Гурка, В. Косинського, В. Постнікова, М. Тугана-Барановського, О. Фінна-Єнотаєвського. Більшість із вказаних авторів, будучи державними чиновниками, представляли офіційну точну зору на питання зовнішньоторговельної діяльності Російської імперії і відстоювали необхідність яскраво виражених протекціоністських перетворень, які б слугували на користь розвитку вітчизняної промисловості. У відносно обережному вигляді ця теза простежується у роботах М. Бунге (стаття «Промисловість та її обмеження у зовнішній торгівлі») [847–848], В. Гурка (праця «Підвалини народного господарства Росії: Аграрно-економічні етюди») [612] і особливо яскраво помітно – у С. Вітте (дослідження «З приводу націоналізму. Національна економіка і Фрідріх Ліст») [582]. Недоліком такої точки зору було неврахування значення притоку іноземних інвестицій для економіки та об'єктивна необхідність будь-якого суспільства у високотоварній продукції.

З іншої сторони, ця група (фонових) робіт дала змогу наповнити дослідження фактологічними даними щодо окремих аспектів:

– становлення протекціоністської митної політики держави та її впливу на собівартість промислових і сільськогосподарських товарів; передумови і закономірність перевиробництва в Російській імперії на початку XX ст. (С. Бехтєєв) [551–553];

– розвитку продуктивних сил та започаткування стимулюючих заходів з метою підвищення рівня конкурентоспроможності продукції сільськогосподарського виробництва Російської імперії на зовнішніх ринках (К. Косинський) [661];

– становища сільського господарства у південноукраїнських губерніях (Таврійська, Херсонська, Катеринославська) та рівня його технічної оснащеності; чинників впливу на врожайність (В. Постніков) [743];

– розвитку фабричного виробництва; значення дрібного та середнього підприємництва для зовнішньої торгівлі та загалом ринкових відносин у Російській імперії, участі в цьому процесі державних інституцій (М. Туган-Барановський) [776];

– загального господарського розвитку Російської імперії у 1890–1910 рр. з соціал-демократичної точки зору (О. Фінн-Єнотаєвський) [782] та ін.

Необхідно констатувати, що питання вибору оптимальних шляхів розвитку економіки Російської імперії (між принципами фритредерства і державного протекціонізму) як теоретична проблема самостійно постала в тогочасній науковій думці вже наприкінці 1850-х рр., викликавши активне обговорення та дискусії серед широких кіл громадськості, публіцистів, економістів, політичних діячів. Саме ці публікації, незважаючи на їх яскраво виражений тенденційний характер та вплив епохи, заклали дослідницький фундамент для подальших прикладних студій. До того ж їх наукова основа перебувала переважно в орбіті формування нової тарифної політики Росії, яка поряд з іншими заходами (потужна система державних замовлень та закупівель, підтримка розвитку залізничної інфраструктури та ін.) мала прискорити господарський розвиток, вивівши імперію Романових у ряд потужних світових держав. А ключовим засобом реалізації цього задуму була саме політика протекціонізму, покликана регулювати зовнішньоторговельну діяльність шляхом прийняття необхідних митних ставок. Розвиваючись у цьому напрямку, дореволюційні науковці та публіцисти висвітлювали історію зовнішньої торгівлі, процес формування митних тарифів, відповідності експортно-імпоротної діяльності інтересам промислового і аграрного капіталу, пояснювали доцільність або хибність

відповідних заходів не лише у контексті власного економічного бачення, а й політичної позиції.

Варто констатувати, що деякі праці (наприклад, В. Вітчевського, С. Гулішамбарова, В. Покровського, Я. Полфьорова, К. Скальковського, М. Соболева, О. Чупрова, М. Шаврова, І. Янжула та ін.) дореволюційного періоду, які мають універсальний характер і не відповідають запропонованому нами внутрішньому поділу на тематичні підгрупи, потребують першочергового аналізу.

Порівняльну характеристику розвитку митного законодавств у Російській імперії та Німеччині здійснено у комплексній роботі німецького вченого В. Вітчевського «Торгова, митна і промислова політика Росії з часів Петра Великого до наших днів» (1909) [583]. Аналізуючи відповідні процеси, автор убачав у них вплив утвердження національного економічного курсу, що відповідав тогочасним внутрішнім потребам. Структура викладу матеріалу передбачала спочатку поетапний (залежно від міністра) розгляд фінансової політики Російської імперії, а потім безпосередньо торгової і митної. Висвітлюючи загальні процеси, пов'язані із «поверненням до протекціонізму» та збільшенням митних ставок у 1881–1890 рр. В. Вітчевський акцентував увагу і на значенні цих заходів для прибуткової частини бюджету, загального торгового балансу. Характерно, що ці питання були органічно поєднані з розкриттям політики укладання торгових договорів не лише з Німеччиною, а й з Китаєм, Іраном та ін., а у ролі чинників їх підготовки виступили як державні інтереси, так і позиція громадськості [583, с. 141–150].

Варто зауважити, що вказана праця В. Вітчевського є однією з найбільш узагальнюючих та конкретизованих стосовно досліджуваної нами проблеми серед усіх дореволюційних видань цієї групи. Однак, водночас при оцінці об'єктивності окремих теоретичних положень, зокрема, що стосується надмірної критики окремих заходів уряду Російської імперії, загального розгляду держави як «країни обмежених можливостей», слід все-таки враховувати німецьке походження автора [583, с. 350–362].

Високим професіоналізмом та рівнем авторського аналізу вирізняються численні праці економіста С. Гулішамбарова («Всесвітня торгівля у XIX ст. і участь

у ній Росії», «Міжнародна торгівля птицею і пташиними продуктами...», «Порівняльна статистика Росії в світовому господарстві та в ряді великих держав в перше десятиліття царювання імператора Миколи II (1894–1904 рр.)» та ін.), присвячені різноманітним аспектам розвитку торгівлі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., в тому числі й окремими товарами [605–608]. Варто відмітити, що відповідні знання автора спираються не лише на суто авторські теоретичні напрацювання, а й мають надійне джерелознавче підґрунтя. Так, інформацію про розвиток світового ринку, огляд торгівлі в країнах і за різними товарними позиціями одержав С. Гулішамбаров під час службових відряджень до країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки.

На окрему увагу заслуговує статистичне дослідження світового господарства і долі в ньому Російської імперії у 1894–1904 рр. вказаного автора. Так, використовуючи табличні моделі, С. Гулішамбаров наочно відобразив по роках зростання експортно-імпортного обороту та загальну вартість товару, порівнявши цю інформацію з показниками інших провідних країн (Великобританія, Німеччина, Франція, Австро-Угорщина, Італія, США). Серед основних висновків, одержаних на основі таких даних, варто назвати зниження обсягів російсько-англійської торгівлі на користь насамперед збільшення експорту та імпорту з Німеччини. Водночас автор показав позитивну динаміку в товарообороті Російської імперії з більшістю вищеназваних держав. Винятком була лише Німеччина – станом на 1904 р. її імпорт незначно переважав російський експорт [607, с. 59–63].

У цій же праці, зупиняючись на оглядовій характеристиці найважливіших світових подій економічного та політичного життя кінця XIX – початку XX ст., С. Гулішамбаров підкреслював, що відмова Російської імперії від автономного митного тарифу (однаковий для всіх країн) була пов'язана не з державними інтересами (наповнення бюджету чи стимулювання розвитку національної промисловості), а з європейською практикою запровадження конвенційних (знижених) та загальних (підвищених) мит. Як наслідок, перехід до подвійних тарифів, за словами дослідника, зумовив різке ускладнення відносин з Німеччиною.

Згодом підписання загальновідомого договору 1894 р. зумовлене необхідністю стабілізації міждержавних стосунків [607, с. VII–VIII].

Оглядову характеристику торгових відносин Російської імперії у контексті аналізу її зовнішньої політики здійснив публіцист, громадський і державний діяч К. Скальковський. Будучи секретарем «Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі», а також членом комісії з розробки митного тарифу 1891 р., він відверто відстоював протекціоністську точку зору навколо якої власне і побудована його книга «Зовнішня політика Росії і становище іноземних держав» [761].

На різноплановому джерельному матеріалі базуються праці професора-економіста М. Соболева, в яких простежується протилежна від поданої С. Гулішамбаровим думка про те, що визначальним завданням митної політики Російської імперії було не дотримання принципів протекціонізму, а банальне наповнення бюджету. Подібне критичне бачення багато в чому варто пов'язувати із політичною позицією автора як активного діяча опозиційної до уряду Конституційно-демократичної партії (КДП).

Розглянувши історію митної політики Російської імперії у другій половині XIX ст., М. Соболев зауважував, що тогочасна політика покровительства, набувши постійного характеру та охопивши усі галузі промисловості незалежно від ступеня їх розвитку, стала суттєвим митним тягарем для іноземних товарів. Така модель, за його словами, майже унеможливила належне залучення іноземних капіталів у економіку країни. «Всі теоретичні основи протекціонізму зневажалися найбезсоромнішим чином, – писав він. – З трьох цілей, що переслідувала митна політика Росії в XIX ст., цілком здійснилася тільки одна – фіскалізм. Протекціоністські завдання за своєю постановкою абсолютно не відповідали принципам протекціонізму і мало досягли мети розвитку внутрішньої промисловості. Мета – створити сприятливий торговий баланс – стала плодом теоретичних помилок і була абсолютно марною. Залишається третє завдання – одержання найвищого доходу шляхом оподаткування іноземних товарів під час їх ввезення, яке і було блискуче здійснено [766, с. VI]».

Окремі питання митної та податкової політики Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. розглядав у своїх працях (а також спогадах – див. р. 1.2) відомий економіст, професор Московського університету І. І. Янжул (1845–1914). Серед них: «Нарис російської торгівлі у Середній Азії», «Англійська вільна торгівля», «Досвід дослідження англійських непрямих податків. Акциз», «Фінансове право. За лекціями ординарного професора І.І. Янжула», «Нариси та дослідження. Збірник статей з питань народного господарства, політики та законодавства», «Між справою. Нариси з питань народної освіти, економічної політики та суспільного життя» та ін.

Особливу важливість для дисертації має останній збірник, в якому варто виокремити статтю «Вільна торгівля і протекційна політика» [809]. У ній І. Янжул, порівнюючи дві системи – фритредерство та протекціонізм, вказував, що вони «мають лише відносне значення і обидві мають однакове право на існування». На думку дослідника, варто лише чітко визначити ті основні принципи, які будуть покладені в основу «раціонально влаштованої митної системи». Водночас держава, на думку автора, має керуватися розробленими ним такими правилами:

- рівень митного оподаткування не повинен бути надмірно високим, щоб не доходити до ступеня повної заборони (ембарго) на ввезення іноземних товарів;
- згодом мита мають поступово знижуватися (аж до їх цілковитого скасування), оскільки їх заступницький характер спрямований на *первинне* стимулювання розвитку виробництва, а не на *постійне*, після досягнення цієї мети об'єктивно державний апарат зобов'язує виконувати це правило;
- митна система повинна мати диференційований характер: для товарів кожної галузі промисловості варто встановлювати окремий рівень оподаткування;
- треба завжди враховувати інтереси аграрного капіталу і простих робітників;
- під час збільшення розміру будь-якого протекційного мита або під час введення нового варто враховувати можливий тиск на уряд тих промислових кіл, яких не стосувалися ці зміни з метою посилення державного захисту щодо них (це, очевидно, потягне за собою загальне посилення протекціонізму) [809, с. 383–388].

Кажучи про відповідність цих вимог наявній у другій половині XIX ст. в Російській імперії митно-тарифній політиці, І. Янжул різко критикував окремі урядові постанови, які суперечили принципам раціонального оподаткування. Для прикладу, це стосується запровадженого у 1885 р. мита розміром 5 коп. золотом з пуда на сільськогосподарські машини та знаряддя, яке не сприяло підвищенню конкурентоспроможності землеробства на зовнішньому ринку хліба, адже обмежувало можливості використання нової техніки і, відповідно, інтенсифікацію виробництва.

Загалом, варто вказати на збалансованість позиції І. Янжула як щодо теоретичного аналізу доцільності державного протекціонізму та фритредерства, так і до власне аналізу тогочасної митної політики Російської імперії. Водночас світовий досвід наштовхував його на думку про те, що обидві системи при певних умовах однаково виправдовуються історією; жодна з них не може претендувати на особливу перевагу, і обидві можуть сприяти розвитку промисловості та народного блага [1006]. Характерно, що вчений до того ж окрему увагу звертав також і на з'ясуванні наслідків запровадження тих чи інших заходів для матеріального становища пересічних робітників, що, на наш погляд, пов'язано з його службою як фабричного інспектора.

У дослідженнях інших авторів (які умовно виділені нами як універсальні) подано оглядову характеристику зовнішньоторговельної політики Російської імперії (В. Покровський [223]), а також порушено проблеми, пов'язані із: торгівлею худобою, м'ясними продуктами та сільськогосподарськими машинами напередодні Першої світової війни (Я. Полфьоров [739–741]); залізничним господарством (О. Чупров [792–793]) і торговим флотом (М. Шавров [796]), їх впливом на інтенсивність і напрямки торгових шляхів тощо. Так, кажучи про заходи підтримки російського торгового мореплавства, останній із вказаних дослідників, інженер М. Шавров, будучи безпосередньо знайомим із проблемами розвитку чорноморських портів, вказував на необхідність не лише посилення державного протекціонізму, а й підвищення загального рівня технічного та промислового розвитку країни [796, с. 1].

Всю іншу наявну та опрацьовану літературу дореволюційного періоду, в якій безпосередньо розкриваються окремі питання зовнішньої торгівлі України в контексті інтересів промислового і аграрного капіталу (кінець XIX – початок XX ст.), нами було поділено на декілька умовно-орієнтовних тематичних підгруп. Зокрема, це праці, присвячені:

1) історії митної політики Російської імперії (в тому числі й українських губерній у її складі) в контексті аналізу зовнішньоторговельних відносин, та власне теоретичній розробці митних тарифів і їх дії наприкінці XIX – на початку XX ст. (В. Денисов, М. Довнар-Запольський, І. Канделакі, В. Касперов, К. Лодиженський, Д. Менделєєв, Я. Новіков, М. Соколов, П. Спаський);

2) розвитку окремих галузей промисловості Російської імперії (залізничної, металургійної) та її взаємозв'язку із зовнішньоторговельною діяльністю, впливом іноземного капіталу та ін. (М. Авдаков, П. Андрєєв, Г. Вольтке, І. Глівіц, К. Загорський);

3) фінансовій політиці Російської імперії, її значення для економічного розвитку та інтенсивності зовнішньої торгівлі (В. Ашик, І. Бліох, М. Герценштейн, К. Лейтес, П. Мігулін);

4) становищу сільського господарства і експорту його продукції, митної політики Російської імперії в цьому контексті (Ф. Бар, О. Билимович, А. Бориневич, Б. Веселовський, О. Волков, О. Зак, М. Костров, А. Кулижний, О. Левицький, П. Лященко, В. Мезенцов, С. Остапенко, О. Радциг, Г. Сазонов, О. Челінцев).

Чільне місце серед праць першої підгрупи мають напрацювання російського вченого-енциклопедиста Д.І. Менделєєва, який брав безпосередню участь в розробці митного тарифу 1891 р. і комплексно простежив зв'язок між економічним добробутом країни та особливостями її експортно-імпоротної діяльності [228]. Варто зауважити, що магістральним пунктом розробленої науковцем програми соціально-економічного розвитку Російської імперії був так званий митний (раціональний) протекціонізм (крім того він виділяв і первинний протекціонізм), запровадження якого, поряд із здійсненням інших заходів, мало створити ґрунтовні передумови для швидкої індустріалізації і забезпечити економічну незалежність. Д. Менделєєв

вбачав сутність протекціонізму не в спрощеному зростанні мит на ввезені товари і не в забороні на їх ввезення, а у створенні сприятливих економічних умов для розвитку власної промисловості. На основі цього підходу вчений і дійшов висновку про те, що правильним «тямущим» тарифом треба вважати тільки той, в якому кожен вид і рід товарів обговорено окремо. «Крім первинного протекціонізму, – вказував він, – охочого все і вся розвинути у своїй країні і, що не допускає до себе іноземні товари, які можуть вироблятися у своїй державі, і крім охоронного протекціонізму, існує і ...розумний протекціонізм, який з повним розрахунком усіх природних умов країни накладає пропорційно високі мита на товари, що мають всі шанси розвитку їх усередині країни [228, с. 46, 54]».

Варто підкреслити, що роботи Д. Менделєєва мають не лише суто теоретичне значення, а й практичну важливість, особливо враховуючи його багаторічне співробітництво з Міністерством фінансів Російської імперії, де його особливо цінували і намагалися ефективно використати потенціал вченого. Так, він активно співпрацював з відомством у період міністерства С. Ю. Вітте (1892–1903), якому було притаманне втілення ідеї «виховного протекціонізму» – тимчасового митного захисту молодих галузей національної промисловості. В. Патрухін, який на початку ХХ ст. працював під керівництвом Д. Менделєєва в Головній палаті мір і ваги (ГПМВ), згадував, що в той час без участі Дмитра Івановича не організовувався жоден важливий захід у сфері торгівлі та промисловості, «не кажучи вже про залучення його до участі у важливіших комісіях, які обговорювали питання, що істотно зачіпали зазначені вище галузі фінансово-економічного життя Росії та її взаємовідносини із закордоном». Поряд із митною проблематикою, вченого цікавили й проблеми загального економічного розвитку Російської імперії. Так, розглядаючи сільське господарство як галузь єдиного народногосподарського комплексу, Д. Менделєєв вказував на необхідність надання йому допомоги шляхом промислового покровительства, оскільки воно не тільки не суперечило інтересам галузі, а й, навпаки, сприяло його розвитку [1005].

Досить нестандартну точку зору на розвиток аграрної торгівлі Російської імперії подав у статті «Сучасне становище російської торгівлі (З приводу

економічної записки Міністерства фінансів)» голова Експортної палати В. Денисов [615]. Зокрема, порівнюючи позицію російської та американської влади стосовно вітчизняних землеробів, він зазначав, що «все, що російське, потребує попередньої обробки, сортування. З огляду на підвищену засміченість хліб приречений на найнижчу розцінку». У той же час, як писав він, за американським хлібом з огляду на втручання держави, що запровадила власну систему хліботоргівлі з елеваторами, хлібними «сертифікатами», класифікацією зерна та інспекцією, закріпилася репутація добре очищеного, якісного продукту. Згодом саме це, як справедливо стверджував В. Денисов, сприяло високому впливу представників американської торгівлі на європейському ринку [946, с. 76–77].

Дослідження В. Денисова цікаве і важливе тим, що серед іншого, автор демонструє принципову рішучість та безкомпромісність стосовно розкриття усіх недоліків в організації як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі. Зокрема, щодо останньої він відверто констатує наявність таких проблем, як відсутність розуміння у виробників співвідношення попиту і пропозиції, та, як наслідок, їх відстороненість від реальних цін і високу залежність від торгових посередників. Не можна не погодитися з такою оцінкою, особливо враховуючи вплив означеної ситуації на розвиток економіки, купівельну спроможність виробників щодо технічного оснащення промислових потужностей за рахунок прибутків від збуту.

Належний аналітичний рівень мають і дослідження інших представників першої підгрупи дореволюційної історіографії: М. Довнар-Запольського – про актуальні для початку ХХ ст. завдання експорту Російської імперії та взаємозв'язок відповідних процесів із світовими тенденціями розвитку торгівлі (з підтвердженням ключових тез статистичними таблицями та діаграмами) [618–619]; І. Канделакі – про вплив комплексу чинників (транспорт, близькість до промислових регіонів, специфіка місцевості) на активність ярмаркової торгівлі та попит на різні групи товарів [646]; В. Касперова та В. Покровського – про вплив німецько-російських відносин на експортно-імпорتنний баланс [647]; К. Лодиженського – про становлення митної політики Росії, зокрема, розробку митних тарифів другої половини ХІХ ст. (у цьому процесі автор брав безпосередню участь) у поєднанні з

аналізом урядового курсу та внутрішньогосподарської продуктивності [690], Я. Новікова – про значення протекціонізму з точки зору його критики як «взаємного здирництва, що практично тотожне з конфіскацією... економічним рабством, що зменшує добробут громадян» [723]; П. Спаського – про загальні питання історії торгівлі та промисловості [643–644] та ін.

Характерно, що праці цієї підгрупи («митно-торгові» роботи), так само як і дослідження з історії фінансової політики Російської імперії (третя підгрупа), за невеликими винятками, видавалися під егідою Міністерства фінансів або принаймні особами, пов'язаними з цим відомством. Зауважимо, що ця риса аж ніяк не применшує історіографічну цінність відповідних наукових праць, однак визначає їх більш виражений, порівняно з іншими, офіційний характер та досить високий рівень відповідності поданих в них авторських тверджень тогочасній державній політиці.

Не лише суто історіографічну, а й частково джерелознавчу важливість має невелика праця другої підгрупи – підприємця та гірського інженера М. Авдакова «Огляд умов для розвитку залізної промисловості півдня Росії» (1885), який неодноразово обирався уповноваженим з'їздів гірничопромисловців Донбасу з питань залізничних тарифів та митної політики [534]. Навівши ряд статистичних даних, що стосувалися не лише означеної в назві роботи залізної промисловості, а й кам'яновугільної, він структурно порівняв відповідні виробничі показники з обсягами імпортової продукції та дійшов логічного висновку про необхідність проведення державою більш продуманої митної політики. «Нам доводиться піклуватися не лише про захист гірничої промисловості та захищати її митами від іноземного привозу, й захищати її від тієї значної переробки іноземного чавуну, на іноземному вугіллі, що безсумнівно, Росії не вигідно [534, с. 3–4]». У цьому контексті варто розуміти прямий зв'язок між протекціоністською позицією М. Авдакова та належністю його до промислових кіл Донбасу, тобто намаганням захистити інтереси тієї соціальної групи, до якої належав він сам.

До такої ж вузькоспеціалізованої літератури варто зараховувати й іншу працю цієї підгрупи – історико-економічне дослідження П. Андрєєва, в якому основна увага приділена розбудові окремих гілок Південно-Західної залізниці до та після її

переходу в державне управління (1880–1904 рр.) [540]. До того ж важливість цього дослідження для нас полягає у можливості оцінити вплив приватного капіталу та казенного володіння не лише на активність розвитку залізничної мережі, а й на формування нових торгових шляхів, інтенсивність та динаміку транспортних перевезень тощо. У цьому досить подібний характер має робота І. Глівіца [594] та низка оглядових брошур К. Загорського [631–633].

Натомість суттєво ширший контекст (з точки зору охоплення всієї промисловості Російської імперії), однак ознайомчий стиль, має невеличка праця Г. Вольтке (вперше видана як стаття у 1901 р. в журналі «Русское экономическое обозрение»), в якій приділено увагу корпоративно-становому принципу ведення торгової та підприємницької діяльності в Російській імперії до 1898 р. (тобто до прийняття нового Положення про державний промисловий податок) [587]. Дослідник зауважував, що недосконалість тогочасного законодавства не завадила відносно стрімкому економічному підйому 1890-х рр.

Суто фінансове спрямування властиве для дореволюційних наукових досліджень третьої підгрупи. Так, «залізничну» тематичну спорідненість має монографія В. Ашика («Фінансові результати експлуатації російської залізничної мережі за останнє триріччя (1907, 1908, 1909 рр.)») з подібними авторства вже згадуваних П. Андрєєва, І. Глівіца та К. Загорського. Вчений подав не лише дані стосовно історії формування залізничної галузі транспортної інфраструктури, а й опосередковано акцентував увагу на взаємозв'язку між фінансовою прибутковістю окремих залізниць та їх значенням як торгових магістралей, в тому числі й в Україні [544].

Ряд теоретичних узагальнень та фактологічних даних стосовно залежності інтенсивності експортно-імпоротної діяльності від стану фінансової системи та банківської політики Російської імперії отримані нами на основі опрацювання ґрунтовних наукових праць І. Бліоха [562–564] та П. Мігуліна [702–706]. Така раніше маловивчена проблема, як зловживання у Харківському земельному та торговому банках висвітлена на сторінках праці М. Герценштейна [588].

Особливо різноплановою та кількісною є четверта («сільськогосподарська») підгрупа, що пояснюється надзвичайною актуальністю земельного питання для найбільш численної (селянство) та впливової (дворяни-поміщики) категорій населення. Разом з тим, варто розуміти високу залежність імперського (і особливо суто українського) експорту від аграрної продукції. Зважаючи на це, дореволюційні історики-економісти та агрономи намагалися, поряд із дослідницьким вивченням структури сільськогосподарського вивозу, його залежності від інфраструктурних чинників та кліматичних умов, розробляти власні проекти реформування поземельних відносин, починаючи від зовнішньоторговельної сфери і завершуючи поліпшення умов обробітку землі, вирішенням назрілих проблем аграрного перенаселення та інтенсифікації виробництва. Зокрема, у роботі Ф. Бара порушено питання з'ясування причин занепаду і заборгованості середнього та великого землеволодіння, кризи сільської общини [546]. Консервативне бачення ситуації в реформуванні аграрного законодавства описано в праці відомого економіста антимарксистського спрямування А. Билимовича [554]. Земельне питання та селянський революційний рух 1902–1906 рр. проаналізовано в розвідці Б. Веселовського [578].

Цілком очевидно, що вагоме місце у цьому масиві посідають праці, присвячені хлібному експорту Російської імперії. Так, П. Лященко розглянув цей аспект з точки зору торгових відносин з Німеччиною. У результаті він дійшов висновку про високий рівень залежності російського хлібного експорту від німецького ринку збуту [692].

Більш детальну увагу варто приділити науковій студії одеського статистика-демографа А. Бориневича (1855–1946) [571]. Спеціалізуючись на історії селянського господарства Херсонської губернії, він всебічно висвітлив стан хлібної торгівлі в Одесі з точки зору необхідності побудови мережі елеваторів. Про високий професіоналізм дослідника та ґрунтовність відповідного нарису свідчить те, що для досягнення поставленої мети він опрацював велику кількість джерел економічного, промислового і транспортного характеру, а також використав особисто зібрані відомості про стан хлібної торгівлі. Авторським здобутком А. Бориневича стали

демонстрація значення Одеси в загальній хлібній торгівлі Російської імперії, доведення тенденції щодо збільшення підвезення хлібних вантажів до цього порту, акцентування уваги на якості та значущості залізничного, водного і гужового транспорту [912, с. 68]. Характерно, що разом із наведеними проблемами вчений висвітлив і роль хлібних магазинів, порядок визначення місткості кожного з них, обіг, час зберігання та міру наповненості. Окремо у своїй праці А. Бориневич охарактеризував безпосередньо Одеський порт, описав рух суден далекого плавання, подав схему докладного розрахунку накладних витрат тощо. Опис супроводжено ілюстрацією статистичних таблиць, схематичних карт та гістограм.

З інших праць на хлібно-торгову тематику варто виокремити дослідження О. Волкова – «Курс міжнародної хлібної торгівлі» [586], В. Мезенцова – «Матеріали до питання про реформу хлібної торгівлі. Виробництво, споживання та залишки хліба в Азовсько-Чорноморському районі» [699], С. Остапенка – «Завдання російського хлібного експорту. До питання хлібного експорту» [732], Г. Сазонова – «Питання хлібної промисловості і торгівлі, розроблені земськими установами (1865–1890 рр.)» [756], О. Челінцева – «Зміни у хлібній продукції європейської Росії у зв'язку із загальним розвитком сільського господарства» [1033] та ін.

Натомість український діяч, агроном-публіцист А. Кулижний, вбачаючи у кооперативному русі (активним учасником якого він був) головний спосіб підвищення сільськогосподарського виробництва порушив таку «нецікаву» для його сучасників проблему, як торгівля яйцями, в тому числі й на експорт [676; 678–679]. Цікаво, що, розробивши власну програму реформування системи продажу аграрної продукції, він пропонував створити спеціалізовані збутові центри (союзи) – «Кустарсбыт», «Козерно», «Кояйцо», «Пенькосоюз», «Союзкартофель» та ін., укомплектовані фахівцями галузі. Саме такі союзи, на думку А. Кулижного, дали б змогу структурувати численні кооперативні організації в єдину систему спеціалізованих об'єднань. Зазначимо, що ці ідеї не залишилися поза увагою громадськості, оскільки подальший розвиток мали у виступах агронома на Всеросійському з'їзді земських кас (Москва, 1911 р.) і Всеросійському з'їзді діячів дрібного кредиту і сільськогосподарської кооперації (Петербург, 1912 р.). У своїх

працях А. Кулижний виступив послідовним прихильником створення єдиної організації кооперативного збуту хліба, побудованої за типом акціонерного товариства [680]. Ці думки він також відстоював у виступах на Другому з'їзді представників установ дрібного кредиту (Київ, 1913 р.) та на інших спеціалізованих нарадах. Результатом таких клопотань стало рішення, прийняте у 1916 р. на Нараді представників спілок кредитних кооперативів Півдня Росії (Одеса) про створення акціонерного товариства «Південно-російське кооперативне зерно» з метою «організації в широкому масштабі кооперативного експорту зернових продуктів і збуту їх на внутрішніх ринках Росії». В основі діяльності цієї установи мав лежати статут, складений саме А. Кулижним. Однак події 1917 р. завадили планам і його теоретичні напрацювання, підґрунтям яким був багаторічний практичний досвід, на жаль, не були втілені в життя.

Широку «товарну» спеціалізацію мала його праця «Кооперативний збут продуктів сільського господарства», в якій автор досить детально проаналізував динаміку і обсяги продажу хліба, яєць, товарів лісового господарств, льону, прядива, олії, худоби і тваринної продукції, овочів і фруктів, цукрового буряку [677]. Однією з відмінностей цієї роботи А. Кулижного від подібних студій інших дослідників стало акцентування уваги не лише на основних зовнішніх ринках Російської імперії – Німеччині, Англії, Австро-Угорщині, Франції, а й на другорядних – Норвегії чи Італії. До того ж праця наповнена авторськими схематично-графічними матеріалами.

У цілому, варто вказати, що для переважної більшості дореволюційних авторів властиво, з огляду на об'єктивні причини, вивчення питань зовнішньої торгівлі з точки зору загальноімперських інтересів та пріоритетів, без виокремлення суто українських губерній. Винятком були названі «регіональні» дослідження на кшталт А. Бориневича, локальна специфікація яких зумовлювалася винятковим значенням в структурі експорту тих чи інших продуктів (наприклад, зернових культур) та деяких регіонів.

Окремої уваги, незважаючи на яскраво виражене ідеологічне забарвлення, заслуговують праці В. Леніна, присвячені проблемам економічного розвитку

Російської імперії, її митної політики. У цьому разі варто насамперед вказати на особливий вплив оцінок лідера більшовиків на становлення і формування дослідницьких інтересів і теоретичних узагальнень історіографії наступного радянського періоду. Хрестоматійним стало його твердження, наведене у статті «Економічний зміст народництва і критика його в книзі П. Струве», про те, що «у Росії з особливою силою позначається реакційність протекціонізму, що затримує економічний розвиток країни, що служить інтересам не всього класу буржуазії, а лише купці олігархів-тузів» [941, с. 458].

Значно більше уваги питанням експорту та загалом зовнішньоторговельних відносин Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. приділив В. Ленін у монографії «Розвиток капіталізму в Росії. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості» [940]. Так, аналізуючи процес формування торгового зернового господарства, він чітко вказував на екстенсивний характер сільськогосподарського виробництва на Півдні Росії (передусім у Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях) та, разом з тим, його зростаючу орієнтацію на зовнішній ринок. «...Факт величезного зростання землеробського виробництва в описуваному районі, – вказував у цьому контексті В. Ленін, – пояснюється тим, що степові окраїни були в пореформену епоху колонією центральної, давно заселеної Європейської Росії. Велика кількість вільних земель приваблювала сюди величезний приплив переселенців, які швидко розширювали посіви. Широкий розвиток торгових посівів був можливий лише завдяки тісному економічному зв'язку цих колоній, з одного боку, з центральною Росією, з іншого боку – з європейськими країнами, що ввозили зерно. Розвиток промисловості в центральній Росії та розвиток торгового землеробства на околицях перебувають у нерозривному зв'язку, створюють взаємно ринок одного для іншого. Промислові губернії одержували з півдня хліб, збуваючи туди продукти своїх фабрик, постачаючи колонії робочими руками, ремісниками [940, с. 253]». Виходячи з цього, прискорений розвиток українських губерній завдячував саме тісному зв'язку з внутрішнім та зовнішнім ринком, що і визначало, на думку автора, капіталістичну модель розвитку.

Загалом, окрім суто ідеологічних марксистських оцінок теоретичного характеру (наприклад, щодо зв'язку між додатковою вартістю і об'єктивною необхідністю капіталізму у зовнішньому ринку [936]), праці В. Леніна достатньо насичені статистичними даними щодо обсягів та динаміки експортно-імпортової діяльності Російської імперії з окремим акцентуванням уваги на південних причорноморських регіонах. Водночас варто порівнювати теоретичні погляди лідера більшовиків на досліджувані нами питання і їх практичне втілення на прикладі Радянського Союзу, зокрема, що стосується державної монополії на зовнішню торгівлю.

Окремо варто виділити праці в яких подано опосередковані відомості про торгівлі відносини в тому числі і в межах українських губерній насамперед з європейськими державами, особливості експортно-імпортової відносин в контексті державної політики: І. Гольдштейна («Анкета про причини занепаду ввезення російської пшениці в Англію і про засоби для підняття російського експорту в цю країну», 1903) [596], А. Жиро («Торгівля Росії з Францією», 1915) [630], І. Дуссана («Торгові відносини Росії з Францією і Німеччиною», 1916) [624], М. Кечеджі-Шаповалова («Світова торгівля та участь у ній Росії», 1911) [652], М. Кострова («Торгівля Росії з Італією і наш вивіз сільськогосподарських продуктів в цю країну», 1915) [663], М. Крюкова («Зовнішня торгівля Росії продуктами сільського господарства за десятиліття. 1901–1910 рр.», 1912) [667], В. Мукоєєва («Статистична характеристика російсько-німецького товарообміну в 1909 р. у зв'язку з ставками митного тарифу...», 1912) [716], М. Соболева («Історія російсько-німецького торгового договору», 1915) [762], Б. Сокольського («Експорт російського борошна в Англію (у зв'язку із становищем експорту борошна загалом)», 1913) [767], В. Федоровського («Торгівля Росії з Францією та Бельгією і наш вивіз сільськогосподарських продуктів у ці країни», 1915) [781], О. Шора («Товарообмін між Росією і Німеччиною за останні 20 років», 1914) [806], А. Шульца («Дослідження про виробництво і торгівлю Німеччини продуктами рільництва за 30 років у зв'язку із російсько-німецьким торговим договором», 1913)

[807], Л. Яснопольського («Позиція Росії стосовно нового російсько-німецького торгового договору», 1914) [812] та ін.

Деякі із названих праць мають суто публіцистичний, а не науковий характер, однак, саме внаслідок цього вони дають змогу оцінити ставлення громадськості до проблем зовнішньоторговельної діяльності і державної політики у цій сфері, економічних відносин Російської імперії з іншими країнами. До того ж дослідницький інтерес більшості названих авторів був пов'язаний із основними партнерами: Англією, Францією та Німеччиною, які розглядалися залежно від курсу урядової політики: критикувалися в часи ускладнення торгових відносин та отримували схвальні відгуки безпосередньо після укладання конкретних договорів.

Отже, аналіз комплексу праць дореволюційного періоду засвідчує ряд характерних рис для наукової літератури цієї епохи. Насамперед варто відзначити особливу тематичну різноманітність та значне кількісне наповнення (особливо порівняно з радянським періодом): у полі зору дослідників кінця XIX – початку XX ст. було безліч питань, пов'язаних із численними аспектами як загалом зовнішньоторговельної діяльності Російської імперії, так і експортно-імпортними відносинами з сусідніми країнами, специфікою та структурою вивезення окремих сільськогосподарських і промислових товарів. Примітно, що для переважної більшості авторів був характерним розгляд проблем у загальному масштабі, без виокремлення українських сюжетів. Водночас спостерігалось домінування прихильного ставлення дослідників до посилення протекціоністських заходів та запровадження додаткових мит для іноземних товарів. Позитивними наслідками таких кроків уряду вбачалися зростання прибуткової частини бюджету і розвиток національної економіки. Така точка зору поширювалася передусім серед чиновників фінансового та зовнішньополітичного відомств, наукової інтелігенції провідних вузів Російської імперії тощо. Натомість для нечисленної групи істориків-економістів, менш пов'язаних із державним утриманням і залучених до опозиційних суспільно-політичних рухів (від лівоцентристського кадетського до радикального соціал-демократичного) було властивим обґрунтування збитковості та непродуманості такого курсу. У цілому, дореволюційна література сформувала

досить потужний теоретичний і фактологічний базис для подальших наукових розробок досліджуваної нами проблематики не лише радянських вчених, інтегрованих в систему ідеологічного пояснення усіх явищ і процесів, в тому числі й історичного характеру, а й сучасних фахівців.

У рамках використання усталеного хронологічно-тематичного поділу наявних історіографічних праць на три періоди (дорадянський (дореволюційний, імперський), радянський, сучасний (пострадянський)) окремо, на наш погляд, варто все-таки виділити й поодинокі у кількісному, однак не менш важливі у якісному відношенні, роботи власне революційного етапу – 1917–1921 рр. (розвідки В. Зіва, Й. Кулішера, Є. Куна, В. Ланда, С. Маслова, М. Огановського, Б. Стопневича, І. Чернишева, Г. Швіттау, О. Щадилова та ін.).

На прикладі роботи В. Зіва «Іноземні капітали в російській гірничозаводській промисловості», яка з'явилася в світ на початку 1917 р., маємо змогу наочно простежити формування нових напрямів історико-економічного інтересу, особливо в умовах Першої світової війни. Так, автор послідовно і структурно проаналізував ступінь іноземного фінансового впливу на розвиток таких галузей промисловості, як «південноросійська» (тобто українська) металургійна, «південноросійська» кам'яновугільна, мідна, золотодобувна, платинова, марганцева, хімічна, соляна, нафтова, електротехнічна та ін. Досить критично оцінюючи ситуацію, В. Зів зазначав, що уряд має докладати максимум зусиль для обмеження подальшого посилення закордонних капіталів у економіці Російської імперії, щоб не допустити нових кризових тенденцій на внутрішньому споживчому ринку, а також з метою нарощення впливу держави на світовому ринку. Для прикладу, наведемо характерну у цьому протекціоністському контексті цитату: «Близько 90 % імперського видобутку платини перебуває в руках іноземців. Володіючи таким значним видобутком платини, іноземці тим самим відіграють керівну роль на світовому платиновому ринку. Тому бажано, щоб торгівля платиною була вилучена з рук іноземців» [635]. Подібну позицію В. Зів займав і щодо банківської сфери: «банки значною мірою впливають на всі економічні відносини країни, зокрема, з особливою силою, на хід і розвиток торгово-промислового життя. З огляду на це, за

останній час стала панувати думка про небажаність подальшого припливу іноземних капіталів в російську банківську справу».

Натомість роботи Б. Стопневича («Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку)», 1919 р.) [770], О. Щадилова («Економічна політика України», 1919 р.) [1091] та В. Ланда («Селянські плантації в буряковому господарстві України», 1920 р.) [684] демонстрували в нових політичних умовах тенденцію до появи робіт суто українського тематичного спрямування, де можемо знайти опосередковані відомості про зовнішню торгівлю в контексті інтересів аграрного та промислового капіталу протягом досліджуваного нами періоду.

Системний та відносно узагальнюючий аналіз розвитку митного оподаткування в Російській імперії за період з 1880-х рр. до початку Першої світової війни (що в цілому відповідає визначеним хронологічним рамкам нашого дисертаційного дослідження) здійснив Є. Кун [681]. Зокрема, проаналізувавши у роботі «Розвиток нашого митного оподаткування в останні десятиліття» еволюцію тогочасного митно-тарифного законодавства, автор комплексно відобразив вплив відповідного процесу на розміри прибутків від митних зборів. Головним теоретичним висновком отриманим на основі опрацювання різних статистичних матеріалів, стало справедливе твердження про взаємозумовленість не лише між підвищенням митних зборів та зростанням митних доходів у тогочасній Російській імперії, а й економічним заохоченням розвитку промисловості шляхом захисту від іноземної конкуренції. Серед іншого, Є. Кун проаналізував такі проблемні питання, як: фінансове значення мит для бюджету Російської імперії, розвиток митно-тарифного законодавства після 1883 р., структура ввезення іноземних товарів та їх оподаткування з 1883 р., вплив урожаю та чинного законодавства на рівень імпорту тощо. Водночас окрему увагу Є. Кун приділив митному оподаткуванню харчових продуктів, чаю, сировини, готової продукції (в тому числі й промислового характеру, сільськогосподарських машин та ін.); а також динаміці зовнішньої торгівлі з Фінляндією та вздовж азійського кордону. У цьому контексті дослідник зауважував, що рівень мит на ввезення металургійної продукції та, головним чином, кам'яного вугілля, спрямований на протекціоністську охорону промислового Півдня

Росії (тобто, українського Донбасу). Саме з цією метою було встановлено диференційоване оподаткування – його підвищений рівень для портів Чорного та Азовського морів [681, с. 60].

У цілому, робота Є. Куна має комплексний та об'єктивний характер, а позиція автора щодо досліджуваної проблеми концентрується навколо підтримки відносно високих мит на імпорту продукцію, що виготовлялася в Російській імперії, та пояснення необхідності їх зниження насамперед для сировинних матеріалів, промислових та сільськогосподарських напівфабрикатів.

Зазначена невелика група розвідок 1917–1921 рр. сформувала початковий перехідний етап в розвитку як історичної науки на шляху до поширення марксистсько-ленінських принципів в оцінці подій минулого, так і власне розгляду та переоцінки особливостей розвитку зовнішнього ринку в контексті залежності та відповідності інтересам аграрно-промислового капіталу.

Остаточне утвердження більшовиків при владі на початку 1920-х рр. відіграло вирішальну роль у домінуванні класового підходу у вітчизняній історичній науці, поклало початок кардинальній зміні підходів та оцінок під час вивчення проблем зовнішньої торгівлі Російської імперії (зокрема, й українських губерній у її складі), особливо в контексті інтересів промислового і аграрного капіталу, який, відповідно до марксистської концепції, вкрай негативно впливав на розвиток історичного процесу. Водночас варто уточнювати, що радянська наука в умовах безапеляційного панування такого «критичного» підходу до вивчення та пояснення соціально-економічних питань пройшла декілька етапів розвитку, в тому числі й стосовно досліджуваної нами теми.

Неабияке значення для формування теоретичної основи радянської історичної науки у напрямку вивчення питань зовнішньої торгівлі Російської імперії мали погляди В. Леніна на свободу торгівлі як суто капіталістичне, буржуазне питання, а на протекціонізм – як «соціально-політичний чинник» капіталізму [941]. Така точка зору, поряд з характеристикою соціально-економічного розвитку держави, стала методологічним орієнтиром для цілого покоління дослідників, і відповідно, на

десятиліття «митна» тематика зайняла другорядне місце в радянській історичній та економічній науці.

Втім, залежно від специфіки наукових інтересів, рівня об'єктивності у висвітленні проблем розвитку зовнішньої торгівлі, митної політики та її впливу на окремі галузі економіки варто виділяти три хронологічно-тематичні групи в радянській історіографії:

- 1920-ті – перша половина 1930-х рр.;
- друга половина 1930-х – середина 1950-х рр.;
- кінець 1950-х – 1980-ті рр.

Перша підгрупа радянських праць, присвячених окремим питанням зовнішньої торгівлі Російської імперії (в тому числі й українських губерній у її складі), в контексті інтересів промислового і аграрного капіталу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. представлена роботами А. Альтермана, І. Батюка, П. Берліна, Б. Бруцкуса, П. Височанського, І. Гіндіна, С. Городецького, В. Дена, С. Дубровського, О. Катикмана, Г. Кривченка, Й. Кулішера, П. Ляценка, С. Підгайця, В. Попова, М. Слабченка, М. Шапошнікова та ін.

Аналіз вказаних досліджень варто починати з студій відомого історика-економіста Й. Кулішера («Історія російського народного господарства» у 2-х т., «Історія російської торгівлі до дев'ятнадцятого століття включно», «Нарис історії російської промисловості» та ін.). Зокрема, аналізуючи якісні зміни в міждержавних торгових відносинах як наслідок дії нової світової економічної доктрини, він акцентував увагу на новому принципі укладення торгових договорів – необхідність забезпечення умов найбільшого сприяння союзницькій державі (на відміну від принципу еквівалентності поступок, що панував у попередню епоху).

На прикладі дослідження Й. Кулішера простежуємо тимчасову компромісність радянської науки 1920-х рр. (вже менш властиву для початку 1930-х рр. і неможливу для другої половини цього десятиліття) щодо колишніх «імперських» вчених, зумовлену розумінням важливості їх інтелектуального потенціалу. Втім, йому все-таки довелося пройти через «звичний» для людей подібного

інтелігентського типу і загалом того часу шлях арештів, звільнень з роботи та критики як «буржуазного історика», що рідко цитує К. Маркса [851].

До групи вчених, ім'я яких стало відоме широкому дослідницькому загалу і які протягом 1920-х рр. працювали в рамках радянської системи, належав відомий економіст, географ і статистик В. Ден (1867–1933), засновник «галузево-статистичної» наукової школи (розгромлена у 1930-х рр.). Він виступив у ролі основоположника радянської економічної географії, розглядаючи її як науку, спрямовану «на вивчення просторового розподілу господарських явищ». Таке бачення відкривало можливість для дослідження більш широкої сукупності економічних явищ і процесів, включаючи також форми організації виробничої діяльності. Саме акцент на вивченні галузей господарської діяльності і послужив підставою для позначення очолюваної ним наукової школи як «галузево-статистичної». Зауважимо, В. Ден неодноразово підкреслював, що в центрі вивчення економічної географії «...має стояти не товар, а людина, що живе в суспільстві, її спільна господарська діяльність і ті суспільні відносини, які з неї випливають» [830]. Саме така позиція лягла в основу його роботи «Становище Росії у світовому господарстві. Аналіз російського експорту до війни: Статистичний нарис» (1922 р.), підготовленої за матеріалами доповіді, виголошеної в 1918 р. у Відділі зовнішньої торгівлі та морських перевезень Центрального народно-промислового комітету (ЦНПК) в Петрограді [614].

Характеризуючи розвиток зовнішньої торгівлі Російської імперії на початку ХХ ст., В. Ден серед причин її відносно низького рівня називав «не господарську незалежність, а залишки натурально-господарського укладу життя». Однак «незважаючи на описану господарську відсталість, – пише далі автор, – і на низькі врожаї, погані шляхи сполучення та недостатній розвиток промисловості і зовнішньої торгівлі, Росія займала у світовому господарстві визначне місце...» [614, с. 39]. Варто підкреслити, що дослідник аж ніяк не ідеалізує описану ситуацію, а чітко констатує сировинний характер тогочасної структури експорту, підтверджуючи це цифрами. Наявність об'ємних статистичних таблиць із детальним розподілом по роках (1909–1913 рр. і окремо 1914 р.) та за вартістю вивезених

товарів, порівняння поданих даних із показниками властивими для інших країн (провідних – Англія, США, Німеччина, Франція, і менш розвинених, наприклад, Румунія, Болгарія, Данія, Норвегія та ін.) – все це характеризує названу роботу та визначає її особливу цінність для дисертації.

Подібно до Й. Кулішера та В. Дена зазнав переслідувань (завершенням яких став розстріл у 1938 р.) й А. Альтерман – український радянський економіст 1920-х – початку 1930-х рр. У праці «Хлібні ресурси України» (1923) він зосередив свою увагу на таких проблемах: еволюція посівної площі до світової війни, рівень урожайності і збір хліба до 1914 р., структура експорту та ін. [536]. Очевидно, що поєднавши вказані відомості із розлогіми статистичними таблицями, а також порівнявши довоєнну ситуацію із початком 1920-х рр., вчений наочно продемонстрував всі недоліки радянської системи управління сільськогосподарським виробництвом, за що і поплатився власним життям.

Зазначена робота А. Альтермана стосується безпосередньо «українського» аспекту зовнішньої торгівлі Російської імперії. Подаючи порівняльну таблицю норм урожайності України та європейських країн напередодні Першої світової війни (1909–1913 рр.), автор указував на відставання першої, пояснивши цей, підтверджений цифрами, факт низьким рівнем розвитку виробництва та високою залежністю від кліматичних умов. «Це порівняння, – відмічав А. Альтерман, – проливає світло на потенційні можливості виробництва хліба на Україні... валовий збір лише п'яти найважливіших хлібів [мається на увазі пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза – *авт.*] може бути збільшений на 250 млн пудів. Так багато втрачає Україна через свою господарську відсталість! [536, с. 49]». По суті, такою позицією автор засвідчив, що в умовах численних протекціоністських обмежень зовнішньої торгівлі, основним стримуючим чинником для експорту продукції була все-таки загальна економічна відсталість.

Подібний аналітичний, однак, більш локальний характер має і праця С. Городецького про розвиток сільського господарства на Поділлі напередодні Першої світової війни [602].

Істотно контрастує насамперед порівнюючи оцінні судження та вплив ідеологічного чинника, з вказаними працями Й. Кулішера та А. Альтермана, монографія П. Берліна «Російська буржуазія в старий і новий час» (1922) [550]. Характеризуючи в рамках названої теми проблеми фінансового та промислового розвитку, інтенсифікації торгівлі та втручання у цей процес держави в останній третині XIX ст., автор активно використовував такі емоційні словосполучення, як «промислово-банківська вакханалія», «нестримні спекуляції та швидкі збагачення», «омертвляючий саван безпробудної політичної реакції», «соціально-економічний анабіоз» та ін. [550, с. 116, 118, 122–123]. Кажучи про економічну політику уряду стосовно торгової буржуазії, П. Берлін усіляко намагався довести тезу про «все вищий і вищий підйом стіни протекціонізму», що мало винятково негативне значення як для загального розвитку держави, так і для соціального добробуту робітників та селян. «Під час міністерства Вишнеградського [міністр фінансів Російської імперії у 1887–1892 рр. – *авт.*], – писав автор, – ця ера промислового протекціонізму набула форми найстараннішого покровительства окремим великим промисловцям, фінансовим ділкам і біржовим диригентам. При С. Вітте [міністр фінансів у 1892–1903 рр. – *авт.*], відповідно до економічного пожвавлення, що почалося, цей заклик «збагачуйтеся!» набуває більш державного характеру, набуває форми певної ідеології [550, с. 130]». Використовуючи працю П. Берліна та пояснюючи таке його ставлення до підприємців, варто враховувати вплив чинника новоствореного Радянського Союзу як держави, що прагнула до «безкласового суспільства» і в якій була державна монополія на зовнішню торгівлю та мав місце надзвичайно потужний державний сектор економіки.

Наповненістю статистичними даними та кількісними показниками вирізняються праці І. Гіндіна, який протягом більш, ніж 30-ти років працював над проблемами розвитку фінансового сектору та банківської сфери Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Саме його монографії багато в чому визначили напрямок дослідницьких інтересів не лише радянської історичної науки, а й окремих векторів сучасної. Для концепції І. Гіндіна характерна виважена оцінка (без надмірного перебільшення) ролі банків у системі тогочасних фінансово-

капіталістичних відносин. Більше того, з точки зору теорії його погляди навіть розходяться з ленінським визначенням фінансового капіталу як банківського капіталу, що зростається з капіталом промислових монополістів.

Дослідник у своїй праці «Банки і промисловість Росії до 1917 р.» (1927) проаналізував їх взаємини, починаючи з 90-х рр. XIX ст. і завершуючи Першою світовою війною, приділивши найбільше уваги депресії і передвоєнному промислового піднесенню [590]. Тут, а також у пізніших виданнях – «Державний банк і економічна політика царського уряду (1861–1892 роки)» [592], «Російські комерційні банки. З історії фінансового капіталу в Росії» [593] (перевиданих у 1997 р.), І. Гіндін неодноразово звертався до тих чи інших питань, пов'язаних із зовнішньою торгівлею України, її значенням у загальноімперській торговій активності. Так, описуючи біржові відносини, автор відзначав, що у Києві «фондова біржа залишилася в зародковому стані», а загалом «провінційні біржі» мали лише «місцеве значення, нечисленні акції, які котируються на них (не більше як 20 і на суму не більше як 100 млн руб.) здебільшого котирувалися також і на Петербурзькій біржі, так що роль цих бірж навіть у місцевому фінансуванні виявлялася абсолютно нікчемною» [591, с. 92]. Очевидно, що говорити про «нікчемну роль» Київської, Харківської та Одеської бірж в суто українських масштабах не доводиться, особливо коли мова йшла про такі головні експортні статті, як цукрова промисловість, вугілля, металургійна продукція. Лише говорячи про загальноімперський фон варто відштовхуватися, наприклад, від передвоєнних показників, коли оборот Петербурзької біржі у 1913 р. становив близько 300 найменувань цінних паперів, а Київської, Харківської та Одеської – лише по 10–15 найменувань.

Не менш важливим у рамках вивчення проблем зовнішньої торгівлі України в контексті інтересів аграрного та промислового капіталу (кінець XIX – початок XX ст.) є аналіз й інших праць радянських вчених 1920-х – першої половини 1930-х рр.: П. Ляценка – в рамках з'ясування ролі вітчизняного зернового господарства в загальносвітовому ринку та тенденцій його розвитку [694]; В. Попова – стосовно динаміки хлібної торгівлі безпосередньо України [742]; М. Слабченка – у контексті

формування фонового розуміння тенденцій еволюції соціально-економічних відносин в Україні [760]; М. Шапошнікова – з огляду на необхідність уточнення окремих оцінних суджень стосовно особливостей митної політики Російської імперії та мотиваційної складової її зміни у результаті укладення ряду торгових договорів із європейськими державами наприкінці XIX – на початку XX ст. [798].

Магістральною тезою історіографії другої половини 1930-х – середини 1950-х рр. (другий період розвитку радянської історичної науки) була ідеологічно мотивована думка (під безапеляційним впливом сталінського «Короткого курсу історії ВКП (б)») про відсталість Російської імперії в дореволюційний етап, високу залежність від іноземних фінансів. Як наслідок, ці роки відзначені падінням інтересу вчених до експортно-імпоротної проблематики, особливо на фоні 1920-х рр.

До окремих питань впливу аграрного капіталу на державний зовнішньоторговельний курс звернувся у кандидатській дисертації 1946 р. Г. Дейч. Ці аспекти він розглядав з точки зору аналізу діяльності Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості (1902–1905 рр.). Вагомість врахування наукових напрацювань цього радянського історика пояснюється тим, що саме він вперше описав і досить об'єктивно проаналізував величезний документальний фонд Особливої наради, ввівши до наукового обігу багато нових документів. Водночас узагальнюючи одержані дані, Г. Дейч з відомих причин послуговувався у своїх оцінках загальноприйнятими ідеологемами. Так, дискусії щодо основних питань аграрної політики всередині Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості між прихильниками міністра фінансів С. Вітте і міністра внутрішніх справ В. Плеве він розглядав не як боротьбу двох потенційних державних курсів, «охоронного» і ліберального, а традиційно лише як внутрішні розбіжності між більш і менш консервативно налаштованими представниками дворянства в межах одного «охоронного» аграрного курсу [1099].

У 1947 р. була видана загальна монографія С. Покровського, присвячена аналізу зовнішньої торгівлі Росії, в якій автор охарактеризував ринки збуту експортної продукції і розглянув загальне становище світової торгівлі сільськогосподарською продукцією [738]. Хронологічні рамки наукової роботи

(XVIII – XIX ст.) не дали змогу автору детально розкрити процеси, що відбувалися у досліджуваній нами період, однак, поза його увагою не залишилися окремі питання, пов'язані із з'ясуванням впливу іноземного капіталу на формування державних інтересів та висвітленням безпосередньо структури експорту-імпорту, де пріоритетною стала тема вивезення заліза до країн Західної Європи.

Наприкінці 1940-х рр. також побачила світ згадувана монографія І. Гіндіна з історії комерційних банків та загалом фінансового капіталу в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. [593].

З кінця 1950-х рр. – початку 1960-х рр. (третій етап розвитку радянської історіографії) відновилася традиційна для початку 20-х рр. XX ст. полеміка з приводу особливостей економічного розвитку Російської імперії. Основним результатом численних досліджень стала теорія про її належність до країн із середнім рівнем економічного достатку. Більше того, в окремих роботах вже цього періоду простежується обережний більш-менш об'єктивний аналіз ролі участі іноземних капіталів в економіці, їх значення в утворенні політичних союзів і загальній структурі експортно-імпортного обороту (Б. Ананьїч [538–539], В. Бовикін [566] та ін.).

З іншого боку, в другій половині 1950-х рр. хрестоматійного значення набула висунута ще В. Вітчевським теза про залежність зовнішньоторговельного економічного курсу від політичних подій. Зокрема, П. Ляшенко вказував на поворот до протекціонізму саме з 1881 р. – початку правління імператора Олександра III та призначення на посаду міністра фінансів М. Бунге. «З 1880-х рр., – відзначав історик, – загальне спрямування економічної політики досить різко змінюється. З посиленням політичної реакції і затвердженням реакційно-націоналістичних принципів у внутрішній політиці в галузі економічної політики почався також проводитися національний курс [693, с. 179]». Відкидаючи політично забарвлені емоційні епітети, варто погодитися з цієї точкою зору, що підтверджується конкретними законодавчими актами і статистичними даними.

Помітною тенденцією розвитку радянської історіографії 1960-х – 1970-х рр. стала активізація дослідницького інтересу до торгових договорів Російської імперії

кінця XIX – початку XX ст. насамперед з Німеччиною (1894 р., 1904 р.). Прикладом у цьому є стаття В. Дякіна «До оцінки російсько-німецького торгового договору 1904 р.» (1972), в якій автор відмовився від традиційного негативного (з подачі В. Леніна) ставлення до вказаної конвенції [869]. Варто вказати, що зазвичай дослідники акцентували увагу на взаємозв'язку між договором та складними умовами війни з Японією. Натомість В. Дякін, детально проаналізувавши статті, дійшов висновку про те, що договір не змінив суттєво наявні умови російсько-німецької торгівлі. До того ж вчений зауважував, що загальна ситуація на ринку була вкрай несприятливою для Російської імперії, адже її зерновий експорт зазнавав неабиякої конкуренції з боку американських і канадських учасників ринку [869, с. 158].

Серед інших чинників, що обмежували зростання обсягів зовнішньої торгівлі, радянський історик назвав нестабільність врожаїв, слабкість торгового флоту, а також безпосередньо протекціоністську політику. Підвищення митних зборів на іноземну продукцію, на думку В. Дякіна, призвело до аналогічного кроку з боку європейських партнерів Російської імперії і, як наслідок, до обмеження зростання хлібного експорту. Що стосується критики конвенції 1904 р. його попередниками, то дослідник слушно зауважив, що тогочасний голова Комітету міністрів С. Вітте справді міг розраховувати на поліпшення умов договору, однак водночас йшлося б про політичні компенсації будь-яких поступок з боку Німеччини [869, с. 183].

Більш широкий хронологічний і тематичний контекст мала монографія І. Астаф'єва «Російсько-німецькі дипломатичні відносини, 1905–1911 рр.: від Портсмутського миру до Постдамської угоди» (1972), в якій автор, з огляду на вказану назву, відзначав першочерговість політичних суперечностей між країнами та другорядний характер економічних домовленостей [543].

У вказаній групі радянських наукових досліджень (1960-х – 1970-х рр.) варто виокремлювати напрацювання Т. Кітаніної стосовно розвитку хлібної торгівлі у 1875–1914 рр. та еволюції урядової політики в цьому напрямку, зокрема, стосовно зовнішніх та внутрішніх митних тарифів [654]. Характерно, що дослідниця, так само як і вчений П. Хромов (автор праць «Нариси економіки Росії періоду

монополістичного капіталізму», 1960 р.; «Економічний розвиток Росії», 1967 р. [786–787]), критикувала російсько-німецький торговий договір 1894 р.

Про зростання у 1960-х рр. науково-дослідницького інтересу радянських істориків до питання вивчення хлібного експорту Російської імперії у пореформений період додатково свідчить і поява монографії В. Золотова «Хлібний експорт Росії через порти Чорного та Азовського морів у 60–90-х рр. XIX ст.» (1966 р.) [637]. Власну авторську концепцію дослідник будував на таких основних тематичних блоках: загальне зростання торгового землеробства на Півдні України; залежність збільшення хлібного експорту від розвитку транспортної інфраструктури в Російській імперії; структура вивезення через чорноморські та азовські порти; вплив аграрної кризи кінця XIX ст. на експорт зернових у 1880–1899 рр. та ін.

Фоновий аналіз проблем аграрного розвитку та особливостей індустріалізації в промисловості (з надмірним акцентуванням уваги на проблемах робітничого руху) присутній у працях А. Анфімова [542], О. Грунта та В. Фірстової [604], С. Дубровського [621–622], Ю. Кір'янова [653], І. Ковальченко та Л. Мілова [656], В. Лаверичева [682], М. Лещенка [689], Л. Мельника [700], О. Нестеренка [719–721], О. Ніфонтова [722], О. Парасунька [734], П. Хромова [787] та ін.

Чи не єдиним серед українських радянських істориків 1950-х – 1980-х рр., наукові розробки яких стосуються аналізованої нами проблематики є І. Гуржій та його праці про розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні з кінця XVIII до 1861 р. [609] та у 60–90-х рр. XIX ст. [610]. У першому разі, незважаючи на вказані хронологічні рамки, ознайомлення із відповідною студією дало змогу простежити генезис і специфіку експортно-імпортних відносин, починаючи з першої половини XIX ст. Натомість інша робота («Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст.») стосується теми нашого дисертаційного дослідження щодо з'ясування співвідношення обсягів і тенденцій зовнішньої та внутрішньої торгівлі, визначення динаміки активності вказаних показників. Використавши значну кількість архівних і друкованих матеріалів, І. Гуржій розкрив комплекс питань стосовно напрямків розширення і зміцнення українсько-російських економічних зв'язків у пореформений період. Автор також проаналізував загальний розвиток

промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Російської імперії.

Деяке розширення напрямків наукового пошуку та безпосередньо урізноманітнення експортно-імпоротної тематики стостерігалось у 1980-х рр. Серед радянських праць цього періоду своєю винятковою торгово-промисловою спрямованістю виділяється наукова праця «Царизм і буржуазія в другій половині XIX ст.: проблеми торгово-промислової політики» (1981) Л. Шепелева. На основі аналізу динаміки зовнішньоторговельної політики Російської імперії у вказаний період дослідник підсумував, що «система торгових договорів перетворила митні ставки на один із засобів і навіть одну з цілей зовнішньополітичних державних відносин» [803].

Починаючи з 1980-х рр. низку досліджень на фінансову тематику (в тому числі в монографічних) опублікував В. Бовикін, аналізуючи водночас роль іноземного капіталу та підприємництва в російській економіці в цілому, і в окремих її галузях, зокрема. Серед іншого, вчений стверджував про неприпустимість розриву двох основних форм функціонування іноземного капіталу: позичкової і підприємницької, виділяючи спільні та відмінні риси іноземних та суто російських капіталів, їх зв'язок і взаємодію між собою в контексті специфіки державної політики та інтересів аграрно-промислового капіталу [570]. Після багаторічного вивчення означених проблем, В. Бовикін дійшов висновку, що іноземне підприємництво і закордонні інвестиції відіграли важливу роль в економічному розвитку Російської імперії, полегшивши проведення індустріалізації. Однак він відкидав їх визначальну роль в економічному розвитку, напрямки якого зумовлювалися насамперед внутрішніми потребами і потенціалом. Відповідно функціонування іноземного підприємницького капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст. могло бути успішним лише за умови його інтеграції в навколишнє суспільне, господарське та правове середовище. До історіографічних заслуг саме В. Бовикіна варто зараховувати найоб'єктивнішу оцінку в радянський період стану вивчення іноземного підприємництва та окреслення нових перспектив розробки цієї проблематики. Він, зокрема, звернув увагу на той факт, що, працюючи в Російській

імперії, іноземні підприємці, досягаючи певного фінансового результату, витягували прибуток, акумулювали кошти, які вкладалися вже як інвестиції у розвиток економіки інших країн. У висновках автор звертає увагу на непослідовність економічної (в тому числі й зовнішньоторговельної) політики царського уряду в період з 90-х рр. XIX ст. – по 1917 р.

Системний і структурований по регіонах аналіз хлібних цін у Російській імперії за два століття (XVIII–XIX ст.) подав у своїй монографії Б. Миронов [710]. Водночас автор висловив думку про те, що для одержання цілковитого та об'єктивного уявлення про стан всеросійського аграрного ринку, вплив на його розвиток загальносвітових тенденцій, варто проаналізувати відповідну структуру не просто в масштабах Російської імперії, а й порайонно, адже колосальність території країни і зумовлена цією обставиною своєрідність природних та економічних умов, в яких відбувалися досліджувані процеси в окремих регіонах, наклали глибокий загальнодержавний відбиток. Отже, лише з'ясовуючи локальні особливості хліботоргівлі можна наповнити конкретно-історичним змістом історичні закономірності. Використовуючи це теоретичне твердження, зазначимо, що аналіз зовнішньої торгівлі лише України в контексті інтересів аграрного та промислового капіталу дає право отримати як регіональні висновки, так і акцентувати увагу на загальноімперських тенденціях. Отже проаналізувавши роботу Б. Миронова, попри безпосередній авторський інтерес до внутрішнього ринку, можна простежити зв'язок між чинниками динаміки хлібних цін та зростанням обсягів продукції експорту [710, с. 113].

Серед наукових статей 1980-х рр. варто назвати студії вже згаданого В. Бовикіна, в яких висвітлено динаміку промислового виробництва в Росії у 1896–1910 рр. з наведенням інформації про експорт промислової продукції [836]; а також Т. Ізместьєвої, в яких на основі використання кількісного аналізу охарактеризовано джерела з історії зовнішньої торгівлі кінця XIX – початку XX ст. та російсько-німецькі хліботоргові відносини [909–910]; Б. Кругляка, в яких розкрито «роль постійної торгівлі у розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.)» [922];

Ю. Субботіна – з приводу узагальнено-підсумкового аналізу результатів експортно-імпоротної діяльності Російської імперії [1025] та ін.

Отже, ключовою рисою розвитку радянської історіографії був аналіз різноманітних проблем, пов'язаних із монополізацією економіки, що органічно пов'язувалося ними із надмірним та шкідливим впливом іноземного капіталу на економіку, загалом, і торгівлю, зокрема. Працюючи в межах марксистсько-ленінської ідеології, більшість істориків акцентували увагу на «панівних» кризових тенденціях економічного розвитку, в тому числі і в сфері зовнішньої торгівлі, митної політики, системи міждержавних відносин.

Порівнюючи історіографічну цінність і теоретичне підґрунтя поданих оцінок у дореволюційній та радянській науковій літературі, варто виокремити лише одну спільну рису – кількісне переважання праць, присвячених російсько-німецьким торговим відносинам. До того ж дослідники обох періодів по-різному оцінювали взаємну ефективність таких стосунків. Зокрема, якщо дореволюційна історіографія переважно підкреслювала важливість торгових угод з Німеччиною і пояснювала поступки складними зовнішньополітичними обставинами (наприклад, війна з Японією), то радянські вчені майже до 1970-х рр. обґрунтовували їх негативний вплив на економіку і загальну відповідність імперіалістичним інтересам капіталістичних країн Європи. Крім того, стабільність торгових відносин, що не були ускладнені протекціоністською боротьбою, не викликала наукового інтересу через відсутність гостроти теми, бо дослідників більше приваблювали питання геополітичного протиборства.

Окремо від радянських варто виділяти групу робіт українських вчених діаспори, в яких подано загальний аналіз соціально-економічного розвитку України, визначено загальні тенденції зовнішньої торгівлі та зміни в її структурі, тощо (І. Витанович [584], Г. Гордієнко [598], І. Лисяк-Рудницький [1079], Н. Полонська-Василенко [1085] та ін.). Ці дослідження вирізняє нетрадиційний для інших історіографічних груп і чітко виражений україноцентричний характер, яскрава подача картини щодо значення українських губерній для загальноросійського

виробництва цукру, олії, заліза і чавуну тощо, що інколи навіть набувала характеру перебільшення.

Журналіст, мемуарист і дослідник Г. Гордієнко у праці «Хліб наш насущний (Монографія про хліб)», торкнувшись питання про зміни в системі землеволодіння в Україні у післяреформений період та впливу відповідних процесів на рівень врожайності, відзначив: «в усій Україні зросла урожайність зернових культур, зросла продукція збіжжя настільки, що своїм власним збіжжям Україна задовольняла вимоги не тільки українського ринку та російського великодержавного ринку, але у великій мірі Україна стала не аби яким експортером збіжжя закордон. Це в тих дореволюційних лихоліттях Україна стала справжньою житницею Європи [598, с. 72]».

Зауважимо, що попри патріотичну позицію в оцінці історичних подій, діаспорна наукова література не вирізнялася високим ступенем фактологічної наповненості з огляду на недоступність архівних матеріалів.

Паралельно із радянською у хронологічному відношенні, однак, із суттєвими відмінностями аналітично-оціночного характеру, розвивалася зарубіжна історіографія, представлена насамперед працями англійських, німецьких, французьких та американських істориків. Відмінною рисою їх бачення проблем розвитку зовнішньої торгівлі Російської імперії (в тому числі й українських губерній у її складі) був комплексний та більш зважений підхід до з'ясування геополітичної мотивації у формуванні політичних та економічних міждержавних союзів. До того ж критика дій владних інституцій Російської імперії мала не ідеологічний характер, а спиралася переважно на мову цифр і статистичних показників, загальноєвропейську динаміку розвитку міжнародних відносин наприкінці XIX – на початку XX ст.

Серед зарубіжних авторів кінця XIX – першої половини XX ст. варто виділити В. Бібла [813], Ч. Джонсона [1053], В. Ланжера [822], В. Фааса [814], Л. Юровського [820].

Досить цікавою для нас є монографія американського вченого В. Ланжера, присвячена, головним чином, міжнародній дипломатії вказаного періоду [822].

Зокрема, досліджуючи процес політичного зближення Великобританії та Російської імперії, який, як відомо, закінчився укладенням договору 1907 р., він констатував, що саме зростаюча економічна конфронтація з Німеччиною спонукала Англію шукати нових союзників.

Зауважимо, однією із ключових тенденцій західної історіографії післявоєнного періоду (1960–1980-х рр.) було домінування концепції англійського дослідника О. Гершенкрона стосовно економічної відсталості Російської імперії та неабиякого впливу на промисловий розвиток державного втручання [815].

Натомість в роботах 1980-х рр. американського дослідника П. Грегорі доводиться сумнівний характер аграрної кризи сільського господарства Російської імперії кінця 1870-х рр. – 1914 р. [819]. Ці думки вчений підкріплював статистичним аналізом структури та динаміки зростання зовнішньої торгівлі вже у сучасній праці «Економічне зростання Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Нові підрахунки та оцінки» (рос. переклад) [603]. Стиль П. Грегорі у подачі матеріалу характеризувався поєднанням виключно текстової частини з об'ємними деталізованими оригінальними підрахунками чистого національного продукту Російської імперії за 1885–1913 рр. Характерно, що автор не прив'язував ці дані до поданих в аналогічних роботах дореволюційних економістів і досить критично їх аналізував. У вказаному дослідженні подано індекси цін, оцінки темпів економічного зростання, рівня інвестицій та інших макроекономічних параметрів, що дало змогу оцінити економіку Російської імперії, в тому числі й безпосередньо окремі аспекти зовнішньоторговельної діяльності за допомогою сучасної термінології. Ще однією відмінною рисою дослідника П. Грегорі стало і те, що він на прикладі таблиць і пояснень до них розкрив увесь механізм відповідних статистичних розрахунків.

Різномпланове висвітлення економічних зв'язків Російської імперії, в тому числі й зовнішньополітичного характеру (зазвичай з досить критичної точки зору) присутнє у наукових роботах Д. Гайєра [816], Р. Жиро [817], А. Кагана [821], М. Міллера [824], М. Фолькуса [1050] та ін.

Варто зазначити, що для зарубіжної історіографії 1980-х рр. властиві також переважно позитивні оцінки впливу іноземного капіталу як на внутрішньо-економічний розвиток Російської імперії, так і певною мірою на інтенсивність зовнішньої торгівлі. Зокрема, угорські дослідники І. Беренд та Д. Ранкі вказували: «Внаслідок підйому зовнішньої торгівлі та введення іноземного капіталу в цих країнах [мається на увазі в тому числі й Російська імперія – *авт.*] прискорився економічний розвиток, автономні сили економіки також мобілізувалися, причому і тоді, коли є елементи пристосування і підпорядкованості до економіки розвиненого європейського центру або навіть всупереч цьому. Хоча ці країни і не були здатні вирватися з периферійного стану, проте, вони також вступили на шлях самостійного розвитку» [1047]. Втім, така точка зору все більше стає панівною і в російській історіографії сучасного періоду.

В умовах лібералізації суспільно-політичного життя в Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр. та подальших подій, пов'язаних із здобуттям Україною незалежності, в розвитку вітчизняної історичної науки також розпочався якісно новий етап. Його характерними рисами стали: значне розширення та урізноманітнення джерельної бази (насамперед повноцінного використання спогадів вищих державних чиновників та офіційного діловодства і відомчої документації), якісне оновлення термінологічного інструментарію та методологічних підходів. У цьому контексті теоретичною основою для написання дисертаційного дослідження були сучасні загальні і конкретнопроблемні фундаментальні праці історико-економічного характеру Я. Верменич [577], Я. Грицака [1062], Б. Лановика [1078], І. Колесник [657], В. Крутікова [666], В. Литвина [1080], О. Реєнта [754], В. Сарбея [757], О. Шляхова [805] та ін. У вказаних працях під абсолютно іншим кутом зору розглядалися не лише в цілому проблеми історії України, а й окремі питання аграрного та промислового розвитку, значення економіки українських губерній для експортно-імпоротної діяльності Російської імперії.

Варто зауважити, що активізація дослідницького інтересу до досліджуваної нами проблеми, що спостерігалася як в українській, так і в російській історіографії

наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., була пов’язана не лише виключно з тогочасними суспільно-політичними процесами, а й відповідала якісно новим економічним тенденціям: ліквідації державної монополії зовнішньої торгівлі, підвищенню ролі митної політики як складової частини загальної економічної політики країни та інституціоналізації експортно-імпоротної діяльності. Все це було додатковим чинником появи численних праць з історії фінансів, торгівлі, митно-тарифного регулювання.

Саме у період незалежності України вектор наукових інтересів вітчизняних дослідників, які займалися окремими аспектами досліджуваної нами теми, кардинально змінився із вивчення ідеологічно заангажованої робітничо-селянської тематики (класової боротьби та соціальної експлуатації, кризового шляху розвитку буржуазно-капіталістичного способу виробництва та ін.) на об’єктивний аналіз господарсько-економічних відносин. Помітним проявом домінування таких змін стала поява численних (важливих для нас у концептуальному відношенні) робіт з історії: соціально-економічного та індустріального розвитку окремих українських губерній (В. Борисенко, М. Казьмирчук); взаємовідносин владних інституцій та купецько-підприємницької верстви Києва (І. Гуржій [861]); формування і діяльності купецтва в українських губерніях, його соціально-правового статусу та професійної організації (О. Донік [620]); індустріального розвитку України та пов’язаного з ним процесу формування торгово-промислової буржуазії, торгової діяльності міського населення (Ю. Нікітін), форм державного втручання в економіку та безпосередньо торгівлю (Т. Лазанська [683; 929]); української селянської кооперації, її експортних операцій (В. Марочко [697], І. Фареній [780]); матеріального добробуту та життєвого рівня населення (В. Молчанов [712]); податкової політики Російської імперії в Україні у дореформений період та значення частки прибутків від торгової діяльності в структурі загальних надходжень до бюджету (В. Орлик [729]); становлення та розвитку приватної підприємницької діяльності банкірів Одеси, їх внеску у соціально-економічний розвиток краю, розбудову кредитно-банківської системи Російської імперії, а також динаміку зовнішньої торгівлі Півдня України (В. Шевченко [800]) та ін. Позитивно оцінюючи кількісне зростання подібних

досліджень, зауважимо, що пріоритетність у науковій зацікавленості сучасних істориків спостерігається стосовно проблем аграрної історії, особливо таких актуальних аспектів, як поміщицькі господарства і їх роль у загальному сільськогосподарському розвитку України (Н. Темірова [773]), соціальне становище селянства і його внутрішня структуризація (О. Приймак [744], Ю. Присяжнюк [746]) та ін. Разом з тим, у працях цього напрямку знаходимо відомості про обсяги української хлібної торгівлі та динаміку цін на зернову продукцію у ХІХ ст. (О. Гордуновський [599–601]), торгові економічні зв'язки між окремими регіонами та загалом стосовно експортно-імпортних відносин Російської імперії (А. Філінюк, Т. Ігнат'єва [783]) і т.д. Окремі сюжетні теми, пов'язані із зовнішньою торгівлею українських губерній наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розкрито в роботах І. Довжука, М. Москалюка, С. Джулая, І. Шандри, В. Шевченка та ін.

У першій половині 1990-х рр. з'явилися статті та монографії відомого українського вченого, члена Нью-Йоркської академії наук Б. Кругляка (1994–1996), згадуваного нами під час аналізу радянської історіографії. Його дослідницький інтерес був пов'язаний з різними проблемами економічної історії: джерелами з історії розвитку внутрішньої торгівлі в Україні у 1860–1890-х рр.; ярмарковою та базарною торгівлею в Україні; промисловими монополіями; внутрішньою торгівлею на початку ХХ ст.; дослідженням економічних передумов першої російської революції; роллю та місцем кооперації у торгівлі; монопольними об'єднаннями в легкій і харчовій промисловості, товарними біржами та ін. [923–924]. Логічним завершенням багаторічної науково-пошукової роботи вченого стало видання у 1992 р. монографії (а у 1993 р. і захист докторської дисертації) під назвою «Внутрішня торгівля Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах України)», в якій комплексно розкрито місце і роль вказаної галузі економіки, визначено основні тенденції її розвитку на українському ринку, участь монополістичного капіталу, кооперативів та земств у торгівлі [665]. Незважаючи на те, що Б. Кругляка цікавила насамперед внутрішня торгівля, він неодноразово у своїх працях звертався до з'ясування взаємовідносин її суб'єктів із підприємницькими колами, діяльність яких була орієнтована на експорт.

Опосередковане ставлення до заявленої нами теми має і монографія І. Шандри «З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.)» (2011 р.). Описуючи економічні й правові передумови створення асоціації гірничопромисловців, організаційні рішення перших з'їздів та керівні органи цього об'єднання підприємців, дослідниця окремо охарактеризувала його вплив на формування державної митної політики стосовно до металургійної продукції, імпорту кам'яного вугілля через чорноморські та азовські порти [797]. По суті, з нових методологічних позицій розкрито таку недосліджену тему, як взаємозалежність між процесами самоорганізації великого бізнесу в Російській імперії та поширенням серед чиновницьких кіл думок про необхідність проведення протекціоністських заходів.

З'ясуванню значення розбудови залізничного транспорту в Південній Україні для поширення зернового експорту в другій половині XIX ст. присвячено статтю А. Шевченка [1037]. Водночас у дослідженні автор послідовно проаналізував зміни в урядовій політиці щодо цього та розкрив динаміку хлібного вантажопотоку до азовсько-чорноморських портів. «В 1860–1890-ті рр. зростання зернового експорту, – справедливо підсумовував дослідник, – було неможливим без створеної мережі залізниць у Степовій Україні. Залізничний та водний транспорт сприяв розвитку капіталістичного ринкового господарства на півдні України й створив усі необхідні умови для швидкого вивозу зерна до морських портів, а звідти – на світовий ринок [1037, с. 185]».

Питання ролі азовсько-чорноморських портів у зовнішній торгівлі Російської імперії розкрито в студії С. Джулая [864]. Характерно, що розповідаючи про причини зростання українського експорту у другій половині XIX ст., автор поверхово називає лише вдале географічне положення та наявність багатих земельних ресурсів, обходячи увагою кон'юнктуру світового ринку, політику російського уряду, підприємницьку ініціативу, роль громадських та земських установ, розвиток транспортної інфраструктури та ін.

Оглядовий аналіз обсягів вивезення із Наддніпрянської України продукції сільськогосподарського та промислового походження подано у розвідках І. Довжука

[865] та М. Москалюка [964]. Вказуючи на якісні зміни в пореформений період, історики виділяли: розширення географії зовнішньої торгівлі, збільшення асортименту товарів, зростання обсягів товарообороту, появу прогресивних форм товарообміну тощо. «Важливого значення почали набувати товарні біржі. Створене Південно-Західне відділення Російської експортної палати сприяло розвитку експорту як практичною діяльністю, так і просвітницькою шляхом надання консультацій, інших послуг, пропагандою знань стосовно правил міжнародної торгівлі. З України йшло за кордон багато сільськогосподарської продукції й промислових виробів... Донбас з 90-х років став постачальником мінерального палива для ряду країн Європи», – вказував І. Довжук [865, с. 152].

На об'ємному джерельному матеріалі та новітніх методологічних підходах побудовано історико-економічні дослідження сучасних вчених О. Реєнта та В. Сердюка [752–753; 1003]. У комплексі їхніх наукових студій окремо варто виділити монографію 2011 р. «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)», в якій на основі архівних матеріалів, періодичних видань та фахової літератури розкрито особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій половині XIX – на початку XX ст. Автори проаналізували також структуру землеробства і тваринництва у пореформену добу, визначили обсяги продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн не лише Західної Європи (як це властиво більшості сучасних праць), а й і Близького Сходу. У роботі також висвітлено здобутки українських господарств в експорті збіжжя та іншої аграрної продукції, з'ясовано причини, які гальмували розвиток експортної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників [753].

У цілому, варто погодитися із авторами про те, що «борошно з української пшениці за своїми властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку», а ресурси тваринництва стихійно спрямовувалися в русло екстенсивного розвитку зернового землеробства з подальшим виснаженням ґрунтів. Водночас правильно встановлено, що «організація експортної хлібної торгівлі в Російській імперії характеризувалася протягом усього досліджуваного періоду стихійністю,

низьким рівнем ефективності з елементами безладдя й хаосу на шляхах транспортування. За великим розрахунком, у ній не було нічого спільного з експортом зерна і продуктів його переробки з США [753, с. 131, 268]».

Порівнюючи вказану працю з іншими, дотичними тематично до досліджуваної нами проблематики, зауважимо, що її позитивною особливістю є комплексний характер – наявність порівняльної інформації, пов'язаної з рядом європейських країн та США; подача історичних відомостей у нерозривному взаємозв'язку з економічними даними.

Серед українських дисертаційних досліджень (а відповідно і численної статейної продукції), присвячених зовнішній торгівлі, варто назвати праці П. Марциновського [1105], О. Пилипенка [1107], В. Степаненко [1112]. Так, локальний «кримський» характер має перша робота, в якій вчений охарактеризував кількісні показники активності зовнішньої та внутрішньої торгівлі з окремих видів товарів, відзначивши, що Україна у другій половині XIX – на початку XX ст. була тісно пов'язана із внутрішніми ринками Російської імперії, що більшою мірою сприяло її промисловому розвитку, ніж характер відносин з європейськими державами.

Трохи ширшу регіональну спеціалізацію мають численні статті та дисертація В. Степаненко – у полі зору дослідниці перебувало все Північне Причорномор'я. Проаналізувавши номенклатуру товарів експорту, історик вказала на значну своєрідність південного регіону України, який відбивав більш високий ступінь модернізації економіки, що входила до європейської частини Російської імперії. Цікавою є думка про те, що урядова політика митного протекціонізму кінця XIX – початку XX ст. не давала позитивного ефекту для чорноморських портів, а лідируюче становище німецьких компаній у зовнішньоторговельних операціях було особливо помітним у комерційних портах [1111].

Тематично найближчим до нашої проблематики серед сучасних українських робіт є напрацювання О. Пилипенка (численні статті, монографія та докторська дисертація) [735; 973–991; 1107]. Однак варто відмітити відмінності у хронологічних рамках і предметі дослідження та загалом конкретних наукових

завданнях, які в цьому разі не були чітко пов'язані автором із інтересами аграрно-промислового капіталу, громадськості та ініціативами земських установ. О. Пилипенко оперував зворотністю поширеного в історіографії висновку про вплив індустріального розвитку на динаміку зовнішньої торгівлі України: «капіталістичні реформи другої половини XIX – початку XX ст. дали право українській буржуазії та іноземним інвесторам ефективно використати місцеві умови для трансформації суспільства. Саме зростання темпів економічного розвитку дало змогу українським виробникам збільшити обсяги та номенклатура експортованої продукції. Зовнішньоекономічна політика Росії, з одного боку, сприяла розвитку української видобувної промисловості та експорту сільськогосподарської продукції та сировини, а, з іншого, неналежна організація торгівлі царським урядом гальмувала її розвиток» [1057, с. 30–31].

О. Пилипенко комплексно реконструював процес розвитку зовнішньоекономічних зв'язків українських губерній у складі Російської імперії простеживши вплив на нього низки внутрішніх і зовнішніх політичних, економічних, соціальних та етносоціальних чинників.

Як бачимо, отримавши можливість вільного від ідеологічних обмежень розвитку, українська історична наука з початку 1990-х рр. еволюціонувала у напрямку від загальної переоцінки окремих питань соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії до «аспектного» вивчення її зовнішньої політики, проявами якого стали як поява регіональних досліджень, так і комплексних.

Написанням численних робіт з історії експортно-імпоротної політики Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. відзначено і розвиток сучасної російської історіографії. Серед фонових праць, присвячених загальному аналізу митної політики, історії банківських будинків, впливу іноземного капіталу на економіку тощо, варто назвати праці Б. Ананьїча [537], О. Белозерцева [549], О. Єрохіної [627], М. Іоничева [641–642], В. Кріхунова [1076] та ін. Натомість безпосередній зв'язок із окремими питаннями зовнішньої політики мають наукові

студії С. Абезгауза [1092], Л. Гранкова [1097], В. Дякіна [625], Т. Измestьєвої [639], А. Сідакова [1108] та ін.

Неабиякий інтерес дореволюційної та радянської історіографії до російсько-німецьких зовнішньоторговельних відносин зберігся і у 1990-х рр. Так, у 1996 р. побачила світ ґрунтовна монографія дослідника Ю. Субботіна «Росія і Німеччина: партнери і противники (торгові відносини наприкінці ХІХ – 1914 р.)» [771]. Незважаючи на те, що фактологічна база наукової роботи була сформована попередніми численними працями, автор поставив перед собою якісно нове завдання – не просто розкрити відносини між вказаними державами, а й з'ясувати, наскільки тогочасні економічні суперечності вплинули на протистояння в ході Першої світової війни. У цьому контексті Ю. Субботін дійшов висновку, що Росія і Німеччина не просто не були рівноправними партнерами, а перша була об'єктом експансії капіталу другої [771, с. 233]. Виходячи з цього, вчений відзначав логічність невдоволення представників російського промислового і аграрного капіталу, яке підкріплювалося односторонньою торговою орієнтацією їхньої держави.

Зміна на початку 1990-х рр. наукових підходів щодо вивчення питань, пов'язаних із проблемами розвитку зовнішньої торгівлі Російської імперії наприкінці ХХІ – на початку ХХ ст., яскраво проявилася в останніх монографіях і статтях вже згадуваного нами (в контексті аналізу радянської історіографії) вченого В. Бовикіна [568–569; 837–838]. Ці роботи вирізняє неабияка джерельна наповненість, в тому числі й закордонними архівними матеріалами: найбільших французьких і бельгійських приватних банків («Ліонський Кредит», «Сосьєте Женераль»), Національного архіву Франції, Економічного і фінансового архіву Міністерства економіки, Дипломатичного архіву МЗС Франції, Генерального архіву Королівства Бельгія та ін. Автор комплексно розглянув динаміку розвитку промисловості Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст., рівень і темпи концентрації промислового виробництва і капіталу, роль іноземного капіталу та підприємництва в економіці країни, історію становлення монополій та комерційних банків, боротьбу вітчизняного і закордонного банківських капіталів за фінансовий

вплив. Єдиним «недоліком» можемо назвати лише те, що В. Бовикін, як в радянський період, так і у 1990-х рр., велику увагу зосереджував на формуванні капіталу лише в столицях – Санкт-Петербурзі та Москві, оглядово згадуючи про територію України. Характерно, що у монографії «Фінансовий капітал у Росії напередодні Першої світової війни» (2011), яка вийшла посмертно, дослідник, порівнюючи частку Російської імперії в світовому виробництві і загальному обороті світової торгівлі відзначав істотну перевагу першого показника як свідчення прояву тенденції до автаркії. «Ця невідповідність, – пояснював він, – вказує на важливу рису розвитку російської економіки – тенденцію до автаркії. Як промислове, так і сільськогосподарське виробництво в Росії було орієнтоване переважно на внутрішній ринок. До того ж на відміну від західноєвропейських держав, колонії яких були відокремлені від метрополій морями, в Російській імперії товарообіг між тією її частиною, яку можна розглядати як метрополію, і колоніальними районами відбувався в рамках внутрішнього ринку [569, с. 31]». На наш погляд, така думка має серйозне логічне підґрунтя, багато в чому пояснюючи специфіку зовнішньоторговельної політики кінця XIX – початку XX ст.

Помітною тенденцією в розвитку сучасної російської історіографії останніх років стала активізація дослідницького інтересу до окремих діячів, пов'язаних із формуванням основ російської митної політики, посиленням протекціоністського курсу та ін. Серед таких праць варто виділити розробки М. Савченка [1005–1006] і Т. Шлевкової [1040] про «раціональний протекціонізм» Д. Менделєєва та погляди на митну політику І. Янжула відповідно. Натомість як сукупність специфічних міжкультурних комунікативних каналів, прояви та матеріальні свідчення яких безпосередньо пов'язані із здійсненням прикордонної торговельної діяльності, розглянув зовнішньоторговельні зв'язки Росії в XVIII–XIX ст. дослідник А. Кожухар [917].

Серед останніх робіт треба виділити монографію 2014 р. С. Мошенського, у якій під час прискіпливого аналізу літератури і джерел та на тлі дослідження ринку цінних паперів Російської імперії концентрує увагу і на проблемах економічного зростання середини XIX – початку XX ст., експорту капіталу і промислового

аутсорсингу, темпах проникнення іноземних інвестицій, діяльності бірж (в тому числі окремо виділяє Одеську, Київську і Харківську) та ін. [715].

Натомість чи не єдиною комплексною зарубіжною працею сучасного періоду, присвяченій суто зовнішній торгівлі Російської імперії, є докторська дисертація англійського дослідника С. Томпсона «The Organization and Financing of Russia Foreign Trade before 1914», що була опублікована російською мовою в 2008 р. під назвою «Російська зовнішня торгівля XIX – початку XX ст.: організація і фінансування» [775]. Вивчаючи залежність зовнішньої торгівлі від урядової політики, вчений дійшов висновку, що еволюція споживчого ринку, зумовлена тогочасними світовими тенденціями, об'єктивно обмежувала здатність держави впливати на міждержавні торгові відносини. Однак специфіка внутрішнього економічного розвитку визначала структуру російського експорту, в якій переважала сільськогосподарська продукція, природна сировина і сировинні матеріали. Очевидно, що збут таких товарів суттєво залежав від технологічних нововведень і потужної конкуренції з Нового Світу. Крім того, С. Томпсон не відмовлявся від раніше вже поширеної точки зору про неабиякий вплив на інтенсивність зовнішньої торгівлі Російської імперії таких чинників, як низький рівень розвитку транспортної інфраструктури (мережа залізниць і морських торгових портів) і відсутність як такого, торгового флоту.

Говорячи про все XIX ст., дослідник правильно вказує, що лише з початку 1890-х рр. в Російській імперії спостерігалася більш-менш успішна урядова політика, спрямована на розвиток зовнішньої торгівлі. Проте, ця успішність полягала виключно у запровадженні протекціоністських митних тарифів, які хоч і стали ефективним заходом у підвищенні доходів державного бюджету та суттєво стимулювали розвиток власної промисловості, однак і сприяли підвищенню цін на імпортовані товари, майже недоступні для пересічних споживачів. Характерно, що подібні погляди демонстрував ще на початку XX ст. згадуваний нами професор-економіст М. Соколов.

Серед інших зарубіжних робіт кінця XX – початку XXI ст. варто згадати праці Дж. Гранта – з історії становлення великого бізнесу в Російській імперії у 1868–

1917 рр. [818], Р. Лінднера – про розвиток підприємницької ініціативи в містах України кінця XIX – початку XX ст. [823], Т. Оуена – стосовно еволюції російського акціонерного законодавства [827] та ін. Виваженими та об'єктивними оцінками, підтвердженими детальними статистичними даними, характеризуються студії німецького вченого В. Сартора, присвячені, головним чином, експорту зернових культур з Російської імперії та участі в цьому процесі іноземних торгових будинків [825; 1009–1012]. Характерно, що одним із суттєвих недоліків цього напрямку зовнішньоторговельної діяльності держави дослідник називав високий рівень засміченості продукції та відсутність належної кількості великих експортерів, які мали б можливості для усунення вказаного чинника [1009, с. 232].

Отже, аналіз широкого комплексу історіографії кінця XIX – початку XXI ст., поряд із наявністю великої кількості праць з історії зовнішньої торгівлі, засвідчив відсутність окремої наукової роботи, присвяченої ролі українських губерній в експортно-імпортній діяльності Російської імперії у 1890-х рр. – 1914 р. саме в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу. Зважаючи на це, поряд із зазначеною суспільно-політичною актуальністю, обрана тема дослідження має й наукову важливість.

1.2. Джерельна база дослідження

Об'єктивне і системне вивчення будь-яких історичних процесів, подій і явищ, незалежно від предмета наукового аналізу, має поєднуватися з дослідженням джерельної бази, яка є основою будь-якої наукової роботи. Саме в процесі її наповнення та оцінки не лише з'являються нові дані, а й визначається реальна цінність історіографічних праць внаслідок перевірки повноти і достовірності поданої інформації. Виходячи з цього, комплексне вивчення проблем зовнішньої політики України в контексті інтересів промислового і аграрного капіталу (кінець XIX – початку XX ст.) потребує залучення широкого спектру джерел, критичного з'ясування їх об'єктивно-суб'єктивної природи.

Варто відзначити відносно обмежену кількість статистичних джерельних даних, що стосуються загалом торгівлі українських земель як з іншими регіонами Російської імперії, так із закордоном до 1914 р. Зважаючи на це, вивчення відповідної проблематики ґрунтувалося насамперед на основі опублікованих відомостей про ввіз-вивіз, обсяги залізничних і морських перевезень (чорноморсько-азовський регіон).

Комплекс використаних джерел за видовим принципом та спеціальними класифікаційними ознаками нами було згруповано так:

- 1) офіційні актові та діловодні документи;
- 2) статистично-довідкові та звітні матеріали;
- 3) газетно-журнальні публікації;
- 4) мемуари та спогади, епістолярій.

Залучені до написання дослідження архівні матеріали з історії зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. здебільшого зберігаються в Державному архіві Вінницької області [99–101], Державному архіві Запорізької області [104–111], Державному архіві Київської області [112–113], Державному архіві Миколаївської області [114–131], Державному архіві Херсонської області [132–145], Державному архіві Черкаської області [146–147], Державному архіві Чернігівської області [148–162]. Окремо виділено документи, виявлені у Центральному державному історичному архіві України в місті Києві (ЦДІАК України) [1–98]. Архівні матеріали подають насичені статистичні дані (представлені у вигляді відомостей, таблиць та діаграм) щодо експортно-імпортних операцій, висвітлюють політику центральної та місцевої влади у цій сфері, характеризують значення залізниць та чорноморсько-азовських портів, містять інформацію про участь в зовнішньоторговельних операціях окремих аграріїв та промисловців, земств і сільськогосподарських товариств, кооперативних та підприємницьких об'єднань українських губерній.

Загалом опрацьовано матеріали з 39 архівних фондів 8 архівів України, до наукового обігу введено низку нових неопублікованих документів, які характеризують різні аспекти розвитку зовнішньої торгівлі українських губерній

Російської імперії у 1890–1914 рр. Зокрема, було залучено фонди: *ЦДІАК України* – ф. 356 (Канцелярія Миколаївського цивільного губернатора) [4–5], ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора) [8–38], ф. 575 (Окружний фабричний інспектор Київського округу) [48–51], ф. 730 (Київське відділення Російського технічного товариства) [52–73], ф. 830 (Фамільний фонд Терещенків) [74–79], ф. 2161 (Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії) [81–90], ф. 2163 (Обласна станція з тваринництва для губерній Воронізької, Київської, Чернігівської, Харківської) [91–98]; *Держархіву Вінницької обл.* – ф. Д-29 (Податковий інспектор Вінницького повіту) [99–101], ф. Д-175 (Податковий інспектор Могилів-Подільського повіту) [102], *Держархіву Запорізької обл.* – ф. 254 (Бердянське повітове статистичне бюро) [104–108], ф. 255 (Мелітопольське повітове статистичне бюро) [109–111]; *Держархіву Київської обл.* – ф. 2 (Канцелярія Київського цивільного губернатора) [112–113]; *Держархіву Миколаївської обл.* – ф. 229 (Канцелярія Миколаївського градоначальника) [117–119], ф. 230 (Канцелярія Миколаївського військового губернатора) [120–123], ф. 239 (Миколаївський статистичний комітет) [124–125], ф. 255 (Миколаївський комерційний порт Міністерства торгівлі та промисловості) [126], ф. 266 (Миколаївська портова митниця Департаменту зовнішньої торгівлі) [127–131]; *Держархіву Херсонської обл.* – ф. 1 (Канцелярія Херсонського губернатора) [132–133], ф. 7 (Херсонська митниця Департаменту зовнішньої торгівлі) [136–142], ф. 170 (Хорловський митний пункт) [143–145]; *Держархіву Черкаської обл.* – ф. 8 (Черкаська міська дума) [146], ф. 18 (Корсунське волосне правління) [147]; *Держархіву Чернігівської обл.* – ф. 127 (Чернігівське губернське правління) [148], ф. 128 (Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора) [149–152], ф. 138 (Чернігівське губернське акцизне управління) [153–158], ф. 154 (Чернігівський губернський комітет) [159–162] та ін.

Варто зауважити, що найбільшу джерелознавчу цінність мають відомості фондів державних органів влади про регулювання місцевими інституціями окремих аспектів налагодження зовнішньої торгівлі (наприклад, дозволи про продаж зернової продукції за кордон), південних морських портів та митниць, статистичних установ з інформацією про обсяги експортно-імпортних відносин та ін. До того ж

зауважимо, що використання нами загальноприйнятого видового принципу класифікації не передбачає виокремлення архівних матеріалів в окрему групу, оскільки зумовлює аналіз їх специфікації у рамках використання загального масиву джерел.

На високому репрезентативному рівні відображені особливості законодавчої політики і практичної діяльності державної влади Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. стосовно зовнішньої торгівлі в офіційних актових та ділових документах, які становлять *першу групу джерел*. Відповідно до призначення, на наш погляд, їх варто поділяти на три підгрупи.

1. *Законодавчі (нормативно-правові) акти*, які стосуються регулювання експортно-імпоротної діяльності і вміщені переважно в «Повному зібранні законів Російської імперії», окремих збірках законів [255; 265; 286], в тому числі й сучасного періоду [273], періодичній пресі. Їх також регулярно розсилали місцевим органам влади та управлінням в українських губерніях і відповідно зберігаються вони у центральних та обласних архівосховищах.

Аналіз імперського законодавства, відповідно до якого визначалася специфіка тогочасного експорту/імпорту, його загальна структура (залежно від затвердження тих чи інших протекціоністських постанов), дає змогу охарактеризувати зовнішньоторговельну політику у взаємозв'язку з місцевими умовами та інтересами аграрно-промислового капіталу.

До джерел першої підгрупи нами віднесено іменні (імператорські) укази та рескрипти, височайше затверджені рішення Державної ради та положення Комітету міністрів. Ця група документів має досить високий ступінь достовірності інформації і характеризує протекціоністську політику уряду щодо регулювання зовнішньоторговельних відносин, в тому числі й в Україні (особливо, коли мовиться про азовсько-чорноморські порти та промисловий Схід). Так, з цієї групи особливу цінність мають рішення про: рівномірне оподаткування промисловості і торгівлі (1884) [184]; встановлення мит на імпортні сільськогосподарські машини та апарати (1885) [182]; посилення мит на мідь та мідні вироби (1886) [185]; оподаткування додатковим збором торгових і промислових підприємств (1889) [195]; загальний

митний тариф з європейської торгівлі (1891) [175]; підвищення митних зборів (1893) [167] та ін. Аналіз нормативно-законодавчих актів цієї категорії дає право оцінити справедливість історіографічних тверджень і критичних оцінок державної політики в сфері зовнішньої політики, а також надати джерелознавче підкріплення (або спростування) загальновідомим фактологічним даним.

Об'єктивно оцінити подане в історичних працях бачення наслідків укладення торгових договорів Російської імперії з рядом європейських держав наприкінці XIX – на початку XX ст. (Німеччиною у 1894 та 1904 рр., Румунією у 1906 р., Італією і Сербією у 1907 р., Чорногорією у 1910 р.) та сформуванню власне ставлення стосовно цієї проблеми дає змогу не лише аналіз безпосередньо текстів документів, а й власне митних тарифів та додатків [274]. Зауважимо, що визначення їх впливу на зовнішню торгівлю України можливе лише за умови додаткового залучення інформації з джерел інших груп.

Матеріали, що мають безпосереднє відношення до предмета міжнародних відносин, активно публікувалися після закінчення Першої світової війни. Так, у 1954 р. було видано «Збірник договорів Росії з іншими державами. 1856–1917» [265].

Безпосереднє відношення до досліджуваної нами проблематики, зокрема, щодо з'ясування впливу державного протекціоністського курсу та інтересів аграрно-промислового капіталу на динаміку вивезення окремих товарів з України та ввезення на її територію іноземної продукції мають законодавчі акти щодо: впорядкування торгівлі спиртними напоями у Донецькому кам'яновугільному басейні (1881) [190]; заборони ввезення з-за кордону винограду у всі порти Криму (1881) [166]; створення митниці у Херсоні (1882) [183]; зміни митних тарифів на кам'яне вугілля, кокс, металургійну продукцію (1887) [177–178] та вагони (1889) [176]; підвищення мит на імпортований цукор (1890) [220], а також кам'яне вугілля і кокс, що ввозили через чорноморсько-азовські порти (1892) [186] та ін.

2. *Офіційна документація діловодства відомчого характеру* (центральної державної адміністрації та місцевих органів виконавчої влади): циркуляри Міністерства фінансів, Міністерства торгівлі й промисловості Російської імперії, розпорядження Департаменту митних зборів

(ДМЗ) та Департаменту торгівлі і мануфактур (ДТМ) тощо; ділове листування між державними установами (повідомлення, службові донесення тощо).

Ця підгрупа джерел досить різноманітна, численна за видами та функціональним призначенням, дає змогу виявити і проаналізувати відомчі ініціативи щодо окремих питань, пов'язаних із регулюванням зовнішньої торгівлі саме у контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (з огляду на подання ними відповідних пропозицій). Характерним прикладом щодо цього може бути записка з митного тарифу, підготовлена віце-директором Департаменту митних зборів І. Колесовим [217].

Варто зауважити, що аналіз міністерської документації діловодства ускладнюється тим, що до 1905 р. у Російській імперії не було профільного відомства у справах торгівлі, а відповідні завдання покладалися на Міністерство фінансів. Згодом комплекс джерел цього типу має безпосередній зв'язок з його Департаментом торгівлі й мануфактур насамперед Третім відділенням – Зовнішніх торгових відносин (відало зв'язками з консулами, закордонними агентами, займалося питаннями укладення та дотримання торгових договорів, регулюванням митних зборів, справами торгового мореплавання і суднобудування). Важливим є також вивчення матеріалів Ради торгівлі й мануфактури, що діяла при Міністерстві фінансів як дорадча установа з 1872 р., представляючи інтереси російської промисловості і торгівлі.

3. Документація діловодства місцевих урядових установ та документи органів місцевого самоврядування: циркулярні накази і розпорядження генерал-губернаторів і губернаторів (передусім Херсонського, Таврійського, Катеринославського, Київського), начальників морських портів, протоколи засідань міських рад і їх комісій та ін. Ця підгрупа дає змогу сформулювати уявлення про конкретні наслідки реалізації державної політики на місцях у зовнішньоторговельній сфері, з'ясувати відповідність між інтересами місцевої торговельної еліти, економічних об'єднань і товариств та напрямками законодавчих ініціатив регіональної влади [291].

У канцелярських генерал-губернаторських архівних фондах нами виявлені документи, що наочно ілюструють важливість торгово-економічних питань наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Саме через канцелярію здійснювався зв'язок місцевих органів влади з міністерством та вищими урядовими установами, іншими відомствами. Згодом до написання дослідження залучалися відповідні листи, звіти, телеграми, повідомлення агентів та ін., в яких містилася стисла інформація про стан зовнішньої торгівлі.

Окремо серед офіційної документації актів та діловодства треба виділити деякі стенографічні звіти засідань Державної ради та Державної думи Російської імперії початку ХХ ст., під час яких відбувалося обговорення тих чи інших урядових ініціатив щодо регулювання експортно-імпортних відносин. Цей специфічний вид джерел дає змогу проаналізувати позиції окремих депутатських груп, а потім і політичних кіл імперії щодо напрямів державної політики в контексті зовнішньої торгівлі окремими товарами, а також інтересів аграрно-промислового капіталу [196–204].

Другу групу джерел формують статистично-довідкові та звітні матеріали, умовно поділено нами на дві підгрупи:

а) офіційні звіти, матеріали та службові доповідні записки губернаторів, митниць, постів, застав і їх відділень, начальників морських портів, комітетів біржової торгівлі та ін. Ці документи відповідно до усталеної практики практично щорічно направлялися до Петербурга і містили інформацію про поточний стан справ у певній сфері, яка мала відношення до зовнішньоторговельної діяльності того чи іншого регіону. Так, у щорічних звітах генерал-губернаторів і губернаторів подавалися відомості про обсяги експорту-імпорту товарів губернії, їх номенклатура та сума отриманих податків;

б) матеріали загальноімперської, губернської і регіональної статистики: статистичні відомості, що збиралися центральними органами влади, місцевими статистичними комітетами, статистична звітність митниць та митних округів, статистика експортно-імпортової діяльності портів та ін.

Зауважимо, що саме у статистично-довідкових та звітних матеріалах подано інформацію про динаміку активності, обсяги товарообігу та інші параметри зовнішньої торгівлі українських губерній у складі Російської імперії (як через порти чорноморсько-азовського району, так й інші регіони).

У цій групі істотну джерелознавчу важливість мають статистичні матеріали, які збирали і публікували чиновники Міністерства фінансів. Так, у 1888 р. був утворений спеціальний Статистичний відділ при Департаменті митних зборів, який займався опрацюванням точної інформації про стан зовнішньої торгівлі та митної справи. Підрозділ готував щорічні звіти, порівняльні нариси за десятиліття з розподілом інформації по європейських та азійських кордонах [233; 270]. Характерно, що досить часто відповідну роботу координував статистик департаменту В. Покровський, наукові роботи якого нами також використовувалися під час написання дисертаційного дослідження (див. розділ 1.1).

З метою об'єктивної оцінки документальної цінності подібних матеріалів, варто вказати, що дані тогочасної статистики не завжди були точними, оскільки часто під час експорту товару пунктом призначення вказувалася найближча країна-транзитер, а не держава-покупець. Так само імпортуючі товари у спеціальному реєстрі фіксували не країну-відправника, а знову транзитну державу. Цей недолік описував безпосередньо В. Покровський, відзначаючи, що незважаючи на зміну місця призначення продукції, інформація у звітах не змінювалася. Відтак, для порівняльно-історичного аналізу статистичні дані варто поєднувати з інформацією інших джерел.

Крім того, до цієї групи матеріалів нами було зараховано доповіді та доповідні записки учасників різних з'їздів (гірничопромисловців [208], представників промисловості й торгівлі [210–211]); журнали засідань з'їздів представників промисловості й торгівлі [215–216]; статистичні матеріали про торгівлю земствами залізом, сільськогосподарськими машинами та знаряддями [218–219]; численні звіти окремих департаментів профільних міністерств [238], Харківського біржового комітету [239–240] та ін. Серед подібних документів особливу цінність мають матеріали проведення у Харкові з'їзду з перегляду торгового договору з

Німеччиною (1913) [252–253], звіти офіційних осіб стосовно вивезення донецького мінерального палива за кордон [237], дані про розвиток залізорудної промисловості Криворізького району (з подачею інформації про експорт продукції) [269].

Загалом, матеріали другої групи джерел, в яких є інформація про торгівлю товарами сільськогосподарського та промислового походження, вміщують насичені статистично-довідкові дані про обсяги зовнішньої торгівлі України наприкінці XIX – на початку XX ст., характеризують номенклатуру товарів експорту-імпорту, поділ вантажів за місцем призначення тощо.

Вказана інформація була виявлена як у фондах вітчизняних центральних історичних та регіональних архівах, так і в опублікованих тематичних збірниках матеріалів: «Зовнішня торгівля в Росії по країнах призначення та походження товарів» (у 2-х частинах, з окремою подачею даних російської митної статистики та офіційної іноземної статистики) [164–165], «Залізнична промисловість Південної Росії» (офіційне видання Статистичного бюро з'їзду гірничопромисловців) [212–213], «Марганцева промисловість Південної Росії у 1907 році» [224], «Огляд зовнішньої торгівлі Росії по європейському та азійському кордонах за 1913 рік» [233], «Російська експортна палати. Звіт...» [261–263], «Довідкова книга з торгово-промислової частини для імператорських російських консулів» [268] та ін.

Різна інформація (як офіційна, так і неофіційна), що стосувалася зовнішньої торгівлі Російської імперії, а також України кінця XIX – початку XX ст. досить активно та різнопланово подавалася у газетно-журнальних виданнях (*третья група джерел*).

Джерелознавчу цінність цієї групи матеріалів підвищує висока оперативність подання відомостей та швидке відображення останніх подій. Варто вказати, що використані нами газетно-журнальні публікації мають комплексний синтетичний характер. У них репрезентовано безліч форм інформації (документальна, хронікальна, особова та ін.) як аналітичного (авторського), так і довідкового (описового) характеру.

Враховуючи проблемне спрямування обраної теми, нами використано ряд публікацій таких груп періодичних видань:

– сільськогосподарська преса («Відомості сільського господарства та промисловості» (друкований орган Південноросійського землеробського синдикату та Південноросійського товариства сприяння землеробства і сільського господарства) [337–338], «Вісник Всеросійської сільськогосподарської палати» [340–341], «Російський мельник» [464–468]) – публікувала відомості про проведення спеціалізованих сільськогосподарських виставок; торгівлю сільськогосподарською технікою (наприклад, паровою технікою напередодні Першої світової війни) та великою рогатою худобою; наводила обґрунтовані висновки стосовно високого ступеню залежності землеробів від іноземного машинобудування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.;

– «інфраструктурна» періодика («Водні шляхи і шосейні дороги» (орган Управління внутрішніх водних шляхів та шосейних доріг), «Водна справа», «Залізничний кур'єр» (міжнародне довідкове видання)) – подавала інформацію, присвячену промисловим та економічним інтересам користування транспортною інфраструктурою, її розвитком та експлуатацією; вміщувала опосередковані матеріали щодо напрямів та особливостей перевезення експортно-імпортних вантажів;

– фінансово-торгові видання («Вісник російсько-американської торгової палати», «Вісник російсько-англійської торгової палати», «Щорічник Міністерства фінансів») [342–345; 402–403] – репрезентували офіційні відомості щодо напрямів, обсягів та динаміки торгівлі Російської імперії з Великобританією та США; фінансової політики держави у цій сфері, впливу інтенсивності експортно-імпортової діяльності на економічний розвиток і рівень доходів бюджету та ін.

Деяку інформацію економічного характеру, що стосувалася окремих аспектів зовнішньої торгівлі безпосередньо України, подано у статтях «Агрономічного журналу» (орган Харківського товариства сільського господарства) [322–331], «Бюлетеня Харківської кам'яновугільної і залізоторгової біржі» [334–336], «Вісника Хорольського товариства сільського господарства» [349], «Новоросійського телеграфа», «Одеського листка», «Південноросійського гірничого листка» [533], «Економічного життя Поділля» [499–507], «Київської земської газети» [415–418],

«Чернігівської земської газети» [491–498] та ін. Варто відмітити, що деякі примірники вказаних регіональних газет зберігаються в обласних архівосховищах, що ускладнило можливість аналітичної роботи з ними.

Серед усього об'ємного комплексу тогочасної періодики варто виділити такі особливо важливі видання для обраної нами теми дослідження, як:

– «Вісник фінансів, промисловості й торгівлі» – друкований орган Міністерства фінансів, у якому публікувалися переважно урядові та відомчі розпорядження, звіти різних торгових підприємств. Особливу важливість має інформація про державні прибутки (із розписом доходів від зовнішньої торгівлі), ціни на експортно-імпорتنі товари [347];

– «Гірничозаводська справа» [354–397], «Гірничозаводський листок» [398] – друковані органи Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків), вміщували переважно офіційно-відомчі, статистичні, економічні матеріали, що стосувалися гірничої справи, гірничозаводської промисловості і транспорту гірничорудних районів. Особлива джерелознавча цінність цих газет для обраної нами теми полягає у визначальній ролі вказаних галузей економіки в загальній структурі промислового експорту з України;

– «Відомості із зовнішньої торгівлі», «Зовнішня торгівля по європейському корону» – видання Статистичного відділення ДМЗ Міністерства фінансів, що подавали офіційну статистичну інформацію про вивезення та ввезення товарів різного походження;

– «Південноросійська сільськогосподарська газета» – журнал Харківського товариства сільського господарства, присвячений громадській агрономії, кооперації та практичному господарству українського степового Півдня [508–532]. Журнал інформував також читачів про окремі аспекти імпорту сільськогосподарської техніки, рекомендації щодо зменшення залежності аграрного сектору від імпортової продукції;

– «Промисловість і торгівля» – орган Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі [429–462]. У журналі цілком друкувалися або розлого цитувалися промови керівників Ради з'їздів і представників урядових відомств на з'їздах промисловців і

торговців, у Державній думі, на різних нарадах; зміст спеціалізованих законопроектів, записок та доповідей. Варто розуміти, що працівники вказаної керівної організації видання активно розглядали найважливіші питання економічно-торгової політики Російської імперії, відстоювали власну позицію перед урядом і парламентом. До того ж обґрунтовували такий «шлях... економічної еволюції» країни, який міг би «запобігти революційним прийомам у розв'язанні соціально-економічних питань» [1039]. На основі аналізу та використання публікацій журналу нами було сформовано уявлення про поступове зростання економічної могутності, а водночас і політичного впливу торгово-промислової буржуазії, підкріплене конкретними статистичними матеріалами, в тому числі стосовно до зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст.;

– «Російський експорт» (місячник Російського експортної палати) – вміщував статистичні дані про суто вивізну групу товарів, законодавчі зміни у цій сфері [469–477]. Характерно, що позиція редакції щодо низки проблем дає право сформулювати розуміння специфіки протистояння Російської експортної палати з біржовими комітетами і впливовими колами підприємців, які побоювалися посилення повноважень першої та їх відсторонення від процесу формування торгової політики Російської імперії;

– «Торгово-промислова газета» – урядове видання (Міністерства фінансів), що виходило як додаток до «Вісника фінансів, промисловості і торгівлі» і висвітлювало тогочасну економічну дійсність з точки зору насамперед інтересів представників аграрно-промислового капіталу: фабрикантів, заводчиків, поміщиків, банкірів, керівників великих торгових фірм та акціонерних товариств [347]. Наявність широкої мережі кваліфікованих кореспондентів-економістів, фінансистів в імперії і за кордоном робило газету досить впливовою з точки зору можливостей для формування громадської думки щодо окремих резонансних питань. Серед матеріалів, які у ній публікувалися, були статистичні матеріали і кон'юнктурні огляди промисловості, торгівлі, сільського господарства та фінансів. При цьому деякі статті мали безпосереднє відношення до українських зовнішньоторговельних відносин.

Водночас матеріали відомчих періодичних органів («Журнал Міністерства внутрішніх справ», «Щорічник Департаменту землеробства», «Щорічник Міністерства фінансів» та ін.) поряд із подачею офіційних статистичних відомостей відрізнялися високим рівнем залежності від позиції уряду та окремих міністерства щодо тих чи інших питань, пов'язаних із зовнішньоторговельною діяльністю [402–403]. Особливо це стосувалося підвищення тарифних мит і посилення протекціоністського курсу. Публікації такого характеру вимагають ретельного аналізу та зіставлення з іншими документальними джерелами.

Загальне значення використання періодичних джерел полягає у розумінні еволюції громадської думки щодо тих чи інших питань, пов'язаних із проблемами зовнішньоторговельної політики Російської імперії. Це підтверджується і фактом утворення другої (газетної) експедиції, окремо виділеної з канцелярії МЗС, яка спеціально відстежувала розвиток як вітчизняної, так і зарубіжної періодики.

Серед комплексу документальних матеріалів (*n'yту*) групу становлять мемуари та спогади чиновників і сучасників епохи, їх епістолярна спадщина. Специфіка цієї категорії джерел (насамперед важливих для нас спогадів) полягає у тому, що вони характеризуються не лише загальною наративністю стилю, а й яскраво вираженим авторським суб'єктивізмом, відображенням індивідуальних поглядів на економічні проблеми Російської імперії, симпатій та антипатій (зокрема, у питанні вибору між протекціоністським курсом та фритредерством). До цієї групи входять спогади, щоденники та листування:

1) вищих урядовців, осіб загальнодержавного масштабу (С. Вітте, П. Извольський, В. Коковцов, В. Маклаков);

2) регіональних державних чиновників, людей, що мали безпосереднє або опосередковане відношення до організації зовнішньої торгівлі і контролю за її здійсненням (О. Ауербах, В. Бертенсон, Є. Корш, М. Черкасов, І. Янжул).

Перша підгрупа представлена мемуарною літературою державних діячів вищого рангу, аналіз якої, незважаючи на підвищений рівень суб'єктивізму авторів (порівняно з другою підгрупою), допомагає глибше зрозуміти загальну історичну атмосферу того часу і уточнити деталі окремих процесів, пов'язаних із

зовнішньоторговельною політикою Російської імперії. Свідчення цих сучасників також мають велике значення для розуміння специфіки тогочасної економіки та «внутрішніх» умов її функціонування. Так, особливо важливі для нас «Спогади» міністра фінансів Росії С. Вітте про події 1892–1906 рр., коли він обіймав посади міністра шляхів сполучення (1892) та фінансів (1903), голови Комітету міністрів (1903–1906) і Ради Міністрів (1906). Це джерело багато в чому допомогло розібратися в закулісних хитросплетіннях торгово-промислової політики вказаного періоду [303–305]. У цій тритомній праці також знайшли оцінку роздуми та дії представників правлячих кіл стосовно найважливіших питань фінансової політики держави. Крім того, у «Спогадах» С. Вітте висвітлено взаємовідносини між окремими урядовими відомствами з приводу експортно-імпоротної діяльності; досить детально охарактеризовано інтереси промислового капіталу в сфері розвитку транспортної інфраструктури (залізничних шляхів) з точки зору її впливу на ввіз/вивіз товарів. Зауважимо, аналіз джерела засвідчує яскраво виражене намагання автора ідеалізувати власну роль у законодавчих соціально-економічних та зовнішньополітичних ініціативах кінця XIX – початку XX ст., які мали позитивні наслідки. Водночас сучасна російська дослідниця С. Абезгауз стверджує, що говорити про деяку упередженість змісту мемуарів С. Вітте дає право його бажання повернутися до влади після відставки в 1906 р. [1092, с. 7–8]. Незважаючи на це, для стилю автора було характерне суворе дотримання хронологічної канви та відповідності документальним матеріалам з особистого архіву.

Досить багаті та різнопланові на інформацію політичного характеру спогади П. Извольського – міністра закордонних справ у 1906–1910 рр. [309], В. Коковцова – міністра фінансів у 1904–1914 рр. [311], та В. Маклакова – члена Державної думи III–IV скликань (1907–1917 рр.) [313–314].

Друга підгрупа мемуарів має більш спеціалізоване економічне спрямування та використовувалася нами як комплекс локальних джерел, відомості яких потребують органічного поєднання насамперед із статистично-довідковими матеріалами.

Оглядову інформацію формування зовнішньоторговельних інтересів буржуазії Донбасу (щодо урядової підтримки, побудови залізничних шляхів та ін.) в контексті

висвітлення особливостей розвитку кам'яновугільної промисловості регіону подав у своїх спогадах гірничий інженер О. Ауербах (1844–1916) [300–301]. Подібний характер мали й мемуари промисловця І. Уманського, у яких відповідні його міркування поєднувалися з автобіографічними відомостями про створення та діяльність «Гірничопромислового товариства Донецького басейну», «Берестово-Богодухівського кам'яновугільного товариства» та «Голубівсько-Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства» [306–307].

Сформувати загальне уявлення про специфіку розвитку залізниць у Російській імперії, особливості реорганізації їх управління та розробки транспортного законодавства ає змогу вивчити «Спогади про залізничну службу» юрисконсульта Є. Корша [312]. У роботі з ракурсу бачення сучасника постає проблема наявності розбіжностей між адміністрацією та чиновниками Державного контролю Російської імперії та вирішення подібних питань з огляду на інтереси промислового капіталу.

Натомість «аграрне» спрямування мали автобіографічні записки урядового агронома у Херсонській, Таврійській, Катеринославській, Подільській, Волинській губерніях В. Бертенсона про сільськогосподарські виставки, орієнтація яких, як відомо, мала й експортний характер [302], та землевласника Київської губернії М. Черкасова – з подачею інформації про врожайність економій та вивезенням зернової продукції за кордон [317].

У контексті аналізу наявної мемуарної літератури варто виділяти як за ступенем об'єктивності джерела, так і за рівнем репрезентативності спогади вже згаданого російського економіста, академіка І. Янжула. У цьому разі йдеться про дві праці: «Спогади І. І. Янжула про пережите та бачене у 1864–1909 рр.» (у двох випусках) та «Із спогадів та переписки фабричного інспектора першого призову. Матеріали для історії російського робітничого питання та фабричного законодавства».

Розповідаючи про життєвий шлях у «Спогадах про пережите та бачене» (навчання в університеті, наукові відрядження до Німеччини та Англії, професорська служба та ін.), автор не оминає увагою й окремі питання, пов'язані із його безпосередньою діяльністю – розвиток промисловості Російської імперії, її

фабричної інспекції, митної політики тощо. Зокрема, будучи фабричним інспектором І. Янжул брав активну участь у численних комісіях і нарадах з розробки робочого і фабричного законодавства. Наприкінці XIX ст. фактично жоден істотний захід у цій сфері не проходив без його участі. Відтак, інспекторські звіти змальовували картини фабричного побуту в досить об'єктивних барвах, що вело навіть до поширення звинувачень на адресу автора в «соціалізмі» [318, с. 179].

Варто зауважити, що високий рівень достовірності спогадів І. Янжула засвідчується авторською констатацією еволюції власних поглядів стосовно окремих питань зовнішньої торгівлі, ролі в її розвитку монополістичних об'єднань. Зокрема, після службової поїздки до США у 1893 р. він переглянув своє ставлення до синдикатів і трестів, визнавши закономірність їх легалізації за умови суворої регламентації діяльності. До того ж зрозумівши закономірність концентрації виробництва, автор, разом з усвідомленням значення монополій як « нової форми ліквідації старих економічних уявлень про вільну конкуренцію », остаточно розчарувався у доцільності промислового і торгового суперництва [319, с. 148].

Вкотре звертаючись до питання про рівень суб'єктивності будь-яких спогадів, треба підкреслити, що у цьому разі І. Янжул неодноразово підкреслював і підтверджував прикладами власну відстороненість від політики та домінування для нього інтересів громадськості.

Вивчення другого вказаного джерела («Із спогадів та переписки фабричного інспектора першого призову») дає додаткову змогу виявити недостатньо розкриті в офіційній документації деякі проблеми зовнішньої торгівлі. Як характерний приклад заслуговує на увагу інформація про службове відрядження І. Янжула до Царства Польського з метою вивчення місцевої промисловості. Як результат, у офіційному звіті та особистих спогадах він відзначав корисність для тутешньої економіки приєднання до Російської імперії. До того ж щодо експортно-імпоротної діяльності Польща для іноземних товарів відігравала роль «воріт у стіні» заборонних митних податків. Цікаво, що незважаючи на ці виявлені І. Янжулом намагання європейської промисловості, уникнути подвійного оподаткування та обійти обмежувальні закони, він виступив проти адміністративно-примусового

втручання уряду, висловивши думку про необхідність російськими фабрикантами самостійно протистояти іноземним товарам шляхом підвищення якості власної продукції [320, с. 153–154].

Варто підкреслити, що в умовах загострення суспільно-політичних суперечностей в Російській імперії на початку ХХ ст. І. Янжул рішуче виступив проти проявів екстремізму та насильства, а одним із засобів виходу із кризи він вбачав продуману та своєчасну реформу фабричного побуту і робітничого питання. Саме «умиротворення» класових інтересів шляхом мирних домовленостей має, на його думку, завжди переважати порівняно із звичним державним «регулюванням» [320, с. V].

У вищевказаних спогадах І. Янжула, а також М. Гаугера [308], М. Межецького [315] та С. Мінцлова [317] знаходимо й епізодичні відомості про рівень контрабанди імпорту та її вплив на економіку Російської імперії, участь в цьому процесі чиновників митного відомства і підприємств прикордонної смуги.

Загалом, вищезгадані мемуари осіб здебільшого пов'язаних безпосередньо із державними органами влади, які формували зовнішньоторговельний курс Російської імперії та контролювали ввіз/вивіз товарів, є особливо цінні, оскільки у них наведено факти, події, процеси з погляду безпосереднього учасника подій, що дозволяє стверджувати про вищий рівень фактологічного наповнення поданої інформації. Водночас загальна сукупність проаналізованих джерел та документальних матеріалів істотно сприяла формуванню загальної картини досліджуваної проблеми.

1.3. Методологія та методи дослідження

Специфіка дослідницької діяльності передбачає дотримання певної системи методологічних принципів і наукових методів. Високий рівень суб'єктивізму джерельних матеріалів, різноплановий характер історіографічного комплексу та специфіка поставлених завдань зумовлює формування авторської концепції вивчення проблем зовнішньої торгівлі України у контексті інтересів промислового і

аграрного капіталу кінця XIX – початку XX ст. В основі відповідної системи розуміння і трактування історичних подій і явищ була загальна теорія наукового пізнання як синтез теорії і практики наукового дослідження, а також значна кількість конкретних наукових методів.

Варто зауважити, що вивчення основоположних проблем, пов'язаних із обраною темою дослідження, ґрунтувалося на основі конструювання теоретичного концепту про інституціональний характер архітектоніки розвитку зовнішньої торгівлі України наприкінці XIX – на початку XX ст., а саме як:

1) загальний результат безпосередньої взаємодії сукупності державних інститутів у сферах їх безпосереднього впливу, тобто нормативно-правові та практичні засади здійснення експортно-імпортних операцій;

2) результат опосередкованої дії, тобто функціонування інституціонального поля, що формувало загальний тогочасний діловий клімат, специфіку розвитку фінансово-торгового сектору, податкової системи в Російській імперії та ін.

Пріоритетність указаного підходу було поєднано з врахування ключової особливості чинної системи митно-тарифної підтримки – вибірковості її дії, яка існувала на основі законодавчої практики з тарифними пільгами у вигляді преференцій для окремих товарів, в тому числі й суто регіонального (українського) характеру (цукор для Правобережної України, металургійна продукція для промислового Сходу, виноград для Південної України та ін.).

На основі проведеного дослідження встановлено, що необхідність функціонування розвиненої, ефективної зовнішньоторговельної системи зумовлена еволюцією міждержавних економічних відносин. Відтак, за основу ми взяли таке визначення поняття «зовнішня торгівля» – форма зовнішньоекономічної діяльності, що являє собою господарську діяльність конкретних суб'єктів та певної держави загалом з іноземними суб'єктами господарської діяльності і поділяється на експорт (вивезення) та імпорт (ввезення) товарів. Зауважимо, що таке суто економічне пояснення нами було поєднане з історичним передусім щодо розгляду зовнішньої торгівлі, в тому числі і як наслідок зміни геополітичної ситуації, формування політичних союзів Російської імперії з іншими країнами, налагодження

дипломатичних відносин та ін. Не менш важливо те, що окремим чинником впливу на інтенсивність експортно-імпоротної діяльності, її динаміку та внутрішню структуру було визначено тогочасний аграрно-промисловий капітал, інтереси якого представляли впливові підприємницькі та поміщицькі/землевласницькі кола.

Теоретична база дослідження конструювалася на основі використання системного підходу, реалізованого шляхом органічного поєднання загальноприйнятих у сучасній українській історичній науці принципів історизму, багатовимірності, об'єктивності та всебічності. Досягнення поставленої мети забезпечувалося послідовністю і системністю наукової студії, практичним пізнанням об'єкта. Натомість методологічною основою роботи стала теорія пізнання і розуміння, що ґрунтується на позиціях модернізаційного підходу, який розглядає історію як процес переходу від традиційного суспільства до модерного, від аграрного до індустріального (капіталістичного). Використання цієї парадигми дало змогу показати процеси індустріалізації в українських губерніях Російської імперії в контексті інтенсивності зовнішньої торгівлі як з точки зору отримання прибутків від експорту товарів місцевого виробництва та збільшення доходів від протекціоністських мит, так і з огляду на об'єктивну необхідність промисловості і сільського господарства в іноземній продукції, зокрема, аграрній техніці.

У вказаній сукупності принципів центральним став принцип історизму, який визначив трактування історичної дійсності як «індивідуальних» змін у часі. Це зумовило розгляд економічних явищ з погляду їх генезису, виникнення, розвитку та подальших змін. Наскрізне застосування принципу історизму дало змогу розглядати у хронологічній динаміці досліджувані історичні процеси. На цій основі, дії представників влади аналізувалися, в тому числі і як такі, що визначалися інтересами промисловості та сільського господарства, були спрямовані на зміну тогочасного суспільства.

Дотримання загальнонаукового принципу об'єктивності здійснено шляхом комплексного аналізу архівних та опублікованих джерельних матеріалів, залучених під час підготовки дослідження. Зважаючи на об'єктивні причини, його застосування потребувало виваженості не лише в статистичних оцінках, а й щодо

«нецифрових» тверджень, врахування чинника взаємодії двох сторін: суб'єкта і об'єкта (наприклад, державних чиновників і регіональних представників аграрно-промислового капіталу, промисловців і громадських кіл (зокрема, земств)).

Враховуючи комплексний та міждисциплінарний характер пропонованої наукової роботи, її концептуальні підвалини формували такі наукові напрямки, як історія України, економічна історія й економічна географія, міжнародні відносини, соціальна історія.

Різноманітність використаних підходів – філософських (цивілізаційного, прагматичного, аксіологічного), загальнонаукових (системного, міждисциплінарного, структурного, функціонального) та спеціально-історичних (реконструкційного, порівняльного), зумовлена авторським методологічним релятивізмом, який, незважаючи на відносну стабільність консервативної імперської політики, ґрунтується на підкресленні постійної мінливості тогочасної дійсності (у контексті експортно-імпоротної діяльності) і запереченні відносної стійкості речей і явищ.

Одним із основних методологічних принципів стала еволюційність характеру зовнішньоторговельної політики Російської імперії. Його врахування дало змогу комплексно простежити зміни в тогочасному законодавстві, практичній системі регулювання експортно-імпорتنих відносин. До того ж діахронний метод використовувався як орієнтир для розробки періодизаційного поділу в зовнішньоторговельній політиці України 1890-х рр. – 1914 р. Це саме стосується й більш «локальних» аспектів проблеми: визначення етапів економічного розвитку українських земель у пореформений період, митної і експортно-імпоротної політики російського уряду тощо. Синтез споріднених принципів системності та розвитку дав змогу розглянути окремі складові вказаних історичних процесів. Досить тісно з таким підходом пов'язане і дотримання принципу багатофакторності, який сприяв врахуванню різних суб'єктивних та об'єктивних чинників дій державних інституцій насамперед в інтересах аграрно-промислового капіталу.

Використання ретроспективного методу сприяло визначенню найпомітніших рис і тенденцій розвитку зовнішньої торгівлі України у хронологічному порядку (з

поетапним аналізом); порівняльного – розкриттю суті та причин окремих явищ (наприклад, переходу до яскраво вираженої політики протекціонізму), які вивчалися за спільністю/відмінністю притаманних їм ключових ознак, особливо у зіставленні із практикою європейських країн. Зокрема, порівняльно-історичний метод застосовано під час характеристики державної митної політики стосовно різних груп товарів, різних регіонів (у центрі – Україна) і протягом різних періодів кінця XIX – початку XX ст.

Складною методологічною проблемою у дослідженні стало з'ясування об'єктивних процесів регіоналізації в зовнішній торгівлі українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу. Зважаючи на специфіку проблеми, виявлення спільних/відмінних рис експортної політики портового Причорномор'я та Приазов'я, зернового Степу, металургійного Сходу, цукробурякового Правобережжя та ін., перебувало в межах загальної теорії «просторової економіки» – обґрунтування принципів раціонального розміщення виробничих потужностей досліджуваної нами галузі економіки з використанням коефіцієнтів локалізації, спеціалізації, диверсифікації та ін. [577, с. 27].

Логічну протилежність мало застосування системного підходу, в рамках якого зовнішню торгівлю України комплексно розглядали як невід'ємну і органічну частину загальноросійського процесу, не відокремлену від інших регіонів. Зауважимо, що поширеною методологічною помилкою багатьох сучасних дослідників є розгляд відповідних експортно-імпортних відносин з позиції дискретності. Натомість оперування економічними категоріями визначило необхідність розуміння системної організації зовнішньої торгівлі як функціонального організму, відмінного від інших елементів, що формували тогочасний загальногосподарський комплекс.

Деталізовано простежити зміни у динаміці активності зовнішньої торгівлі, рівнях прибутковості й втрат вітчизняної промисловості і сільського господарства як від посилення протекціоністських заходів, так і під час вільної конкуренції, з урахуванням об'єктивної необхідності економіки у розвинутих технологіях, дав змогу статистично-економічний метод. Водночас врахували беззаперечний факт, що

використання масових даних про експорт-імпорт товарів ускладнене поширеним використанням комплексів джерел високого рівня суб'єктивності.

Багаторівнева внутрішня структура обраної проблеми потребувала використання комплексу емпіричних методів історичного дослідження, методів теоретичного пізнання та загальнологічних методів (аналіз, синтез, узагальнення, системний підхід та ін.). Зокрема, принцип поєднання індуктивного і дедуктивного методів значно підвищив об'єктивність авторських висновків, що були виведені під час переходу від часткового (зовнішня торгівля України) до загального (зовнішня торгівля Російської імперії) і навпаки; застосування діалектичного методу дало право розглянути економічні події, процеси, явища та їх наслідки в динаміці.

До цього варто додати, що із дослідженням окремих категорій розвитку органічно поєднано матеріалістичну основу інтерпретації фінансових, митних і статистичних аспектів зовнішньої торгівлі України, яка передбачає розкриття суті явищ із урахуванням можливої дії на них інших чинників. По суті, система матеріалістичної діалектики, незважаючи на досить поширену її інтерпретацію в нерозривному зв'язку із процесами ідеологізації історії в радянський період, дала право зрозуміти:

а) матеріальну зумовленість виникнення та функціонування окремих явищ (якнайкраще тут підходить осмислення економічної необхідності запровадження протекціоністських мит, посилення міждержавних відносин з Німеччиною, урахування урядом інтересів аграрно-промислового капіталу);

б) їх місце в загальному соціальному організмі (наприклад, структурна система «промисловці, підприємці – суспільство», суперечності між інтересами першої групи та загальною динамікою поліпшення рівня добробуту населення);

в) закономірності, особливості та специфічні риси зовнішньоторговельних процесів;

г) їх соціально-економічні функції та роль у розвитку Російської імперії загалом, та українських земель, зокрема.

Застосування уніфікованої оптимальної методики обробки і аналізу кількісних даних, особливо з огляду на тематичне спрямування теми дослідження, стало

обов'язковою умовою для виконання поставлених наукових завдань та максимально цілковитого використання можливостей джерельних матеріалів та історіографічних напрацювань попередніх поколінь.

Числові методи сприяли виявленню і формуванню системи кількісних характеристик об'єктів, явищ і процесів, які у процесі математичного опрацювання створюють основу для сутнісно-змістовного аналізу [1072]. Найголовніше те, що у нашому разі вони дали якісно нову інформацію, дали змогу встановити абсолютну та відносну міру конкретних рис і якостей процесу зовнішньоторговельної діяльності України в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу. Об'єктивно усвідомлюючи ймовірність подачі у дисертаційному дослідженні статистичної інформації, а також деяких фактів чи тверджень, які можуть відрізнятися від окремих джерельних даних, ми цілком беремо на себе відповідальність за подібні випадки та рекомендуємо враховувати чинник наявності неточностей у різних архівних та документальних відомостях.

Розуміння закономірності взаємозв'язку різноманітних економічних явищ і процесів, поряд із виявленням чинників, що сприяли або стримували їх розвиток, стало передумовою застосування кореляційного аналізу для визначення ступеню залежності відповідних ознак та їх дії на основний об'єкт дослідження. Зокрема, йдеться про загальну динаміку торгового обороту та вплив на неї, здавалося б таких, другорядних чинників, як захворюваність великої рогатої худоби, вбивство імператора Олександра II, неврожай у Франції та ін. Констатувати наявність зв'язків між окремими ознаками дають змогу окремі аналітичні групи, а суто історичні методи дають право виразити силу взаємодії одного чинника з іншим (парна кореляція) або ж із їх сукупністю (множинна кореляція).

Застосований теоретико-методологічний інструментарій сприяв зменшенню ризиків щодо можливих суб'єктивних оцінок, забезпечуючи відносно високу наукову достовірність результатів дослідження. Досягнення поставленої мети – комплексне вивчення зовнішньої торгівлі України в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу кінця XIX – початку XX ст. та з'ясування залежності особливостей державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності від

місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл, було значно полегшене органічним компонуванням загальноприйнятих принципів і методів всебічного системного пізнання історичних подій, фактів та явищ.

Отже, комплексне аналітичне опрацювання наявної історіографії з історії зовнішньої торгівлі українських губерній кінця XIX – початку XX ст. наочно засвідчило необхідність поділу наукових робіт на три хронологічно-тематичні групи: 1) дореволюційного, 2) радянського та 3) сучасного періодів, які відрізнялися між собою не лише змістовно, а й за логіко-оцінними висновками. Вплив суспільно-політичних подій періоду 1917–1921 рр. зумовив доцільність узагальнюючого, однак відокремленого аналізу розвідок доби Національно-демократичної революції.

Огляд наукової літератури дореволюційного періоду показав досить високий рівень дослідницького інтересу до митної політики Російської імперії, теоретичних проблем з'ясування місця і ролі державного протекціонізму в зовнішній торгівлі, взаємовідносин з європейськими державами (особливо Німеччиною) та ін. Водночас дослідження часто мали публіцистичний характер, а також багато в чому відображали політичну позицію конкретного автора. Однак незважаючи на це, історіографія кінця XIX – початку XX ст. нагромадила неабиякий масив статистично-фактологічного матеріалу, на який досить часто спиралися вчені наступних поколінь. Акцентування уваги на загальноімперській концентрації інтересу науковців визначалося беззаперечним фактом інтеграції економіки українських губерній в єдину тогочасну господарську систему Російської імперії.

Натомість радянська історіографія, з огляду на загальновідомі чинники, вирізнялася високим ступенем ідеологічної ангажованості (за деяким винятком 1920-х – початку 1930-х рр.) та надмірною критичністю до зовнішньоторговельної діяльності. Подібно до дослідників попереднього періоду, вчені у переважній більшості не виокремлювали «український» контекст проблеми і доводили неефективність тогочасної митної політики Російської імперії, високу залежність уряду від іноземного та внутрішнього аграрно-промислового капіталу.

Кардинальні суспільно-політичні процеси кінця 1980 – початку 1990-х рр. сприяли формуванню нового історичного концепту, в тому числі й стосовно

проблем експортно-імпортних відносин українських губерній 1890-х рр. – 1914 р. Водночас методологічним орієнтиром для вітчизняних істориків були напрацювання української діаспорної та зарубіжної історіографії. Пройшовши у своєму розвитку досить складний шлях, науковці, проте не відмовилися від здобутків дореволюційних та радянських дослідників, зосередивши увагу на об'єктивному переосмисленні ролі й місця українських губерній в зовнішньоторговельній діяльності Російської імперії.

Опрацьовані як джерельна база дослідження документальні відомості було поділено на чотири групи: 1) офіційні актові та діловодні документи; 2) статистично-довідкові та звітні матеріали; 3) газетно-журнальні публікації; 4) мемуари та спогади, епістолярій. Проведений аналіз засвідчив, що комплекс залучених джерел має достатній рівень репрезентативності, інформативності та достовірності, і, відповідно, дав змогу досягти поставленої мети, повноцінно виконати наукові завдання. Обраний і застосований теоретико-методологічний інструментарій дав право істотно зменшити ризики щодо можливих суб'єктивних оцінок і надати авторській позиції концептуального характеру, забезпечити високу наукову достовірність результатів дослідження.

Виконання поставленого завдання щодо об'єктивного вивчення проблем зовнішньої торгівлі українських губерній у контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (кінець XIX – початок XX ст.) значно полегшувалося органічним компонуванням загальноприйнятих принципів і методів всебічного системного пізнання історичних подій, фактів, явищ. Саме на основі поєднання принципів (науковості дослідження, історизму, функціональної системності, еволюційного розвитку, хронологічного) з методами пізнання (наукового аналізу і синтезу, ретроспективним та порівняльним, історико-статистичним, логічно-аналітичним, комплексного підходу) здійснено як розробку внутрішньої композиційної структури роботи та аналіз джерельно-історіографічних матеріалів, так і осмислення ключових аспектів досліджуваної теми.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ СВІТОВОГО РИНКУ

2.1. Вплив світового ринку на розподіл праці у розвинутих країнах світу

Промисловий переворот у країнах Західної Європи у другій половині XVIII ст., настання епохи машинно-фабричного виробництва призвело до колосального розвитку продуктивних сил та конструктивних змін у структурі й динаміці світової торгівлі. Не менше значення для міжнародного торгового обміну мав розвиток залізничного та морського транспорту. У 1860 р. протяжність залізниць світу становила 108 тис. км, у 1900 р. – 790 тис. км, а в 1913 р. – 1104 тис. км [1074, с. 16]. Дані щодо експлуатаційної протяжності залізниць по континентах (додаток А.1) демонструють, що у 1892 р. перше місце за їх протяжністю належало США – 341 071 км, що було більше, ніж в Європі, де лідирувала Німеччина (43 156 км). Російська імперія посідала лише п'яте місце на континенті – 28 738 км. Сполученим Штатам Америки вдалося зберегти перевагу і в 1909 р., коли протяжність її залізниць становила 513 824 км, або 51,04 % світової мережі. По відношенню до Євразії ця цифра становила 429 127 км (42,63 %) [405, с. 2702; 713, с. 100].

Прискореними темпами розвивалося й світове морське суднобудування. Тоннаж парових суден у 1850 р. становив 0,8 млн т, у 1890 р. – 8,9 млн т, а у 1913 р. – 26,5 млн т. За іншими даними, кількість морських торгових суден 9 найбільших країн світу разом із британськими колоніями в 1913 р. становила 23 835 одиниць, а їх тоннаж – 37 512 млн т [387, с. 9623–9624]. За даними Д. Морева, Російська імперія у 1891 р. посідала 7 місце в світі за станом торгового флоту, поступаючись місцем Англії, США, Норвегії, Німеччині, Франції та Італії.

Досягнення в морських технологіях протягом XIX ст. сприяли небувалому раніше міжнародному товарному обміну. У 1860 р. обороти всіх країн світу в міжнародній торгівлі не перевищували 13 425 млн руб., а в 1907 р. досягли вже

60 684 млн руб. Загальний оборот міжнародної торгівлі між окремими континентами поділився так (табл. 1).

Таблиця 1

Географічний поділ міжнародної торгівлі (за станом на 1907, 1910 рр.)
[1089, с. 179]

Континент	1907 р., млн руб.	% світового обороту	% світового обороту (1910 р.)
Європа	38 048	62,70	58,4
Америка	12 088	19,92	22,4
Азія	6733	11,1	12,1
Африка	2264	3,73	4,4
Австралія	1551	2,55	2,7
Загалом	60 684	100	100

За даними німецького історика й економіста Вернера Зомбарта, наприкінці XVIII ст. обороти міжнародної торгівлі становили близько 2 млрд марок, а вже на початку XX ст. – майже 200 млрд. Основні обсяги припадали на торгівлю з колоніями. У Великобританії вони становили наприкінці XVIII ст. 40 % усього торгового обороту, у Франції – 33 % [1089, с. 179].

У жодній з попередніх епох світова торгівля не мала таких колосальних успіхів у продовольчому обміні, як у другій половині XIX – на початку XX ст. Наприкінці XVIII ст. на світовому ринку збували 11 млн гектолітрів продовольчого зерна, а наприкінці XIX ст. – уже 600 млн гектолітрів. У 1887 р. обсяги міжнародної хлібної торгівлі виразилися цифрою 2 350 млн руб., а її частка становила 10 % усього міжнародного товарообміну. Середній річний експорт п'яти головних хлібних культур за 1908–1912 рр. перевищив 1,8 млрд пудів [614, с. 56]. У 1913 р. на світовий ринок відправлялося на 1,5 млрд руб. м'яса і на 0,6 млрд руб. цукру.

Промисловий розвиток і потреби ринку стимулювали пошуки шляхів для створення необхідного устаткування. Попереду опинилася Велика Британія. Результати промислової революції у цій державі стали предметом експорту, що зростав небувалими темпами [763, с. 132]. За станом на кінець 60-х рр. XIX ст. Англія видобувала вугілля у 5 разів більше, ніж Німеччина, і в 4 рази більше, ніж США. У 1860 р. фабрики цієї країни споживали стільки бавовни, скільки всі інші країни разом взяті. Загальна потужність її парових двигунів в 1,5 раза перевищувала

показники Німеччини і у 2 рази – Франції. На середину XIX ст. в Англії було зосереджено половину світового виробництва чавуну, бавовняних тканин та видобутку кам'яного вугілля [1073, с. 162].

Вироби ставали доступними для широких верств населення, проте небувале економічне зростання змушувало власників фабрик і купців вишукувати нові ринки збуту. Цікаві й важливі спостереження з цієї проблеми висловив свого часу академік І. Янжул, який відзначив, що технічні винаходи «так посилили продуктивність Великобританії і здешевили її продукти, що Англія стала постачальником мануфактурних товарів для всього світу і вперше відчула результати надлишкового виробництва, нестачу збуту і ринків через те, що інші країни були захищені високими митними тарифами для заохочення туземної промисловості» [809, с. 363]. На хвилі цих ускладнень у зовнішній торгівлі виникла наукова манчестерська школа прибічників вільної торгівлі – фритредерів.

Промисловість і торгівля Великобританії дедалі відчутніше демонстрували свої переваги перед відповідними галузями господарства інших європейських країн. Вони вже не потребували жодного захисту. У 1840-х рр. парламент скасував митні тарифи на більшість імпортованих продуктів. Протягом 1840–1878 рр. було скасовано митних тарифів на 26 млн фунтів стерлінгів, що становило майже 260 млн російських рублів. Наслідки проведеної реформи перевершили всі сподівання. За даними Леона Леві, народний дохід Англії разом з Уельсом збільшився за 60 років на 75 %, а власне промисловості й торгівлі – на 190 % [809, с. 368–369].

Для обслуговування торгового обороту між різними частинами своєї імперії й рештою країн світу Великобританія створила колосальну морську транспортну систему. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. вона мала найпотужніший торговий флот у світі. У 1913 р. в ній налічувалося 9 214 суден загальним тоннажем 18 696 тис. т. Більше половини світового торгового флоту ходило під британським прапором [387, с. 9624]. Ще більш значну роль Великобританія відігравала у світовому суднобудуванні. Тоннаж морських торгових суден, спущених на воду протягом 1906–1913 рр. для власних потреб, становив

11 975 тис. т, а за замовленнями інших країн – 8 001 тис. т. Для підвищення ефективності торгового обороту Великобританія впровадила у практику морських сполучень регулярні рейси. Це значно підвищило інтенсивність експортно-імпортних операцій. На початку ХХ ст. близько половини британського торгового флоту було задіяно на регулярних рейсах [446, с. 254–255].

Потреби флоту і торгові інтереси стимулювали розвиток важкої промисловості Великобританії. Напередодні Першої світової війни, у 1913 р., світове виробництво чавуну, з якого виготовляли залізо і сталь, становило 7756,9 млн пудів. Із них 650,4 млн пудів виплавляли на Британських островах. За цим показником країна поступалася тільки США і Німеччині. На душу населення припадало 13,5 пуда чавуну [408, с. 23–24]. В одній тільки Англії (без колоній) видобуток кам'яного вугілля у 1913 р. становив близько 17 млрд пудів. З них 4 млрд пудів призначалося для реалізації на світовому ринку. Загальна вартість усіх мінералів, видобутих у копальнях Великобританії, в 1912 р. становила 1 246 600 тис. руб. Шість губерній прибалтійського регіону Російської імперії забезпечувалися на початку ХХ ст. англійським і німецьким вугіллям із Сілезького кам'яновугільного басейну. У 1913 р. сюди було завезено близько 316 млн пудів вугілля, з них у Санкт-Петербург – понад 177 млн пудів. З урахуванням коксу обсяги завезеного в цей регіон іноземного палива становили 341 млн пудів. Тільки для казенних залізниць російський уряд закупив і завіз у 1913 р. близько 100 млн пудів англійського кам'яного вугілля, у тому числі 2 млн пудів через порти Чорного й Азовського морів – Одесу, Миколаїв і Маріуполь [380, с. 8712].

Статистичні дані щодо успіхів промисловості й торгівлі Великобританії засвідчують, що країна мала величезний зиск від міжнародної торгівлі. Її заощадження перед Першою світовою війною збільшувалися щорічно на 3 млрд руб. [477, с. 250]. Народний дохід Англії (без Шотландії та Ірландії) за 40 років збільшився у 4 рази і на 1912 р. становив 15,2 млрд руб. На одну душу населення дохід досяг 436 руб. Водночас Великобританія також залежала від світового господарства. Навіть її неосяжні колонії не могли цілком забезпечити потреби промисловості. «Що ширше розвивається торгівля країни, то більше вона у плані

надходження сирого матеріалу і збуту промислових товарів залежить від усіх країн на земній кулі, – відзначав К. Каутський. – Навіть Англія з її неосяжною колоніальною імперією не могла б розвивати свою промисловість, якщо б не отримувала сирого матеріалу і засобів харчування з таких країн, як Росія і Сполучені Штати» [650, с. 83]. З одних тільки Сполучених Штатів Америки Англія отримала в 1912 р. майже стільки продукції, скільки від усіх колоніальних володінь разом узятих. Її імпорт із США оцінювався в 135 млн фунтів стерлінгів. у 1907 р. на англійський ринок надійшло на 204 млн фунтів стерлінгів сировини, причому з її колоніальних володінь – тільки на 58 млн фунтів стерлінгів. У 1912 р. Великобританія потребувала 3 825 000 тюків бавовни. З Індії надійшло тільки 48 000, з Єгипту – 351 000, а з Америки – 3 282 000 тюків.

К. Каутський акцентував увагу й на взаємозалежності країн промислового й аграрного капіталізму і навіть відводив останньому визначальну роль. Така оцінка має пряме відношення до Великобританії, сільське господарство якої радикально змінило свою структуру під впливом глобального економічного розвитку. Землеробство вже давно не відігравало провідної ролі в її економіці. Воно стало недостатньо вигідним заняттям через дорожнечу землі та відносну дешевизну продовольства. Унаслідок цього величезні земельні площі не розорювалися, а відводилися під садиби й парки аристократії або перетворювалися на пасовища для високорозвиненого скотарства [649, с. 58]. У роки, що передували Першій світовій війні, у землеробстві Англії було зайнято лише 6,1 % населення.

Внаслідок світової сільськогосподарської кризи 1870-х – першої половини 1890-х рр. ціни на привізне збіжжя різко впали. За 25 років на пшеницю вони знизилися майже вдвічі, хліборобство стало ще більш не вигідною справою, до 1910 р. посівна площа зменшилася на 942 тис. дес. [753, с. 176]. За таких обставин Англія, маючи колосальні фінансові засоби, щорічно завозила на початку ХХ ст. з інших країн продовольчі товари приблизно на 2,5 млрд руб. За даними економіста-аграрника С. Остапенка, сільське господарство Великобританії забезпечувало тільки близько 20 % потреб свого населення у пшениці [504, с. 29]. Проте сільські господарі країни досить добре враховували реалії світового ринку й тому

зосередили свої зусилля на продуктивному тваринництві, котре давало приблизно половину споживаного м'яса. До того ж частину вигодовуваних ними породистих свійських тварин вивозили для продажу на світовому ринку за значно підвищеними цінами.

Другу половину потреб населення у м'ясних продуктах привозили на англійський ринок із Аргентини, США, Австралії, Нової Зеландії та інших країн. Про це свідчать дані про імпорт м'ясних продуктів у Англію в 1897–1911 рр. (додаток А.2). За 1907–1911 рр. щорічне ввезення в Англію м'ясних продуктів збільшилося порівняно з 1897–1901 рр. у грошовому вимірі з 440 до 500 млн руб. Кількість завезеного м'яса зросла за ці роки на 11,61 %. У 1911 р. Англія спожила на 540 млн руб. імпортного м'яса. Привезення бекону з 1897 р. по 1911 р. збільшилося на 60 %, а яловичини – на 100 %, що свідчить про підвищення якості харчування населення [505, с. 43].

Успіхи Великобританії в усіх сферах економічного життя були нерозривно пов'язані з особливостями політичного і суспільного устрою. Вже на початковому етапі капіталістичного розвитку тут було створено правові умови для особистої ініціативи громадян як у сфері комерційної, так і громадської діяльності. На засіданні Державної думи Росії 8 червня 1913 р. один із провідних лідерів партії прогресистів О. Коновалов акцентував увагу парламентаріїв саме на цьому: «Вільний устрій політичного життя Англії, залучаючи англійських громадян до самодіяльності, виховував у них дух ініціативи, творчої думки, ідеї, що величезною мірою сприяло створенню того блискучого становища, якого Англія досягла на світовому ринку» [199, стб. 1320]. Справедливість цієї оцінки підтверджується в узагальнюючих статистичних даних про економічне і фінансове становище Британської імперії у 1913 р. (додаток А.3). Відмічається збалансованість державних доходів і витрат в усіх регіонах Британської імперії. Так, за винятком Австралії, загальний дохід перевищував витрати на 112 млн руб. Щоправда, торгове сальдо було від'ємним і становило 1703 млн руб., однак, Великобританія мала величезні капіталовкладення за кордоном. У 1913 р. вони досягли 35 млрд руб.,

принісши 1,8 млрд руб. прибутку [1074, с. 36]. Ця сума й нормалізувала платіжний баланс країни.

Отже, Великобританія напередодні Першої світової війни перебувала у благополучному стані. Вона мала надзвичайно потужний господарський механізм, що складався з розвиненої промисловості й торгівлі і трохи обмеженого у своїх можливостях сільського господарства, що було пристосоване до умов світового ринку. Величезні фінансові засоби давали змогу цілком задовольняти населення ввізним продовольством.

Помітну роль у міжнародному торговому обороті відіграла Франція – найбільша країна Західної Європи [386, с. 9525]. Більша частина цієї країни має родючі землі на пологих рівнинах з великими долинами. Значні земельні площі відводилися під цінні сорти винограду. Французькі вина користувалися величезним попитом на ринках усього світу. Окрім цього, країна мала розвинене скотарство. У 1897 р. тут було 13 487 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі 6444 тис. корів [698, с. 64–67]. Напередодні Першої світової війни у країні було близько 3231 тис. коней, 13 120 тис. великої рогатої худоби, 6113 свиней і 16013 тис. овець та кіз [614, с. 128–130].

Поразка у франко-пруській війні 1870–1871 рр. була надзвичайно болісною. Це змусило правлячі кола країни реформувати суспільно-політичний устрій та внести корективи в економічну політику й інші сфери суспільно-політичного життя. Відтак, фінансова політика Франції у 1870-х рр. ґрунтувалася на принципі ощадливості. У 1879 р. програму ощадливості замінили принципом продуктивних витрат для подальшого будівництва залізниць, створення широкої мережі навчальних закладів та проведення колоніальних експедицій. Проведення цих та інших заходів потребувало великих витрат, тому міністерство Ш. Фрейсіне дотримувалося бюджетної рівноваги. Було запроваджено нові податки на транспорт, папір, сірники, сировину – загалом на суму 800 франків.

Надзвичайно гостра боротьба точилася у законодавчих органах влади навколо податкової реформи. Консерватори прагнули не допустити прогресивного оподаткування, яке вело до певного перерозподілу прибутків у промисловості,

торгівлі та сільському господарстві. Зрештою, уряду з величезними зусиллями вдалося провести через нижню палату відповідний законопроект.

Іншою важливою акцією стало реформування митної системи. Відповідні тарифи між Францією, Німеччиною та іншими державами фіксувалися договорами на певний термін, причому кожна країна знижувала ставки на ті чи інші товари і натомість діставала право зменшувати мито на ті з них, які їй вигідно було експортувати. До того ж у 1871 р. Німеччина змусила Францію погодитися на статтю у торговому договорі, згідно з якою обидві держави зобов'язувалися дотримуватися в торгівлі принципу найбільшого сприяння [1070, с. 49].

Термін договорів, якими була зв'язана Франція, спливав у 1890 р. Парламент відмовився їх продовжувати і запровадив систему автономних тарифів, яка залишала кожній державі цілковиту свободу підвищувати чи знижувати ставки на будь-який товар. Закон 1892 р. визначив два тарифи: максимальний, що застосовувався для товарів, щодо яких країна-виробник не мала відповідної угоди з Францією, і мінімальний – для товарів тих країн, з якими було укладено угоди. Наслідком цієї реформи стала тарифна війна з деякими державами, в результаті якої ряду країн довелося надати мінімальний тариф. Однак митне обкладання зернових було надзвичайно високим. Згідно із законом від 27 лютого 1894 р., кожен пуд увезеної пшениці обкладався митом у розмірі 43 коп., а жита, вівса і ячменю – 18,4 коп. [692, с. 54]. З наведених цифр видно, що французький уряд захищав насамперед інтереси виробників найціннішої зернової культури – пшениці, які майже цілком забезпечували країну цим продуктом. У 1911 р. збір пшениці становив 535, а в 1912 р. – 555 млн пудів. Її виробництвом Франція поступалася тільки США, Індії та Російській імперії. Але за чисельністю населення кожна з цих країн у декілька разів переважала Францію. Високого рівня розвитку досягло шовківництво. У 1911 р. було вироблено 310 тис. пудів шовку-сирцю (коконів), а в 1912 р. – 380 тис. пудів [386, с. 9525–9526].

Варто зазначити, що Франція в незначних обсягах вивозила продовольче зерно і борошно на ринки Європи і Близького Сходу, конкуруючи там з українськими та російськими виробниками хліба. Натомість її комерсанти ввозили на свої ринки

продовольче й фуражне зерно, особливо тверді сорти пшениць, необхідні для виготовлення макаронів, бісквітів та манної крупи [586, с. 19]. Для прикладу, дані про обсяги французького ввезення збіжжя із Російської імперії у 1911–1912 рр. засвідчують, що пшениця була головною статтею зернового експорту з Російської імперії на французький ринок (додаток А.4). Її питома вага в 1911 р. становила 58,5 %, а в 1912 р. – близько 65 %. Це були тверді сорти пшениць, завезених із портів Чорного моря.

Для обслуговування торгового обороту Франція створила належну інфраструктуру. На узбережжі Атлантичного океану і Середземного моря було влаштовано ряд зручних гаваней та портів: Марсель, Шербур, Булонь, Руан, Гавр, Дюнкерк, Бордо та інші. За даними голови Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі М. Авдакова, французький експорт морем у 1904–1908 рр. становив 65 %, а імпорту – 69 % усього обсягу торгового обороту [259, с. 4944–4945]. За участю у світовій торгівлі наприкінці XIX – на початку XX ст. Франція разом з колоніальними володіннями посідала третє місце. У 1890 р. її частка становила 12,4 %, у 1900 р. – 11,2 %, у 1907 р. – 10,2 %, у 1908 р. – 10,2 %, а в 1909 і 1910 рр. піднялася до 10,6 % [619, с. 26–27]. В абсолютних цифрах динаміка французького експорту була такою: у 1895 р. з Франції було вивезено на світовий ринок різних товарів на 2732 млн, у 1900 р. – на 3287, у 1905 р. – на 3893, у 1909 р. – на 5574 млн німецьких марок.

Вагомою перевагою французького експорту було те, що він складався з десятків і навіть сотень різних товарів. Серед них продукти садівництва й овочівництва, чай, кава, прянощі, цукор, вино й спирт, риба, шкури тварин, деревина, меблі, рис, вироби з металу та шкіри, землеробські та інші машини, чавун, сталь, дорогоцінні метали, папір, бавовна, шовк і кокони, шерсть, музичні інструменти, шовкова та шерстяна пряжа, мінеральні добрива, будівельні матеріали, насіння олійних культур, квіти, кам'яне вугілля й антрацит, каучук, фарби, годинники, книги і картини та багато іншого. У 1913 р. на ринки Російської імперії надійшло французьких вина і спирту на 10 624 тис. руб., овочів і фруктів – на 2043, фарб – на 1310, риби – на 1160, необробленої шерсті – на 17 062 тис. руб. Загалом

Франція у вказаному році експортувала в Росію різних товарів на 57 млн руб. [624, с. 53–55]. Для сприяння економічному розвитку і торгівлі французький уряд нарощував транспортні можливості. Тоннаж торгового флоту у 1913 р. становив 1 462 640 т. За 1909–1913 рр. тоннаж спущених на воду нових торгових суден досяг 264 тис. т. Водночас уряд сприяв розвитку залізничного транспорту. Протяжність французьких залізниць становила в 1913 р. 51 188 км [336, с. 11]. Проте чи не найбільшою окрасою транспортної інфраструктури країни стали її шосейні шляхи, напрямки яких було сфокусовано через великі промислові міста до морських портів і столиці – Парижа. Починаючи з 1836 р. було збудовано 500 тис. км шосейних шляхів. За 75 років уряд надав місцевому самоврядуванню 2284 млн франків для будівництва розгалуженої шосейної мережі.

Промисловий розвиток Франції протягом тривалого часу був трохи уповільненим, місцеві виробники спеціалізувалися на високоякісному текстилі й різному устаткуванні для підприємств. В останній чверті XIX ст. потреби оборони країни стимулювали розвиток важкої промисловості, яка розвивалася на значних запасах корисних копалин, особливо мінерального палива і залізної руди. У роки, що передували Першій світовій війні, видобуток кам'яного вугілля становив близько 2500 млн пудів, виробництво чавуну сягало майже 300 млн пудів [386, с. 9524–9525]. Згодом Франція стала однією з найбагатших країн світу. Вклади населення в урядових і приватних ощадних касах становили 2220 млн руб. в еквіваленті. Більше того, завдяки величезним фінансовим накопиченням Франція стала кредитором багатьох європейських країн, у тому числі й Російської імперії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Франція була однією з найрозвиненіших країн світу.

Слідом за Великобританією та Францією найбільшою мірою на розподіл праці, особливо на європейському континенті, впливала Німеччина. До 1870-х рр. їй вистачало власного продовольства, однак, зростання промислового і взагалі міського населення призвело до дефіциту зернових. З експортера хліба Німеччина перетворилася на імпортера. В умовах світової сільськогосподарської кризи (1873 р. – середина 1890-х рр.) Німеччина почала шукати шляхів для підтримки земельних

власників. В історіографії є різні погляди й оцінки причин, які спонукали канцлера Отто фон Бісмарка відмовитися від політики фритредерства та впровадити тарифи на зернові та інші продовольчі товари. Послідовники німецького економіста першої половини XIX ст. Фрідріха Ліста пояснювали це впливом його ідей на багатьох вищих урядовців та все суспільство.

Проте більшість істориків та й економістів, які досліджували цей аспект, вважає, що поштовхом для запровадження митних тарифів стала саме світова сільськогосподарська криза. Отже, рейхстаг під тиском канцлера затвердив податок на тютюн, гас, каву. Водночас було запроваджено мито на зернові та залізо [1070, с. 353]. Чиновник головного землеробського відомства Російської імперії А. Шульц надзвичайно високо оцінив зусилля О. фон Бісмарка, який переймався щонайперше інтересами пруського юнкерства. «Поставити сільського господаря в таке становище, щоб його не поглинуло місто і промисловість, і тим самим зберегти його, – писав А. Шульц, – завдання настільки необхідне й невідкладне, що для виконання його однаково важливі будь-які зусилля. І ми, сільські господарі Росії, маємо бути вдячні німецькому сільському господарству за ту величезну і свідому працю, яку воно демонструє в боротьбі за свою національну й економічну самостійність проти руйнівних елементів промисловості» [807, с. 15]. Ця оцінка яскраво засвідчує як солідарність російського поміщицтва з пруськими землевласниками, так і гострі суперечності між аграріями та промисловцями.

Митні тарифи на пшеницю й жито в розмірі 10 марок за 1 т було затверджено рейхстагом у 1880 р. Вони протрималися лише 5 років, але аграрії наполегливо домагалися їх підвищення. У 1885 р. тариф на ввезення пшениці та жита було підвищено до 30 марок за 1 т, а у 1887 р. – до 50 марок. І тільки в 1892 р. митні тарифи на продовольче зерно було трохи знижено – до 35 марок за 1 т. Динаміка цін на пшеницю й жито на світовому ринку та митного оподаткування урядом Німеччини продовольчого зерна протягом 1880–1896 рр. засвідчує, що середня врожайність пшениці за 17 років у Східній Пруссії підвищилася з одного гектара земельної площі з 0,98 до 1,24 т, а жита – з 0,54 до 1,10 т, тобто подвоїлася.

Митні тарифи в Німеччині на продовольче зерно істотно зросли, проте, вони не забезпечили відповідного підвищення прибутковості сільського господарства через різке падіння цін на продовольче зерно внаслідок світової сільськогосподарської кризи. Найблагополучнішими для виробників продовольчого зерна (як видно з додатка А), були 1889–1892 рр. Що стосується фуражного зерна, то на нього також підвищили митні тарифи. У 1887 р. мито на овес зросло з 15 до 40 марок за 1 т, а на ячмінь – з 15 до 22,5 марок за 1 т. З цього видно бажання німецького уряду надати більший доступ іноземному ячменю, ніж вівсу [807, с. 17].

Земельні площі під чотирма головними культурами поступово зростали: у 1878 р. вони становили 13 515 тис. га, а в 1907 р. – вже 14 174 тис. га [938, с. 112]. Проте в Німеччині бракувало придатних земельних угідь під посіви пшениці. У 1870-х рр. вони становили близько 1,6 млн дес., протягом 1895–1909 рр. – 1,7 млн дес., а у 1913 р. під посіви було відведено 2,2 млн га. У 1906 р. під житом було площ майже у п'ять разів більше, ніж під пшеницею; у 1913 р. ця цифра становила 6,4 млн га. Загальна земельна площа під чотирма головними зерновими становила 14,6 млн га. Збір пшениці у 1905–1909 рр. збільшився порівняно з 1895–1909 рр. з 211,1 до 227,4 млн пудів, або на 7 %. З однієї десятини в Німеччині зібрали у середньому 133 пуди пшениці. Німеччина була найбільшим у світі виробником картоплі і бурякового цукру. У 1913 р. під картоплю було відведено 3,4 млн га, а під цукровий буряк – 532 тис. га земельної площі [1074, с. 51].

Німеччина успішно переходила від екстенсивного до інтенсивного землеробства, у господарствах поширювалася сільськогосподарська техніка. Завдяки цьому середньорічне виробництво чотирьох головних зернових культур у 1908–1912 рр. становило 1609,3 млн пудів, у тому числі пшениці – 241,7, жита – 671,7, ячменю – 196,4, вівса – 499,5 млн пудів. Попри ці та деякі інші досягнення дефіцит хлібних продуктів у Німеччині ставав дедалі відчутнішим. За даними В. Майського, який використав підрахунки німецького професора Л. Brentano, на початку ХХ ст. Німеччина щорічно харчувалася протягом 52,6 днів хлібом іноземного походження [948, с. 112].

Досить успішно розвивалися в Німеччині різні галузі тваринництва і птахівництва. У 1892 р. налічувалося 17 556 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі 9946 тис. корів. На одну душу населення припадало 36 голів великої рогатої худоби [748, с. 64–67]. Напередодні Першої світової війни в Німеччині було понад 4523 тис. коней, 20 182 тис. голів великої рогатої худоби, майже 22 млн свиней, що на 9 млн голів більше, ніж у Російській імперії. Проте німецьке тваринництво і птахівництво потребували величезного обсягу кормового ячменю, вівса, висівок, макухи, жому тощо.

У другій половині XIX ст. в Німеччині прискорено розвивалися й інші галузі господарства – обробна, хімічна, електротехнічна та важка промисловість, переробка сільськогосподарської сировини тощо. Їх розвиток стимулювався створенням розгалуженої транспортної інфраструктури. З 1875 р. до середини 1890-х рр. у Німеччині було збудовано не менше 100 тис. км нових шосейних доріг, а протяжність залізничної колії становила в 1913 р. понад 63 тис. км [336, с. 11]. Напередодні Першої світової війни країна мала 2321 велике торгове судно, загальним тоннажем 5082 тис. т. За цим показником вона посіла друге місце у світі після Великобританії. До того ж Німеччина мала облаштовані порти на Північному і Балтійському морях – Гамбург, Бремен, Кенігсберг та ін. Із 1888 до 1904 рр. витрати на портове будівництво перевищили 1 млрд марок. Експорт Німеччини морським транспортом у 1905 р. становив 50 %, а імпорт – 60 % усього торгового обороту [368, с. 4945].

Разом із Великобританією і США Німеччина входила до трійки світових лідерів у виробництві мінерального палива, чавуну і сталі. Проте найбільшого прогресу вона досягла в машинобудуванні, обробній, хімічній, електротехнічній та деяких інших галузях промисловості. Для прикладу, ще у 1895 р. ця країна не експортувала землеробські машини, а в 1910–1912 рр. щорічно вивозила їх на світовий ринок у середньому на 18 млн руб. та посіла серед експортерів сільськогосподарської техніки перше місце [616, с. 51].

У 1880-х рр. у Німеччині з'явилася тенденція до створення світової колоніальної імперії. У 1882 р. було засновано Німецький колоніальний союз, а в

1884 р. – Товариство німецької колонізації. У 1887 р. вони об'єдналися в Німецьке колоніальне товариство, котре мало 331 відділення, 32 тис. членів і власну пресу [1070, с. 364–365]. Прискорений промисловий розвиток і колоніальна експансія сприяли зростанню торгового обороту Німеччини. У 1912 р. вивозили товари хімічної промисловості на 390 млн руб., кам'яного вугілля, залізної руди та інших мінералів – на 362, виробів текстильної промисловості – на 692, шкір і гумових виробів – на 296, паперу і книг – на 151, дорогоцінних металів із виробів з них – на 98, чорних металів і виробів з них – на 781, машин, годинників і зброї – на 583 млн руб. [383, с. 9397]. Величезна виручка за збут на світовому ринку продукції промислових підприємств дала можливість закуповувати у потрібних обсягах сировину і продовольство. У 1911 р. одних тільки харчових припасів було ввезено в Німеччину на 3270, а в 1912 р. – на 3280 млн руб. Серед них переважали хліб, м'ясо, птиця, яйця тощо.

Надзвичайно цікавим видається поділ обсягів експортно-імпортової торгівлі Німеччини по окремо взятих країнах за 1910–1911 рр. Зокрема, у країни Європи за 1911 р. експортовано товарів на 2928 млн руб., а в усі інші країни світу – тільки на 942 млн руб. (додаток А.5). Головними торговими партнерами Німеччини були Великобританія, Російська імперія, Франція, Австро-Угорщина, США й частково Бельгія, Нідерланди та Швейцарія. Отже, економічні інтереси Німеччини найбільше зосереджувалися на Європейському континенті. Чималу роль у цьому відіграв прагматизм О. фон Бісмарка, що стримував авантюризм частини комерсантів. Поведінка канцлера визначалася побоюванням французького реваншу і невпевненістю щодо майбутньої політики Росії в Європі. Отже, Німеччина наприкінці XIX – на початку XX ст. стала одним із провідних гравців на світовому товарному ринку, її вплив на розподіл праці в європейських країнах промислового й аграрного капіталізму був найбільш помітним.

У міжнародному розподілі праці неабияку роль відігравали і менші держави Західної Європи, хоча їх економічний потенціал та рівень розвитку були різними. Безперечно, вони не мали такого об'ємного внутрішнього ринку, як Великобританія чи Німеччина. «Однак це зовсім не означає, – писав теоретик німецької соціал-

демократії К. Каутський, – що дрібні держави втрачають в економічному відношенні свою життєздатність і що великі держави аргіогі мають перевагу перед ними. У Бельгії і Швейцарії, незважаючи на їх замалі розміри, розвинулася квітуча індустрія, і ніхто не стане стверджувати, що величезна Росія випередила їх у цьому» [651, с. 29].

У ряду невеликих за розмірами держав була Бельгія. За видобутком кам'яного вугілля, виробництвом чавуну і сталі вона майже не поступалася Російській імперії. Її частка у світовому товарообміні у 1906 р. була вдвічі більшою від російської (7 % і 3,4 %). Обороти зовнішньої торгівлі досягли 8 млрд франків за рік, а річний прибуток від неї на одного жителя Бельгії становив 514 франків (у Російській імперії – менше 43 франків, або 15 руб.) [781, с. 9]. Основні експортні та імпорتنі товарні потоки проходили через порт Антверпена, куди звідусіль надходили у величезних обсягах сільськогосподарські продукти, у тому числі й з України і Росії.

У свою чергу Бельгія експортувала продукти власної промисловості. У 1911 р. на світовий ринок було вивезено шерстяних тканин на 139 млн руб., лляних і бавовняних – на 129, гумових виробів – на 38, шкіряних виробів – на 42, машин, заліза і сталі – на 80, залізничних вагонів – на 46, кам'яного вугілля і коксу – на 33, алмазів – на 40, цинку – на 45 млн руб. [385, с. 9473].

Унаслідок індустріалізації та деяких інших чинників земельна площа під сільськогосподарськими культурами зменшувалася. У 1880 р. вона становила 2 704 958 га, у 1895 р. – 2 607 514, а в 1911 р. зменшилася до 2124 тис. дес. [649, с. 59]. Зокрема, під посіви чотирьох головних зернових культур було відведено 1559 тис. дес. земельної площі, у тому числі під пшеницю – 347, ячмінь – 78, овес – 556, жито – 578 тис. дес. У тому ж році в Бельгії було зібрано 24 260 тис. пудів пшениці, 6 100 ячменю, 36 610 вівса і 35 780 тис. пудів жита. Для харчування населення власного збіжжя не вистачало й країна змушена була завозити пшеницю, овес і ячмінь значну кількість. У першій половині 1870-х рр. ввезення пшениці коливалося від 1 до 1,5 млн кварталів, а в 1910–1912 рр. становило 8,5–9,5 млн кварталів, і в наступні роки продовжувало збільшуватися [692, с. 61]. Щоб сприяти

імпорту бельгійський уряд скасував митні тарифи на зернові культури, окрім вівса, що вирощували в необхідних обсягах свої виробники.

Промислове населення Бельгії потребувало м'ясних продуктів. На початку 1910 р. у країні налічувалося 1 856 830 голів великої рогатої худоби і 1 116 500 голів свиней [385, с. 9473]. Нестача м'яса на внутрішньому ринку компенсувалася імпортом з Аргентини, США й частки з Австралії та Нової Зеландії. Продукти птахівництва завозили з Данії, губерній Наддніпрянської України і Росії. Надходження дешевого заокеанського хліба внесло корективи у структуру господарства Бельгії. Помітно збільшилося виробництво цукрового і кормового буряку, картоплі та інших коренеплодів. Але найбільше зросли площі під овочевими культурами, сінокосами і пасовищами, про що свідчать дані табл. 2.

Таблиця 2

Земельна площа під овочами, сінокосами і пасовищами наприкінці XIX ст. у Бельгії, тис. га [649, с. 61–62]

Землеробська культура	1880 р.	1895 р.	%
Овочеві поля	37 947	47 590	12,54
Пасовища	137 879	165 257	11,98
Сінокоси	213 276	232 135	10,88
Загалом	389 102	444 982	11,43

За 15 років площа під овочевими полями збільшилася на 12,54 %, під пасовищами – на 11,98 %, а під сінокосами – на 10,88 %. За свідченням тогочасних дослідників, Бельгія перетворилася на «фабрику» для виробництва овочів, цукру, м'яса, масла та інших продуктів тваринництва [649, с. 61–62]. Бельгія досягла досить високого рівня промислового розвитку, а її сільське господарство йшло шляхом спеціалізації і кооперування з промисловістю.

Активним учасником міжнародного товарного обміну була й Голландія (Нідерланди). Вона однією з перших західноєвропейських країн розпочала експансію на заокеанських територіях і збагачувалася за рахунок торгового обміну [1070, с. 250–251]. У 1880 р. частка Голландії у світовій торгівлі становила 3,8 %, а в 1906 р. збільшилася до 7,1 %. В абсолютних цифрах голландський експорт мав стійку тенденцію до зростання. 1895 р. з цієї країни було вивезено товарів на 1988, а в 1909 р. – на 4162 млн німецьких марок [619, с. 3]. Ще важливішим було те, що

прибуток на душу населення Голландії від зовнішньої торгівлі в 1910 р. становив 332,3 руб. Зростанню торгового обороту країни сприяла інфраструктура – морські порти й річкові гавані, власний торговий флот, елеватори для зберігання завезеного з інших країн зернового хліба, холодильні установки для швидкопсувних продуктів. За оцінкою П. Ляценка, Голландія була «торговим аванпостом Західної Європи і всіх прилеглих до Рейну територій Центральної Європи». Голландія і Німеччина поглинали, за його даними, напередодні Першої світової війни до 27,3 % усієї пшениці та до 46,6 % жита, що надходили на світовий ринок [694, с. 81]. Річне ввезення борошна в Голландію становило на початку ХХ ст. у середньому 10–11 млн пудів.

Однак визначити спожиту частку імпортованого хліба всередині країні важко, оскільки її комерсанти вели широку посередницьку торгівлю. За нашими підрахунками, річний збір пшениці в Голландії за 1907–1910 рр. становив у середньому 7824 тис. пудів, а ввезення цієї злакової культури було приблизно у 16 разів більшим – 2129 тис. т. У 1910 р. Голландія ввезла 679 тис. т жита, 817 ячменю і 482 тис. т вівса. Із цієї кількості чотирьох головних хлібних культур із Російської імперії надійшло 1385 тис. т пшениці, 305 жита, 604 ячменю і 395 тис. т вівса. Решта ввезеного в Голландію хліба була в основному з Румунії і США. Усього в цю країну в 1910 р. було експортовано 4107 тис. т чотирьох головних хлібних культур, у тому числі продовольчого зерна 3108 тис. т, а фуражного (ячменю і вівса) – 999 тис. т [619, с. 37]. За вивезенням пшениці з Російської імперії голландський ринок був найважливішим. У 1911 р., наприклад, він поглинув 21,8 % усього експорту пшениці з України і Росії, тоді як англійський ринок – 20 %, французький – 12,3, німецький – 8,9, італійський – 6, грецький – 4,7, шведський – 1,0, австрійський – 0,7, турецький – 0,4, норвезький – 0,2 %. Більша частина ввезеного в Голландію хліба із зиском переправлялася в інші країни Європи. У 1906 р. Голландія експортувала тільки пшениці на 199,2 млн, а в 1912 р. – на 350,7 млн німецьких марок. Ці цифри свідчать про колосальні обороти посередницької хлібної торгівлі, яку вели голландські комерсанти.

Вирощування виробниками Голландії у значних обсягах вівса, коренеплодів і кормового травосіяння та імпорту фуражних хлібів сприяло розвитку тваринництва. Наприкінці XIX ст. у країні налічувалося понад 1583 тис. голів великої рогатої худоби, з них 917 тис. дійних корів. На 100 душ населення середня удійність була чи не найвищою в Європі – 225 відер на рік [748, с. 5]. Голландія стала одним із найбільших у світі експортерів молочних продуктів.

Учасниками міжнародного товарного обміну були й країни Північної Європи – Данія, Швеція, Норвегія і Фінляндія, що перебувала у складі Російської імперії на автономних началах. Найсприятливіші умови для ведення сільського господарства були в Данії. Місцеві сільські господарі вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес, коренеплоди та інші польові культури. Рекордний збір пшениці в 1910 р. становив 7813 тис. пудів, але й цього було недостатньо для прохарчування населення, чисельність якого досягла приблизно 2,6 млн осіб [234, с. 32, 70–71]. Площа під посівами цукрового буряку з 1906–1907 рр. до 1911–1912 рр. збільшилася на 44,75 % – з 14102 дес. до 20 412 дес. Збір цієї культури з десятини земельної площі в 1910–1911 рр. становив 2229 пудів. За цим показником Данія обійшла навіть Німеччину і поступалася місцем тільки Італії. Виробництво цукру-піску в 1911 р. досягло 6649 тис. пудів, що задовольняло потреби внутрішнього ринку.

Внаслідок світової сільськогосподарської кризи 1870–1880-х рр. Данія активно розвивала тваринництво. У 1893 р. в країні було 178 070 фермерських господарств, у яких налічувалося понад 1019 тис. дійних корів. Окрім того, 1730 ферм спеціалізувалися на розвитку м'ясного скотарства. На сто душ населення припадало 75 голів великої рогатої худоби, що було найкращим показником у Європі [748, с. 8]. Щороку в Данії збільшувалася чисельність свиней і свійської птиці. За 25 років (1878–1903 рр.) обсяг свинини у забійній вазі збільшився майже у 4 рази, виробництво вершкового масла – у 7 разів, курячих яєць – у 21 раз [516]. Сільські господарі вивозили молочні продукти, м'ясо, птицю й курячі яйця до Великобританії, Німеччини, Швеції та інших країн із розвиненою промисловістю. Водночас Данія виконувала посередницькі функції у торгівлі між країнами Східної і Західної Європи. Наприклад, у 1912 р. в Данію надійшло з Російської імперії

курячих яєць на 10 398 тис. руб., які були відправлені тамтешніми комерсантами на світовий ринок [262, с. 94]. Зовнішня торгівля давала кожному жителю Данії у середньому 86,2 руб. на рік [619, с. 4]. Однак населення країни потребувало продовольчого зерна, а розвинене тваринництво і птахівництво не могло обійтися без імпорту фуражних кормів. У 1892 р. з Російської імперії було ввезено чотирьох головних хлібних культур, кукурудзи і гречки на 4841 тис. руб., а в 1911 р. – вже на 35 605 тис. руб., тобто у понад 7 разів більше. Усі продовольчі товари, що ввозили в Данію, не обкладали митом.

Успіхам Данії у сільськогосподарському виробництві сприяли організаційні заходи сільських господарів, яким держава надавала всебічну підтримку. Уся країна була покрита мережею кооперативів, що стали зразком для дрібного селянського землеволодіння всієї Європи. На території невеликої держави було засновано 260 кіннозаводських союзів, 1310 скотарських асоціацій, 250 свинарських, 90 вівчарських, 1200 молочних і 508 контрольних кооперативів [510]. Оцінюючи ці досягнення, чиновник Головного землеробського відомства Російської імперії А. Шульц писав, що «Данія була винятково прихильною до свого сільського господарства і довела його розвиток до такого рівня, що стала першою у світі країною за інтенсивністю й організацією не тільки сільськогосподарського виробництва, а й сільськогосподарського кредиту та кооперації» [807, с. 109]. Отже, Данія стала прикладом ефективного господарювання на землі.

Найбільшою країною Північної Європи була Швеція, яка мала великі родовища залізної руди й розвинену металургію. Значного прогресу досягло сільськогосподарське машинобудування, особливо виробництво складної землеробської техніки. У 1907–1911 рр. за ціною ввезених у Російську імперію сільськогосподарських машин і знарядь праці шведський експорт вимірювався сумою 1726 тис. руб. [686, с. 38]. У сільському господарстві Швеції, як і в Данії, велику роль відігравали дрібні фермерські господарства. Середній збір пшениці за 1907–1910 рр. становив 11 770,5 тис. пудів. Шведські аграрії завозили з інших країн продовольче й фуражне зерно. Протягом 1901–1905 рр. з Російської імперії було

ввезено понад 12 318,4 тис. пудів пшениці, 14 240,7 жита, 5979,6 вівса і 3033,6 тис. пудів ячменю [619, с. 38–41].

У середовищі шведських аграріїв йшла гостра боротьба між прихильниками фритредерства та протекціоністської політики. Зрештою уряд провів через представницькі органи влади у 1888 р. законопроект щодо митного обкладання. Відтепер кожен пуд пшениці, жита, ячменю, кукурудзи, гороху і бобів було обкладено в розмірі 31,56 коп.

Стосовно Фінляндії варто вказати, що її внутрішній ринок був досить містким. Через несприятливі кліматичні й ґрунтові умови вона потребувала значних обсягів як продовольчого, так і фуражного зерна. У 1901–1905 рр. з Російської імперії надійшло на фінляндський ринок 26 563 тис. пудів пшениці, 14 698,2 – жита, 5342,3 – вівса і 820 тис. пудів ячменю [619, с. 38–41]. У 1901 р. пшениці було вивезено 11 932 тис. пудів, а в 1911 р. ще більше – 18 862 тис. пудів. Проте в подальшому частка ввезеного українськими і російськими виробниками у Фінляндію хліба через конкуренцію з німецькими комерсантами зменшилася.

На певну увагу заслуговують продовольчі ринки країн Південної Європи – Іспанії, Португалії, Італії і Греції. Населення цих приморських територій століттями жило за рахунок рибної ловлі й торгівлею від морського промислу. Через низький рівень агрокультури і несприятливі кліматичні умови в ряді місцевостей цього регіону не вистачало власного хліба для харчування населення. Проте його ввезення з інших країн було дещо обмежене через занижку купівельну спроможність жителів. За підрахунками професора М. Довнара-Запольського, із Російської імперії в 1901 р. на італійський ринок було відправлено 38 864 992 пуди пшениці, на грецький – 10 828 881, на іспанський – 28 85 840 пудів. У 1906 р. ввезення на ці ринки пшениці з чорноморсько-азовських портів становило, відповідно, 49 265 830, 9 758 232 і 7 927 576 пудів. Власники макаронних фабрик Італії та Іспанії віддавали перевагу високосортній твердій пшениці з України і Південної Росії [663, с. 167–168; 525, с. 40]. Експорт із Російської імперії інших злакових культур на італійський ринок був обмежений. Частка пшениці у загальному обсязі усього зернового експорту з Російської імперії в Італію в 1911 р. становила 94,65 %, а в 1912 р. –

95,5 % (додаток А.6). Наведені цифри надзвичайно цікаві тим, що попри різке зменшення пшеничного експорту з Російської імперії у 1911–1912 рр., італійський ринок і далі потребував цього продукту, який надходив з чорноморсько-азовських портів. Проте пшениця обкладалася в Італії високим митним тарифом – 46,07 коп. з пуду.

На продовольчих ринках Західної Європи і частки Близького Сходу у другій половині ХІХ ст. зросла роль країн Дунайського басейну, особливо Угорщини, а також Болгарії і Румунії. [1089, с. 222]. В Угорщині найбільше значення у структурі посівів мала головна злакова культура міжнародного торгового обміну – пшениця. Її збір у 1910 р. досягнув 300 964 тис. пудів. За цим показником країна поступалася в Європі на початку ХХ ст. тільки Франції, Росії й Україні. До того ж Угорщина мала на початку ХХ ст. розвинене тваринництво – 1960 тис. коней, 6037 тис. великої рогатої худоби, 7168 тис. овець, 7710 тис. свиней і 314 тис. кіз [384, с. 9431]. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Угорщина вивозила хліб і м'ясо переважно для жителів Габсбурзької імперії, відносини з якою регулювалися договірними положеннями торгового і митного союзів. Промисловість Угорщини була розвинена недостатньо.

Як і Угорщина, Румунія була переважно сільськогосподарською країною. Серед зернових культур, що вирощували у країні, найбільше значення мали пшениця і кукурудза. У 1910 р. збір пшениці в Румунії досяг – 192 199 тис. пудів. У 1910 р. з країни вивезли на міжнародний ринок пшениці на 263,7 млн німецьких марок, що становило 30 % експорту цієї культури у грошовому вимірі з Російської імперії [619, с. 15]. Окрім цього, Румунія посідала перше місце серед країн Європи, які експортували кукурудзу. Цю фуражну культуру вивозили в Іспанію, Францію, Швецію та Норвегію. На ринках країн Близького Сходу румунські комерсанти конкурували з українськими і французькими виробниками пшеничного борошна. Порівняно з іншими країнами Східної Європи Румунія мала розвинене скотарство. Наприкінці ХІХ ст. в ній налічувалося близько 2520 тис. голів великої рогатої худоби за чисельністю населення майже 5 млн осіб. На 100 душ населення припадало 50 голів великої рогатої худоби [748, с. 64–65]. За торговими оборотами

Румунія посіла перше місце серед держав Балканського півострова: з 200 млн у 1870 р. товарооборот зріс до 673 млн франків у 1898 р. Наприкінці XIX ст. Румунія розпочала експлуатацію своїх нафтових родовищ.

Подібно до інших країн Дунайського басейну Болгарія була землеробською державою. Збір пшениці з 1907 по 1911 рр. збільшився з 40 747 до 85 197 тис. пудів [234, с. 32]. На 100 душ населення припадало 53 голови великої рогатої худоби, чисельність овець на початку XX ст. перевищила 10 млн голів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. безупинно зростала роль заокеанських держав у забезпеченні світового ринку сировиною для промисловості, а населення – продовольством. В авангарді цього процесу йшли Сполучені Штати Америки. Посівна площа, що на початку XX ст. відводилася у цій державі під пшеницю, жито, овес, ячмінь і кукурудзу, становила 27 % світової. У 1910–1914 рр. фермери США збирали у середньому на рік третину світового врожаю цих культур [614, с. 45]. США стали найбільшим у світі виробником пшениці. Середньорічний збір цієї найціннішої зернової культури за 1907–1910 рр. становив 11 790 48,5 тис. пудів. Вражаючими були досягнення у виробництві кукурудзи, збір якої досяг у 1912 р. 80,5 млн т, або понад 76 % світового. Крім того, напередодні Першої світової війни США мали 23 015 900 голів коней, 63 682 648 великої рогатої худоби, 55 868 543 543 овець і кіз, 59 473 636 голів свиней [970, с. 59].

Потужна промисловість США активно сприяла створенню і розвитку розгалуженої інфраструктури сільського господарства й експортної торгівлі. Наприкінці XIX ст. у США налічувалася 21 365 промислових млинів, здатних за 115 днів перемолоти на борошно 840 млн пудів пшениці. Вартість борошномельного виробництва в 1900 р. перевищила 560 719 тис. доларів, або 1 088 млн російських рублів. Торгова мережа країни була забезпечена холодильними складами, в яких зберігалося швидкопсувних продовольчих товарів на 3 млрд доларів [652, с. 31]. На початку XX ст. у країні налічувалося близько 9 тис. елеваторів і зерносковищ, у тому числі 424 вузлових, місткістю понад 420 млн пудів.

У 1880-х рр. із США почав прискорено зростати експорт пшеничного борошна. Зокрема, на англійський ринок у 1877 р. вивезено 504 463 квартали, у 1882 р. – 2 228 702, а в 1886 р. – 3 264 357 кварталів. Протягом цих років експорт пшеничного борошна з Російської імперії в Англію, навпаки, різко зменшився – з 40156 до 6460 кварталів [575, с. 30]. За 1900–1902 рр. експортери США щорічно вивозили на світовий ринок у середньому 100 881 тис. пудів пшеничного борошна. Водночас у 1899–1902 рр. середнє річне вивезення м'яса становило 181,6 млн доларів, у 1903–1906 рр. – 185,8, а в 1907–1910 рр. – 168,7 млн доларів.

У 1860-х рр. сільськогосподарські виробники Російської імперії відчували гостру конкуренцію американського хліба на ринках Західної Європи, особливо в Англії. Наприкінці 1870-х рр. експорт пшениці з США становив близько 150 млн бушелів (1 бушель = 35,24 літра), а на початку 1890-х рр. – 200–250 млн бушелів. Експорт кукурудзи наприкінці XIX ст. перевищив 200 млн бушелів, що з середини 1870-х рр. викликало світову сільськогосподарську кризу [692, с. 48]. Загальний світовий експорт у 1904 р. становив 63 409 184,4 тис. франків, з яких на долю США припадало 5,5 млрд франків, або 8,67 %. На ринки Російської імперії США експортували різноманітне промислове устаткування, складні сільськогосподарські машини, бавовну тощо. У 1908 р. цих та інших товарів було відправлено на 74,5 млн руб., а в 1911 р. – на 100,8 млн руб. У 1909 р. продуктів тваринництва із США було експортовано на 208 294 тис. доларів.

Із кінця XIX ст. дедалі помітнішим ставав вплив Канади на світовому продовольчому ринку, з чим доводилося рахуватися її американським та європейським конкурентам. У цій країні щороку розширювалися посівні площі під пшеницею та інші злакові культури, зростала врожайність зернових. У 1902 р. в Канаді було зібрано 21 544 тис. подвійних центнерів пшениці, 7346 – ячменю, 20 453 – вівса і 5 210 тис. подвійних центнерів кукурудзи [586, с. 153]. За даними часопису Всеросійського об'єднання торгівлі й промисловості, посівна площа Канади за 1895–1909 рр. подвоїлася, а збір пшениці збільшився на 400 %. У 1907 р. пшениці було зібрано 93 105 тис. бушелів, а в 1909 р. – 165 788, або на 78 % більше. Відповідно збір вівса збільшився з 217 463 до 328 415 тис. бушелів (51 %), ячменю з

44 430 до 48 811 тис. бушелів (11 %) [451, с. 46]. Ці цифри відображають тенденцію до інтенсифікації сільського господарства.

У 1891 р. на 100 душ населення припадало 85 голів великої рогатої худоби, у тому числі 38 корів. За цими показниками Канада була попереду всіх європейських країн. За 1890–1914 рр. Канада збільшила пшеничний експорт з 2 до 80–90 млн бушелів [692, с. 49]. Експорт пшеничного борошна зріс із 306 тис. бушелів у 1871 р. до 3049 тис. бушелів у 1911 р. Канадське пшеничне борошно вищих сортів почало завойовувати англійський ринок. У 1909–1913 рр. канадські експортери щорічно вивозили на зовнішні ринки в середньому близько 156 млн пудів зернових хлібів [1091, с. 4]. Отже, Канада також впливала на розподіл праці у країнах промислового капіталізму, вивозячи у великих обсягах продукцію свого сільського господарства.

До країн Південної Америки, що експортували сільськогосподарську продукцію на ринки Європи, належали Аргентина й почасти Уругвай. Так, у 1878 р. у Аргентині було зібрано лише 0,3 млн т пшениці, а в 1904–1905 рр. сільськогосподарському році – близько 4,2 млн т. і 3,5 млн т кукурудзи [586, с. 159]. За даними міжнародного Римського сільськогосподарського інституту, максимальний збір пшениці в Аргентині у 1913 р. становив 5,4 млн т, а кукурудзи – 3,9 млн т. До того ж напередодні Першої світової війни тут налічувалося 9427 тис. коней, 29 120 тис. голів великої рогатої худоби, 87 492 тис. голів овець і кіз та 2900 тис. свиней. У 1883 р. з Аргентини на світовий ринок було вивезено 4 млн пудів пшениці, у 1888 р. – 11, у 1894 р. – 98, 1899 р. – 105, у 1905 р. – 175, у 1908 р. – 232, у 1912 р. – 163 млн пудів. За іншими даними, з 1887 р. до 1894 р. Аргентина вивезла 41 % власного виробництва пшениці, а в 1905–1909 рр. – 66 % загального збору цієї культури [369, с. 5116]. Разом з Уругваєм Аргентина з 1 серпня 1911 р. до 31 липня 1912 р. експортувала 15,06 млн пудів пшениці. За вивезенням кукурудзи Аргентина посіла перше місце у світі – 122,1 млн пудів у середньому за рік протягом 1908–1912 рр. Вивезення п'яти головних зернових культур досяг 301,2 млн пудів [614, с. 56–58, 67].

Водночас Аргентина стала одним із найбільших у світі експортерів великої рогатої худоби, овець і м'яса. У 1909 р. на зовнішні ринки цього товару було

вивезено на 268,5 млн руб. Увесь аргентинський експорт у 1905 р. становив у 1307 млн німецьких марок, у 1908 р. – 1438, у 1910 р. – 1468 млн німецьких марок. А вивезення продуктів тваринництва, за даними економіста-аграрника С. Остапенка, становило 38 % від усього експорту [505, с. 44].

Після відкриття в 1869 р. Суецького каналу зросла роль у міжнародному товарному обміні країн басейнів Індійського і Тихого океанів – Австралії, Нової Зеландії, Індії та ін. На початку ХХ ст. в Австралії випасали близько 2522 тис. коней, 11 484 тис. голів великої рогатої худоби, понад 85 млн овець і кіз. Землі Нової Зеландії виявилися придатними для вирощування зернових культур, овочів, фруктів. На рівнинах і плоскогір'ях Нової Зеландії випасали понад 26 306 тис. овець і кіз, а чисельність великої рогатої худоби в 1896 р. становила 1139 тис. голів.

Посівна площа в Австралії під пшеницею за 1895–1908 рр. збільшилася вдвічі, а її збір – на 400 %. Середньомісячний урожай пшениці за 1907–1910 рр. в Австралії і Новій Зеландії становив майже 140 млн пудів [234, с. 33]. У 1899 р. Австралія вивезла на ринки Західної Європи і Близького Сходу 18 млн пудів пшениці, у 1904 р. – 55, у 1911 р. – 105 млн пудів. Розвиток морського судноплавства й холодильних технологій наблизили австралійських і новозеландських виробників яловичини й баранини до світового ринку. За 15 років (1895–1909 рр.) зовнішня торгівля Австралії зросла на 104 %, а Нової Зеландії – на 133 %. Товарооборот Австралії за ці роки досяг 116 млн фунтів стерлінгів, або 1160 млн російських рублів. Ще більших успіхів у цій сфері діяльності досягла Нова Зеландія, в якій прибуток на душу населення від зовнішньої торгівлі став одним із найбільших у світі – 31,75 фунтів стерлінгів [441, с. 261].

Потреби світового ринку сприяли тому, що на початку ХХ ст. одним із найбільших виробників і експортерів пшениці стала Індія. Її середньорічний збір за 1907–1910 рр. становив близько 502 млн пудів. Експорт пшениці протягом 1902–1912 рр. коливався з 23 до 82 млн пудів. Найбільше цієї культури було вивезено в 1904–1905 рр. сільськогосподарському році – 133 млн пудів [807, табл. 11]. У найбільших обсягах експортували хліб на ринок Великобританії. У 1911 р. туди було відправлено 63 млн пудів пшениці й пшеничного борошна, в 1912 р. – 79, в

1913 р. – 58 млн пудів [411, с. 189]. Решту хлібних вантажів вивозили в Італію, Іспанію, Німеччину та на Близький Схід.

Отже, специфіка розвитку міжнародних економічних відносин неухильно сприяла інтенсифікації торгових відносин між провідними країнами світу та державами високого аграрного потенціалу. У загальній сукупності це визначало особливості формування світового ринку та роль вказаних суб'єктів. Статистичні дані свідчать, що ключову роль у цих процесах відігравали країни Західної Європи (Великобританія, Німеччина, Франція, Італія та ін.), які володіли величезними азіатсько-африканськими колоніями (і не лише) з їх сировинними потужностями та ринком збуту промислової продукції. Саме території і держави так званого аграрного капіталізму (Азія, Африка, Океанія, Південна Америка) багато в чому сформували основу для прискореного розвитку провідних капіталістичних держав, невпинного зростання їх ролі у світовій торгівлі. У такій ситуації Російська імперія, займаючи далеко не лідерські позиції, була змушена звертати все більшу увагу на проблему залежності від імпортованих товарів.

2.2. Ринково-капіталістичні особливості промислового розвитку України у пореформену добу

Економічний розвиток українських земель Російської імперії визначався історичними традиціями, характерними для національної території, та загальними тенденціями розвитку капіталізму наприкінці XIX – на початку XX ст. і його суто російськими особливостями. Україна в 60–70-х рр. XIX ст. мала досить розвинену легку та харчову промисловість й великі продовольчі ресурси. У всіх регіонах було поширене таке виробництво, як борошномельне, цукрорафінадне, олійницьке, тютюнове, пивоварне, шкіряне, кондитерське, винокурне, цегляне, деревообробне, сукняне, скляне, фарфорове, фаянсове тощо. Проте паливна, металургійна, машинобудівна, електротехнічна, хімічна та деякі інші промислові галузі були в Україні, як і загалом у Російській імперії, слаборозвиненими.

За оцінкою деяких зарубіжних істориків, російський капіталізм у пореформену добу характеризувався притаманними тільки йому рисами, що були наслідком таких історичних особливостей, як засилля військово-аристократичної верхівки, тривале феодальне право і обмеженість реформи 1861 р. За цієї вкрай несприятливої спадщини «капіталізм у Росії тільки малою мірою проявив себе у класичній формі – формі вільної конкуренції» [1059, с. 16]. В основному його розвиток спрямовувався «згори» шляхом владного втручання держави і за широкої участі іноземного капіталу. Залишки попередньої феодальної системи не були ним знищені, більше того, він із ними тісно переплівся. Російський капіталізм зберіг свої специфічні особливості і на початку ХХ ст., після революції 1905–1907 рр.

На думку І. Гіндіна, характерною особливістю розвитку російського капіталізму після скасування кріпосного права було те, що його активно насаджувала держава і, отже, значною мірою був державним. Від феодально-кріпосницької епохи було успадковано величезні земельні володіння, гірничодобувні підприємства, військові та суднобудівні заводи тощо. Економічна політика Російської держави протягом другої половини ХІХ ст. «була наскрізь держкапіталістичною» [855, с. 76–77]. Визначальну роль держави у розвитку промисловості відзначав і Д. Менделєєв. За його словами, більшість промислових галузей – металургійна, нафтова, цукрова, винокурна тощо, – започатковувалися під впливом урядових заходів, а інколи й великих урядових субсидій [701, с. 84].

Варто відзначити й інші особливості російського капіталізму, що відрізняли його від країн Західної Європи. По-перше, промисловий переворот у Росії завершився у 1870-х рр. – це на століття пізніше, ніж, наприклад, у Великобританії. По-друге, у країнах Західної Європи, як правило, будівництво залізниць розгорталось після промислового перевороту. У Російській імперії воно почалося ще до його завершення, а саме з 1848 р., коли почали будувати Миколаївську залізницю. По-третє, спорудження й введення в експлуатацію великих підприємств відбувалося за участю іноземного капіталу. За даними В. Зіва, на підприємствах з переважанням іноземних капіталів видобувалося 88 % залізної руди, 70 % кам'яного

вугілля, випалювалося 93,4 % коксу, виплавлялося 97 % чавуну [635, с. 10, 59–61, 64, 77].

За сприяння іноземного капіталу в регіоні Південно-Східної України (Донбас і Придніпров'я) в останній третині XIX ст. склався паливно-металургійний комплекс, який став головною базою важкої промисловості Російської імперії.

На 1866–1875 рр. припав розквіт будівництва залізниць, коли в урядових колах домінували погляди на переваги приватного будівництва й експлуатації залізниць. Проте це значною мірою пояснювалося виснаженістю державного бюджету. Товариш міністра фінансів М. Бунге у записці імператорові у вересні 1880 р. охарактеризував залізницю країни як «найбільш безрадісне явище, нездатне до самостійного існування» [994, с. 134]. Негативним наслідком приватизації залізниць стало збільшення їх заборгованості перед урядом [994, с. 135, 140].

Першою залізницею, що з'явилася на теренах України в 1865 р., стала магістраль Одеса-Балта. Декілька років після того її з'єднали залізничною лінією з Києвом. Після війни з Туреччиною Одеська залізниця з'єдналася з Києво-Брестською і Брест-Граєвською. Від прикордонного з Пруссією Граєва сталева колія пролягала до Кенігсберга. Досить розгалужену залізничну мережу на землях Правобережної України назвали Південно-Західною залізницею [303, с. 112].

Потреби товарного землеробства та гірничої й металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я прискорили будівництво залізниць у губерніях Лівобережної та Південної України. 23 грудня 1869 р. було відкрито рух по Курсько-Харківсько-Азовській магістралі, а на початку 1870-х рр. – по лінії Курськ-Київ. У 1872 р. розпочалася експлуатація Донецької залізниці. Величезну роль у розвитку продуктивних сил Донецького басейну відіграла Катерининська залізниця, що у 1884 р. з'єднала вугільні копальні з покладами залізної руди Криворіжжя [361, с. 1772]. Для вивезення збіжжя та інших продовольчих товарів на зовнішні ринки будували залізничні лінії, спрямовані до портів Чорного, Азовського і Балтійського морів. Окрім цього, територією України проходили частково ще й Північно-Донецька, Києво-Воронізько-Московська та Південно-Східна залізниці. У 1893 р. протяжність залізниць у губерніях Лівобережної України

досягла 1942 верст, а в губерніях Південної України – 2852. За двадцять років (1874–1894 рр.) протяжність мережі залізниць на теренах Правобережної України подвоїлася [747, с. 130, 138, 140]. На 1 січня 1910 р. експлуатаційна протяжність трьох найбільших в Україні залізниць – Південно-Західної, Південної і Катерининської – становила 9777 верст, а разом з іншими залізничними лініями – 11 714 верст [659, с. 19]. Щоправда, О. Нестеренко навів інші цифри протяжності залізниць, що проходили землями Наддніпрянської України на 1 січня 1910 р. – 18 881,4 версти, у тому числі Південно-Західної залізниці – 7184,9 верст, Катерининської – 5791, Південної – 5905,5 верст [720, с. 15–16]. Проте це є надто великим перебільшенням. Для порівняння протяжності залізниць на українських теренах наводимо дані, які відображають розвиненість залізничної мережі в усій Російській імперії. На 1 січня 1910 р. її експлуатаційна протяжність становила 61 455 верст, у тому числі казенних залізниць – 41 359, приватних – 17 895, під'їзних залізничних колій 2095 верст [365, с. 3007]. З наведених цифр видно, що експлуатаційна протяжність українських залізниць щодо загальноімперської мережі становила лише 19,06 %. З урахуванням величезних обсягів продовольчих, гірничозаводських та інших вантажів, які перевозили територією України, а також нестача паровозів і товарних вагонів, провізна і пропускна здатність залізниць була обмеженою, про що йтиметься нижче.

На зміну розквіту будівництва залізниць прийшов тимчасовий спад. Проте в 1890-х рр. воно знову набрало обертів, сягнувши найвищого рівня в період економічного піднесення 1896–1900 рр. Однак будівництво залізниць майже зовсім припинилося під час економічної кризи 1900–1903 рр. Удар, завданий кризою, був настільки руйнівним, що через нестачу фінансів 13 серпня 1903 р. з'явилося імператорське розпорядження про скорочення витрат на будівництво [664, с. 45]. Це мало негативні наслідки для всієї економіки.

Найбільш виразно це простежується на прикладі роботи українських магістралей. У 1898 р. залізницями імперії перевезено 3 277 196 тис. пудів, а через 10 років, у 1907 р., – 5 200 219 тис. пудів вантажів, або на 58,67 % більше. Тим часом протяжність залізничної мережі збільшилася з 38 892 до 59 321 км, або на

52,52 %. Її зростання відставало від загального вантажообігу на 6,15 %. Але в Україні, де протяжність залізниць становила, як згадувалося вище, лише 19,06 % загальноімперської мережі, зазначена диспропорція була неприпустимо критичною. У 1910 р. на казенних залізницях Російської імперії вантажилося близько 4 350 680 тис. пудів продуктів народного господарства, а тільки на трьох залізницях України – Південно-Західній, Південній і Катерининській – понад 2 273 409 тис. пудів, або 52 % річного навантаження на всіх казенних залізницях Російської імперії [752, с. 298]. Через цей колосальний вантажообіг залізнична мережа в Україні не мала запасу для збільшення пропускної спроможності.

Порівняно з іншими регіонами європейської частини Російської імперії Україна була найгірше забезпечена залізницями, що негативно впливало на розвиток продуктивних сил. На 1 січня 1912 р. на 100 кв верст території припадало залізничної колії в середній смузі тільки Росії та Прибалтики 2,4 версти, у Московському промисловому районі – 2,3, у Литовсько-Білоруському – 2,2, а в Україні і прилеглий до неї Донській області, де також розміщувалися гірничозаводські підприємства, тільки 1,9 версти. На 10 тис. мешканців у Фінському регіоні припадало 10,2 версти, у Прибалтійському – 7,4, у Петроградському – 5,1, у Литовсько-Білоруському – 4,7, на Нижньому Поволжі – 4, в Україні з Донською областю – 3,7 версти [1036, с. 293]. За свідченнями часопису Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі, Міністерство шляхів сполучення постійно ігнорувало економічні інтереси Південної Росії, тобто українські та суміжні території Донської області та Північного Кавказу. За п'ять років (1908–1912 рр.) мережа казенних залізниць збільшилася лише на 1,05 %, а на всій території європейської частини Російської імперії – на 3,46 %. І це при тому, що у цьому величезному регіоні, окрім колосального виробництва промислової продукції, вирощувалося близько 90 % озимої пшениці й 60 % ярої, 80 % ячменю, понад 90 % цукрового буряку.

У наступні роки вантажообіг на залізничній мережі зростав. Для задоволення потреб споживачів почали використовувати кружні залізничні колії, що тільки посилювало напругу на залізницях. Транспортна криза ще більше посилювалася через

нестачу рухомого складу – паровозів і товарних вагонів. За підрахунками статистиків Ради з'їздів представників біржової торгівлі й сільського господарства, напередодні Першої світової війни на залізничній мережі імперії не вистачало 124 тис. товарних вагонів [414, с. 107]. Через їх нестачу на копальнях Донецького басейну накопичувалися поклади мінерального палива. Призначене для збуту збіжжя на залізничних станціях нерідко зберігалось просто неба.

Паралельно з будівництвом залізниць на теренах України уряд докладав зусиль для розвитку важкої промисловості, але вони були спочатку невдалими. За свідченням М. Дітмара, причиною цього став «тодішній життєвий устрій, що базувався на кріпосному праві й примусовій праці» [361, с. 1772].

Ліквідація кріпацтва й інші ліберальні реформи 1860-х – 1890-х рр. створили передумови для зростання промисловості й торгівлі. У 1867 р. англійський підприємець Дж. Юз заснував «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва». У 1876 р. на його двох доменних печах виплавили 1,5 млн пудів чавуну [533, с. 49–54]. У 1872 р. було збудовано завод Пастухова на території Області Війська Донського, в 1887 р. – Олександрівський, а в 1889 р. – Дніпровський металургійний заводи. Решта металургійних підприємств виникла в 1890-х рр. У 1913 р. в Донбасі й Придніпров'ї налічувалося 18 відповідних заводів, збудованих переважно на іноземні капітали. Виробництво чавуну на цих підприємствах становило 189 724 тис. пудів, або 73,7 % загальноімперської виплавки [90, арк. 110].

Створення урядом підприємств важкої промисловості велося за сприяння державного бюджету, тобто платників податків, що гальмувало розвиток інших секторів економіки, особливо сільського господарства. Про це відверто висловився М. Бунге у записці імператорові Олександрові II. «Поява в Росії заводів металургійних, чавуноливарних, рейкопрокатних, паровозобудівних, нафтових родовищ, кам'яновугільних копалень тощо має, безперечно, величезне значення, – писав він, – але багато з цих підприємств не мають жодного прибутку й існують завдяки штучній підтримці» [994, с. 134].

Слова М. Бунге мають численні підтвердження в документах і матеріалах. Без казенних замовлень металургійний завод Новоросійського товариства, за свідченням інженера Зимова, що був відряджений на це підприємство для випробування рейок у 1870-х рр., «існувати поки що не міг» [533, с. 52]. В епоху врядування І. Вишнеградського і С. Вітте більшість металургійних заводів Донбасу та Придніпров'я було збудовано за підтримки держави, причому переважна частина замовлень надавалася ще до введення підприємства в експлуатацію, а в деяких випадках і раніше, ніж починалося їх будівництво. Так, перша доменна піч Донецького товариства залізоробного і сталеплавильного виробництва запрацювала у травні 1894 р., тоді як договір на поставку великої партії рейок Управління казенних залізниць уклало з правлінням товариства ще 11 грудня 1893 р. [666, с. 93]. Нікополь-Маріупольське товариство, одержавши ще під час будівництва металургійного заводу замовлення від Міністерства фінансів на велику партію труб, перевезло з США обладнання для трубопрокатного відділення.

Водночас у Донецькому басейні набирала обертів промислова розробка кам'яного вугілля й антрациту, без яких не могли функціонувати ані залізниці, ані металургійні та інші підприємства. У 1864 р. у Донбасі було видобуто понад 7 млн пудів кам'яного вугілля та антрациту. Трьома роками потому почалося спорудження доволі потужної для того часу Горлівської шахти, а за нею й інших вугільних копалень. До 1870 р. видобуток мінерального палива піднявся до 15,6 млн пудів.

У 1870-х рр. вуглевидобуток у басейні все більше зосереджувався на великих підприємствах, організованих акціонерними компаніями. Такими були вугільні копальні юзівського Новоросійського товариства, розташовані в Юзівсько-Макіївському районі шахти французького гірничого й промислового товариства місцевих поміщиків Рутченків, Карпова, Іловайського, підрядника Прохорова, козацького полковника Риковського та ін. У 1878 р. на долю великих вугільних підприємств з видобутком понад 1 млн пудів мінерального палива на рік припадало 58,6 % усього вуглевидобутку в Донецькому басейні [1066, с. 30].

Уведення в експлуатацію нових залізничних магістралей, металургійних та інших підприємств прискорило спорудження вугільних копалень. Донецький

кам'яновугільний басейн із кожним роком обганяв за продуктивністю інші вугільні родовища імперії (додаток Б.1). Статистичні дані демонструють динаміку виробництва мінерального палива в усіх вугільних басейнах імперії протягом 1893–1912 рр. Так, на Донеччині видобуток вугілля й антрациту зріс на 441,66 %, в Домбровському басейні – на 104,14 %, Уральському – на 161,50 %, Підмосковному – на 18,18 %. В абсолютних цифрах видобуток мінерального палива в Донецькому басейні в 1912 р. становив 1300 млн пудів, або 74,33 % загальноімперського. Попри ці досягнення у країні не вистачало мінерального палива, його доводилося завозити з Великобританії та Німеччини. Якщо в 1893 р. з цих країн на ринки Російської імперії було експортовано 105 млн пудів, то в 1912 р. – 306 млн пудів, або на 191,43 млн більше [377, с. 7446].

Значна динаміка видобутку мінерального палива в Донецькому басейні простежується під час економічного піднесення 1896–1900 рр. Протягом 1896–1900 рр. він зріс з 312 до 672 млн пудів, або на 115 %, а у період економічної кризи та депресії 1901–1910 рр. зріс з 675 до 1019 млн пудів, або на 51 %. Уповільнений приріст виробництва кам'яного вугілля й антрациту в Донбасі у ці роки став наслідком різних причин, у тому числі нестачі робочої сили й капіталу для введення в експлуатацію нових копалень, а найперше через вузькість внутрішнього ринку.

Період нового економічного піднесення 1911–1914 рр. вніс серйозні зрушення в динаміку видобутку мінерального палива в Донецькому басейні. У 1914 р. виробництво антрациту становило 312,19 млн пудів [90, арк. 110], а кам'яного вугілля – 1371,59 млн пудів. Загальний видобуток мінерального палива становив 1683,78 млн пудів [86, арк. 43], що було більше порівняно з 1910 р на 65,23 %. На кам'яновугільній сировині басейну працювала коксоплавильна галузь. У 1913 р. було отримано 270,88 млн пудів коксу, а в 1914 р. – 278,41 млн пудів [88, арк. 28]. Попит на паливо у роки економічного піднесення безперервно зростав і вугільна промисловість виявилася неспроможною цілком задовольнити його. Щороку попит на мінеральне паливо зростав. Його дедалі більше споживали цукрові заводи України, бойові кораблі й торгові судна на Чорному й Азовському морях, міста.

Донецьке паливо з'явилося на віддалених ринках Московського промислового району й почасти у Прибалтиці. Загалом про обсяги його реалізації на внутрішньому ринку імперії на початку ХХ ст. свідчать дані таблиці 3.

Таблиця 3

**Розподіл донецького мінерального палива між споживачами у
1911–1912 рр. [371, с. 6310–6311]**

Споживачі	1911 р.		1912 р.	
	млн пудів	%	млн пудів	%
Казенні залізниці	196,6	20,91	194	18,84
Приватні залізниці	63,5	6,75	86	8,35
Металургійні заводи	202,9	21,58	225	21,85
Цукрові заводи	66,1	7,02	65	6,31
Газові заводи	5,6	0,60	5	0,47
Соляні заводи	6,1	0,64	6	0,58
Пароплавство	40	4,25	40,2	3,90
Інші споживачі	356	37,85	400	38,84
Експорт	1,8	0,19	7	0,68
Загалом	940,4	100	1030	100

Як свідчать дані таблиці 3 найбільшими споживачами мінерального палива завжди були залізниці, у 1912 р. на них припало 280 млн пудів кам'яного вугілля та антрациту, це 27,19 % усього вивезення мінерального палива з Донбасу. Водночас казенні залізниці спожили 194 млн пудів, або 18,84 % усього вивезення. За залізницями йшли металургійні заводи, які споживали 225 млн пудів кам'яного вугілля та антрациту, або 21,85% усього вивезення. Зростали обсяги споживання мінерального палива цукровими заводами (6,31 %), пароплавством (3,90 %), газовими (0,47 %) й соляними (0,58 %) підприємствами. Решті споживачів надійшло в 1912 р. близько 400 млн пудів мінерального палива, або 38,84 % усього вивезення з Донецького басейну. Через нестачу мінерального палива газети писали про настання «паливного голоду», винуватцем якого було оголошено синдикат «Продвугілля». Різкої критики через зростання цін на ринку зазнали всі

синдикатські об'єднання, що виникли у промисловості Російської імперії наприкінці XIX ст. й особливо після економічної кризи 1900–1903 рр.

Чиновники Міністерства шляхів сполучення наголошували, що палива на ринку не вистачає через те, що синдикат «Продвугілля» штучно знижує видобуток сировини для підняття ціни до 0,10 руб. за пуд. У підвищенні цін звинувачували й такі синдикатські об'єднання, як «Продамет», «Продвагон», Товариство з продажу землеробських машин, цукровий синдикат та багато інших. Проте ставлення урядових чиновників до синдикатських об'єднань було неоднозначним. З одного боку, їх діяльність обмежувалася чинними та вкрай застарілими законодавчими нормами. З другого, вищі урядовці не могли не враховувати те, що синдикати стали новою формою організації виробництва, яка почала активно впливати на результати конкурентної боротьби на світовому ринку [294, с. 92]. Окрім того, враховувалося негативне, а то й вороже ставлення громадськості до синдикатів.

З'ясовуючи процеси ціноутворення, міністр торгівлі й промисловості С. Тімашев вважав, що дії держави мають бути спрямовані не проти синдикатських об'єднань, а «проти їхніх зловживань на шкоду життєвим інтересам країни» [374, с. 7062–7063]. Проте питання щодо правового оформлення виробничої діяльності синдикатів так і не було вирішене.

Тогочасний фінансовий аналітик Р. Гільфердінг відзначав, що відмінність між звичайними і монопольними об'єднаннями визначається тим, чи контролюють вони ціни. «Для контролю над цінами, – наголошував він, – немає потреби в об'єднанні всіх однорідних підприємств. Для цього достатньо контролю над тією частиною продукції, котра при всіх фазах кон'юнктури забезпечує постачання ринку, причому витрати виробництва мають бути меншими від аутсайдерів. За таких умов скорочення виробництва, необхідне під час кризи, усім своїм тягарем лягає на аутсайдерів і не буде необхідності знижувати ціни до рівня продуктивності картеля» [589, с. 272]. Висвітлення цієї проблеми в радянській історіографії звелось переважно до звинувачення синдикатських об'єднань у скороченні виробництва й піднятті цін на продукцію своїх підприємств. Ураховуючи цей та деякі інші аспекти

проблеми, у таблиці 4 відображаємо динаміку цін на донецьке мінеральне паливо різним категоріям споживачів протягом 1909–1912 рр.

Таблиця 4

Середні ціни на донецьке мінеральне паливо різним категоріям споживачів у 1909–1912 рр. (коп. за пуд) [379, с. 8455]

Категорія споживачів	Роки			
	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Казенні залізниці	8,62	8,40	7,77	8,17
Металургійні заводи	8,11	7,87	7,91	8,67
Цукрові заводи	9,11	8,59	8,69	9,17
Перепродувачі	9	8,57	8,47	8,76
Різні споживачі	8,58	8,10	7,90	8,33
Середня ціна	8,57	8,20	7,99	8,40

Казенні залізниці, користуючись своїми перевагами монопольного державного споживача мінерального палива, змогли для себе помітно знизити оплату протягом 1909–1912 р. з 8,62 до 8,17 коп. за пуд вугілля, або на 5,22 %. Натомість для металургійних заводів ціна зросла з 8,11 до 8,67 коп. за пуд, або на 6,9 %.

Прес цінової політики Міністерства шляхів сполучення ставав усе відчутнішим, що викликало гостре незадоволення власників вугільних копалень. У зв'язку з цим часопис гірничопромисловців звинувачував уряд у монополізмі й застосуванні методів, які притаманні саме синдикатам. «Криза донецької кам'яновугільної промисловості у 1910 р., – писало видання, – значно пояснюється тією політикою, яку практикують державні залізниці щодо постачання їм палива. Споживаючи майже третину усього палива з донецького ринку, залізниці тримають у цілковитій залежності від себе кам'яновугільну промисловість» [360, с. 1493–1496]. Незважаючи на всі негаразди території України було створено потужний промислово-металургійний комплекс. Річне виробництво продукції вугільних копалень і металургійних заводів оцінювалося у 379 млн руб., а її питома вага становила третину вартості промислової продукції України.

Масштабне зростання гірничозаводської індустрії сприяло розвитку металообробного виробництва в Донбасі, Придніпров'ї та в інших регіонах України. У 1892 р. німецька фірма «В. Віцнер і К. Гампер» розпочала будівництво машинобудівного заводу в Краматорську, а в 1896 р. підприємство розпочало

випуск обладнання для залізниць і вугільних копалень. 1886 р. у Маріуполі збудовано чавуноливарний механічний завод. Особливо велике значення для розвитку промисловості і сільського господарства України мало облаштування в 1886–1889 рр. глибоководного торгового порту в Маріуполі, через який на світовий ринок потрапляла продукція як гірничозаводської промисловості, так і сільського господарства. У 1897 р. бельгійська компанія закінчила спорудження машинобудівного заводу в Горлівці, який виготовляв обладнання для шахт і металургійних підприємств. Ливарно-механічні заводи з'явилися в Юзівці, Дебальцевому, а сталепрокатні й машинобудівні – в Костянтинівці [1071, с. 440].

У Катеринославському промисловому районі напередодні Першої світової війни було зосереджено близько 130 великих чавуноливарних механічних, машинобудівних і трубних підприємств, серед них такі гіганти, як Шодуар і Гантке. Зокрема, місцеві підприємства давали близько 90 % труб Російської імперії [85, арк. 2]. У 1895 р. на Катеринославщині налічувалося 693 гірничих заводи і рудники та 175 кам'яновугільних шахт. А всього тут діяло 1242 промислових підприємства із загальною кількістю робітників 47 971.

Слабкою ланкою як імперської, так і, зокрема, української промисловості, було машинобудування. Для характеристики цієї проблеми були важливими дослідження В. Бовикіна, який проаналізував структуру металообробної промисловості в роки економічної кризи й наступної депресії (1900–1908 рр.) (додаток Б.2). З цих даних стає зрозуміло, що сума виробленої одним машинобудівним підприємством продукції виразилася в середньому в 1900 р. цифрою в 374 612 руб., а в 1908 р. – 383 119 руб. Загальна сума машинобудівного виробництва в 1900 р. становила 201 916 тис. руб., а в 1908 р. – 211 481,8 тис. руб. Порівняно із обсягом річного виробництва продукції паливно-металургійного комплексу Донбасу й Придніпров'я (379 млн руб.) це було майже вдвічі менше. За 8 років кількість машинобудівних підприємств збільшилася лише на 13 одиниць – з 539 до 552. Питома вага машинобудування в структурі металообробної промисловості зменшилася за ці роки з 54,1 % до 49,4 %, а сума виробництва зросла тільки на 4,7 %. Питома вага переробки металів зросла на 2,7 %, а сума виробництва – на 24,2 %. Відповідні

показники щодо різних металевих виробів мали приріст 0,6 %, а сума виробництва – 19,4 % [836, с. 48].

У структурі імперського машинобудування вражало те, що галузі, які виробляли засоби виробництва, були недостатньо розвиненими. Питома вага паровозо- і вагонобудування зменшилася у 1908 р. порівняно з 1900 р. з 45,5 до 40,7 %, суднобудування – з 3 до 2,2 %, а виробництво котлів з 12,2 до 5,4 %. Виробництво сільськогосподарських машин і знарядь зросло за ці роки з 6 до 12,6 %, а інших машин і механізмів – з 33,3 до 39,1 % [836, с. 48]. Повсюдно не вистачало верстатів вітчизняного виробництва. Звідси велика залежність від зарубіжних експортерів – Великобританії, Німеччини, Австро-Угорщини та Бельгії.

За даними представників радянської історіографії, продукція машинобудівної галузі промисловості оцінювалася на початку ХХ ст. у 140 млн руб. у середньому за рік [659, с. 14]. До того ж частка українського машинобудування становила у ціновому вираженні понад половину загальноімперського. У цьому разі йдеться не лише про підприємства Донбасу та Придніпров'я, а й інших регіонів.

Наприклад, на теренах Київської губернії за станом на 25 вересня 1899 р. функціонувала низка машинобудівних, механічних та інших металообробних підприємств. Серед них виділялося акціонерне товариство Південноросійського машинобудівного заводу в м. Києві, на якому працювало 800 осіб. Досконаліми технологіями для того часу було оснащено підприємство машинобудівного товариства А. Гретера і О. Криванека у м. Києві, чисельність виробничого колективу якого досягала майже тисячі осіб. На машинобудівному заводі Ольшанського в м. Києві в 1899 р. працювало 288 осіб. Важливе значення для подальшого розвитку продуктивних сил мала виробнича діяльність машинобудівного заводу «Прогрес» у м. Бердичеві, на якому працювало 360 осіб, механічного заводу у м. Фастові, київського заводу ковкого чавуну та ряду інших підприємств [49, арк. 51, 61–62, 133, 326].

Херсонська губернія також відзначалася спорудженням низки механічних, сталеварних, суднобудівних та інших машинобудівних підприємств. За даними канцелярії київського окружного інспектора, їх було тут щонайменше одинадцять,

не рахуючи заводів землеробських машин. Зокрема, на заводі «Товариства суднобудівних і механічних заводів» у Миколаєві в 1899 р. – 2693 осіб. На механічному заводі «Товариства механічного виробництва у Південній Росії» у Миколаєві працювало 1295 осіб [49, арк. 103–105]. Казенні суднобудівні корабельні споруджували військові кораблі у Херсоні та Севастополі. Механічні, слюсарно-ковальські, чавуноливарні та інші металообробні підприємства були споруджені в містах Волинської, Чернігівської, Полтавської, Подільської, Харківської та інших губерній [29, арк. 22-зв].

У структурі машинобудівної промисловості України провідну роль відігравало транспортне й сільськогосподарське машинобудування. Їх розвиток стимулювався передусім потребами паливно-металургійного комплексу й торгового землеробства.

Найважливішими центрами транспортного машинобудування стали в Україні Харків і Луганськ, де наприкінці 1890-х рр. були збудовані паровозобудівні заводи. На початку ХХ ст. вони виробляли від 23 до 31 % загальноімперського виробництва паровозів. З 1895 р. до липня 1912 р. у Харкові вироблено 1846 паровозів, а в Луганську з 1900 р. до 1911 р. – 145. Напередодні Першої світової війни питома вага цих підприємств у імперському паровозобудуванні досягла 40 % [785, с. 41]. Товарні вагони будували в Україні на підприємствах Києва, Харкова, навіть у майстернях деяких металургійних заводів. У 1913 р. в Україні було вироблено близько восьмої частини залізничних вагонів загальноімперського виробництва. Проте основні урядові замовлення на вагони віддавали підприємствам, що були розташовані на теренах тільки Росії – в Коломні, С.-Петербурзі, Сормовому тощо.

Поступовий перехід сільського господарства України на шлях інтенсивного господарювання, який розпочався наприкінці ХІХ ст., прискорив виробництво і впровадження машинної техніки і знарядь праці в поміщицьких і заможних селянських господарствах. За даними Міністерства фінансів, у Харківській губернії в 1894 р. було 6 заводів землеробських машин, на яких працювало 568 робітників. Вироблена ними продукція оцінювалася у 550 780 руб. Розвиток сільськогосподарського машинобудування на Харківщині прискорився на початку ХХ ст. Чисельність робітників збільшилася з 564 у 1900 р. до 1882 у 1910 р., або на

234 %. Продуктивність підприємств зросла з 700 тис. руб. до 3040 тис. руб., або на 334 %. Зростання продуктивності заводів землеробських машин у губернії помітно уповільнилося в роки економічної депресії, особливо в 1905–1907 рр., і значно прискорилося в 1909–1910 рр. Останнє стало наслідком зростання врожайності хлібів і купівельної спроможності сільських господарств. Проте поденна заробітна плата робітників на цих підприємствах зросла тільки на 10 % – з 1,31 до 1,44 руб. [427, с. 270]. Про зростання обсягів землеробської техніки в Харківській губернії на початку ХХ ст. в абсолютних цифрах свідчать дані таблиці 5.

Таблиця 5

Виробництво землеробської техніки на заводах Харківщини у 1910 р.

Сільськогосподарська техніка	Чисельність с/г машин і знарядь
Плуги, машини обробітку ґрунтів	18 100
Сівалки	13 650
Жатки	5 300
Молотарки	2 075
Віялки і сортувалки	1 000

За даними Бюро сільськогосподарської механізації в Російській імперії діяли сотні підприємств з виробництва землеробської техніки. Більшість їх функціонувало на території Таврійської, Херсонської, Катеринославської та Київської губерній. Серед них виділялися за продуктивністю завод з виробництва жаток у Бердянську Д. Грієвза, фірма «Франц і Шредер» у селищі Ней-Гальбштадт у Бердянському повіті Таврійської губернії, завод А. Классена у колонії Сергіївка Мелітопольського повіту, фабрика сільськогосподарських машин у Білій Церкві Київської губернії, завод з виробництва землеробських машин в Єлисаветграді (Ельворті), завод І. Гена в Одесі та ін. На кожному з них працювало від 100 до 600 робітників [49, арк. 18, 61–62, 103].

На початку ХХ ст. Україна стала головним центром сільськогосподарського машинобудування в Російській імперії. Усі підприємства Російської імперії в 1911 р. виробили різних землеробських машин і знарядь на 50 317 тис. руб., у тому числі у Царстві Польському на 4134 тис. руб., Таврійській губернії – 8768, Херсонській – 8571, Катеринославській – 7255, Харківській – 4064, Київській – 1322, Ліфляндській – 1969, Орловській – 1865, Московській – 1850, Саратовській –

на 1093 тис. руб. [753, с. 76]. Тільки на теренах п'яти українських губерній у 1911 р. було вироблено землеробської техніки на 29 980 тис. руб., або 59,58 % усього імперського виробництва.

Рекордні врожаї 1909–1910 рр. посприяли розвитку сільськогосподарського машинобудування. За даними Ради з'їздів фабрикантів землеробських машин і знарядь, на всіх заводах і в майстернях імперії цього профілю працювало у 1908 р. 25 529 осіб, а продуктивність цих підприємств становила 36 176 тис. руб. Три роки потому в цій промисловій галузі працювало вже 36 тис. робітників, а вартість виробленої продукції перевищувала 51 млн руб. [367, с. 4897]. Проте вражало те, що вітчизняні заводи сільськогосподарського машинобудування неспроможні були цілком задовольнити попит сільських господарств на землеробську техніку. Протягом 1906–1912 рр. ввезення сільськогосподарської техніки з Німеччини, Великої Британії, США, Австрії, Швеції та інших країн становило близько половини її загального споживання в імперії [741, с. 1]. Найбільш гострим був дефіцит складних збиральних машин, сепараторів для молочного господарства тощо [335, с. 167].

Наприкінці XIX ст. Україна стала ще й центром суднобудування. Щоправда, протягом тривалого часу кораблі Чорноморського флоту споруджували переважно на казенній верфі у Миколаєві або замовляли за кордоном. Лише незначну частину замовлень на судна невеликої водотоннажності віддавали приватним підприємствам Херсона, Одеси і Севастополя. Загострення міжнародних відносин в Європі змусило царський уряд звернутися до послуг великих приватних підприємств. Унаслідок цього бельгійське «Анонімне товариство суднобудівних, механічних і ливарних заводів» розпочало будівництво великої суднобудівної верфі у Миколаєві. В офіційних документах завод почали іменувати французьким словом «Наваль» («Морський»). У жовтні 1897 р. відбулося відкриття цього підприємства. Завод «Наваль» будував міноносці, парові машини для військових кораблів, а пізніше – й панцерники та підводні човни. З огляду на сприятливу фінансову кон'юнктуру керівництво Міжнародного комерційного банку взялося за створення в Миколаєві ще одного приватного підприємства – Російського суднобудівного товариства

«Россуд». Восени 1911 р. заводи «Наваль» і «Россуд» розпочали виконання головного замовлення Морського міністерства – трьох лінійних кораблів. Будівництво потужних військових кораблів потребувало у великих обсягах якісного металу. Основну частину сталі й броні постачали Донецько-Юр'ївське і Нікополь-Маріупольське товариства. Майже всі надходження металу контролювали об'єднання «Продамет» [755, с. 347–348, 352–386].

Незрівнянно менше уваги уряд Російської імперії приділяв створенню комерційного флоту. На початку 1891 р. ця країна мала торговельний флот – 2906 суден, що становило 2,3 % світового флоту, з тоннажем – 506 090 т – це 2,16 % від світового. Більшість суден була на Чорному та Азовському морях, до яких приписано 41,1 % всіх суден. У 1890 р. чисельність парових суден на всіх морях становила 380 суден, з них 191 – приписано до цих портів [713, с. 82, 85].

У 1900 р. чисельність парових суден на всіх морях становила 709 одиниць, з них 42 % були приписані до портів Чорного й Азовського морів. Наприкінці XIX ст. парові судна тоннажем понад 2000 т були тільки в Чорному та Азовському морях і належали Російському товариству пароплавства і торгівлі та Добровільному флоту. На початку 1914 р. паровий флот Чорного та Азовського морів досяг 438 одиниць, а тоннаж – 417 006 реєстрових тонн [804, с. 19–21]. Однак значення наведених цифр не слід перебільшувати. Участь торгового флоту в експортно-імпортній торгівлі під вітчизняним прапором була мізерною. За 1880–1890 рр. на всіх морях російські судна перевозили в середньому тільки 8,8 % усіх товарів зовнішньої торгівлі, а 91,2 % – іноземними [713, с. 87]. У 1897 р. торгові судна під російським прапором вивезли на зовнішні ринки 26 млн пудів різних вантажів, а під іноземним – 686 млн пудів, або 96,21 % усього експорту.

Дефіцит торгового флоту зумовлював залежність Російської імперії від іноземців та ускладнював конкуренцію щодо збуту російських товарів на іноземних ринках. «Майже увесь наш експорт перебуває в іноземних руках», – відзначала преса [478, с. 75]. Але найгіршим було те, що можливості вітчизняного торгового флоту були вкрай обмежені з погляду перспектив його подальшого розвитку. У доповіді четвертому з'їзду судновласників відзначалося, що російський флот

поповнюється в основному шляхом придбання старих іноземних суден, а до замовлення нових пароплавів російські фірми звертаються майже винятково до іноземних суднобудівних заводів. За даними щорічного статистичного видання Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі за 1913 р. на долю суднобудування Російської імперії припадало лише 11,7 % наших торгових суден [163, с. 24].

Торгове мореплавство Російської імперії через свою слабкість і нечисленність було неспроможним конкурувати з такими країнами, як Велика Британія, Німеччина, Франція і навіть Австро-Угорщина, які мали досконалі в технічному плані морські судна і колосальну фінансову підтримку приватних капіталів. «Хто не знає, – писав дослідник цього аспекту проблеми М. Шавров, – що наша зовнішня торгівля тільки за назвою російська, а закупівлею всередині країни і експортом наших виробів за кордоном займаються агенти великих іноземних фірм, які часто мають власні пароплави для відправки вантажів з наших приморських міст» [796, с. 5]. Таке становище призвело майже до цілковитої залежності торгового землеробства України й Росії від зовнішніх ринків. До того ж їхні виробники й експортери сплачували щорічно іноземному торговому мореплавству від 60 до 70 млн руб. за фрахт.

Дуже слабкою в імперії була хімічна промисловість. В Україні її представляли содові заводи поблизу Слов'янська й у Лисичанську. У 1900 р. тут було вироблено 63 % соди Російської імперії. В Україні розміщувалися й основні центри видобутку солі в Російській імперії. У Донецькому басейні сіль видобували в Бахмутському повіті Катеринославської губернії та Ізюмському повіті Харківської губернії (поблизу м. Слов'янська). У 1913 р. тут було видобуто 39,02 млн пудів кухонної і виварної солі. Ще близько 23,6 млн пудів видобувалося в середньому за десятиліття (1904–1913 рр.) у Чорноморсько-Азовському регіоні України [382, с. 9082–9083; 396, с. 11991–11992]. За майже цілковитої відсутності в країні холодильних систем наявність солі у належних обсягах забезпечувала стабільність у зберіганні швидкопсувних продуктів.

Для повнішого відображення промислового розвитку українських земель наприкінці XIX – початку XX ст. варто відзначити, що майже в усіх регіонах

України була велика кількість підприємств, що належали різним промисловим галузям, окрім важкої промисловості й машинобудування. Серед них варто назвати суконні, фарфорові, фаянсові й кришталеві фабрики, підприємства, що виробляли скло й вироби з нього. Значного поширення набули цегляні й лісопильні заводи, гончарні, паперові, ткацькі й сірникові фабрики тощо. Дуже цінними для висвітлення цього аспекту проблеми є дані канцелярії київського окружного інспектора. Згідно з ними, у Волинській губернії наприкінці XIX ст. було 30 великих заводів і фабрик. На кожному з цих підприємств працювало від ста до тисячі робітників [49, арк. 2–10]. Зокрема, на суконній фабриці налічувалося 198 працівників, паркетній – 168; на заводах: фаянсовому – 393 робітники, фарфоровому – 247, цементному – 166, цукровому в м. Андрушівка Житомирського повіту – 946. У Чернігівській губернії в 1899 р. налічувалося 33 підприємства з кількістю робітників від ста до тисячі й більше. На восьми суконних фабриках працювало 2934 робітники, на ткацькій фабриці – 845, на Софіївській сірниковій фабриці у Новозибківському повіті – 1050, на коноплепрядильній – 660. Продукцію сірникових і суконних підприємств губернії збували не тільки на внутрішньому, а й на зовнішніх ринках, зокрема в Ірані та в країнах Близького Сходу. У Таврійській губернії в тому році було 16 підприємств з кількістю робітників понад сто чоловік у кожному. На них працювало 2836 робітників. Окрім підприємств землеробських машин, тут були тютюнові, консервні, крохмальні та інші фабрики [49, арк. 18–19]. У Подільській губернії було 52 підприємства з чисельністю понад сто робітників. У 1899 р. на них працювало, за нашими підрахунками, 28 440 робітників, або в середньому 547 робітників на одному підприємстві. Тут переважали заводи цукрової промисловості. На Гніванському пісочно-рафінадному заводі на станції Гнівань Південно-Західної залізниці працювало 2742 робітники. Одним із найбільших в Україні та в усій Європі був Тростянецький цукрово-пісочний завод, який належав французькому товариству. Його акціонери жили у Парижі. Тут щорічно виробляли понад 600 тис. пудів цукрового піску. На теренах Київської губернії налічувалося 121 велике підприємство. За нашими підрахунками, на них працювало 40 954 робітники, або в середньому на одному підприємстві – 338 осіб

чоловічої і жіночої статі. Ряд підприємств на вересень 1899 р. були тільки що збудовані й тому не мали необхідної кількості робітників і службовців. Окрім цукрових, машинобудівних і механічних підприємств, тут були ще й консервні і цегляні заводи, великі лісопильні підприємства, меблеві фабрики та ін. Паперова фабрика в Радомиському повіті налічувала 777 робітників. Значно менше було великих підприємств, з чисельністю понад 100 робітників, на Полтавщині – 15. Це були цигаркові й тютюнові фабрики, винокурний завод у Карлівці Костянтинівського повіту, льонотіпальне підприємство та ін. На 12 жовтня 1899 р. на них працювало 2409 робітників. 65 підприємств з чисельністю понад сто робітників налічували в Херсонській губернії. Окрім заводів суднобудівних, механічних, землеробської техніки, тут було немало лісопильних, цегляних, тютюнових, кондитерських та інших підприємств. На всіх великих підприємствах губернії працювало близько 18 тис. робітників [49, арк. 103–105]. Отже, на теренах семи українських губерній наприкінці XIX ст. було, за нашими підрахунками, 332 підприємства з чисельністю робітників у кожному від ста до тисячі й більше. На них працювало щонайменше близько 117 600 робітників.

Варто відмітити, що в усіх регіонах України було набагато більше підприємств чисельністю в декілька десятків робітників. Підтвердженням цьому можуть бути дані канцелярії волинського губернатора. У 1903 р. в губернії налічувалося 1656 фабрик і заводів, на яких працювало 20 394 робітники. Загальна продуктивність цих підприємств перевищувала 33 515 тис. руб. [20, арк. 3].

У Харківській губернії ще в 1895 р. налічувалося 893 промислових підприємства, серед них 360 фабрично-заводського типу. На них працювало 25 219 робітників, або в середньому на одному підприємстві 70 робітників. У 1895 р. у Подільській губернії діяло 5367 промислових підприємств, на яких працювало 25,4 тис. чоловік. У Херсонській губернії у 1895 р. налічувалося 14 798 промислових підприємств, але більшість із них була дрібною. Вони виробляли продукції на 23,4 млн руб. [720, с. 9–10].

Проаналізувавши розвиток промисловості в губерніях України бачимо, що наприкінці XIX ст. провідне місце щодо виробництва промислової продукції

посідали Київська, Катеринославська і Харківська губернії. Якщо взяти всю промислову продукцію, вироблену на той час в Україні за 100 %, то на Київщину припадало 19,9 %, Катеринославщину – 19,4 %, Харківщину – 15,6 %, Поділля – 10,2 %, Херсонщину – 9,4 %, Волинь – 8,9 %, Чернігівщину – 8,6 %, Полтавщину – 5,5 %, Таврію – 2,5 %.

Значна роль у задоволенні потреб місцевого населення належала кустарям. Найпоширенішими виробами кустарної промисловості були гончарні, вози, килими, полотно, сукно, скатерки, меблі, сільськогосподарські знаряддя праці, одяг, взуття, оброблені шкіри та ін. Загалом на кустарних промислах традиційно зосереджувалося місцеве текстильне виробництво. У Волинській губернії чисельність кустарів у 1905 р. становила 109 668 осіб, у тому числі в сільській місцевості – понад 74 тис. осіб [22, арк. 16-зв.]. У Подільській губернії напередодні Першої світової війни кількість кустарів перевищувала 77 тис. осіб. На Полтавщині налічувалося понад 130 тис. сімей, які виготовляли різні кустарні вироби. У Харківській губернії на той час кількість кустарів становила близько 27,6 тис. осіб, ткачів – 9 тис., чоботарів – 6 тис., кравців – близько 5 тис., ковалів – 3 тис., столярів – майже 3 тис., колісників – 1635. В усіх повітових містах України налічувалося по декілька сотень, а подекуди й тисяч ремісників, які спеціалізувалися на виробництві різної продукції [1065, с. 282, 548].

Загалом, кількість працюючих у кустарних промислах перевищувала у декілька разів чисельність робітників фабрично-заводської промисловості. Це пояснюється малою продуктивністю землеробської праці та уповільненим зростанням фабрично-заводського виробництва в Російській імперії, котре було неспроможне цілком забезпечити населення предметами повсякденного вжитку за помірними цінами.

Варто також зазначити, що на початку ХХ ст. в Україні виникли нові кустарні промисли, які були зумовлені потребами сільського господарства, що вже стало на шлях інтенсивного розвитку. У зв'язку з цим засоби масової інформації широко відмічали збільшення використання сільськими господарями машин і знарядь праці, що виготовляли кустарі, в поміщицьких і селянських господарствах, особливо у Харківській, Полтавській, Подільській та інших губерніях України. «Кустарі

виробляють майже всі землеробські машини, – констатував часопис всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі, – за винятком найбільш складних, що мають спеціальне призначення. Головним чином виготовляються плуги, борони, віялки, а також молотарки, приводи і зерносушарки» [440, с. 73]. Наведені часописом дані підтверджуються матеріалами України. Винахідник Гордієнко з м. Прилуки Полтавської губернії демонстрував на Всеросійській кустарній виставці різні сільськогосподарські знаряддя праці, у тому числі продуктивний плуг «типу Шварца», які він виготовляв сам. Талановитий винахідник Ф. Савчук, що вів хутірське господарство в с. Романів Липовецького повіту Київської губернії, на сільськогосподарській виставці в м. Умані (1910 р.) отримав премію за сконструйовану віялку, що відзначалася надзвичайною зручністю і продуктивністю [416].

Отже, в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. поряд з підприємствами важкої, металообробної, машинобудівної та інших галузей промисловості збереглися різні кустарні промисли, що виготовляли товари масового вжитку.

Маючи широкий спектр землеробських культур і тваринницькі ресурси, Україна відзначалася промисловою переробкою сільськогосподарської сировини. У пореформену добу важливого господарського значення набули тваринництво і птахівництво, садівництво, тютюнництво, хмелярство. Не менше значення у харчовій промисловості мало виробництво спирту, горілчаних напоїв, виноградного вина, рослинного масла. Виноробні та горілчані підприємства становили 7 % загальної кількості заводів Російської імперії [1102, с. 25].

Найбільше значення в усьому обсязі харчової промисловості наприкінці XIX ст. мали цукробурякова і борошномельна промисловість. Про це повідомляв імператора Миколу II генерал-губернатор Південно-Західного краю М. Драгомиров наприкінці березня 1903 р. Ці промислові галузі, як відзначав чиновник, переробляють місцеві продукти – зерно та буряк і забезпечують цукром і борошном внутрішній ринок. Їхнє становище не залежить від будь-яких прикrostей, що можуть виникати через політичну нестабільність у міжнародних відносинах, чи падіння або підвищення курсу рубля тощо. «Всі вигоди від цієї промисловості

дістаються Росії і вона не ділиться ними з іноземцями», – констатував М. Драгомиров.

Про зростаючі темпи цукрового виробництва свідчать такі дані. За 1871–1880 рр. в Російській імперії було вироблено 120,9 млн пудів цукру, 1881–1890 рр. – 220,8, 1891–1900 рр. – 362,2 млн пудів. За 13 років з 1898–1899 рр. до 1911–1912 рр. виробництво цукру в імперії зросло з 41,4 до 117,2 млн пудів [733, с. 13–15]. Але в наступні роки у виробництві цукру наступив певний збій. У сезоні 1911–1912 рр. цукроварне виробництво цього продукту знизилося до 112,4, а в 1912–1913 рр. – навіть до 76,7 млн пудів і тільки в 1913–1914 рр. було вироблено 94 630 тис. пудів цукру. Протягом усіх років левову частку цукру виробляли на заводах, розташованих на території України. У сезоні цукроваріння 1894–1895 рр. в Україні налічувалося 154 цукрових заводи, які виробили 26,3 млн пудів цукру, або близько 87 % загальноімперського виробництва [585, с. 182–185].

У подальшому площі посіву буряку в Україні розширювалися – у 1911–1913 рр. вони досягли максимального показника – близько 560 тис. дес., зрівнявшись з Німеччиною, що була рекордсменкою у цій галузі. У сезоні цукроваріння 1908–1909 рр. в імперії діяло 275 цукрово-бурякових заводів. З них на українських землях – 187, на території Царства Польського – 49, російських губерній – 38, Бессарабії – 1 [65, арк. 70–83]. За даними часопису Всеросійського товариства цукрозаводчиків, напередодні Першої світової війни в Російській імперії налічувалося 314 діючих заводів. На теренах трьох губерній Правобережної України всього було 155 підприємств: 133 піскових, 13 пісково-рафінадних і 9 рафінадних. На теренах Лівобережної України діяло 52 заводи, у тому числі на Харківщині – 27, Полтавщині – 13, Чернігівщині – 12. Два цукрових заводи було в Херсонській губернії. Загалом у 1913 р. в Україні налічувалося 209 цукрових заводів, які виробляли понад 80 % цукру від загальноімперського виробництва [346, с. 179–181; 412, с. 76]. Реалізація продукції цукрової промисловості на ринках гарантувала величезні грошові надходження до державного бюджету, зміцнювала позиції російського рубля на європейському ринку. У 1913 р. валова продукція цукрових підприємств України, на яких працювало близько 125 тис. робітників, оцінювалася в

220 млн руб, а її питома вага в загальному обсязі промисловості України становила 16 % [752, с. 73].

Поряд з цукровою Україна мала потужну борошномельну промисловість. За узагальненими даними в Україні на початку ХХ ст. було 700 великих промислових млинів, близько 10 тис. середніх і понад 120 тис. дрібних – переважно вітряків. Вони протягом року перемелювали в середньому 500 тис. пудів продовольчого зерна, у тому числі близько 170 млн пудів виробляло велике товарне млинарство. Докладнішу інформацію щодо українського млинарства знаходимо в документальних джерелах та працях дослідників цієї проблеми. Згідно з ними, в губерніях Правобережної України в 1893 р. було 397 товарних млинів [871, с. 50]. У 1905 р. тільки у Волинській губернії налічувалося 507 промислових млинів, у тому числі 130 парових і 377 водяних [22, арк. 17]. Крім того, на початку ХХ ст. в лівобережних губерніях на великих млинах вироблялося щорічно близько 49 млн пудів борошна, а в трьох південних губерніях – в середньому близько 73 млн пудів.

Статистичні дані Полтавського губерньського земства за 1901–1908 рр. засвідчують, що річна продуктивність великого товарного млинарства в усіх українських губерніях становила в середньому 376,4 млн пудів. Причому в правобережних губерніях розмелювалося 148,8 млн пудів продовольчого зерна, у Південній – 117,9 і Лівобережній – 109,7 млн пудів. Найбільшою продуктивністю відзначалося млинарство Полтавської губернії, на великих товарних млинах якої щорічно переробляли в середньому 67,6 млн пудів продовольчого зерна [407].

Слабкою стороною борошномельної промисловості була висока собівартість переробки зерна внаслідок нестачі вітчизняних машин і агрегатів до них та високих митних тарифів на імпортовану млинарську техніку.

Важливе місце у структурі харчової промисловості України посідало винокурне виробництво. У 1883–1884 рр. кількість діючих підприємств галузі становила 550, обсяги вигнаного спирту – 8972 тис. відер; активно відбувався процес концентрації виробництва у цій галузі [347, с. 474–478]. У Російській імперії та частина спирту, що використовувалася для технічних потреб, не перевищувала 7 %, а на виготовлення різних горілчаних напоїв йшло 77 %. Решту спирту вивозили

переважно на ринки країн Західної Європи і Близького Сходу. Питний дохід державної скарбниці надзвичайно зріс – з 394,6 млн руб. у 1902 р. до 749,7 млн руб. у 1913 р. [681, с. 3]. Через це бюджет стали називати «п'яним».

Варто зазначити, що помітну роль у харчовій промисловості України відіграло й виробництво вина з винограду, медоваріння і пивоваріння. Медоварне виробництво було розвинуте в губерніях Лівобережної України. У 1909 р. на 43 підприємствах цього регіону було виварено 565 тис. відер меду [253, с. 32]. Виноградне виробництво було найбільш розвинуте в Таврійській, Херсонській і почасти в Катеринославській і Подільській губерніях. У 1910 р. тут було вироблено 4 млн відер виноградного вина на суму близько 20 млн руб., що становило четверту частину в усій Російській імперії. Що стосується пивоваріння, то, за статистичними даними, у 1912 р. населення Російської імперії спожило 87 млн відер пива. В українських містах і містечках майже скрізь були пивоварні. З виробництвом пива був безпосередньо пов'язаний розвиток хмелярства. Виробництво хмелю в Україні, особливо на Волині, поширилося наприкінці XIX – на початку XX ст. У 1912 р. Волинська губернія дала 250–300 тис. пудів кращих культурних сортів хмелю, що задовольняло потреби вітчизняних пивоварних заводів і частково вивозили хміль на ринки європейських країн [20, арк. 4]. Розводили його також у Подільській, Київській, Харківській і Чернігівській губерніях.

Підприємства харчової промисловості поширилися в усіх містах і регіонах України. Наприклад, промисловість Подільської губернії базувалася переважно на харчовому промислі. Про це свідчать статистичні дані. У 1909 р. чисельність фабрично-заводських робітників цієї губернії досягла 37 970 осіб. А на підприємствах, що обробляли продукти рослинного походження, було зайнято 32 894 робітники, або 86,63 % зайнятих у промисловому виробництві. З них на цукрових заводах працювали 22 981 робітник, на борошномельних – 6 438, на винокурних підприємствах – 1 216 робітників [1024, с. 8]. У приморському повітовому місті Одесі напередодні Першої світової війни діяло 420 підприємств. Найпоширенішими серед них були борошномельні, тютюнові, пивоварні, олійницькі, ковбасні, цукрорафінадні, кондитерські та інші виробництва. Питома

вага підприємств з обробки харчових продуктів становила не менше 70 % усього фабрично-заводського виробництва [468, с. 177]. У повітовому місті Кременчуку Полтавської губернії переробляли величезну кількість сільськогосподарських продуктів. У 1912 р. олійні заводи міста виробили 249 тис. пудів рослинного масла, пивоварні заводи – 205 тис. пудів пива, макаронні фабрики і крупорушки – 995 тис. пудів продукції, кондитерська фабрика – 250 тис. пудів цукерок. У Кременчуку функціонувала хлібна біржа й місто, маючи потужне млинарство, щорічно відправляло на світовий ринок та в російські губернії сотні тисяч пудів високоякісного пшеничного борошна [465, с. 367–368; 695, с. 188]. У невеличкому містечку Вовчанськ Харківської губернії у 1912 р. діяли пивоварні заводи, промисловий млин, товарні олійниці, холодильний і салотопний заводи та інші підприємства з переробки сільськогосподарської сировини. В Юзівці, Горлівці, Краматорську та інших містах у регіоні паливно-металургійного комплексу України з'явилася безліч підприємств, що переробляли сільськогосподарську сировину для харчування сімей робітників і службовців.

Узагальнюючі дані, що відносяться переважно до цукрової, борошномельної й тютюнової промисловості ряду українських губерній початку ХХ ст., навів К. Комаровський. Згідно з ними, у цих галузях налічувалося в Київській, Харківській, Чернігівській і Полтавській губерніях 1904 промислових і торгових підприємств. У 1911 р. сума їхнього обороту становила 329 405 тис. рублів. На кожне з них припадало на рік понад 173 тис. руб. обороту [449, с. 49]. Лідером у цих галузях знову ж була Київщина. Тут налічувалося 1223 підприємства з річним оборотом у 131 544 тис. рублів. Для порівняння, на 1810 підприємствах з обробки тваринних продуктів, що не йшли на харчування, деревини й виробів з неї, корисних копалин та їх обробки, волокнистих речовин, хімічних продуктів і товарів ремісничих майстерень і кустарних артілей річний оборот виражався цифрою лише в 71 747 тис. руб., або в округленій цифрі у 4,6 раза менше, ніж у підприємствах харчової промисловості зазначених тут губерній. На одне підприємство припадало в середньому 39,6 тис. руб. річного обороту [449, с. 49].

Наведені дані є ключовими для узагальненого з'ясування ролі і значення харчової промисловості на теренах усіх українських земель. У 1913 р. з 655,3 тис. промислових робітників України в галузях харчової промисловості працювало 27,9 % загальної кількості. Валова продукція харчової промисловості становила 36,2 % усього промислового виробництва, а в абсолютній цифрі – 568 млн руб., що перевищувало вартість продукції надпотужного паливно-металургійного комплексу Донбасу й Придніпров'я на 189 млн руб. [752, с. 64].

Отже, економічний розвиток на українських землях в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. відзначався особливостями, які стали своєрідним відображенням тенденції формування як світового, так і російського капіталізму, що базувався на історичних традиціях бюрократичної державності. Останні ж тісно переплелися з феодално-кріпосницькими пережитками. Водночас Україна мала певні відмінності, пов'язані з її історичним минулим та господарськими традиціями. Це сприяло становленню й розвитку не тільки важкої та машинобудівної промисловості, а й різних галузей переробки сільськогосподарської продукції. У цьому контексті варто вказати, що наявність природних ресурсів, стимулюючи гірничу та металургійну промисловість, прискорювала залізничне будівництво, а відтак і стимулювала зростання вантажообігу, активізацію торгівлі. Натомість темпи впровадження сільськогосподарської техніки перевищували об'єктивні можливості вітчизняного машинобудування, яке підтримувалося рекордними врожайми початку ХХ ст.

2.3. Система протекціонізму в зовнішньоекономічній політиці Російської імперії

У митній політиці Російської держави протягом того чи іншого періоду історичного розвитку були певні відмінності. У першій половині ХІХ ст. превалювали заборонні мита, що охороняли промисловість від іноземної конкуренції. Занепад промисловості у той час змусив урядові кола звернутися у 1850–1860-х рр. до помірно-охоронного мита, коли відсоток обкладання до вартості ввезених товарів був порівняно невисоким. Зниження митних тарифів у вказані роки

позитивно вплинуло на розвиток металообробки, машинобудування та деяких інших промислових галузей. Обсяги машинобудування зросли у ціновому вираженні від нуля у 1850 р. до 43 млн руб. у 1876 р. І це при тому, що до 1868 р. машини зовсім не були обкладені, а в 1868 р. були піддані надзвичайно помірному миту. Також прогресувало виробництво сталі й рейок, видобуток кам'яного вугілля, чавуноливарне, мідно-бронзове й стеаринове виробництва, хоча рівень митного захисту був незначним [766, с. 307–312].

Однак, у 1860-х рр. і особливо в останній чверті XIX ст. в протекціоністській політиці російського царизму сталися зрушення в напрямку різкого підвищення митних тарифів. Певною мірою це було наслідком того, що протекціоністські тенденції посилювалися в ряді країн Західної Європи. Німеччина, Франція, Італія та деякі інші держави почали обкладати високим митним тарифом завезені продукти сільського господарства, захищаючи таким чином своїх сільських господарів від іноземної конкуренції. Але німецьке мито на промислові товари було невисоким, оскільки Німеччина не потребувала цього, маючи наприкінці XIX ст. високорозвинену промисловість, здатну конкурувати з товарами інших країн як на своєму, так і на світовому ринку. Великобританія залишилася переважно країною вільної торгівлі. Інші країни Західної Європи обкладали невисокими митними тарифами ввізні продукти землеробства й частково промислові товари.

З останньої чверті XIX ст. протекціонізм став чи не найважливішою складовою економічної політики російського царизму. З одного боку, ця політика виражала інтереси промислового капіталу, що прагнув забезпечити таким чином свої інтереси в конкурентній боротьбі з іноземними комерсантами. З другого боку, вона стала вираженням прагнень урядових кіл модернізувати промисловість країни для вирішення як внутрішніх соціальних, так і зовнішньополітичних завдань.

З урахуванням різних аспектів економічного розвитку протекціоністська політика в Російській імперії була надзвичайно суперечливим явищем. Вона сприяла надходженню іноземного капіталу, піднесенню окремих промислових галузей тощо, і водночас гальмувала розвиток продуктивних сил. З початку 1880-х рр. і до 1903 р. її творцями були міністри фінансів М. Бунге, І. Вишнеградський і

С. Вітте. З діяльністю двох останніх пов'язані плани індустріалізації імперії, внаслідок якої російська промисловість здатна була б конкурувати з тогочасними розвиненими країнами навіть на світовому ринку. З цього погляду можна стверджувати, що ця політика не принесла очікуваних результатів. Більше того, економічна криза на початку ХХ ст. і затяжна депресія, що тривала аж до 1910 р., поклала край протекціоністському курсу 1890-х рр. С. Вітте як головний провідник цієї політики змушений був покинути у серпні 1903 р. посаду міністра фінансів. В економічну політику вносилися корективи, зміщуючи акценти з промисловості на сільське господарство.

Щоб краще уявляти протекціоністську тенденцію у 1870-х – 1890-х рр. в Російській імперії, наведемо ряд даних щодо митного обкладання різних груп товарів, імпортованих у 1862–1864 рр. З цією метою використовуємо інформацію з праці І. Колесова, віце-директора ДМЗ [217]. Передусім заслуговують на увагу продукти, що належать до групи життєвих припасів, які обкладалися високим митним тарифом. Головним мотивом до цього був, безперечно, фіскальний інтерес. За рахунок високого мита держава прагнула мати значні надходження до скарбниці. Наприклад, митний тариф у 1862–1864 рр. становив 2,20 руб. з пуда какао, ввезеного морем, а через сухопутні застави – 1,37½ руб. Відповідно, з пуда кави обкладання митом становило 2,75 і 2,58½ руб., шоколаду – 8,80 і 6,60 руб., оливкової олії – 2,3½ і 1,37½ руб. в портах, м'яса – 1,32 і 0,66 руб з пуда, лаврового листа – 1,32 руб. з пуда. Австрійські та угорські вина, імпортовані через прикордонні митниці, обкладалися тарифом у 0,90 руб., а шампанське вино в пляшках – у 0,99 руб. з кожної пляшки. Цукровий пісок, ввезений морем, обкладався тарифом у 3 руб., а суходромом – 2,50 руб.; відповідно тариф на цукор-рафінад становив 4,50 і 4 руб. [217, с. 9–21]. Дуже високий тариф на цукор мав заборонний характер, оскільки стримував майже цілковито ввезення цього солодкого продукту в інтересах молоді цукрозаводської промисловості, що стала прискорено розвиватися в Україні, Царстві Польському та в деяких губерніях Європейської Росії.

Інша справа – імпорт металів. Виробництво чавуну в ті роки зосереджувалося переважно на Уралі й становило всього-на-всього 15 млн пудів, або 6 фунтів на

душу населення. За цим показником Російська імперія посідала останнє місце серед європейських країн. З розвитком промисловості потреба в металі ще більше зростає. Середньорічне ввезення чавуну і заліза в 1862–1864 рр. становило 1317 тис. пудів, у тому числі чавуну – 225 тис. пудів. Митний тариф на чавун становив 5,5 коп. з пуда. Незрівнянно вищим митом було обкладено залізо: штабове і рейкове – 38,5 коп., а сортове – 49,5 коп. Але близько 511 тис. пудів чавуну і майже 427 тис. пудів заліза було ввезено для механічних підприємств навіть безмитно [217, с. 61].

Високий митний тариф був установлений на сукна й килими. Один фунт сукна обкладався сумою в 1,54 руб., а пуд килима різних сортів від 17,60 руб. до 22,22 руб., що становило від 60 % до 80 % вартості цих виробів. Безперечно, це було визначено міркуваннями суто фіскального характеру.

Попри високі митні тарифи 1862–1864 рр. для багатьох імпортованих товарів, власники фабрик і заводів наполягали на подальшому їх зростанні. На переконання деяких дослідників цієї проблеми, йшлося про встановлення ледве не своєрідної митної стіни, котра відгородила б імперський ринок від іноземної конкуренції. Російська буржуазія була надзвичайно пасивною в питаннях політичного і громадського життя, проте обговорення нового митного тарифу в другій половині 1860-х рр. виявило її небувалу згуртованість і рішучість. Через численні клопотання та всілякі зібрання буржуазія впливала на урядові кола. Підприємці втягували в обговорення митно-тарифної проблематики навіть робітників своїх фабрик і заводів. Останні клопотали в ряді випадків перед царем «не пропускати без мита такого товару, який може позбавити нас праці» [550, с. 161; 766, с. 275]. Варто зазначити, що російський уряд здебільшого йшов назустріч цим домаганням. Проте мито на чорний метал було знижено в 1867 р. через надто велику потребу промисловості.

Тариф 1868 р. мав на меті, крім міркувань фіскального характеру, полегшення імпорту тих продуктів, що не завдавали збитків російській промисловості та знецінювали контрабанду. Завдяки цьому подешевшали, зокрема, кава й какао. Після деякого зниження митного тарифу подешевшав навіть цукор протягом 1872–1878 рр.

Досвід наступних років засвідчив необхідність ряду змін у митно-тарифній системі як з фіскальною і протекційною метою, так і для досягнення більш вигідного торгового балансу країни. Було проведено ряд загальних і часткових підвищень митного тарифу. У деяких випадках уряд не посилював митний захист виробників, які не мали перспектив солідного розвитку й великого значення через малий попит на їхню продукцію.

Однак поступово у російській митній політиці відбувся відхід від всякого лібералізму до посилення заходів державного втручання в економічне життя країни [592, с. 48–49]. Частково це стало наслідком важкого економічного становища країни, погіршення її платіжного балансу через різкі перепади в експортній хлібній торгівлі. У 1877 р. на зовнішні ринки з Російської імперії було вивезено лише 251 459 тис. пудів п'яти головних зернових культур, враховуючи й борошно – пшениці, жита, ячменю, вівса та кукурудзи. У наступному році ситуація вирівнялася, на світовий ринок було вивезено близько 362,8 млн пудів цих культур, у тому числі пшениці – 172,713 тис. пудів. Але у 1880 р. хлібний експорт знову різко зменшився – до 190 390 тис. пудів, в тому числі найціннішого експорту збіжжя, пшениці 6129 тис. пудів. Наступний 1881 р. знову був неврожайним, що вкрай негативно вплинуло на результати зовнішньоторговельних операцій [807, с. 277].

Фінансове становище країни надзвичайно ускладнювалося слабким надходженням податків, тоді як державні витрати з 1875 до 1880 рр. збільшилися на понад 80 млн руб. Через ці та деякі інші причини бюджетний дефіцит у 1876 р. становив 64 млн руб., у 1877 р. – 465, у 1878 р. – 382, у 1879 р. – 109 млн руб. [994, с. 132]. З наведених цифр стає очевидним, що російсько-турецька війна 1877–1878 рр. стала чинником, який різко погіршив бюджетну рівновагу. У ці ж роки радикальні прихильники протекціонізму очолили кампанію у пресі за упровадження нових та підвищення вже наявних митних тарифів.

Загалом протекціоністські тенденції стали домінувати з кінця 1870-х рр. Уже за врядування у фінансовій сфері країни М. Бунге було здійснено ряд підвищень митних тарифів у зв'язку з клопотаннями промисловців. Все це увінчав

всеохоплюючий тариф 1891 р. під патронажем міністра фінансів І. Вишнеградського. Політику останнього продовжив С. Вітте. У поглядах на економічний розвиток та у практичній діяльності цих вищих урядовців були відмінності, що потребує певного аналізу. Так, М. Бунге очолював Міністерство фінансів з травня 1881 р. і до кінця 1886 р. Його програма соціально-економічних реформ, викладена в записці імператорові Олександру II від 20 вересня 1880 р., була доволі поміркованою. У ній проаналізовано недоліки промислового розвитку країни у пореформений період, що мали насамперед тяжкі наслідки для державної скарбниці.

М. Бунге не пройшов школи бюрократичного управління. Громадськості він був відомий як науковець, професор політичної економії і фінансів та ректор Київського університету. У цій царині діяльності високу оцінку дав йому пізніше граф С. Вітте. «На мою думку, – писав С. Вітте, – М. Бунге був одним із найкращих у Росії професорів з фінансового права; взагалі він був людиною високоосвіченою і поважною; від інших міністрів фінансів він відрізнявся тим, що був знавцем законів грошового обігу». Він очолював за сумісництвом контору Київського державного банку, а також керував місцевим товариством взаємного кредиту. М. Бунге був обізнаний із життям селян, розсудливо оцінював можливості селянської громади, ясно бачив її гальмуючу роль у розвитку продуктивності землеробства. З цієї причини публіцист М. Катков, представник консервативного напрямку в російському суспільстві, «вів війну проти тодішнього міністра фінансів Бунге» [303, с. 170]. Україй негативним було ставлення М. Каткова до протекціоністської політики Бунге. Справа полягала в тому, що міністр, піднімаючи митні ставки на ввізні товари, дотримувався певної обережності, щоб не поставити на шляху імпортованих іноземних виробів «своєрідну китайську стіну». Проте, за свідченням російського дослідника економічної політики царизму Л. Шепелева, міністр фінансів мав рахуватися з тим, що імператор Олександр III був переконаним прибічником посиленого протекціонізму [803, с. 141].

На наше переконання позиція М. Бунге щодо протекціонізму багато в чому визначилася його обізнаністю з економічними вченнями різних часів та сучасною

йому європейською практикою. Про це свідчить, зокрема, його наукова праця, видана в 1868 р. Проведений ним аналіз поглядів меркантилістів, фізіократів, праць Адама Сміта, Фрідріха Ліста та інших представників політичної економії став ключем для мудрої оцінки можливостей протекціонізму для економічного розвитку. М. Бунге усвідомлював межі розумного протекціонізму й те, що ефективність останнього багато в чому залежить від таких чинників, як форми організації промисловості, масовість і рівень у країні освіти, особливо технічної, та правове регулювання господарських суб'єктів, передусім акціонерних компаній. З урахуванням досягнень економічної науки в другій половині XIX ст. М. Бунге оцінював основні наукові постулати «апостола протекціоністської науки Фрідріха Ліста», з вченням якого він був обізнаний з молодих років. За Ф. Лістом, країна без промисловості не може бути ані багатою, ані освіченою, ані могутньою [846, с. 40]. Держава, в якій обробну промисловість тільки започатковано, не може вести боротьбу з країною розвиненої індустрії, як і дитина не може змагатися з велетнем. Щоб підтримати свою промисловість й успішно конкурувати з іноземними товарами, землеробська країна має звернутися до захисту, тобто до мита на імпортовані вироби. Таким було вчення Ф. Ліста в загальних рисах. Отож, М. Бунге був широко обізнаним з економічними теоріями і прагнув, як справедливо відзначив П. Берлін, внести «в наше господарське життя європейські начала» [550, с. 127].

З іншого боку, М.Х. Бунге не міг не враховувати у своїй практичній діяльності клопотання і навіть вимоги підприємців щодо посилення митного захисту російської промисловості. Не на останньому місці тут були й фіскальні інтереси держави та прагнення мати позитивне торговельне сальдо. Тим більше, що початок 1880-х рр. ознаменувався промисловою кризою, за якою наступила депресія. Криза призвела до скорочення виробництва, припинення діяльності багатьох підприємств, особливо середніх і дрібних. На імперському ринку загострилася боротьба з іноземними експортерами металу, палива, машин і сировини. Потреби споживачів мінерального палива Прибалтійського і Західного регіонів імперії протягом тривалого часу задовольнялися імпортом з Великобританії, німецької Сілезії та Домбровського кам'яновугільного басейну Царства Польського, що входило до

складу Російської імперії. Англійське кам'яне вугілля домінувало на ринках Близького Сходу і навіть у басейні Чорного моря. Тільки у російські чорноморські порти було ввезено, наприклад, у 1889 р., близько 15 млн пудів кам'яного вугілля з Великобританії.

Низька купівельна спроможність населення, звуження внутрішнього ринку в роки економічної кризи й депресії 1880-х рр. та конкуренція іноземного палива й металу – все це активізувало промислову буржуазію на захист своїх інтересів. Особливо послідовно й наполегливо вимагали митного захисту власники підприємств важкої промисловості Донбасу й Криворіжжя та інших регіонів Російської імперії. Цьому сприяло й розширення мережі залізниць у південно-східному регіоні України, зокрема спорудження в роки врядування М. Бунге Катерининської залізниці й облаштування Маріупольського порту. Це дало змогу російському паливу й металу вийти на ринки країн Чорноморського басейну та Близького Сходу.

Наполягаючи на підвищенні митних тарифів на мінеральне паливо вуглепромисловці наголошували на його позитивному значенні для фіскального інтересу держави, досягненні сприятливого торгового балансу та зменшенні гарантованих урядом доплат унаслідок зростання перевезень вітчизняного мінерального палива залізницями. Заслуговує на увагу те, що донецькі гірничопромисловці лякали уряд, що іноземна конкуренція згубно діє на молоду вугільну промисловість Донбасу й «підриває її у самому зародку». Домагання донецьких вуглепромисловців підтримали власники вугільних копалень Домбровського басейну та московських фабрик і заводів. У січні 1883 р. з'їзд вуглепромисловців Царства Польського просив уряд підвищити мито на іноземне вугілля, що завозили залізницями через застави західного сухопутного кордону імперії та порти Чорного й Азовського морів. Для заохочення московських підприємців до цієї акції донецькі гірничопромисловці запевняли останніх у тому, що їхнє мінеральне паливо обійдеться дешевше порівняно з англійським. У червні 1884 р. урядовим рішенням кам'яне вугілля й кокс, що завозили через порти Чорного й Азовського морів, були обкладені митом у розмірі 2 коп. з пуда золотом,

а в портах Балтійського моря – 0,5 коп. Та все ж клопотання промислової буржуазії про підвищення мита на мінеральне паливо було задоволено, на думку гірничопромисловців, не в повному обсязі. Про це свідчить, зокрема, висловлювання одного з лідерів гірничопромисловців М. Авдаков, який цілком позитивно оцінив урядову акцію, спрямовану на впровадження мита на ввізне мінеральне паливо й водночас висловив сподівання на подальше підняття митних тарифів [487, с. 173]. Уже 12 липня 1886 р. митні тарифи на іноземне мінеральне паливо й кокс, що завозили в порти Чорного й Азовського морів, було підвищено з 2 до 3 коп. золотом з пуда [267, с. 1338]. З того часу донецьке кам'яне вугілля й антрацит почали витісняти англійське мінеральне паливо в Одесі, Херсоні, Миколаєві та інших містах.

Ще більш наполегливими у своїх вимогах до уряду щодо підняття митних тарифів на чавун, залізо і сталь були власники металургійних підприємств. У з'їзд вуглепромисловців Донбасу і Криворіжжя ухвалив у 1880 р. постанову, згідно з якою уряд мав задовольнити їхнє прохання про впровадження мита на чавун у розмірі не нижче 15 коп. з пуда і строком щонайменше 15 років. На підвищенні мита на чавун наполягали адміністрація уральських заводів та представники металургії Центральної Росії. Реакція Міністерства фінансів за врядування М. Бунге на ці та інші клопотання була стриманішою. Порівняно з 1867 р. мито на чорний метал було піднято урядом, з 1 січня 1881 р. з 5 до 5,5 коп., а з 1 липня 1882 р. – до 6 коп. з пуда.

Введення в експлуатацію у 1880-х рр. нових металургійних підприємств, які визначали розширення мережі залізниць і становище деяких інших промислових галузей, сприяло зростанню впливу їхніх власників в урядових колах і деякою мірою навіть у суспільстві. Про це свідчить, зокрема, ставлення до протекціоністської політики відомого вченого Д. Менделєєва. Як відомо, у своїх працях він досить виважено й навіть стримано оцінював результативність впливу протекціонізму на економічний розвиток країни. На його думку, захист промисловості полягав не тільки в митних тарифах. Протекціонізм сам по собі не може дати цілковито плідотворних результатів. Для цього потрібний ряд інших

заходів. Серед них учений виокремлював сприяння конкуренції на внутрішньому ринку, розвиток шляхів сполучення й торгівлі, поширення освіти серед населення тощо. Щодо митних тарифів, як доводив Д. Менделєєв, то вони мають бути тільки засобом, а не ціллю, хоча і фіскальною [629, с. 221]. Проте зовсім інші підходи він продемонстрував на Торгово-промисловому з'їзді в 1882 р., де був головою відділення фабричної і заводської промисловості з'їзду. На його пропозицію, з'їзд клопотав про призначення мита на ввізний іноземний чавун у розмірі 25 коп. з пуда строком не менше як 15 років. Передбачалися також певні пільги для переробних заводів, що працювали на іноземному чавуні й виготовляли матеріали для залізниць. Ці підприємства одержали право протягом трьох років після встановлення нового мита ввозити чавун на умовах, що були раніше [666, с. 83]. За значне підвищення мита на чавун висловилися більшість біржових комітетів Російської імперії й такі представницькі організації буржуазії, як з'їзд уральських гірничозаводчиків та гірничопромисловців Царства Польського. Внаслідок цього уряд пішов назустріч домаганням промислової буржуазії. З 1 липня 1884 р. мито на іноземний чавун було визначене в розмірі 9 коп. золотом з пуда, а з 1 березня 1885 р. – 12 коп. з пуда [187, с. 376]. Отже, інтереси буржуазії було задоволено, хоча й не цілком порівняно з вимогами, що їх оприлюднив Д. Менделєєв на торгово-промисловому з'їзді.

У фіскальних інтересах у роки врядування М. Бунге зросли митні ставки на ряд продуктів групи життєвих припасів. Унаслідок цього значно подорожчали на імперському ринку кава і какао – після підняття мита в 1882 і 1885 рр. Зросли ціни на імбир, мигдаль, перець, родзинки, чорнослив та деякі інші садові культури й городину після підвищення митного тарифу в 1882, 1885 і 1887 рр. Мито на найбільш широко вживаний імпортований продукт – чай – піднімалося в 1881 і 1885 рр. [766, с. 840–845].

Підсумовуючи протекціоністську політику М. Бунге, можна сказати, що він не піддав кардинальному перегляду діяльність попередників, котрі перебували на чолі Міністерства фінансів. Рахуючись з тодішніми економічними й соціальними обставинами та впливовими чинниками суб'єктивного характеру, М. Бунге переглядав окремі статті митного тарифу переважно в бік підвищення та

вдосконалення торгового міжнародного обміну. Найчастіше перевага віддавалася фіскальному інтересу для збалансування державного бюджету, і тільки окремі статті митного тарифу мали захисний характер для стримування іноземного імпорту. Найбільшою мірою це стосувалося продуктів важкої промисловості.

Ставлення до ролі й значення протекціонізму в економічній політиці різко змінюється з часу перебування на чолі Міністерства фінансів І. Вишнеградського (1887 – серпень 1892 рр.). За М. Бунге підвищення мита практикувалося щодо окремих груп імпортованих товарів. За врядування І. Вишнеградського було проведено остаточний перегляд митного тарифу щодо підвищення майже всіх його статей.

Раніше І. Вишнеградський працював головою правління Південно-Західної залізниці й був цілковито обізнаний з таємницями конкуренції найбільших залізничних ділків. З перших кроків своєї урядової діяльності він зарекомендував себе виразником інтересів великого капіталу, більшість представників якого розцінювала політику суворого протекціонізму як ледве не панацею у вирішенні проблем промислового ринку й взагалі економічної політики.

Протекціоністська політика І. Вишнеградського, що вступала у суперечність з інтересами різних груп і прошарків суспільства, особливо з виробниками аграрної продукції, стала можливою завдяки безумовній підтримці з боку імператора Олександра III. «У жодне із попередніх царювань митно-тарифні заходи не були так узгоджені з інтересами промисловості взагалі й окремих її галузей, а Міністерство фінансів так уважно не прислуховувалося до її потреб, не вивчало умов її розвитку і не йшло назустріч її починам», – наголошується в документах Міністерства фінансів [230, с. 239].

Справді, посилене обкладання імпорту в ці роки охопило не тільки машини й різноманітне промислове обладнання для стимулювання вітчизняної обробної промисловості, не тільки життєві припаси для збільшення надходжень до державної скарбниці. У сфері російської митної практики виявилися й напівоброблені матеріали та сировина, а також значна кількість продуктів сільського господарства, що завдало удару деяким промисловим галузям через посилене зростання

собівартості продукції. Найбезглуздішими були високі митні тарифи на вовну. Російське вівчарство з кінця XIX ст. внаслідок колосального розорювання степів і різкого скорочення випасів поступово завмирало. Проте мито на вовну піднімалося на шкоду власній промисловості. Високим митом була обкладена сировина й вироби з неї, що різко піднімало ціни, стало додатковим тягарем для споживачів. У 1887 р. І. Вишнеградський визнав надлишок митного захисту прядильної промисловості, проте це не завадило підняти мито на деякі види пряжі з 3,60 руб. у 1886 р. до 4,20 руб. у 1891 р. і 7,20 руб. у 1900 р. Надлишок митного захисту створював для низки ввізних промислових товарів майже заборонну систему, став своєрідною «китайською стіною», що відгороджувала внутрішній ринок імперії від зовнішнього. Значно дешевші продовольчі товари не надходили до споживачів. Так було, зокрема, з цукром, ненормально високе обкладання митом якого дало право заводчикам встановлювати ціни, що в 1,5–2 рази перевищували собівартість цього продукту [766, с. 827]. Саме це й сприяло посиленому надходженню в галузь іноземного капіталу.

Безупинне підняття мита призводило до погіршення матеріального становища населення й загострення суперечностей у тодішньому суспільстві. У середовищі громадських організацій і пресі точилася гостра полеміка між прихильниками протекціонізму й захисниками вільної торгівлі – фритредерами. Протекціоністи горю стояли за втручання держави у приватні відносини, вважали їх не тільки корисними, а й необхідними. На їхнє переконання, для стимулювання національної промисловості держава зобов'язана встановлювати необхідні митні тарифи на імпортовані товари та обмежувати їх конкурентоспроможність щодо місцевих виробників. Тим самим з'явиться можливість розвинути і піднести на високий рівень власну промисловість та будуть знижуватися ціни. Відомий того часу публіцист К. Скальковський звинувачував фритредерів у всіх бідах, від яких «до цього часу охкає російський народ» [550, с. 164].

Однак в імперському суспільстві було й немало прихильників вільної торгівлі. Безперечно, вони виражали інтереси різних суспільних прошарків і груп, особливо частини підприємців, які потерпали через підвищення цін на ті чи інші елементи

виробництва, та сільських господарів, що закуповували у зростаючих обсягах зарубіжну сільськогосподарську техніку. Високі митні тарифи болісно зачіпали інтереси всього суспільства, оскільки стали своєрідною формою непрямого оподаткування внаслідок зростання цін на товари широкого попиту, що завозили з інших країн.

Одним із них був Я. Новіков, власник підприємства, добре обізнаний з основами політичної економіки. У своїх працях він піддавав гострій критиці прихильників протекціонізму, розвінчував їх твердження про те, що зростання дорожнечі через високе мито – тимчасове явище, що дешевизна товарів стане реальністю «за життя майбутніх поколінь». «Протекціонізм, – відзначав Я. Новіков, – практикується в Росії з епохи Петра Великого. Якщо прийняти середнє життя покоління за 25 років, то з того часу їх вимерло вісім, а дешевизни все немає й немає. Коли ж з'явиться те покоління, яке буде, нарешті, насолоджуватися наслідками протекціонізму, завдяки стражданням своїх предків?» [965, с. 304]. У публічних промовах Я. Новіков переконував аудиторію, що піклування прихильників митного обкладання імпортованих виробів стало по суті маскою, якою прикриваються корисливі інтереси певних суспільних груп. Водночас він висловлював причини свого незадоволення протекціоністською політикою держави. На його переконання, протекціонізм не сприяв накопиченню багатства, а тільки впливав на його розподіл. На його власному заводі спалювали щорічно в середньому близько 50 тис. пудів кам'яного вугілля. За відсутності мита один пуд мінерального палива обходився в 0,14 руб., а з митом – у 0,19 руб. Внаслідок цього підприємець втрачав щороку 2500 руб., і ця сума йшла в кишеню якогось вуглепромисловця. Англійське залізо можна було закуповувати у 1880-х рр. за ціною 0,60 руб. за пуд, а російські заводчики бажали продавати його за 1,20 руб. за пуд. Унаслідок цього промисловцям доводилося переплачувати на металі мільйонні суми [965, с. 308–309].

Дуже важливим було питання щодо межі митного обкладання ввізних товарів. З цього приводу заслуговують на увагу аналітичні розвідки академіка І. Янжула. Він був переконаний, що треба остерігатися ситуацій, коли ввезення іноземних

продуктів через високі митні тарифи стає цілком неможливим. Іншими словами, мито не повинно бути надто високим, що призведе тільки до припинення імпорту. Головне призначення захисних митних тарифів полягає в тому, щоб за можливістю зрівняти витрати місцевого виробництва з країнами, що експортують продукцію. Для цього під час встановлення тарифу варто виходити із середніх показників зарплати, прибутку, технічного рівня виробництва тощо. Відхід від цього правила призводить до апатії промисловців, адже високе мито, усуваючи іноземну конкуренцію і цілковито гарантуючи місцевим виробникам увесь ринок, тим самим позбавляє стимулу піклуватися про технічний розвиток і удосконалення виробництва [809, с. 384]. Французький економіст Мішель Шевальє, аналізуючи наслідки англо-французького торгового договору 1860 р., засвідчив, що до його укладення й підписання під впливом високого захисного мита французькі фабрики мали переважно застарілі машини, які значно збільшували вартість виробництва. Торгова угода 1860 р., внаслідок якої митні тарифи було знижено, змусила промисловців подолати апатію, замінити старі машини досконалішими.

Як і треба було очікувати, перемогу у цій полеміці здобули прихильники протекціонізму. Вона схилилася на їхній бік унаслідок фіскальних інтересів державної скарбниці та сподівань урядових кіл на економічний прорив, що мав підняти, на їхнє переконання, промисловість Російської імперії на рівень найрозвиненіших країн світу. Переконливо про це свідчать дані митного департаменту про дохід товарів групи життєвих припасів за 1887–1889 рр. Митний дохід за ввезений чай дав 20 093 тис. руб., за вино – 2326, за тютюн – 1306, за оселедці – 1156, за каву – 957 тис. руб. Загалом п'ять зазначених товарів дали 25 840 тис. митного збору, або 86 % усієї суми із 86 статей [723, с. 38]. «Дренаж протекціонізму маленькими, але систематичними потоками дає надходження у сотні мільйонів рублів», – писав Я. Новіков. Отже, мито на товари масового споживання визначалося фіскальними інтересами держави.

Із самого початку врядування І. Вишнеградського було зроблено кроки на задоволення вимог промислового капіталу. Законом від 19 травня 1887 р. іноземне кам'яне вугілля, яке ввозили через західний сухопутний кордон, обкладалося митом

у розмірі 2 коп. золотом з пуда, а в портах Балтійського моря – 1 коп. Митні тарифи на кокс було підвищено до 1,5 коп. золотом з пуда в портах Балтійського моря і до 3 коп. золотом – на митних заставах західного сухопутного кордону, а в портах Чорного й Азовського морів на догоду донецьким вуглепромисловцям – до 4,5 коп. [177, с. 232]. Ще раніше, 21 квітня 1887 р., мито на чавун, що ввозили в імперію морем, було підняте до 25 коп. золотом з пуда, а через західні сухопутні застави – до 30 коп. золотом. Водночас підвищили митні тарифи на залізо і сталь. Тим самим уряд цілком задовольнив побажання й вимоги металургів Донбасу, Криворіжжя та Уралу, що були оприлюднені на торгово-промисловому з'їзді в 1882 р. До крайньої межі доводилися митні тарифи на машини, паровози, різні вироби із заліза і сталі, бавовну та інші товари. Цими заходами уряд намагався «досягти бюджетної рівноваги». У записці, підготовленій для Олександра III, І. Вишнеградський наголошував на необхідності ліквідації дефіциту бюджету. Аналізуючи її зміст, радянський історик І. Гіндін відзначав, що міністр фінансів дуже звужено підійшов до виконання цього завдання. Проблеми економічної політики було зведено переважно «до митного протекціонізму» [592, с. 62].

У 1889 р. чиновники Міністерства фінансів розпочали радикальний перегляд наявної на той час в імперії митної системи. Її суть обґрунтовувалася несприятливим економічним становищем країни, зменшенням хлібного експорту, низькою врожайністю зернових та інших сільськогосподарських культур, що призвело до голоду в багатьох місцевостях на початку 1890-х рр. У поданні І. Вишнеградського в Державну раду у грудні 1890 р. підкреслювалося, що митна реформа проводиться з метою і фінансовою, і для захисту промисловості, і для «досягнення більш вигідного міжнародного торгового балансу». Впровадження суто захисного митного тарифу було заходом, що безпосередньо суперечив поточним інтересам аграріїв, які експортували хліб та інші сільськогосподарські культури й закупували іноземну землеробську техніку. Саме тому в доповіді І. Вишнеградського й було задекларовано всі чинники митної тріади. Проте насправді законодавче оформлення ініціативи Міністерства фінансів означало подальше посилення митного захисту та фіскальні інтереси.

Позитивне враження справляла переконлива аргументація проекту, котрий виходив з необхідності створення умов, за яких вітчизняне виробництво мало успішно конкурувати з іноземним. З цією метою висувалося завдання перегляду всього спектру митного тарифу для узгодження його «із сучасними умовами нашої промисловості та належним і рівномірним захистом усіх її галузей». Усі промислові галузі зв'язані поміж собою, як наголошувалося в проекті, і це має комплексно відбитися на всій митній системі Російської імперії. Завдяки цьому ціни на товари вітчизняного виробництва в кінцевому результаті мали щонайменше урівнятися з іноземними [629, с. 229].

Треба визнати, що І. Вишнеградський досить вдало провів свій законопроект у Державній раді. Відчувалася, хоча й незрима, підтримка імператора Олександра III та російської націоналістичної преси, яка нагнітала тему необхідності індустріалізації країни для посилення впливу на міжнародній арені. Окрім цих причин це можна пояснити, на наше переконання, ще й відсутністю спільних економічних інтересів різних груп аграріїв. По-перше, ті, хто виробляв сировину для промисловості, були зацікавлені в митному захисті. По-друге, великі латифундисти України та деяких інших місцевостей імперії, особливо власники бурякових плантацій, цукрових і винокурних заводів, численних олійниць та ін. були безпосередньо зацікавлені у стримуванні імпорту на відповідні товари. За такої розкладки інтересів клопотання виробників і експортерів зерна та іншої сільськогосподарської продукції на світовий ринок не були задоволені [291, с. 118].

Проект нового тарифу обговорювали в березні-травні 1891 р. 27 травня його схвалила Державна рада, а 11 червня затвердив імператор.

Митний тариф 1891 р. став своєрідним уособленням системи російського протекціонізму. Під митним захистом опинилися підприємства як важкої, так і легкої промисловості. В урядових колах домінували надзвичайно оптимістичні настрої щодо перспектив економічного розвитку імперії шляхом прискореної індустріалізації. Більше того, створення потужної власної промисловості розцінювалося як корінне не тільки економічне, а й політичне завдання [226, с. 164–165].

I. Вишнеградський піклувався передусім про фіскальний ресурс і бюджетний баланс. Його ідеалом був доведений до мінімуму імпорт з якомога більшим митним доходом, і цього він досяг, як спочатку здавалося, тарифом 1891 р. Якщо за період з 1857 до 1876 рр. приріст митних доходів становив 97 %, то за 1877–1896 рр. – уже 294 %. Найбільше, на що могли погодитися творці тарифу, – це залишити попередні митні ставки. Навпаки, значний розмір ввезення, а тим більше його подальше зростання, вважалося переконливим доказом недостатньої охорони, що призводило до подальшого підвищення мита. «За такого підходу, – писав дослідник цієї проблеми М. Соколов, – помилкою стає вже сама вихідна точка зору: законодавець наче прагне шляхом високого мита довести ввезення всіх іноземних товарів до мінімуму, неначе Росія здатна стати самодостатньою країною, що не потребує ні іноземних товарів, ні обміну своїх власних виробів на продукти інших держав» [766, с. 790–791].

Загалом за новим тарифом для 49 % ввезення залишилися дуже високі попередні митні ставки, ще для 49% було підвищено й тільки для 2 % вони були трохи знижені. Цікаво, що порівняння тарифу 1891 р. з практикою митного захисту в інших країнах дало фахівцям підстави дійти висновку, що цей тариф «переважає все, що будь-коли було зроблено в Європі в плані митної охорони». Солідними були й фіскальні результати нового тарифу. Якщо в 1888–1890 рр. митний дохід становив у середньому 140 млн руб. на рік, то в 1899 р. він досяг 219 млн руб., а в 1903 р. – 241 млн руб., або 170 % до висхідного рівня.

Для підтвердження фіскального характеру митного тарифу наводимо ряд цифр, які свідчать про його тягар для всього населення імперії та, зокрема, сільськогосподарських виробників. Мито принесло державній скарбниці у 1892 р. близько 24 459 тис. руб., серед них: спиртні напої – 3417, риба – 2163, апельсини й лимони – 983, кава – 1191, сухі фрукти і ягоди – понад 424, бавовна – близько 11 508 тис. руб. Тобто майже 60 % усіх митних доходів мали фіскальний характер [766, с. 792–793].

Надзвичайно виснажливим був митний прес для виробників сільськогосподарської продукції, що закупували імпортовану техніку. Під тяжкий

митний прес у розмірі 1,70 руб. з пуда потрапили й елеватори для молотарок, преси для сіна й соломи, коренерізки, зернодробарки, макуходробарки, плодосушарки, сепаратори (використовувалися в молочному господарстві), а маслоробки ще більше – 2 руб. з пуда. Маслоробна системи Лефельдта вагою 4,5 пуда обходилася сільським господарям у 46 руб., у тому числі мито становило 14 руб. Машини для обробки льону, конопель та інших волокнистих рослин, продукція переробки яких у великих обсягах експортувалася на ринки Західної Європи, також була обкладена в портах і сухопутних заставах митом у розмірі 1,70 руб. з пуда. Тариф на ці машини перевищував 50 % їх вартості [960, с. 55–57].

Цікаво, що імпорتنі локомотиви з паровими плугами, що використовувалися винятково в поміщицьких господарствах, обкладалися митним тарифом по 2 руб. з пуда. Вага самохідного локомотива системи Фаулера перевищувала 30 т, тому мито виражалось цифрою 5932 руб., а з вартістю транспортування з Великої Британії до України ця машина обходилася поміщикові-латифундистові у 8 тис. руб. Тому власники великих маєтків віддавали перевагу робочим волам і коням для обробки своїх полів. Зокрема, у Смілянському маєтку Бобринських на Київщині в 1894 р. налічувалося 2808 волів і 1070 робочих коней, а в 1912 р. – 3328 і 1567 відповідно [401, с. 130–131].

Варто відзначити, що не всі промисловці були в захваті від митної реформи 1891 р. Про це свідчать такі факти. Ревельський біржовий комітет віддавав перевагу вільній торгівлі. Сувору захисна митна система, як наголошували біржовики Ревеля, неспроможна всебічно сприяти розвитку країни. Митні тарифи, на їхнє переконання не повинні підніматися до такого рівня, коли конкуренція іноземних товарів з місцевими стає неможливою, а зависоке мито призводить тільки до дорожнечі. Варшавське відділення Товариства сприяння російській торгівлі й промисловості висловило навіть протест проти зависокого митного обкладення ввізної сировини. Своєю чергою Київський біржовий комітет висловився за помірне мито на машини і всі фабрично-заводські матеріали, які не могли вироблятися всередині країни [766, с. 703–704]. За високі митні тарифи горою стояли переважно промисловці власне Росії. Отже, під покровительством І. Вишнеградського було створено систему

протекціонізму, що стала найважливішою складовою економічної політики російського царизму та регулювання зовнішньоторговельних операцій, у основу якої покладено принцип якомога більшого доходу.

Після І. Вишнеградського Міністерство фінансів у серпні 1892 р. очолив С. Вітте, який подібно до свого попередника пройшов школу капіталістичного підприємництва на Південно-Західній залізниці. Підприємницький вишкіл на прибутковому підприємстві на території України дав йому певну перевагу перед іншими урядовцями. За оцінкою відомого російського історика О. Сидорова, С. Вітте усвідомлював, що дворянство вже неспроможне управляти країною по-старому й розумів необхідність політичних поступок буржуазії. За своїми інтересами й поглядами він стояв ближче до класу капіталістів і дворянства, що капіталізувалося, ніж до аристократичної верхівки [1013, с. V]. Він докладав певних зусиль до розширення мережі комерційної й технічної освіти, прагнув посилити роль держави в економічному житті країни, що відобразилося, зокрема, у регулюванні хлібних тарифів [1014, с. 95]. Більше того, С. Вітте стверджував, що країна потребує певної плановості й послідовності для ефективної реалізації торгово-промислової політики й створення власної національної промисловості. Стосовно розвитку промисловості, то він найбільшою мірою зосереджував увагу на двох найважливіших, на його погляд, сторонах – протекціонізмі та залученні іноземних капіталів. Тарифне законодавство, розроблене під покровительством І. Вишнеградського, мало при ньому подальший розвиток [664, с. 33, 36].

Систематизованим митним законодавством і залученням іноземного капіталу С. Вітте пояснював успішні кроки на шляху індустріалізації країни в 1890-х рр. «У мій час значно виросла російська промисловість, – згадував він у своїх мемуарах. – Завдяки систематичному проведенню протекційної системи і... припливу до нас іноземних капіталів промисловість почала прискорено розвиватися, і в моє управління міністерством, можна сказати, міцно утвердилася» [304, с. 251–254].

В усіх аспектах протекціоністської політики С. Вітте зарекомендував себе послідовником німецького економіста першої половини XIX ст. Фрідріха Ліста, про

сутність поглядів якого вже йшлося вище. С. Вітте залишився прихильником протекціоністської теорії Ф. Ліста до кінця своєї державної діяльності.

На наш погляд, С. Вітте абсолютизував основні елементи вчення Ф. Ліста, яке наприкінці XIX – на початку XX ст. не завжди відповідало деяким реаліям світового ринку. Життя й діяльність Ф. Ліста пройшли в інший період капіталістичного розвитку – так званої вільної конкуренції, котра наприкінці XIX ст. вже пішла в небуття. На новому етапі капіталістичного розвитку його дослідники проаналізували як позитивні, так і негативні сторони протекціонізму. На їхнє переконання, протекціонізм обмежував господарську ініціативу й навіть ставав на заваді розвитку продуктивних сил та міжнародному розподілу праці. «Якщо протекціонізм став перешкодою для розвитку продуктивних сил і, зокрема, промисловості, – відзначав Р. Гільфердінг, – то безпосередньо для класу капіталістів він сприяє підвищенню прибутків» [589, с. 401]. «Усяке підвищення мита на будь-який продукт означає не тільки вигоду для виробника, а й втрати для інших галузей виробництва й споживачів. Усяке підвищення мита призводить до таких самих вимог з боку інших галузей виробництва на користь їхніх продуктів. Впровадження охоронного тарифу для будь-яких продуктів викликає конкуренцію між окремими галузями виробництва. Проте всіх задовольнити неможливо. Досягають своєї мети, як правило, тільки найвпливовіші в політичному відношенні галузі виробництва, які є найбільш потужними й економічно впливовими та мають найкращі шанси для розвитку. Охоронне мито, яке повинно захищати інтереси слабких, насправді стає привілеєм сильних за рахунок слабких» [650, с. 87–88]. Ці застереження відомого теоретика німецької соціал-демократії К. Каутського, які базувалися на позиціях теоретиків політекономії, певною мірою віддзеркалюють і вади протекційної системи Російської імперії.

Наприкінці управління Міністерством фінансів С. Вітте у своїй промові під час відкриття з'їзду Російського технічного товариства знову наголосив на тому, що політика митного захисту сприяє розвитку продуктивних сил країни, створює сприятливі умови для експлуатації природних багатств. Тим самим поступово посилюється внутрішня конкуренція, яка неминуче встановлює ціну продуктів

відповідно до нормальної вартості раціонально влаштованого виробництва з нормальним прибутком на капітал.

Насправді ціни на ринках Російської імперії майже на всі товари перевищували закордонні в значно більших розмірах, ніж митний тариф. За свідченням згаданого І. Колесова, фабриканти, визначаючи ціни, завжди підраховували вартість однорідного іноземного товару, що обкладався митом. Завдяки цьому вони мали прибутки, а споживачі – платили за посередній товар приблизно таку саму ціну, за яку могли мати якісний іноземний товар.

Слабкою стороною урядової діяльності С. Вітте, на наш погляд, було його ставлення до сільського господарства. За свідченням одного із вищих урядовців М. Кутлера, «він дивився на сільське господарство як на діяльність більш низького рівня порівняно з промисловістю, заявляючи, що Росія переросла рамки землеробської держави» [803, с. 200]. Високо оцінюючи досягнення США і Німеччини в другій половині XIX ст. в промисловому розвитку, С. Вітте наче не помічав, що у своїй економічній політиці уряди цих надзвичайно розвинених країн дотримувалися рівноваги між промисловістю та сільським господарством.

Отже, можемо зробити висновок про суперечливість економічної політики С. Вітте на деякі її напрямки, що частково стало наслідком історичних особливостей розвитку Російської імперії. Все це не залишилося непоміченим сучасниками, зокрема представниками опозиційних до царизму кіл буржуазії. Останні вважали, що С. Вітте використав засоби, породжені феодальною природою існуючої системи державного управління, для зміцнення позицій самодержавства. У ліберальних колах тодішнього суспільства це розцінили як «економічну диверсію самодержавства, що відвертала увагу різних прошарків населення від соціально-економічних і культурно-політичних реформ» [426, с. 24].

Торгово-економічні заходи на основі широкого використання іноземного капіталу й митного тарифу 1891 р., які С. Вітте представив імператорові Миколі II, були розраховані на тривалу перспективу. Проте зміни у зовнішньоторговельній сфері на ринках Західної Європи змусили царський уряд внести певні корективи в митну політику. Насамперед це було наслідком того, що з 1892 р. в торгово-

економічних відносинах із Німеччиною сталися різкі зміни. Правлячі кола цієї країни, що була головним торговельним партнером Російської імперії, дійшли потреби суттєво обмежити право останньої розпоряджатися своїм автономним тарифом (1891 р.) і домогтися зниження деяких митних ставок на свої товари. Для досягнення позитивного результату німецький уряд удався до тиску, щоб примусити царську Росію піти на поступки. У 1892 р. Німеччина уклала низку торгових договорів з Австрією, Бельгією, Швейцарією та Італією, які сформували систему середньоєвропейських торгових договорів. Згідно з ними було суттєво знижено мито для країн, що конкурували з виробниками Російської імперії на німецькому ринку сільськогосподарських продуктів. Унаслідок цього для виробників і експортерів хліба та інших сільськогосподарських товарів з Російської імперії на німецькому ринку створилися несприятливі умови. Російські виробники опинилися на німецькому ринку в гірших умовах порівняно з представниками інших країн. З 1892 р. мито на хліб виробників Російської імперії на німецькому ринку становило 25 коп. золотом за один пуд, а для інших країн – тільки 17,4 коп. [762, с. 56]. Різниця між цими тарифами в 7,6 коп. золотом за пуд цілком лягала на російських виробників. Унаслідок цього вони мали значно меншу суму доходу від продажу своїх продуктів порівняно з конкурентами. Створилася така делікатна ситуація, за якої укладення з Німеччиною торгового договору на основі конвенційних митних тарифів стало неминучим. Відносини між двома країнами були вкрай напруженими, між ними навіть спалахнула митна війна.

Після митної війни Німеччина змушена була йти Росії на поступки, якими користувалися інші країни, що експортували на її ринки сільськогосподарську продукцію. Натомість російський уряд зробив певні поступки для товарів німецької промисловості, що надходили на ринки Російської імперії. За таких обставин і було підписано російсько-німецький торговий договір 1894 р. Згідно з ним, Німеччина змогла домогтися досить суттєвих поступок у митному тарифі Російської імперії. За 14-ма ставками поступки не перевищували 10 % наявного тарифу, за 59 ставками вони становили від 11 % до 20 %, за 20 – від 21% до 30 %, за 18 – від 31 % до 40 %, за 5 – від 41 % до 50 % і за 7 – понад 50 % від наявних тарифів [762, с. 89].

Також Німеччина знизила мито на низку сільськогосподарських продуктів з Росії. Окрім того, було збережено безмитний експорт з Російської імперії для крові й кісток тварин, хлібних висівок, дорогоцінних металів, насіння льону, макухи, деревного вугілля, кам'яновугільної золи, добривальних речовин, шовкових коконів, необробленої шерсті й вовни, паперових обрізків, мінеральних речовин, кінського волосу, постільного пір'я та деяких інших товарів. Масове вивезення призвело до гальмування деяких галузей російської економіки, що значно проявилось в наступні роки.

Згідно з формальними підрахунками, царська Росія втрачала на митному доході з товарів, експортованих до Німеччини, 2,5 млн руб. золотом, а з урахуванням інших країн за пільговими статтями через режим найбільшого сприяння – близько 6 млн руб. золотом. Німеччина, поширивши на Російську імперію свій конвенційний тариф, зменшила власний митний дохід також на 6 млн рублів золотом [762, с. 94]. Отже, матеріальні втрати обох держав виявилися з формального боку приблизно однаковими.

Державна рада Російської імперії схвально оцінила результати торгового договору 1894 р. Поступки, зроблені Німеччині, не зачепили корінних галузей. Митні ставки знизили для товарів, імпорт яких був незначним або таким, що конвенційні поступки вже були надані Франції.

Враховуючи ці та деякі інші чинники, німецькі аграрії, попри певну взаємовигоду російсько-німецького договору 1894 р., відверто висловлювали своє незадоволення його результатами. У пресі на форумах своїх представницьких організацій вони звинувачували уряд у недостатньому митному захисті сільського господарства. Жорстка урядова критика посилилася наприкінці терміну закінчення торгового договору 1894 р. Як наслідок, німецький рейхстаг ухвалив новий митний тариф. У ньому було положення, за яким встановлювалося мінімальне мито на зернові. Нижче нього німецький уряд не мав права йти на поступки при укладенні нових торгових договорів. Причому мінімальні ставки були значно вищими від зафіксованих у російсько-німецькому договорі 1894 р.

Як і треба було очікувати, російський уряд також високо підняв митні ставки в 1903 р. з метою тиску на Німеччину для зниження нею митного тарифу на продукти своїх сільськогосподарських виробників на майбутніх переговорах. За цих обставин переговори про укладення нового торгового договору були надзвичайно складними. Перед царським урядом постала альтернатива: або виробити й підписати конвенцію до договору 1894 р. з Німеччиною, або відмовитися від нової угоди й повернутися до автономного тарифу, як було до 1894 р. Із урахуванням митної політики більшості європейських країн повернення до автономного тарифу призвело б до митної війни. Заслуговує на увагу й думка відомого того часу фахівця з хлібної торгівлі Г. Роховича, який стверджував, що результати переговорів було визначено задовго до російсько-японської війни, коли німецький рейхстаг ухвалив так зване «лихварське» мито на хліб з визначенням мінімального тарифу, нижче якого уряд не мав права робити поступки при підписанні торгових угод [1004]. Проте 15 (28) липня 1904 р. було підписано нову конвенцію до договору 1894 р. Термін її дії визначався 18 (31) грудня 1917 р.

Об'єктивну оцінку конвенції 1904 р. дав тодішній голова Комітету міністрів С. Вітте. Він визнав, що нова конвенція змінила умови товарообміну з Німеччиною «в несприятливу для нас сторону». Сільське господарство Німеччини, як відзначав С. Вітте, перебуває в усіх відношеннях на значно вищому рівні, ніж у Російській імперії, і має ще й митний захист, а наш експорт продуктів землеробства ще більше ускладнено». Отже, сільське господарство внаслідок торгового договору 1904 р. з Німеччиною опинилося в менш сприятливих умовах.

Конкретне відображення змін у митній системі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. демонструють дані щодо зростання митних ставок конвенційного тарифу 1904 р. порівняно з договором 1894 р. (додаток В.1). Загалом, тарифи надзвичайно високо піднялися на продукти хімічної промисловості, металообробні верстати, вироби із заліза, чавуну й сталі, вичинені шкури, хутро та інші товари.

Варто зазначити, що після підписання торгових договорів з Німеччиною митна система Російської імперії діяла на основі як загального, так і конвенційного

тарифів. Функціонування такої системи було викликано потребою відхилення від загального (генерального) тарифу для надання в разі потреби певної компенсації тій чи іншій країні шляхом зниження митних ставок на різні товари. Причому щодо Німеччини превалював принцип найбільшого сприяння. Завдяки цьому остання користувалася поступками, які надавалися всякій іншій державі, навіть без будь-яких відповідних компенсацій [686, с. 4–5]. Усе це мало негативні наслідки. Завдяки своїй високотехнологічній промисловості Німеччина з кожним роком зміцнювала власні позиції на ринках Російської імперії, що стало підставою для поширення в пресі тези про «німецьке іго».

Як зазначалося, захисний митний тариф діяв у Російській імперії протягом багатьох поколінь. Цілковито він зберігся й навіть посилювався після підписання в 1904 р. нового торгового договору з Німеччиною. Провідні урядовці, які брали безпосередню участь у розробці митної політики, зокрема М. Ланговий і В. Прилежаєв, завжди схвально оцінювали її наслідки, а вади вбачали винятково в низькому обкладенні ввізних товарів. Зростання виробництва в імперії кам'яного вугілля, чорного металу тощо В. Прилежаєв пояснював високим митом [999]. Хоч як не дивно, він звужував рамки економічної політики до протекційного захисту промисловості та наполягав на необхідності впровадження «розумного тарифу» для її захисту.

За їхньою логікою, мета протекціонізму полягала в такому розвитку внутрішнього виробництва, щоб воно витісняло своїми продуктами чи хоча б скорочувало ввезення їх з-за кордону. Іншими словами, щоб воно завоювало внутрішній ринок. Якщо ж імпорт, попри підвищення тарифів, зростає, то ясно, що одними протекційними заходами неможливо довести внутрішню продуктивність до необхідних для країни розмірів. Так, мито виявилось неспроможним скоротити імпорт верстатів, різних апаратів, фарб, шкіряних виробів, сільськогосподарської техніки тощо. Протягом тривалого часу, з 1879 до 1913 рр., російське машинобудування покривало не більше половини попиту на землеробські машини й знаряддя праці, що ставило сільських господарів у залежність від іноземних виробників [341, с. 48]. Чи не найбільший рівень результативності митної системи

проявився щодо металургійної промисловості. Але й у цій галузі не все було гаразд. У роки економічного піднесення (1910–1914 рр.) дефіцит металу на внутрішньому ринку набув загрозливих форм. Газети писали про настання «металевого голоду». І це за умови слабкого розвитку російського машинобудування й усієї металообробної промисловості. У разі прискорення розвитку останньої нестача металу ставала б украй загрозливою. Про це певною мірою свідчать дані щодо митного обкладення металу й виробів з нього до вартості ввезеного товару в 1908–1912 рр. (додаток В.2). Вони демонструють, що чавун був захищений митним тарифом у розмірі близько 100 % вартості, залізо різних сортів – від 67,9 % до 125 %, сталеві рейки – до 100 %, сталь різних сортів – від 81,4 % до 125,7 %. Тільки з настанням «металевого голоду» тариф на імпортовані метали, особливо на чавун, був знижений законом від 18 травня 1911 р. [485].

Щоб краще уявляти безглуздя подальшого підняття митного тарифу на промислову продукцію, наведемо деякі характерні факти. Собівартість виробництва машин у Російській імперії внаслідок дорожнечі матеріалів, завищених ставок вексельного кредиту, підвищених накладних витрат та інших причин виробничого характеру була дуже високою, попри низьку заробітну плату робітників. Зокрема, вартість виробництва двигуна, за підрахунками фахівців, обходилася в середньому дорожче, ніж у Німеччині, на 4 руб. 45 коп. з кожного пуда. За таких обставин мито на імпортовані двигуни також мало сягати щонайменше 4,4 руб. з пуда, що вже виходило за рамки здорового глузду. На цьому парадокси митного оподаткування не закінчуються. Сума мита за ввезений у країну автомобіль становила 200 руб., а за матеріали для виготовлення одного автомобіля – 500 руб. Те саме було характерним для устаткування електротехнічної, хімічної, фармацевтичної, текстильної й інших промислових галузей [686, с. 125–127, 131].

«Митна стіна» в Російській імперії протягом 50 років піднімалась все вище й вище, про що свідчать, зокрема, дані економіста С. Прокоповича щодо співвідношення вартості ввізних товарів з їх митним обкладенням в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. (додаток В.3) [845]. Суттєво меншими були аналогічні тарифи в країнах Європи та США (додаток В.4).

Показово, що дещо інші показники митного обкладення ввізних товарів у європейських країнах і США порівняно з даними С. Прокоповича оприлюднила комісія Міністерства фінансів (додаток В.5) [484]. Втім, загальний висновок однозначний: за тягарем митного обкладення царська Росія значно випереджала країни Європи та США.

Варто також зазначити, що митна система Російської імперії значно відрізнялася від країн розвиненого капіталізму характером розподілу митного захисту головних груп імпортованих товарів (додаток В.6). Загалом, митна система царської Росії відрізнялася від провідних країн яскраво вираженим індустріальним характером свого протекціонізму й високим обкладенням сировини й напівфабрикатів [844].

Висока «митна стіна» виявилася неспроможною загальмувати ввезення іноземних готових виробів. У той час, як у 1891–1895 рр. такі вироби становили 22,6 % загальної суми ввезення, у 1906–1910 рр. їх частка піднялася до 29,3 %, а в 1913 р. – до 37,2 %. З усього обсягу ввезеної в Росію сировини й напівфабрикатів митом обкладалося 98 %, а готових виробів – 92 %.

Аналізуючи митний аспект досліджуваної проблеми, не можна обійти результати протекційної політики царизму для населення Російської імперії. За даними М. Соболева, митне обкладення оброблених виробів у 1900 р. становило близько 25 %. Якщо прийняти цей відсоток за розмір переplat споживачів, то їх загальна сума на готових виробах становитиме щодо цінності промислового виробництва (1077 млн руб.) 269 млн руб. Окрім того, населення платило на вартості сирих матеріалів 253 млн руб. Загальний результат усіх переplat населення завдяки діючій митній системі сягав щорічно в середньому 631 млн руб. [766, с. 845]. А загальна сума переplat за другу половину XIX ст. виражається колосальною цифрою у 14–15 млрд руб. Отже, митна система імперії обмежувала купівельну спроможність населення і гальмувала розвиток продуктивних сил.

Ці та інші факти, що ставали надбанням громадськості, не могли не впливати на її свідомість. Більш розсудливий погляд на протекційну політику царизму висловлювали навіть ті представники великого капіталу, що були раніше в

захопленні від заходів І. Вишнеградського та С. Вітте. «Для економічного відродження необхідна зміна умов політичного й громадянського життя, – наголошував лідер гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я М. Дітмар. – А без цього ніякими митними тарифами, ніякими законопроектами не можна створити промисловість і торгівлю як основу державної могутності й сили. Буде тільки створено ґрунт для діяльності аферистів і мародерів» [258, с.18784]. Висловлювання М. Дітмара віддзеркалює глибоке розчарування буржуазних кіл економічною політикою царизму, зневіру в можливість реформування останнім політичної і соціально-економічної системи.

Отже, митна політика царського уряду до самого кінця існування Російської імперії залишалася традиційною. Її основною ознакою було високе мито, яке на окремі статті тарифу почав вводити М. Бунге. Натомість його різке підвищення І. Вишнеградським у 1891 р., хоч і цілком задовольняло вимоги промислового капіталу, однак не відповідало інтересам виробників аграрної продукції. Підписання С. Вітте у 1894 р. конвенційного договору з Німеччиною стало продовженням політики фіскального характеру, важливої для збалансування державного бюджету та наповнення казни і дискримінаційної для сільських господарів.

2.4. Податкова й тарифна політика уряду та органів місцевого самоврядування

Податкова і тарифна політика царизму після реформ 1860–1890-х рр. була цілковито підпорядкована фіскальним інтересам держави. Проте промисловість Російської імперії була неспроможна наповнити державну скарбницю навіть мінімальними фінансовими ресурсами. Прямі податки, які згідно з законами 1863–1865 рр. стягувалися з підприємців, становили навіть у 1880-х рр. усього-на-всього близько 3 % загальної суми державного доходу. До них належав також акцизний патентний збір за право утримання різних закладів і підприємств [803, с. 172].

Сучасники активно звертали увагу на антинародний характер податкової системи в Російській імперії. «Уся фінансова й, зокрема, податкова система уряду

базувалася, – писав П. Берлін, – на обкладанні малосильних прошарків населення. Промислова буржуазія та великі землевласники досить слабо підлягали обкладанню. Весь тяжкий, безсистемний російський бюджет тримався за рахунок народної маси». Завдяки цьому буржуазія мала значно більші прибутки. Проте така фінансова урядова політика стримувала розвиток продуктивних сил країни. Через бідність широких верств населення внутрішній ринок був звужений, а купівельна спроможність споживачів промислової та сільськогосподарської продукції надзвичайно малою.

Незважаючи на прихильну до великого капіталу фінансову політику, останній всюди, де тільки міг, висловлював гостре незадоволення податковим тягарем. Це не могло не спричинити негативних почуттів громадськості до великої, особливо торгової, буржуазії, і виливалось у своєрідне ставлення до неї навіть у думському середовищі на початку ХХ ст. Через надзвичайно велику кількість нарікань та ігнорування інтересів широких верств населення, як зазначав П. Берлін, на яких і було покладено податковий тягар, «інтереси торгівлі й промисловості для III Державної думи були й залишаються цілковито чужими» [550, с. 272].

Ураховуючи ступінь податкового тягаря, М. Бунге, ставши у 1882 р. міністром фінансів (з 1881 р. керуючим відомства), виступав за посилення торгово-промислового обкладання. У записці імператорові Олександрові II він пропонував установити податок із прибутку, мотивуючи свою пропозицію тим, що підприємці, сплачуючи одну й ту саму гільдійську подать, мають дуже різні прибутки. Проте спроби М. Бунге впровадити 3 %-ний збір із прибутку промислових і торгових підприємств не мали успіху через незгоду Державної ради.

У записці на початку 1884 р. він вважав себе зобов'язаним звернути увагу самодержця на факти щодо податкового становища країни. У 1861 р. державній скарбниці довелося сплатити за позички близько 50 млн руб., а в 1884 р. ця сума мала зрости до 206 млн руб. [550, с. 143]. Подальші витрати за рахунок позик або посилення податкового тягаря, на думку міністра фінансів, були «рухом до самогубства». За свідченням інших вищих урядовців імперії, М. Бунге розумів, що на збіднілому й надміру обкладеному податками сільському населенні не можна

досягти економічного добробуту держави і що система прямих податків має бути докорінно реорганізована з перенесенням центру податкового тягаря на заміжні верстви населення. На той час основними джерелами бюджетного поповнення були подушний і оброчний податки, викупні селянські платежі, земські й мирські повинності, що загалом становило понад 200 млн руб. [736, с. 137]

Надзвичайно обтяжливими для населення імперії були податкові недоїмки, що стягувалися інколи з неймовірною жорсткістю. Вони остаточно підривали платоспроможність усіх суспільних станів і прошарків. У ряді місцевостей 12 %-на пеня (штраф) за недоїмки почала перевищувати розміри податку. До того ж згідно з «Положенням про посилену й надзвичайну охорону», виданому в 1881 р., губернатори мали право додаткового оподаткування заселення [197, стб. 171].

5 червня 1884 р. за ініціативи М. Бунге набув чинності законопроект «Про більш рівномірне обкладання торгівлі й промисловості». Тепер за свідоцтва 1-ї гільдії збір становив 565 руб., 2-ї – від 40 до 120 руб., за свідоцтва на дрібний торг – від 10 до 3 руб. і на розвізний торг – 16 руб. За білети на утримання окремих закладів по свідоцтвах 1-ї гільдії збір встановлювався у 20–55 руб., 2-ї – у 10–35 руб. і за білети на дрібний торг – від 2 до 1 руб. Істотні зміни в оподаткуванні промисловості й торгівлі сталися за законом від 15 січня 1885 р. Відтепер усі великі підприємства обкладалися додатковим збором. Акціонерні компанії мали сплачувати 3 % з чистого прибутку. Для неакціонерних гільдійських підприємств упроваджувався приблизно такий самий за розмірами розкладковий збір. Того ж року грошові капітали було обкладено так званим купонним збором розміром у 5 %. 19 травня 1887 р. збір за гільдійські свідоцтва акціонерних компаній було підвищено з 565 до 1200 руб., а 18 січня 1889 р. додатковий розкладковий збір поширили на негільдійські промислові й торгові підприємства [803, с. 174–175]. Унаслідок цих та деяких інших заходів податкові надходження до державної скарбниці почали значно випереджати загальне зростання бюджету. Останній з 1865 до 1891 рр. зріс на 153 %, а зазначені податки – на 236 %.

Новий очільник Міністерства фінансів (у 1888–1892 рр., керуючий відомством з 1887 р.) І. Вишнеградський пішов шляхом підвищення акцизів – на чай, цукор,

тютюн і цигарки, сірники, спирт та інші товари. На противагу М. Бунге, який наполягав на необхідності скасування недоїмок селян, І. Вишнеградський лише у 1887–1888 рр. стягнув недоїмки розміром понад 16 млн руб. [664, с. 40]. Це стало однією із причин голоду в ряді місцевостей Російської імперії. Податкову політику І. Вишнеградського з 1892 р. продовжував С. Вітте. У доповіді імператорові Олександру III за розписом державних прибутків і видатків у 1893 р. він висловився за те, щоб не зупинятися навіть перед певним тимчасовим напруженням платіжних сил країни для розвитку промисловості. Для цього він нарощував непряме оподаткування. За двадцять років, з 1880 до 1901 рр., прямі податки зросли майже на 50 млн руб. Дохід від них збільшився з 172,9 до 220,9 млн руб., або на 28 %. За той же час дохід від непрямого обкладання збільшився з 393 до 819,6 млн руб., або на 108,5 %.

Прагнення до максимально можливого наповнення державної скарбниці підштовхувало урядові кола до подальшого реформування податкової системи. Найбільшу активність у цьому напрямі проявив С. Вітте з перших місяців свого перебування на посаді міністра фінансів. У доповіді, поданій Олександрові III в листопаді 1892 р., він просив у імператора дозволу на підготовку та проведення реформи торгового та промислового обкладання й створення для цього міжвідомчої комісії. Для підготовки відповідного законопроекту з обговоренням його не тільки в міжвідомчій комісії, а й у біржових комітетах, казенних палатах, відповідних міністерствах і, зрештою, у Державній раді знадобилося понад п'ять років. 8 червня 1898 р. «Положення про державний промисловий податок» було затверджене імператором Миколою II і набуло сили закону.

Згідно з цим документом, основний (патентний) податок для промислових підприємств коливався від 150 до 500 руб., а для торгових – від 12 до 500 руб. За наявності купецьких свідоцтв 1-ї гільдії сплачувалося 75 руб., а 2-ї гільдії – 30 руб. Окрім того, законом від 8 червня 1898 р. встановлювався ще й додатковий податок, який мав різний розмір для акціонерних і неакціонерних підприємств. Останні мали сплачувати розкладковий збір, сума якого визначалася на три роки залежно від місцевих умов і економічного стану підприємств. До того ж ці підприємства

сплачували ще й збір у розмірі 3,3 % з тієї частини прибутку, яка в 30 разів перевищувала суму основного промислового податку [802, с. 215]. Що ж до акціонерних компаній, то вони мали сплачувати податок з основного капіталу та з прибутку. Податок із капіталу становив 0,15 %, тобто 15 коп. з кожної сотні рублів капіталу, а збір з прибутку стягувався в розмірі від 3 % до 6 %, якщо прибуток був понад 3 %, але менше 10 %. За більшого прибутку сплачувалося 6 % з усієї його суми і 5 % – з надлишку прибутку понад 10 %.

За офіційними оцінками, новий промисловий податок став значним кроком уперед із погляду як «більшої рівномірності й пропорційності обкладання», так і надходжень до бюджету. Справді, у 1898 р. збір із торгів і промислу становив 48,2 млн руб., а в 1899 р., після впровадження нового промислового податку, – 61,1 млн руб. Заслуговує на увагу й структура надходжень до бюджету за новою системою податкового обкладання промисловості й торгівлі: прямі збори з торгівлі й промислів зросли на 27 %, а їх сума становила близько 3–4 % дохідної частини бюджету. Головну частину суми давав основний податок (близько 40 %), додатковий збір з акціонерних компаній становив 35 %, а додатковий податок з інших підприємств – 25 %.

Фінансові результати для державного бюджету податкової реформи 1898 р., започатковані в період промислового піднесення 1890-х рр., значно краще простежуються на більшій часовій відстані. За даними Міністерства фінансів, за 22 роки, з 1885 до 1906 рр., прибутки звітних підприємств зросли з 75,5 до 210,1 млн руб., тобто на 178,2 %, що дало середній щорічний приріст близько 8 %. Тим часом промислове обкладання за 30 років, починаючи з 1881 р., збільшилося на 362 %, тобто середній щорічний приріст становив 12 %. Отже, фіскальне навантаження випереджало темпи росту самого доходу. Проте попри деяке зростання промислового податкового тягаря після реформи 1898 р. не можна не відзначити подальше поблажливе ставлення урядових кіл, особливо Міністерства фінансів, до власників промислових і торгових підприємств.

На подальше зростання податкового навантаження на промисловість і торгівлю вплинули численні ускладнення під час війни з Японією та революційні події 1905–

1907 рр. Як результат, фінанси країни опинилися на меті катастрофи: бюджетних доходів не вистачало для покриття нагальних державних витрат. За цих обставин Міністерство фінансів розробило податкову програму для внесення її в Державну думу [348, с. 1–3]. З її змісту видно, що фінансове відомство відмовилося від докорінної реформи фіскальної системи й висловилося лише за посилення джерел наповнення бюджету. Так, згідно із законом від 2 січня 1906 р., збільшилася чисельність неакціонерних підприємств, що були зобов'язані сплачувати відсотковий збір із прибутку. Розмір цього збору становив тепер 5 % з тієї частини прибутку, яка в 20 разів перевищувала оклад основного промислового податку. Було підвищено на 0,2 % податок із капіталу акціонерних підприємств, а також відсотковий збір з їх прибутку. Останній встановлювався від 3 % до 13 % за прибутку від 3 % до 20 %. За прибутку 20 % і більше збір становив 14 % з усієї суми чистого прибутку плюс 10 % із надлишку прибутку понад 20 %.

Варто також відзначити, що законом від 2 січня 1906 р. підвищувалися ставки обкладання ряду службовців торгових і промислових підприємств. Службовці акціонерних підприємств щорічно сплачували 40 руб. податку, а неакціонерних – тільки 6 руб. Нерівномірність в оподаткуванні стала причиною незадоволення. За нормами оподаткування, згідно із законом від 2 січня 1906 р., надходження до державної скарбниці збільшилися з 62 до 99 млн руб., або на 59,67 %.

У роки промислового піднесення, що передували Першій світовій війні, надходження до державного бюджету зростали і становили в 1913 р. 140 млн руб., або збільшилися на 125,8 %. Загалом ставки податку за законом від 2 січня 1906 р. діяли до початку Першої світової війни [447, с. 556].

Попри певне зростання податкового обкладання промисловості й торгівлі, її частка у загальному обсязі надходжень до державного бюджету була, як і раніше, незначною. Державна скарбниця наповнювалася в основному за рахунок акцизних зборів із товарів масового вжитку, митних і залізничних тарифів, продажу алкогольних напоїв тощо. Іншими словами, державний бюджет утримувався за рахунок широких народних мас, що дуже гальмувало внутрішній ринок і розвиток продуктивних сил на шкоду самій промисловості.

Втім, великий промисловий і торговий капітал безперервно нарікав на непомірні для нього податкові утиски, використовуючи різні форуми і пресу. У цьому сенсі доречно говорити, на наш погляд, про своєрідний тиск великої буржуазії на урядові кола для запобігання новим урядовим податковим акціям. У травні 1907 р. на II з'їзді представників промисловості й торгівлі було наголошено, що галузь зазнає збитків і розорення через важкий податковий тягар. На початку 1908 р. представники великого капіталу висловили своє незадоволення податковим законом від 2 січня 1906 р. Так, Г. Крестовніков, представник Московського біржового комітету, заявив, що цей закон перевищив усі песимістичні очікування і «вразив своїм розміром, своїм тягарем» [431, с. 271]. Зі свого боку Рада з'їздів промисловості й торгівлі заявила, що оподаткування за законом 2 січня 1906 р. «непосильне для вітчизняної промисловості». Усупереч аналізу, що був проведений Міністерством фінансів, підприємці стверджували, що промислове зростання відстає від динаміки оподаткування [429, с. 133]. Добре відомо, що імперський уряд вів подвійну політику щодо буржуазії. З одного боку, останню не допускали до виходу на політичну сцену, а з другого – з нею загравали. Зокрема, міністри промисловості й торгівлі та фінансів час від часу навідувалися до московського купецтва. Зокрема, 30 вересня 1909 р. міністр фінансів В. Коковцов відвідав Московське біржове товариство. Під час своєї промови на честь високого гостя Г. Крестовніков заявив про надмірну податкового обкладання промисловості й торгівлі, унаслідок чого населення неспроможне накопичити фінансові засоби для комерційної діяльності.

Зрештою, досить цікавою стала оцінка податкового обкладання в Російській імперії одного з лідерів та ідеологів російської буржуазії – поляка В. Жуковського. У своїй доповіді «Промисловість і торгівля у законодавчих установах», виголошеній на VII з'їзді представників промисловості й торгівлі, він вказав, що в Російській імперії немає правильного обкладання промисловості й торгівлі, а є тільки тимчасове правило.

Надзвичайно послідовними у своїх наріканнях щодо податкових утисків були гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я. «Промисловість зазнає істинної

египетської кари з боку фіску, залізниць і земства, – відзначав часопис гірничопромисловців весною 1910 р. – Останнім часом, уряд і законодавчі установи нічого не зробили, що б заохочувало промислове підприємництво. Навпаки, багато чого відбулося такого, що може від неї відлякувати» [448, с. 805].

Ставлення гірничопромисловців до реформування урядом податкової системи були наскрізь скептичним. «Що стосується фіскальних законопроектів, спрямованих на збільшення державних доходів шляхом установлення податкового тягара заможних класів населення здебільшого, ніж це було раніше, то можна сподіватися, що ці реформи скоро з'являться», – з тривогою констатував часопис гірничопромисловців вже наприкінці 1912 р. [372, с. 6462]. Проте побоювання великої буржуазії так і не справдилися аж до світової війни.

Заради справедливості треба визнати, що об'єктивний аналіз цього аспекту проблеми свідчить, що у наріканнях промисловців на несправедливість податкової політики уряду Російської імперії була частка правди. Чи не найбільші суперечки точилися навколо питання про нерівномірність обкладання, з одного боку, промисловості й торгівлі, а з другого – земельної власності. За висловлюваннями представників великого капіталу, податок на землю був замалий. Для підтвердження цього наводилися різні аргументи й факти. Так, за даними часопису гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, обкладання приватновласницької земельної власності становило 5,7 %, а торгових і промислових підприємств – 10,2 % прибутковості [1031, с. 10975–10976]. Зазначені цифри навів у своєму поданні в Державну думу міністр фінансів Російської імперії П. Барк. «Скрізь, де тільки можливо, земля уникає частково обкладання», – нарікав часопис гірничопромисловців. За свідченням М. Дітмара, представники великого землеволодіння у законодавчих органах влади боялися, що посилення оподаткування земель після реформування фіскальної системи «ляже саме на дворянські й поміщицькі землі». У зв'язку з цим член Державної ради О. Нейдгардт навіть стверджував, що дворянські землі і без того більше обкладені, ніж селянські. Проте це не відповідало дійсності. За підрахунками М. Дітмара, дворяни мали родючіші ґрунти і вищу врожайність на них, а отже, і прибутковість їхніх земель

була більшою, ніж у селян. Тим часом податок із десятини земельної площі був однаковим. Крім того, земельні податки стягувалися у грошовій формі, що ставило селянина у ще складніше становище через різні перешкоди під час реалізації сільськогосподарських продуктів [381, с. 9008].

На початку ХХ ст. надходження до державної скарбниці від земельного податку 52 губерній європейської частини Російської імперії становили 13 370 тис. руб. Тим часом, згідно з даними про ціни на землю, їх загальна сумарна вартість по цих губерніях визначалася як 16 650 млн руб. і податок за дуже помірною нормою в 0,18 % з вартості мав становити 29 970 тис. руб., тобто більше на 16 600 тис. Проте уряд не йшов на встановлення земельного податку в повному обсязі, мотивуючи це дуже низькою врожайністю і непростим економічним становищем поміщицьких господарств. Унаслідок цього непередумано підвищувалися акцизи на товари широкого вжитку й митні тарифи, що тільки погіршувало матеріальне становище пересічних споживачів [388, с. 9940].

Справжню картину податкових зборів із різних суб'єктів господарювання засвідчують дані за 1912–1913 рр., оприлюднені в Державній думі четвертого скликання. Так, за 1913 р. основний промисловий податок, що викликав гостре нарікання підприємців на його несправедливість, виражався в таких цифрах: з усієї промисловості й торгівлі було зібрано 52 млн руб. і, крім того, мирських повинностей – на 50,8 млн руб., а разом – 102,8 млн руб. Найбільший податковий тягар було покладено на селянство. За даними 1912 р. по 50 губерніях європейської частини Російської імперії селянські громади мали сплачувати 8,3 млн поземельного податку, 62,5 млн земських і 50,8 млн мирських повинностей, а разом – 121,6 млн руб. Водночас, приватні землевласники сплачували 5,7 млн руб. державного земельного податку, земського збору – 48 млн руб., а від мирських повинностей ця категорія платників була звільнена. І це при тому, що приватне землеволодіння, наприклад, в українських губерніях, трохи переважало надільне селянське [753, с. 45]. Тягар селянських податкових платежів був справді незрівняним порівняно з іншими категоріями оподаткування.

Невпорядкованість і нерівномірність фіскальної системи визнавали навіть вищі

урядовці. Зокрема, М. Кутлер зауважував, що структура прямих податків надзвичайно недосконала. Проекти реформи прямого обкладання, що розроблялися Державною думою, не були доведені до кінця. До того ж вони розроблялися із «суто фінансовою метою». Без змін у системі оподаткування «неможливе серйозне підвищення державних доходів» [368, с. 4944]. Але урядова концепція наповнення скарбниці базувалася на необхідності утримання бюджетної рівноваги. Російський уряд на чолі з В. Коковцовим, як і раніше, вважав, що для збереження бюджетної рівноваги за основу варто брати фінансову стійкість держави та її кредиту, від яких залежать успіхи зовнішньої політики і внутрішній добробут. На збереження цієї рівноваги мали спрямовуватися всі зусилля. «Уряд, – наголошував В. Коковцов із трибуни Державної думи, – надає особливого значення своєчасному пошуку нарощування державних ресурсів за рахунок нових джерел. Він зобов'язаний підтримувати внесені в Державну думу законопроекти, що спрямовані не тільки на зростання державних доходів, а й для зрівняльності податкового тягаря заможних класів населення більшою мірою, ніж це було до цього часу» [197, стб. 278].

Нерівномірність у податковому обкладанні торкнулася не тільки різних класів і прошарків населення, але й регіонів імперії. Член Державної думи від Харківської губернії Б. Каразін у своїй доповіді 27 травня 1913 р. навів надзвичайно цікаві факти. Вони були отримані шляхом зіставлення діяльності С.-Петербурзької контори Державного банку з діяльністю 25 філіалів цього банку, розташованих у найбільших промислових і торгових центрах українських губерній – Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Чернігові, Полтаві, Маріуполі, Миколаєві та інших містах. Виявилося, що обороти по обліково-позичкових операціях С.-Петербурзької контори за 1911 р. перевищували 820 млн руб., а за тими самими операціями у 25 філіалах банку на теренах України – майже 800 млн руб. Водночас парламентар порівняв розміри виплаченого основного податку торгово-промисловими підприємствами С.-Петербурзької губернії й тими, що розташовані на теренах українських губерній. Різниця вражала: С.-Петербурзька губернія сплачувала основного промислового податку 2450 тис. руб., а торгово-промислові центри України – 6900 тис. руб., або на 181,6 % більше [197, стб. 6–7].

Усунути несправедливість в оподаткуванні різних класів і прошарків суспільства міг тільки перехід до податку з прибутку. Проте ставлення до цієї проблеми різних суспільних прошарків і груп виявилось надзвичайно суперечливим, оскільки над усім превалювало користолюбство. Унаслідок цього податкова система базувалася переважно на непрямому обкладанні. «Завдяки цьому, – говорив із трибуни Державної думи селянський депутат І. Євсєєв, – держава стягує з багатих людей дуже мало, а в бідних вивертає, можна сказати, усі кишені. Встановлюючи прибутковий податок, ми зійдемо з нашої старої, так би мовити, польової стежки і станемо на новий шлях, єдино правильний і справедливий, що має привести до скасування непрямого обкладання». Парламентар А. Шингарьов під час дебатів у бюджетній комісії також переконував своїх опонентів, що запровадження прогресивного прибуткового податку принесло б найбільші надходження для державного бюджету. Але всі спроби його впровадження блокувалися в Державній думі проурядовими фракціями, які виражали інтереси великого землеволодіння (фракції російських націоналістів, помірковано-правих, правих, земців-октябристів та ін.). Член Думи М. Крупенський так оцінював перспективи ухвалення прибуткового податку: «Проект прогресивного прибуткового податку пролежав у Думі сім років і не був проведений, і ніколи він через Думу не пройде, оскільки це соціалістичний податок. Він цілковито не стосується доходів від ліберальних професій та всім своїм тягарем лягає на продуктивність землі, тоді як остання дає всього лише від 2 % до 4 % доходу». І тільки окремі групи землевласників, господарства яких були досить прибутковими, схилилися до необхідності впровадження податку на прибуток. Це засвідчили, зокрема, скликані за ініціативою Міністерства фінансів місцеві комітети про потреби сільськогосподарської промисловості, що виражали інтереси приватного землеволодіння. Із цього середовища й вийшла вимога про впровадження прогресивно-прибуткового податку за умови ширшого обкладання великої промисловості та врахування заборгованості поміщицького землеволодіння банкам [850, с. 303]. Але вона не була підтримана більшістю учасників цих зібрань.

Варто зазначити й те, що ставлення до впровадження прогресивного

прибуткового податку було неоднозначним і суперечливим навіть у середовищі промисловців. У травні 1907 р. II з'їзд представників промисловості й торгівлі визнав, що запровадження податку з прибутку «як найбільш справедливого і зрівняльного обкладання є вкрай бажаним, але за умов одночасного перегляду всієї системи наших прямих податків й особливо нинішнього промислового». Отже, промисловці поставилися до цієї податкової акції досить стримано. Причини крилися в економічних реаліях. Так, за підрахунками Московського біржового комітету, проект прибуткового податку за сукупністю всіх стягнень збільшував обкладання промисловості у середньому з 22,2 % чистого прибутку до 30 %. Тому біржовики дійшли висновку, що це стане непосильним тягарем для промисловості й уповільнить її розвиток. Як наслідок, Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі висловилася за те, щоб «залишити існуючу систему оподаткування підприємств» [432, с. 470; 435, с. 281].

Пізніше, у липні 1914 р., вказаний орган наголосив на необхідності впровадження нового податку через Державну думу. Проте з початком Першої світової війни урядові кола змушені були вносити корективи в оподаткування для фінансування воєнного сектору економіки й широкомасштабних операцій на фронтах. Їх основна суть звелася лише до запровадження нових податкових зборів.

Невпорядкованість і нерівномірність в оподаткуванні різних суб'єктів господарської діяльності була характерною як для загальнодержавного рівня, так і місцевого самоуправління. Укравай негативний резонанс у суспільстві викликав закон про обкладання нерухомості в містах. Зокрема, депутат Державної думи Л. Веліхов зазначав у зв'язку з цим: «Громадська думка не сприймала закон Державної думи третього скликання про оподаткування міської нерухомості. Проти встановлених ним високих ставок висловили свій протест міські управління, платники цього податку, засоби масової інформації, наукові товариства, провідні фахівці з фінансового права й частина членів Державної думи. Проте головне фінансове відомство визнало зниження «податку на міські нерухомості неможливим». До всього Міністерство фінансів у своєму поданні в Думу від 22 лютого 1907 р. заявило, що цей законопроект не має фіскальних мотивів. З того часу надходження

в бюджет за цією статтею доходу зросли з 4 млн до 14 328 тис. руб. [200, стб. 1144].

Обтяжливість цього податку можна зрозуміти в порівнянні з іншими обкладаннями. Дворяни-землевласники сплачували державі не 6 %, а тільки 1 % з чистого майнового доходу. Загалом, за даними Міністерства фінансів, власники міської нерухомості сплачували 6 % державного податку, 4 % земського збору і 6 % міського податку, усього – 16 %. Торгівля і промисловість, за офіційними даними, сплачувала 7,2 % державного податку, 2,5 % земського збору і 1,7 % міського збору, а разом – 11,4 %. Селяни сплачували зі свого нерухомого майна 1 % державного податку, 5,8 % земського збору і 3 % волосного збору, разом – 9,8 %. Зрештою, дворяни-землевласники платили з нерухомого майна 1 % державного податку, 5,8 % земського збору, усього – 6,8 % [200, стб. 1148–1149].

Нічого подібного не було у країнах з упорядкованим податковим законодавством. У Пруссії податок на міську нерухомість передали місцевим громадам. У Великобританії державному оподаткуванню підлягали тільки житлові будинки з річним прибутком понад 20 фунтів стерлінгів, тобто близько 200 російських рублів. Причому ставки обкладання коливалися від 1,25 % до 3,75 %, залежно від доходу будинку. У Франції державний податок становив 3,2 % чистого доходу, у Голландії – 4,5 %.

Заслуговує на увагу ще один дуже важливий аспект цієї проблеми. У Великобританії, Франції, Бельгії та деяких інших країнах Західної Європи місцеві бюджети дорівнювали державному або були трохи меншими. У Російській імперії місцевий бюджет на початку ХХ ст. становив тільки 1/7 від державного. І ця мала частка повинна була задовольнити всі місцеві потреби: освіту, медичне обслуговування, будівництво й підтримку шляхів сполучення, благоустрій міст і селищ, пожежну безпеку, санітарію тощо. Ураховуючи ці та деякі інші чинники, київський з'їзд представників майже всіх великих міст Російської імперії ухвалив резолюцію з вимогою про зниження податку на міські нерухомості до 3 %. Проте все залишилося по-старому.

Щоправда, закон від 5 грудня 1912 р. трохи поліпшив становище міських фінансів. Та все ж податкова частка, що йшла в розпорядження органів місцевого

самоуправління, була дуже незначною. В Італії вона становила від податків прямих і непрямих 4,97 руб. на душу населення, в Австрії – 6,45, у Німеччині – 7,85, у Франції – 8,80, у Великобританії – 16,74, у Росії – 1,86 руб.

Як і раніше, проявлявся щадний характер оподаткування промисловості й торгівлі. «Не треба забувати, – наголошував голова бюджетної комісії Державної думи М. Алексеєнко, – що в Росії прибуткова система відзначається переважанням-непрямого обкладання. У Росії непрямі податки становлять 76,8 %, в Австрії – 58,1 %, у Німеччині – 66,8 %, в Італії – 62,6 %, у Франції – 47,1 %, у Великобританії – 45 %». «У величезній сумі 762 млн руб. – продовжував М. Алексеєнко, – що відображає різницю між надходженням доходу за 1912 р. і за 1907 р., основну частку становить залізнична виручка і непряме обкладання. Від промислового податку приріст незначний та нікчемний у загальній масі – 33 млн руб., або 94,33 %». У словах голови бюджетної комісії відчувалася недовіра до промислових і торгових кіл імперії.

Попри незначний характер обкладання заможних верств суспільства їхні представники скрізь висловлювали незадоволення податковою політикою як урядових кіл, так і місцевого самоврядування. Зокрема, промисловці звертали увагу на те, що урядові норми, які регулювали оцінку, а, отже, і оподаткування земствами й міськими думами земель і торгово-промислових підприємств, прописані нечітко.

Справді, бюджет повітових і губернських земств складався на основі «Тимчасових правил для земських установ у справах про земські повинності» 1866 р. Відповідно до статті п'ятої «губернські та повітові зібрання могли призначати земські податки лише з таких об'єктів: з нерухомого майна в містах і повітах, тобто із землі, житлових будинків, фабричних торгових і заводських приміщень та інших споруд; зі свідоцтв на право торгівлі та промислів, а також із білетів на торгові та промислові заклади; зрештою з патентів на підприємства для виробництва напоїв, які підлягали обкладанню акцизом». Основою оподаткування у законодавстві закріплювалася цінність і дохідність будівель, фабричних приміщень та машин. Землі з мінеральними багатствами було віднесено до категорії «незручних» і вони оподатковувалися земськими зборами «лише тоді, коли

насправді приносили власнику прибуток». Ці та інші приписи незовсім чітко окреслювали норми оподаткування і не мали зв'язку з державними і місцевими фінансами. За свідченням преси, вони «мали анекдотичний характер». «Господарі земських зборів і міських дум не бажають змін і сплачують місцеві податки за нормами 1870–1880-х рр. Від своєї політики муніципальні й земські діячі не хочуть відмовитися і встановити оцінні норми відповідно до справжньої вартості нерухомого майна», – констатувала київська газета [200, стб. 1148–1149].

Загалом, згідно з чинним законом, підприємці мали сплачувати податок земствам та містам у розмірі 10 % і 15 % вартості виконуваних промислових і торгових документів. Окрім того, за тимчасовими правилами про земські повинності сплачувався так званий оцінний збір із нерухомого майна – землі, лісу, господарських споруд тощо, відповідно з їх цінністю і доходом. За законом 1893 р. передбачалося провести оцінку всього цього майна. Але на початок ХХ ст. роботу не завершили. Оцінний збір сплачували підприємці з «фабричних, заводських, торгових і промислових приміщень з їх устаткуванням». Як правило, він був у декілька разів більшим від 10-ти і 15-ти відсоткового податку. Так, у 1906 р. на користь земств останній становив 5,9 млн руб., а оцінний збір – 22,1 млн руб. На переконання підприємців, нарахування оціночного збору земствами велося неправильно: фабрики оцінювалися «за справжньою вартістю, а землі й ліси – за фіктивною». За підрахунками Московського біржового комітету, торгово-промислові установи обкладалися оцінним збором щонайменше втричі більше, ніж землі й ліси. У результаті «обкладання фабрик і торгово-промислових приміщень зростало вдвічі сильніше, ніж земель».

Надто болючою була ця проблема в гірничопромисловому районі Донбасу й Придніпров'я. Орні землі оподатковувалися за нормами 1860-х рр., що не відповідало їх реальній цінності та дохідності. Проте обкладання гірничопромислових підприємств проводилося на основі їх справжньої цінності. На Х з'їзді підприємців регіону (1885 р.) наводилися такі порівняння: у Луганську нерухоме майно оцінено в 197 тис. руб., а 10 шахт з паровими машинами – у 742 тис. руб.; 53 шахти з ручним підйомом оцінено в 42 тис. руб., що майже

відповідало їх справжній вартості, тоді як землю Слов'яносербського повіту оцінено по 15 руб. за десятину, що становило менше третини її вартості [797, с. 159].

Через декілька десятків років мало що змінилося в податковій практиці земств. «Тоді як промислові установи оцінюються за справжньою вартістю, – відзначав часопис гірничопромисловців, – землю оцінено, наприклад, у Бахмутському повіті, у 12,5 руб. за десятину. Із загальної суми повітового збору в 1948,9 тис. руб. у 1914 р. на землі й ліси припадало 444,8 тис. руб. або 22,8 %, а на неземельне майно – 1504,1 тис. руб., або 77,2 %».

Питання про рівномірність оподаткування надзвичайно загострилося на територіях з розвиненою гірничозаводською індустрією в період промислового піднесення 1910–1914 рр. За даними статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців, у 1912 р. на один пуд видобутку мінерального палива припадало промислового податку 0,075 коп. і гербового збору – 0,02 коп. Відповідно зростали й земські збори. За таких обставин справа дійшла до своєрідної «податкової війни» між Катеринославським губерньським і Бахмутським повітовим земствами. Останнє звернулося у Сенат із приводу несправедливої розверстки губерньським земським зібранням податкового збору за 1911 і 1912 рр. За сенатською постановою від 13 жовтня 1914 р. Катеринославське губерньське земство мало повернути платникам податків Бахмутського повіту досить солідну суму – 524 648 руб. [395, с. 1066–10672]. Однак губерньське земське зібрання ухвалило нову постанову – не виконувати указ Сенату й одночасно звернутися з клопотанням до імператора Миколи II щодо його скасування.

Своєкорисливі заходи земських діячів тільки посилювали нарікання промисловців щодо несправедливого оподаткування їхніх підприємств. «Для південних гірничопромисловців необхідність переоцінки земського майна стала своєрідним катоновським *ceterum censeo*, котре вони невтомно повторюють, але незважаючи на всі зусилля справа до цього часу не зрушила з місця через протидію землевласників» [390, с. 10303].

Постає питання: наскільки об'єктивними були аргументи як промисловців, так і землевласників, та які категорії платників податків найбільшою мірою обкладалися

державою й органами місцевого самоврядування.

Для з'ясування цього аспекту проблеми варто звернутися до статистичних підрахунків. Валовий дохід казенних залізниць імперії в 1892 р. становив 74,4 млн руб., у 1902 р. – 407,9 млн, у 1913 р. – 813,6 млн руб. [681, с. 3]. Але більшу частину цієї суми поглинали експлуатаційні витрати. Найбільш прибутковими були українські залізниці. Якщо 17 залізниць європейської частини Російської імперії в 1909 р. дали 165 814 тис. чистого прибутку, то тільки від трьох залізниць України – Катерининської, Південно-Західної і Південної – до державної скарбниці надійшло 73 406 тис. руб., або 44,3 %. З введенням в експлуатацію 1911 р. Північно-Донецької і трохи пізніше Києво-Воронізько-Московської залізниць та з урахуванням того, що залізниці азійської частини імперії були збитковими, надходження до бюджету з українських залізниць стали переважаючими [752, с. 295–296].

Лісовий дохід зріс із 18,8 млн руб. в 1892 р. до 92,4 млн руб. у 1913 р. Питний дохід у 1892 р. дав скарбниці 269 млн руб., у 1902 р. – 394,6, а в 1913 р. – 749,7 млн руб. Від митного доходу держава отримала 316,6 млн руб., що значно перевищувало всі прямі податки. В середньому за п'ятиліття 1909 рр. усі прямі податки, за даними державного контролера, становили 230,9 млн руб. щорічно. Надходження в бюджет від продажу тютюну, цигарок, цукру, сірників і гасу становили у середньому за 1909–1913 рр. млн руб.

За розписом на 1914 р. прибуткова частина імперського бюджету від прямих податків становила 276 007 тис. руб., а від непрямих – 731 442 тис. руб., або на 165 % більше.

Певне світло на джерела формування державного бюджету проливають також дані за 1912 р. Усі доходи від губерній європейської частини Російської імперії, за винятком Царства Польського, становили 1 691 358 тис. руб. У цю суму ввійшли прямі й непрямі податки, надходження від мита, урядові регалії, казенне майно й капітали та деякі інші, менші за обсягом, доходи [681, с. 62–63].

Значну частину цієї суми становили податкові надходження з українських губерній, про що свідчать дані таблиці 6. По-перше, загальна сума податків з усіх джерел обкладання, які надійшли до державної скарбниці Російської імперії в

1912 р. з українських губерній, становила 449 409 149 руб., або 26,57 % з усіх надходжень. По-друге, збір від прямих податків з усіх українських губерній становив 36 884 523 руб., а від непрямих – 165 112 715 руб., або більше на 347,64 %. Отже, податковий тягар лягав насамперед на плечі пересічних громадян.

Таблиця 6

**Джерела й обсяги податкових надходжень з українських губерній у 1912 р.
(руб.) [629, с. 269]**

Губернія	Податки		Дохід від мита	Урядові регалії	Казенне майно і капітали	Загалом
	Прямі	Непрямі				
Волинська	1 507 644	6 358 793	1 785 943	15 961 069	2 651 413	29 022 218
Катеринославська	3 907 898	1 445 675	3 494 859	31 005 268	940 064	42 138 300
Київська	10 092 320	79 287 838	5 844 005	32 958 615	3 038 401	133 141 400
Подільська	1 934 830	1 922 904	1 743 992	18 728 890	1 313 420	26 277 017
Полтавська	2 787 456	6 932 857	2 135 739	17 674 804	301 801	30 140 119
Таврійська	2 329 320	6 701 411	2 775 580	12 044 301	1 444 022	26 316 880
Харківська	4 789 980	23 172 657	4 428 272	23 911 661	1 553 585	59 458 056
Херсонська	8 117 228	35 367 077	7 792 739	25 387 176	2 792 395	81 819 067
Чернігівська	1 417 847	3 923 503	1 097 402	12 975 796	1 346 356	21 096 092
Разом	36 884 523	165 112 715	31 098 531	190 647 580	153 814 557	449 409 149

По-третє, найбільші грошові суми збирали з Київської, Херсонської, Харківської й Полтавської губерній. З однієї тільки Київщини в 1912 р. до державної скарбниці надійшло від прямих і непрямих податків 89 380 158 руб., або 44,25 % усіх надходжень з українських губерній. Навпаки, з промислової Катеринославської губернії, де було розташовано основну масу гірничих, металургійних та інших підприємств, держава мала лише 5 353 573 руб. прямих і непрямих податків (2,65 %). Зрештою, вагомі фінансові надходження скарбниця одержала за урядові регалії – 190 647 580 руб.

Нерівномірністю в оподаткуванні відзначилися й органи місцевого самоврядування, особливо земства. Головним об'єктом земського обкладання були землі й ліси, приміщення торгових і промислових підприємств, житлових будинків та іншої нерухомості. Як ішлося вище, об'єкти торгових і промислових підприємств оцінювалися за їх справжньою вартістю, а землі й ліси – за заниженою. Дійсно, вартість земельного майна на території Катеринославської губернії, за даними земств, напередодні Першої світової війни становили 115,1 млн руб., а за даними

земельних банків – 1132,1 млн руб., тобто приблизно в 10 разів дорожче. Отже, земства Катеринославщини занизили вартість земельного майна на 1017,1 млн руб.

Досить нерівномірно обкладалися податками й землі та ліси, що належали різним категоріям платників. Про це свідчать дані таблиці 7.

Таблиця 7

Структура збору податків із земель і лісів українських губерній

Власники	Тис. руб.	%
Селяни (надільні землі)	67 416,7	51,2
Приватні власники	48 567,5	36,9
Державна власність	11 468,7	8,7
Інші категорії	1828,7	1,4
Удільна власність	1516,6	1,1
Міська власність	874,3	0,7
Загалом	131 672,5	100

У таблиці 7 вміщено дані про оподаткування земствами земель і лісів 40 губерній європейської частини Російської імперії, що належали різним власникам. Площі надільних земель селян, зокрема в Україні, були трохи меншими за приватновласницькі. Проте понад половину земельного податкового збору – 51,2 % – стягували земства саме з них, а приватні власники сплачували тільки 36,9 %.

Зауважимо, що середнє оподаткування десятини землі у Російській імперії в 1913 р. становило 50,8 коп. Нижче цієї норми обкладалися удільні (34,4 коп.) й державні (20,5 коп.) землі. З оподаткованих земель перше місце за обкладанням посідали міські землі – 65 коп., потім надільні землі селян – 62,7 коп., далі інших власників – 60,3 коп., зрештою приватних власників – 56 коп. Приватновласницькі землі в усіх регіонах імперії, окрім Лівобережної України, обкладалися нижче селянських надільних. Отже, податковий земський тягар розподілявся нерівномірно не тільки між різними категоріями платників у промисловості й торгівлі та сільському господарстві, а й серед самих землевласників – поміщиків, селян – на надільних і державних землях тощо.

У системі податкових і митних заходів уряду з 1880-х рр. важливу роль почали відігравати транспортні, особливо залізничні, тарифи. Головною причиною цього

стали суперечності між заходами держави в митній політиці і тарифною практикою приватних залізниць, підпорядкованою власним інтересам. У Російській імперії експорт перевищував імпорт не тільки за цінністю, а й передусім за вагою і масою сільськогосподарських і промислових товарів, які перевозили. Варто відмітити, що на світовий ринок щорічно відправляли сотні мільйонів пудів зернових і цукру, а також продукція металургійної та гірничозаводської промисловості – рейки, залізна й марганцева руди, кам'яне вугілля тощо. Навпаки, імпорт складався із товарів набагато менш габаритних. Унаслідок цього провізна і пропускна здатність залізниць у напрямках, зворотних від морських портів і сухопутних прикордонних станцій до внутрішніх виробничих та споживчих районів, була такою, що до 75 % товарних вагонів рухалося порожняком [631, с. 3–4].

Залізниці вживали заходів щодо залучення вантажів саме у зворотних напрямках, оскільки це потребувало малих додаткових втрат – від 1/1000 до 1/2000 коп. з пудо-версти. Певну роль тут відігравала і конкуренція залізниць на магістралях від портів і прикордонних пунктів до внутрішніх ринків. Щоб не втратити можливість перевезення вантажів залізниці нерідко йшли на крайнє зниження тарифів. Завдяки цьому ввезення іноземних товарів отримало істотну підтримку з боку залізниць. Ці товари мали нижчі тарифні ставки порівняно з внутрішніми залізничними сполученнями. Проте перехід держави до протекціоністської політики, тобто енергійного і послідовного сприяння вітчизняній промисловості в її конкуренції з іноземною, зажадав негайного впливу на транспортні тарифи. «Останні мають бути приведені, – як зазначає дослідник цієї проблеми К. Загородський, – відповідно до завдань митної політики. Причому зусилля спочатку мали спрямовуватися лише на ввізні залізничні тарифи з метою утримання їх ставок на такому рівні, щоб вони захищали внутрішні ринки від конкуренції іноземних продуктів. Згодом до цього приєдналися і позитивні завдання, коли залізничні тарифи мали поступово перетворюватися для держави із простого засобу охорони вітчизняної торгівлі й промисловості на одне з найважливіших і могутніх знарядь у боротьбі з зарубіжними конкурентами не тільки на внутрішніх вітчизняних ринках, а й на зовнішніх, іноземних [631, с. 4–5].

Для вирішення цих та деяких інших аспектів цієї проблеми наприкінці 1880-х рр. було проведено тарифну реформу, яка «відіграла помітну роль в економічному розвитку країни в наступні десятиліття, перетворивши тарифи залізниць на ефективне знаряддя політики індустріалізації». Загалом же в російській радянській історіографії «суть реформи 8 березня 1889 р. було визначено як перехід до державного регулювання тарифів на залізничному транспорті». Важливим її мотивом стало й те, що вона зумовлювалася фіскальними інтересами державної скарбниці.

У 1890 р. Міністерство фінансів висловилося за узгодження митних і залізничних тарифів. А в доповіді І. Вишнеградського Олександрю III наголошувалося на підпорядкуванні тарифної діяльності залізниць державним інтересам. Захисному тарифу мала відповідати низка залізничних тарифів, і Міністерство фінансів розцінювало такий проект у 1893 р. як «основу твердо продуманої і послідовно здійснюваної національної торгово-промислової політики».

Не всі наслідки тарифної реформи на залізничному транспорті, як з'ясувалося пізніше, були вдалими. Із міркувань суб'єктивного характеру 18 листопада 1888 р. указом імператора Олександра III тарифну справу було передано з Міністерства шляхів сполучення до Міністерства фінансів. Контроль за тарифами на залізницях очолив С. Вітте [303, с. 205–208]. Значно пізніше він визнавав це рішення помилковим. У своїй промові 7 квітня 1910 р. в актовому залі Міністерства шляхів сполучення С. Вітте наголошував на шкоді, заподіяній тарифній справі через відсторонення від неї Міністерства шляхів сполучення. Цікаво, що його слухачі, обізнані з акцією 22-річної давності, відверто виражали своє здивування мімікою обличчя. Позбавлений провідних державних посад, С. Вітте негативно оцінював огульне підвищення тарифів на залізницях. Великим злом він уважав «ухвалення законодавчими установами законопроекту про попудний збір на залізниці, що було по суті тим самим підвищенням тарифів».

Такого ж погляду дотримувалися й представники великого промислового і торгового капіталу. 21 лютого 1908 р. депутація Ради з'їздів промисловості й торгівлі зустрічалася з І. Шиповим у зв'язку з призначенням його на посаду міністра

торгівлі й промисловості. Увагу було звернено на те, що поточна тарифна політика, коли підвищення тарифів диктується потребами державної скарбниці у фінансових засобах, «перетворює залізничні тарифи на систему непрямих податків». І. Шипов ухилився від прямої відповіді на поставлене запитання, проте заявив, що є «переконаним протекціоністом» [431, с. 294–295]. Утім, подібні висловлювання були характерними для всіх вищих урядовців Російської імперії. У листопаді 1911 р. згаданий Г. Крестовніков наголошував на тому, що уряд розглядає промисловість і торгівлю як насос для викачування з населення фінансових засобів». Це здійснюється не тільки за рахунок промислового податку, земського обкладання та попудного збору, а й «огульним підвищенням тарифів на залізницях» [216, с. 60–61, 82]. На високий рівень залізничних тарифів впливало чимало чинників: необхідність стимулювання експорту продукції сільського господарства і гірничозаводської промисловості, перевезення товарів на внутрішньому ринку на далекі відстані, конкуренція з морськими і річковими фрахтами та міркування комерційного характеру.

Успішне вивезення товарів на світовий ринок багато у чому залежало від тарифної політики на залізницях і водному транспорті. У розв'язанні цих питань наприкінці XIX ст. лідирувала Німеччина, чий уряд всіляко здешевлював перевезення експортованої продукції промисловості й сільського господарства як по сухопутних, так і морських шляхах. Так званий левантійський тариф, запроваджений у 1890 р., став результатом угоди між німецькими залізницями і Гамбурзьким мореплавством, що здійснювало рейси в порти Балканського півострова, Малої Азії і, зокрема, в Одесу. Водночас німецький уряд встановив експортні пільгові тарифи на залізничних магістралях до морських портів. Аналогічних пільг очікували й виробники та експортери Російської імперії. Як правило, землевласники та хліботорговці скаржилися на занадто високі залізничні тарифи на хліб та інші сільськогосподарські продукти, що вивозилися на світовий ринок. Їхні клопотання до уряду зводилися до того, щоб тариф зменшувався пропорційно, тобто залежно від відстані: за 1000 верст провозу по 1/100 коп. з пуда, за 500 – по 1/50, за 600 – по 1/60, за 700 – по 1/70, за 900 – по 1/90 коп. з пуда [1043,

с. 77].

Занадто високі залізничні й річкові тарифи становили значну частину хлібної ціни, знижуючи тим самим конкурентоспроможність товару на світовому ринку. Для прикладу, м. Олександрівськ Катеринославської губернії з річковим портом було розташоване на відстані 18 верст від дніпровських порогів. Порт був надзвичайно перевантажений, оскільки сюди залізницею надходили хлібні вантажі у великих обсягах з Катеринославської, Харківської та інших українських губерній. Далі хліб перевантажувався і «вирушав у закордонні порти». У 1899 р. вантажообіг Олександрівської гавані досягнув 4,5 млн пудів [200, стб. 653]. Для експортної торгівлі вагоме значення мав рівень тарифів на залізницях та водному транспорті. Проте товарні перевезення на Нижньому Дніпрі були монополізовані пароплавними компаніями під егідою групи банків. Унаслідок цього тарифи були завищеними, що призвело до гальмування вантажообігу дніпровським водним шляхом і зниження конкурентоспроможності українських виробників хліба на європейських ринках.

На початку 1880-х рр. вплив уряду на діяльність залізничного господарства стає визначальним. Після реформи 1889 р. виникла, по суті, державна монополія на залізничні тарифи, чим прагнули скористатися підприємці. Донецькі вуглепромисловці, поряд із пропозиціями про зниження тарифів на перевезення палива клопоталися про підвищення ставок на імпордне кам'яне вугілля з Балтики [280, с. XXX]. Уряд йшов назустріч цим побажанням. Донецьке мінеральне паливо вже перевозили до Москви за тарифом не 1/60 коп. з пудо-версти, а 1/100 коп. Із 1 серпня 1895 р. було знижено залізничні тарифи на перевезення вугілля з Донецького басейну на відстань понад 500 верст, що дало змогу місцевим гірничопромисловцям до певної міри конкурувати з іноземним мінеральним паливом у прибалтійському й московському регіонах. Зокрема, пільговий тариф для Морського міністерства на кам'яне вугілля становив 1/150 коп. з пудо-версти.

Однак промисловці й далі висловлювали своє незадоволення вибіркоким підходом уряду до тарифного регулювання на залізничній мережі. Міністерство шляхів сполучення безперервно піддавалося гострій критиці з боку часопису гірничопромисловців через відсутність радикальної реформи в залізничному

господарстві. На переконання видання, головне залізничне відомство проводить заходи тільки паліативного характеру і на цьому заспокоюється, забуваючи про корінні реформи, які «у вигляді чисельних проектів здійснюють свій звичайний паперовий рух по канцеляріях і всіляких нарадах» [354, с. 34].

Безперечно, залізничні тарифи стали потужним важелем економічної політики уряду, що досить болісно зачіпало інтереси всіх галузей господарства, у тому числі й землеробства. Новий міністр фінансів В. Коковцов уважав, що розпоряджатися цим важелем має право тільки його відомство. Поза сумнівом, що і міністерства фінансів, і шляхів сполучення розглядали залізничні тарифи переважно з погляду фіскального інтересу. Більш конструктивною у цьому питанні була позиція Міністерства торгівлі й промисловості, котра повною мірою відображала потреби розвитку продуктивних сил і, зокрема, промисловості. Саме на переконання промисловців, підвищення залізничних тарифів із фіскальною метою руйнувало їх основний принцип, який мав відображати тільки «плату за послугу».

Важливим аспектом залізничної тарифної політики стало питання про її узгодження з розміром мит. Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі виходила з того, що думка про незалежність однієї від іншої неправильна і посилялася на практику Німеччини, яка «зміцнювала свій захисний митний тариф відповідною системою залізничних тарифів». Проте Міністерство фінансів дотримувалося протилежної думки, і тільки напередодні Першої світової війни, «визнало необхідність узгодження системи залізничного і митного тарифів» [456, с. 365].

Намагання промисловців вплинути на тарифну політику уряду за великим рахунком не мали успіху. З 1909 р. розпочалося нове зростання тарифних ставок. Незважаючи на збільшення обсягів перевезень на залізничній мережі, чистий дохід останньої в основному визначався підвищенням тарифів. У абсолютних цифрах, за даними Міністерства фінансів, прибуток залізниць з 1908 р. по 1913 р. зріс із 161 млн до 473 млн руб., або на 194 %. З цього приводу сторінки часописів підприємницьких організацій рясніли наріканнями «на урядовий тарифний гніт». Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі знову звинувачувала уряд у

тому, що залізничні тарифи із знаряддя торгово-промислової дедалі більше перетворюються «на знаряддя фіскальної політики». До всього, підприємці вважали, що завищені тарифи на залізницях стали «невдалою формою стягування податків».

Отже, податкова політика держави й органів місцевого самоврядування чітко відображала обмежений характер оподаткування заможних верств населення, а також наявність певного антагонізму між промисловим і аграрним капіталом. Унаслідок невисокого обкладання поміщиків, великої промислової й торговельної буржуазії податковий тягар перекладався на широкі верстви населення у вигляді акцизів. Звідси бідність і надзвичайно мала купівельна спроможність, що стримувало розвиток капіталізму і в промисловості, і у сільському господарстві. Рівномірності в обкладанні не було не тільки між різними категоріями платників податків, але й між окремими регіонами Російської імперії. Податковий тягар земств був найбільш інтенсивним для власників міської землі, надільної селянської та платників податків усіх категорій в українських губерніях. Недосконалою була й тарифна система на залізницях та водному транспорті, яка мала фіскальний характер і потребувала подальшого реформування в інтересах розвитку продуктивних сил країни. Загалом реформи у соціально-економічній сфері мали більше косметичний характер і не зачіпали основ монархічного устрою Російської імперії.

Отже, одним із вагомих чинників впливу на економічну політику уряду Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. були світові (насамперед європейські та північноамериканські) тенденції розвитку торгівлі, пов'язані із формуванням міжконтинентального ринку. Водночас дослідження темпів промислового розвитку тогочасних провідних країн засвідчило поступове нарощування їх переваги у зовнішній комерційній діяльності. Наслідком поглиблення міжнародного поділу праці між державами промислового та аграрного капіталізму було створення інтегрованої системи світового господарства у вказаний період. Її вплив на економіку проявився насамперед у прискореному переході аграріїв від натурального господарства до прибуткової ринкової економіки та інтенсивного пошуку шляхів для створення і впровадження новітнього промислово-

технічного устаткування. Російська імперія, займаючи у цьому процесі далеко не лідерські позиції, була змушена приділяти все більшу увагу проблемі зростання залежності від імпортованих товарів. Втім, розуміння специфіки консервативного шляху економічного розвитку більшості регіонів (в тому числі й Наддніпрянської України) разом із активним протегуванням курсу на посилення протекціонізму з боку буржуазних та поміщицьких кіл, зумовило формування «штучної» (контрольованої державою) і незбалансованої стратегії захисту національного ринку. Її основним проявом стала фіскальна податкова політика, важлива для ліквідації дефіциту бюджету та наповнення казни, однак дискримінаційна щодо пересічних виробників сільськогосподарської продукції. Інакше кажучи, низькі податки для великих землевласників-поміщиків, промислової й торговельної буржуазії дисонували із тягарем, який покладався на широкі верстви населення у вигляді різних акцизів.

РОЗДІЛ 3

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЯК ОСНОВА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

3.1. Пристосування сільського господарства України до потреб світового продовольчого ринку

Міжнародний торговий обмін, як було вказано вище, певною мірою зв'язав економіки окремих країн в єдине світове господарство, частиною якого стала й Російська імперія.

Кон'юнктура світового ринку прискорювала розвиток національних господарств, але вимагала від них своєрідного пристосування. Зокрема, Німеччині довелося в останній чверті ХІХ ст. для збереження і розвитку інтенсивного сільського господарства, що могло занепасти під тиском світового ринку, впровадити високе мито на ввізний хліб. «Мито, – відзначав тогочасний український економіст-аграрник С. Остапенко, – являє собою штучний фундамент високих цін на національному ринку і дорого дістається німецькому народному господарству. Але без нього Німеччина не могла одержувати 130–140 пудів пшениці з гектара земельної площі, незважаючи на те, що тамтешній селянин опанував сучасну земельну техніку» [732, с. 8–9].

Істотно впливав світовий ринок і на економіку Російської імперії, зокрема на її сільське господарство. Це неодноразово визнавали вищі урядовці. Міністр торгівлі й промисловості С. Тімашев у своїй доповіді в Державній думі так характеризував причини зростання цін на внутрішньому ринку: «Підвищення цін, – казав він, – це явище не російське, а світове» [374, с. 7061]. Своєю чергою, голова Ради міністрів В. Коковцов, виступаючи в Державній думі 5 грудня 1912 р., звернув увагу присутніх на зрушення в економіці в пореформений період під впливом світового господарства. «Заміна натурального господарства грошовим майже на всіх ступенях нашого народного побуту, а у зв'язку з цим залежність народного господарства не

тільки від місцевих умов, а й від світової кон'юнктури владно вказують на необхідність підтримки продуктивності праці в конкуренції на світовому ринку. Тільки за цієї умови можливий справжній економічний розвиток» [197, стб. 270].

Надзвичайно бурхливий розвиток продуктивних сил у країнах Західної Європи та Південної Америки в XIX ст. стимулював зростання промислового населення, що потребувало відповідного збільшення продовольчих ресурсів. Розв'язання цієї проблеми вбачали у загальному зростанні продуктивності сільського господарства і надзвичайно велике значення надавалося розширенню посівних площ.

У другій половині XIX – на початку XX ст. посівні площі, що відводилися під зернові культури, безперервно збільшувалися. Найбільш пріоритетною стала пшениця – головний хлібний продукт міжнародного торгового обміну. За даними Міжнародного сільськогосподарського інституту в Римі, використаними А. Шульцем, посівні площі під пшеницею в Європі збільшилися з 38 835 тис. га в 1899 р. до 42 730 тис. га в 1909 р., або на 11,08 % [807, с. 13]. Незначний, порівняно з іншими регіонами світу, приріст посівних площ під пшеницю на Європейському континенті пояснюється інтенсивним розорюванням земель, придатних для цієї культури, ще в попередні століття.

Інша справа – зростання світових посівних площ під пшеницею. До 1910 р. вони досягли 87 267 тис. га. Без урахування Європи вони збільшилися, за нашими підрахунками, на 591,64 %. Це сталося внаслідок розорювання величезних степових просторів США, Канади, Аргентини, Австралії та деяких інших заокеанських країн.

Найбільші земельні площі, що відводилися під пшеницю, були в Російській імперії, США та Індії. У Росії в 1890 р. вони становили 20 138 тис. га, а у 1909 р. збільшилися до 26 483 тис. га, або на 31,51 %. У США вони збільшилися за ці роки відповідно з 18 047 до 18 908 тис. га (на 4,7 %). В Індії у 1902 р. посівна площа під головною хлібною експортною культурою досягла 10 513 тис. га, а в Австралії – 2231 тис. га. Проте експортні можливості Індії через надмірну чисельність населення були обмеженими. Навпаки, експортний пшеничний потенціал таких не надто переселених країн, як Аргентина, Канада й Австралія, безперервно зростав. У

Канаді посівні площі під пшеницю зросли – з 1490 до 3136 тис. га (на 110,47 %), у Аргентині – з 3200 до 5895 (84,22 %).

Посівна площа, котра відводилася під пшеницю в Німеччині, становила лише 2016 тис. дес., а у 1912 р. навіть зменшилася до 1925 тис. дес. Унаслідок цього країна потребувала ввезення у великих обсягах пшеничного зерна. На початку ХХ ст. Німеччина імпортувала у середньому близько 35 % річного споживання пшениці, яку завозили переважно з Російської імперії: з українських губерній, територій Північного Кавказу й Облaсті Війська Донського [834, с. 121].

У досліджуваний нами період у ряді країн світу дедалі більше земельних площ відводилося під ячмінь, що став важливим продуктом для відгодівлі великої рогатої худоби та свиней і попит на нього зростав. Світова посівна площа під ячменем у 1899 р. становила 19 602 тис. га, а у 1909 р. збільшилася до 23 851 тис. га, або на 21,67 %. У Європі під ячмінь у 1899 р. було відведено 16 377 тис. га, а у 1909 р. – 18 525 тис. га, або на 13,12 % більше [807, с. 14]. Ячмінь вирощували у значних обсягах у Російській імперії, Північній Америці, Іспанії, Німеччині, Угорщині й Австрії. Головними експортерами цієї хлібної культури стали її виробники в Росії (головним чином, українських губерній) та Північної Америки – Канада й США. Саме ці країни мали надлишки ячменю для вивезення його на світовий ринок. Виробництво ячменю в Канаді у 1912 р. становило 1 млн т, а у США – 5 млн т. У Російській імперії (в 60 губерніях європейської Росії і Привіслянського краю) у 1890 р. зібрано 29 455 тис. чвертей ячменю (1 чверть ячменю = 8 пудів або 131,04 кг), що становило 3,86 млн т [713, с. 136].

Своєрідним було пристосування сільського господарства України до потреб світового ринку. У місцевому землеробстві з давніх часів переважало зернове господарство, що відповідало природно-кліматичним умовам та історичним традиціям народу. Зростаючий експорт хлібних культур протягом ХІХ ст. тільки посилив цю традицію. Це призвело до прискореного розорювання в давніх землеробських центрах України, розташованих у лісостеповій зоні, сіножатей, вигонів для випасу худоби і навіть вирубування лісів під посіви хлібів.

Інтенсивне залізничне будівництво, що велося в пореформений період, сприяло зростанню чисельності населення та розорюванню цілини в південному степовому краї України й Росії. «Будівництво залізниць, – відзначав дослідник цієї проблеми О. Радциг, – супроводжувалося посиленням засіванням хлібів і скороченням скотарства» [747, с. 160]. Залізниці створили нові умови й можливості для вивезення продукції землеробства як до портів Чорного, Азовського й Балтійського морів, так і через західні прикордонні застави. Звідти український хліб вирушав на ринки країн Західної Європи та почасти Близького Сходу. Посівні площі в Україні нерівномірно розширювалися. Проте загалом, незважаючи на коливання цін на зернові в Європі, вони збільшувалися в міру розширення залізничної мережі та зростання чисельності населення.

Експортні мотиви сільських господарств стимулювали розширення земельних площ під злакові хлібні культури у всіх регіонах України. У губерніях Лівобережної України у середині 1860-х рр. для них було відведено 4466 тис. дес., а у 1872–1873 рр. – 5310 тис. дес. Стосовно південного степового краю, то безоглядне розорювання тут цілинних земель в останній чверті XIX ст. призвело до збільшення хлібних посівів майже втричі. У тогочасній пресі з'явилося навіть своєрідне гасло щодо необхідності «ковилові степи замінити культурними злаками» [254, с. 10723–10725]. Про інтенсивність і масштаби розорювання земель у дев'яти українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. можна судити з таблиці 8.

Таблиця 8

Розораність землі в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. (%загальної площі) [602, с. 122]

Губернія	Роки		Приріст розорювання
	1887.	1912	
Київська	59	65	6
Подільська	64	79	13
Волинська	39	49	10
Полтавська	56	63	7
Харківська	50	61	11
Чернігівська	42	54	12
Катеринославська	43	63	20
Таврійська	44	61	17
Херсонська	52	68	16

Таблиця 8 демонструє приріс оранки за 25 років, з 1887 р. до 1913 р. за цим показником попереду були південні степові губернії України. За ними йшли Поділля, Харківщина та Чернігівщина.

Дані динаміки зростання посівної площі під продовольчо-кормові хліби (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, гречка, просо, горох, чечевиця та боби) в шести українських губерніях Лівобережжя та Півдня України наведено в таблиці 9.

Таблиця 9

Приріст посівних площ на Лівобережжі та Півдні України (1889–1903 рр.)

[602, с. 122]

Губернія	Посівні площі (в тис. дес.) середні за період			Приріст за 1894–1903 рр.	
	1889–1893	1894–1898	1899–1903	тис. дес.	%
Катеринославська	2041	2323	2663	622	30,5
Таврійська	1745	2194	2533	788	45,2
Херсонська	3173	3527	3804	631	19,9
Полтавська	1877	1748	1934	57	3
Харківська	1814	1713	1884	70	3,9
Чернігівська	1357	1364	1431	74	5,5
Всього	12 007	12 869	14 249	2242	18,7

З таблиці 9 видно, що найбільші темпи збільшення посівної площі наприкінці XIX ст. демонстрували південні губернії України (31 % приросту). Натомість відповідні показники Лівобережжя становили 9 %. На початку XX ст. процес зростання посівної площі істотно уповільнився. Так, з 1904 до 1914 рр. відповідний приріст становив 4,4 % (+852 560 дес.). На Півдні ці показники були трохи вищими: 11,3 % (+354 564 дес.) та 6,1 % (213 775 дес.) для Катеринославської та Херсонської губерній відповідно. Водночас це становило 66,7 % загального приросту. Натомість у Таврійській та Чернігівській губ. посівні площі під продовольчо-кормові культури за цей самий період скоротилися на 1,2 % та 7,7 % відповідно [536, с. 3–4].

У останній чверті XIX ст. сільські господарі України й Росії відчули гостру конкуренцію на ринках Західної Європи з боку виробників зерна і борошномелів з Аргентини, США, Канади і навіть Австралії та Індії. Однак це ніяк не послабило їхні експортні прагнення. В умовах не надто чисельного міського і промислового населення в Російській імперії та надзвичайно низької купівельної спроможності

більшості споживачів продукції землеробства тільки посилений експорт міг запобігти закупуванню торгового обігу в хлібній торгівлі, а отже й падінню цін на внутрішньому ринку. Тим більше, що у середині 1890-х рр. світова сільськогосподарська криза дійшла свого завершення і ціни на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію на ринках Західної Європи почали підніматися. За 16 років, з 1894 до 1910 рр., ціни на пшеницю в Лондоні зросли зі 107 до 173 марок за 1 т (61,7 %), а на ячмінь – зі 137 до 151 марки (10,2 %) [807, с. 35]. Це істотно стимулювало експорт зернових культур з України та європейської Росії, особливо з причорноморських губерній. За підрахунками О. Челінцева, хлібний надлишок у цих регіонах, що вивозили на світовий ринок, у 1880–1884 рр. збільшився з 262,4 млн пуд. до 585,1 млн пуд. у 1907–1910 рр. [1033, с. 49].

Варто також зазначити, що хлібні ціни на світовому ринку визначалися низкою чинників – співвідношенням пропозиції і попиту, наявністю розвиненої промислової інфраструктури сільського господарства, особливо елеваторів, зерносклади і транспортних засобів, рівнем організації експортної торгівлі не тільки на своїй території, а й у країнах, в які відправлялися продовольчі вантажі. У промові в Державній раді товариш міністра торгівлі й промисловості В. Тимірязєв відзначив негативні наслідки хлібної кампанії 1910 р., коли довелося продати зайвих 86 млн пудів зерна для того, щоб виручити таку саму суму, що і в попередньому році – 846 млн руб. «Відомо, що ціни залежать від світової кон'юнктури, але не можна не визнати, – говорив В. Тимірязєв, – що наш голос у визначенні цін на міжнародному ринку надзвичайно слабкий. Відбувається це через те, що наша хлібна торгівля все ще цілковито позбавлена організації» [442, с. 349]. Про це свідчать і аналітичні розвідки дослідників цієї проблеми. Зокрема, чиновник головного землеробського відомства Російської імперії А. Шульц звертав увагу на занадто малу залежність цін на пшеницю на світовому ринку від вітчизняних виробників і експортерів. «Беручи до уваги те, – писав він, – що ми виробляємо всього 20 % світового врожаю, а експортуємо його частку розміром не більше 20–25 %, треба дійти висновку, що наш вплив на визначення цін на пшеницю виражається не більше як 8–12 % світового виробництва. Хоча й ці 8–12 %

порівняно з часткою впливу інших держав значні, але не настільки, щоб за відсутності нашої пшениці на лондонському чи берлінському ринках могла статися цінова криза» [807, с. 60]. Те саме стосується нашого впливу на ціни вівса, вивіз якого становить 1–3 % світового врожаю. І тільки вплив виробників України й Росії на ціни на ячмінь на світовому ринку був найбільш визначальним. Вивезення цього продукту сягало близько 12 % світового врожаю. Ячмінь вивозили в значних обсягах тільки з декількох країн світу. Його нестача на німецькому та деяких інших ринках помітно впливала на рівень цін.

Наведені аргументи і факти проливають світло на низку інших причин пристосування вітчизняних господарств і експортерів до потреб світового ринку. Останнє підтверджується в усіх регіонах України, в яких зростають посіви пшениці та ячменю. Навіть у Волинській губернії, розташованій переважно в північній природно-кліматичній зоні України, посівні площі в 1905 р. під пшеницю на приватновласницьких землях перевищили 148 тис. дес. [22, арк. 10]. Найбільше озиму пшеницю культивували у повітах, де потужною була німецька та чеська колонізація – Володимир-Волинському, Кременецькому, Новоград-Волинському і Дубенському [33, арк. 82]. Ці райони відзначалися високою якістю ґрунтів і м'якшим кліматом.

На Поділлі надзвичайно інтенсивно розорювали сіножаті, вигони та інші випаси для худоби, що сприяло розширенню посівів зернових культур, котрі користувалися попитом на світовому ринку. У господарствах Подільської губернії, що платили державі продовольчий збір, в обробітку перебувало 1 265 680 дес. земельної площі. У 1907 р. з них під озимими зерновими культурами було зайнято 428 581 дес., а під ярими – 542 739 дес. У інших сільських господарів під озимими було 327 160 дес., під ярими – 381 240 дес. [22, арк. 85-зв.–86]. Скрізь у цій губернії переважали пшеничні посіви. У структурі головних сільськогосподарських культур губернії середня земельна площа в 1901–1910 рр. озимої пшениці становила 453 361 дес. (24,1 %), ярої пшениці – 94 769 дес. (5,04 %), ячменю – 215 274 дес. (11,4 %) і кукурудзи – 162 414 дес. (8,6 %). Отже, питома вага найбільш експортних зернових злаків у структурі головних сільськогосподарських культур, навіть без

урахування жита та вівса, перевищувала 49 %. Ще 128 494 дес. (6,8 %) відводилося під посіви буряків – сировини для виробництва цукру, що у великих обсягах вивозили на світовий ринок. Решту земельних площ займали овес, картопля, горох, гречка, просо, чечевиця, боби, що споживало (за винятком вівса й гороху) місцеве населення.

Для розширення посівів під пшеницю, ячмінь, кукурудзу та деякі технічні культури вирубували навіть ліси. У 1865 р. на Поділлі було 718 805 дес. лісу, у 1887 р. – 527 584 дес., а в 1891 р. залишилося тільки 418 809 дес. [565, с. 254–255]. Прагнення сільських господарів до реалізації головного експортного хлібного продукту на світовому ринку виражено в таких цифрах: на Правобережній Україні на початку ХХ ст. його обсяг досягав у середньому в приватновласницьких господарствах 85,8 %, а у селянських – 77,4 % [695, с. 303]. Загалом хлібні посіви в губерніях Правобережної України із середини 1860-х рр. до 1894 р. збільшилися на 20 %.

У великих обсягах вирощували в Україні в досліджуваній період і ячмінь. Площа під цю культуру в середньому у 1909–1913 рр. становила 4 397 962 дес., що складало 22,3 % всієї посівної площі під продовольчо-кормові хліба. Його культивували як на поміщицьких, так і на селянських землях. У Єлизаветинському повіті Херсонської губернії, наприклад, під ячменем було зайнято 30 % усієї посівної площі у землевласників, а на селянських землях засівали ще більше – 44 % [340, с. 85]. Зростання посівних площ ячменю стало наслідком величезного попиту на нього за кордоном за підвищеними цінами.

Російська преса звертала увагу громадськості на те, що розширення земельних площ під посіви ячменю і на селянських землях було спричинено економічною політикою Німеччини насамперед її зростаючими споживчими потребами у цих культурах [445, с. 303].

У багатьох місцевостях України, а особливо в південному степовому краї, земельні площі, що відводилися під жито, зменшувалися, а під ячменем вони зростали за рахунок жита. У Херсонському повіті Херсонської губернії, наприклад, площа посівів під житом залишилася 8,3 %, а ячмінь з 21,2 % від усього посіву в

1890-х рр. зайняв 32,3 % у 1911 р. Посіви ярої та озимої пшениці в 1911 р. досягли 53,6 % [518]. Отже, структура посівних площ у повіті підпорядковувалася експорту.

Потреба європейських споживачів у пшениці та фуражному ячменю повсюдно внесла досить різкі зміни у структуру посівних площ. За обчисленнями статистиків головного землеробського відомства імперії, середньорічна посівна площа під усіма зерновими, а також картоплею, льоном і коноплями за 1909–1913 рр. становила на теренах дев'яти українських губерній у середньому 20 604 747 дес. [271, с. 209–251, 291–293, 310–356, 374, 389]. Площа під чотирма головними зерновими культурами – пшениця, жито, ячмінь і овес – за ці роки становила 17 857 510 дес., або 84,24 % загальної посівної площі. Проте для нас особливо важливі дані щодо посівних площ найбільш експортного збіжжя – пшениці та ячменю. За нашими підрахунками, на основі даних головного землеробського відомства, посівна площа під пшеницею і ячменем за ці роки становила в Україні 12 017 359 дес., або 67,3 % посівів чотирьох головних зернових культур. По окремих губерніях посівна площа під пшеницею і ячменем у ці роки наведена у таблиці 10.

Таблиця 10

Середня посівна площа під пшеницею та ячменем в українських губерніях у 1909–1913 рр. (дес.) [271, с. 209–251, 291–293, 310–356, 374, 389]

Губернія	Пшениця	Ячмінь
Подільська	545 079	237 292
Київська	357 617	177 382
Волинська	261 867	169 775
Херсонська	1 856 320	1 109 407
Таврійська	1 340 642	811 136
Катеринославська	1 762 264	1 020 858
Харківська	779 645	521 245
Чернігівська	16 738	47 743
Полтавська	699 226	303 123
Загалом	7 619 398	4 397 961

Статистичні дані, наведені в таблиці 10, свідчать про величезну перевагу пшениці та ячменю у структурі посівних площ в усіх українських губерніях, за винятком Чернігівщини, що стало наслідком підпорядкування вимогам світового ринку.

Варто також відзначити, що на теренах Правобережної України переважали посівні площі під озимою пшеницею, а в Катеринославській, Харківській, Херсонській і Полтавській губерніях – ярої. У Таврійській губернії майже рівномірно культивували як озиму, так і яру пшениці. На Чернігівщині площі, що відводилися під пшеницю, унаслідок природно-кліматичних умов були незначними. Цей регіон – один із чорноземних у Російській імперії, в якому спостерігався постійний дефіцит хліба власного виробництва. Це пояснювалося низькою врожайністю піщаних ґрунтів у північних повітах губернії та виснаженістю землі в інших повітах внаслідок великих посівів коноплі й тютюну. Але у цій губернії культивувалася інша зернова культура, що також користувалася попитом на світовому ринку – овес. Його у значних обсягах вивозили з цієї губернії на європейський ринок через порти Балтійського моря. Протягом 1909–1913 рр. тут відводилося під овес у середньому 252 808 дес., або 17,7 % загальної площі посівів [271, с. 374]. Головним продовольчим зерном на Чернігівщині було озиме жито, під посіви якого відводилося у зазначені роки у середньому 652 976 дес., або 45,5 % усієї посівної площі. Окрім того, 637 тис. дес. відводилося під яре жито. Сільські господарі Чернігівщини культивували й іншу експортну культуру – коноплі. Площа їх посівів становила 45 404 дес., або 3,2 %.

У XIX ст. у харчовому раціоні населення зросла роль цукру, який у країнах Європи й США виробляли з буряків. Попит на цукор зростав із кожним десятиліттям, і це стимулювало сільських господарів України та частково Росії до розширення бурякових посівів. У 1910–1911 рр. у Російській імперії буряком було засіяно понад 613 тис. дес., а у 1912–1913 рр. – близько 699 тис. дес. [391, с. 10343].

Найбільші бурякові плантації були в Україні. Їх площа в українських губерніях у 1911–1913 рр. становила 560 тис. дес., а у 1914–1915 рр. досягла 600 тис. дес. [684, с. 6]. Україна стала, слідом за Німеччиною, другим у світі центром виробництва цукрового буряку. Його вивозили у величезних обсягах в усі регіони Російської імперії, країни Західної Європи, Близького та Середнього Сходу. Отже, розширення бурякових, як і хлібних, посівів стало наслідком потреб світового продовольчого ринку.

Формування структури посівних площ під впливом світової кон'юнктури мало негативні наслідки для господарства України і всієї Російської імперії. У цьому контексті чиновник головного землеробського відомства Російської імперії А. Шульц писав на початку ХХ ст.: «Здавна, ще в Адама Сміта і трохи пізніше у Тюнена знаходимо вказівку про те, що країна, яка виробляє зерно для міжнародного ринку, виснажує свої ґрунти, і не нам заперечувати цю істину» [807, с. 100]. Іншим наслідком було те, що «у степу, де раніше випасали величезні гурти великої рогатої худоби й овечі отари, – писав член Державної ради В. Денисов, – з кожним роком розширювалися оранки під хлібні культури. По цих землях можна було їхати десятки верст цілиною, що використовувалася виключно для випасу гуртів і отар. ...Тепер південне сільське господарство зосередилося у своєму розвитку на зерновій культурі на шкоду скотарству» [616, с. 43, 60]. У матеріалах Імператорського вільного економічного товариства також наголошувалося, що раніше в південних степах України випасали величезне поголів'я великої рогатої худоби, коней і овець. У одного тільки колоніста Фальц-Фейна налічувалося понад 300 тис. овець і близько 200 тис. коней, биків та корів. На однобічний вплив світового продовольчого ринку на сільське господарство Російської імперії звертали увагу й на засіданнях секцій Російської експортної палати: «З того часу, як на користь зернової культури почали скорочуватися і зникати роздольні степові простори головних наших скотарських регіонів – Південно-Західного, Південного й Заволзького Південно-Західного, – почало скорочуватися відповідно і скотарство цих районів» [263, с. 98].

Унаслідок цієї тенденції надзвичайно важлива галузь сільського господарства – скотарство – не мала належного розвитку. Поголів'я великої рогатої худоби в Російській імперії у пореформений період зростало в абсолютних цифрах надзвичайно повільно і зі значними коливаннями (додаток Г.1). Так, приріст великої рогатої худоби за 50 років, з 1861 р. до 1911 р., становив усього 1,6 млн голів, або 10,5 %. З урахуванням величезного приросту населення у ці роки становище скотарства в імперії було набагато гіршим. Про це свідчать статистичні дані, наведені подільським часописом. На 100 осіб населення поголів'я великої рогатої

худоби зменшилося у 1908 р. порівняно з 1861 р. з 35,7 до 26,6 голів. Для порівняння: в Аргентині на 100 осіб населення припадало 449 голів рогатої худоби, в Австрії – 252, у Канаді – 132, США – 82, Данії – 85, Швеції – 50, Швейцарії – 43, Франції – 35, Німеччині – 33 голів. Чи не найголовніша причина незадовільного стану тваринництва в імперії корінилася у занепаді кормової бази внаслідок вивезення на світовий ринок у величезних обсягах зерна та продуктів його переробки.

Незважаючи на негативні тенденції у скотарстві розорювання степового простору продовжувалося і на початку ХХ ст. Наприклад, у Херсонському повіті в 1905 р. оранка становила 1180 тис. дес., або 67 % усієї площі, що перебувала у сільськогосподарському обороті, а в 1910 р. – 1236 (70,2 %), у 1911 р. – 73,3 % [518].

Розорювання степу завдало непоправного удару по вівчарству. На Херсонщині у 1880-х рр. налічувалося 2269 тис. овець, у тому числі 1413 тис. тонкорунних. Через 30 років їх чисельність зменшилася у цьому регіоні у 6,3 раза. Більше за все ця негативна тенденція відбилася на тонкорунних мериносових вівцях, чисельність яких зменшилася на Херсонщині в 10 разів, а грубошерстих – у 4 рази. Аналогічна тенденція спостерігалася і на Харківщині, де поголів'я овець за 1900–1910 рр. зменшилося майже вдвічі – з 1108 тис. до 592 тис. [516].

Справедливу оцінку стану тваринництва в Україні та всій Російській імперії було наведено на Харківському обласному з'їзді з перегляду торгового договору з Німеччиною. «Екстенсивне скотарство Росії з кожним роком занепадає внаслідок зростання населення й посиленого розорювання степової цілини та пасовищ, і цей процес призупинити неможливо, – констатувалося в матеріалах з'їзду. – А для інтенсивного скотарства Російська імперія, крім Царства Польського і Правобережної України, ще не доросла. Промислових центрів ще дуже мало, м'ясні ціни надто низькі, що не дає права застосовувати дорогий корм, на шляху експорту за кордон стоять митні перепони, або відсутність холодильного транспорту» [252, с. 59].

Не менш цікаву та змістовну оцінку причин занепаду тваринництва знаходимо й у середовищі тогочасних промислових кіл. Зокрема, суконні фабриканти у

доповідній записці уряду від 22 січня 1894 р. зазначали, що «падіння вівчарства обумовлене глибокими економічними причинами, з якими неспроможне боротися мито, а саме розорюванням земель і підвищенням цін на землю» [762, с. 122].

Таким чином, сільське господарство України пристосовувалося до потреб світового продовольчого ринку, розширюючи посівні площі продовольчих і фуражних зернових культур, особливо пшениці та ячменю. Це відбувалося як за рахунок цілинних земель, пасовищ, вигонів та лісів, так й інших зернових, головним чином, жита, та пояснювалося кон'юктурою світового ринку. У досліджуваній період на тлі стриманого попиту на жито з боку головних держав-споживачів, збільшувався попит на ячмінь, ціни на який піднімалися швидше, ніж на всі інші головні хліби. Втім, наслідки нарощування хлібного господарства були досить суперечливими, хоча сільські господарі й експортери вивозили за межі України продукцію землеробства у великих обсягах, отримуючи за це більші прибутки, ніж на внутрішньому ринку. Так, нарощування виробництва зернових призводило до одностороннього розвитку сільського господарства й мало негативні наслідки для тваринництва. Степи розорювалися під зернові культури, піднімалися орендні ціни на пасовища, а вартість шерсті знижувалася під впливом конкуренції з боку Австралії та Південної Америки. Це призводило до скорочення поголів'я худоби у 80-ті рр. XIX – на початку XX ст. При цьому Південь України, який у 70–80-х рр. XIX ст. був центром тонкорунного вівчарства Російської імперії, втратив це значення наприкінці вказаного століття на користь Північного Кавказу.

3.2. Велике землеволодіння як основа експорту аграрної продукції

Необхідність окремого вивчення питання щодо особливостей і умов розвитку великого землеволодіння в Україні наприкінці 60-х рр. XIX ст. – протягом першого десятиліття XX ст. визначається тим, що саме відповідні приватні сільські господарства, будучи головними виробниками товарної продукції, забезпечували хлібний експорт.

Процес розвитку великого землеволодіння в Україні в пореформений період був складним і суперечливим. Після селянської реформи 1861 р. поміщицькі господарства втратили дармову робочу силу – кріпаків – і були обтяжені великими боргами, які зростали щороку. За цих обставин правлячі кола Російської імперії, які формувалися переважно з великих землевласників, всіляко опікувалися їхніми інтересами, що проявилось в податковій політиці уряду, наданій поміщицьким господарствам різних пільг у кредитуванні, та низці інших фінансових заходів, обтяжливих для державної скарбниці.

Незважаючи на ці та інші урядові зусилля протягом усього пореформеного періоду виразно проявилася тенденція до занепаду дворянського землеволодіння. Вона стала наслідком того, що поміщики виявилися неспроможними перевести свої господарства на рейки капіталістичного розвитку в більш-менш оптимальні терміни відповідно до потреб економічного розвитку країни і світового продовольчого ринку. Негативний вплив на розвиток великого землеволодіння справила і світова сільськогосподарська криза, що тривала близько 20 років – від середини 1870-х рр. до середини 1890-х рр. Криза призвела до напливу дешевого збіжжя із заокеанських країн – США, Канади, Аргентини, Австралії, Нової Зеландії та ін. Безпосереднім наслідком цієї кризи для Російської імперії стало помітне зменшення прибутків сільських господарств в Україні та деяких інших регіонах від реалізації хліба й інших продуктів землеробства на ринках Західної Європи та Близького Сходу.

Проте тенденція до занепаду великого землеволодіння у різних регіонах України була неоднаковою. Нерідко поміщики навіть зміцнювали свої господарства, поставивши їх на шлях інтенсивного розвитку, особливо після закінчення світової сільськогосподарської кризи. Частина поміщиків пішла на впровадження сівозміни й застосування передової сільськогосподарської техніки і знарядь праці. Повсюдно спостерігався відхід від традиційної зернової трипільної системи. Це сприяло підвищенню врожайності, а отже й зростанню надлишків хлібних ресурсів для їх вивезення на зовнішні ринки.

Певних успіхів деякі поміщицькі господарства досягли у тваринництві, що проявилось у спеціалізації молочного і м'ясного скотарства та зростанні його

продуктивності. Останнє стимулювало експорт продуктів тваринництва на світовий ринок.

Однак успіхи розвитку великого землеволодіння, як і всього сільського господарства, не варто перебільшувати. Як мовилося вище, царський уряд, реалізуючи свою економічну політику, прагнув насамперед насаджувати промисловість, недооцінюючи роль і значення сільського господарства, незважаючи на те, що країна була переважно землеробською. Заходи на користь сільського господарства варто характеризувати як далеко недостатні. Іноземні капітали не спрямовувалися на задоволення потреб землеробства. Вони йшли у промисловість, що була захищена від іноземних товарів «митним муром». Унаслідок цього сільські господарі мали значні втрати під час закупівлі як кредитованих сільськогосподарських машин, так і знарядь праці, що призвело до загострення суперечностей між промисловим і аграрним капіталом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ще одним надто вразливим місцем в економіці сільського господарства, у тому числі й великого землеволодіння, була його неорганізованість у порівнянні з промисловим капіталом, який заснував потужні підприємницькі організації для захисту своїх інтересів – Раду з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (1877 р.), Раду з'їздів промисловості й торгівлі (1906 р.) та ін. Представники цих організацій стали надійними лобістами в урядових колах щодо всіх аспектів діяльності великих підприємств. Натомість станові та корпоративні організації дворянства (губернські та повітові предводительства, Рада об'єднаних дворянських товариств (1906 р.) та ін.) навпаки виявилися неспроможними цілковито задовольнити потреби великих землевласників на новому етапі розвитку продуктивних сил в умовах функціонування світового господарства. Час потребував створення організацій нового типу, здатних захистити життєві інтереси сільських господарів, як на внутрішньому, так і на світовому ринках. Висвітлення цих аспектів розвитку великого землеволодіння набуває вагомого значення в контексті теми нашого дисертаційного дослідження.

Виникнення і розвиток латифундистського землеволодіння в Україні стало наслідком її колонізації сусідніми державами – спочатку Річчю Посполитою, а пізніше, з кінця XVII ст., Росією. Цей процес тривав протягом усього XVIII ст. і за станом на XIX ст. чи не найбільші маєтки на Лівобережжі були у власності Рєпніних, Щербатових, Ламсдорфів (Полтавщина). Тут же розташовувалися володіння членів імператорської родини. У 1850-х рр. великій княгині Олені Павлівні належав Карлівський маєток із 15 тис. кріпаків [753, с. 14]. Власниками Терновського маєтку на Харківщині стали князі Щербатови. Маєток князів Мещерських площею близько 14 тис. дес. містився у Старобільському повіті Харківської губернії. Не менші земельні володіння у цьому повіті належали Канкріним. У Сумському повіті цієї губернії розкинулися земельні посілості Кенігів площею понад 44 тис. дес. Софіївською і Мезинівською економіями в Охтирському повіті володіли князі Голіцини [490; 508]. У другій половині XIX ст. великими земельними власниками стали деякі представники найбагатших українських купецьких родин. Зокрема, Харитоненки з Сумського повіту на Харківщині скуповували поміщицькі економії і мали на теренах України 46 842 дес. землі [867, с. 104].

І все ж у загальній картині приватновласницького землеволодіння в губерніях Лівобережної України, зважаючи на козацько-старшинські історичні традиції, переважали маєтки середніх і малих розмірів. Про це свідчать статистичні дані головного землеробського відомства Російської імперії. На одне приватновласницьке володіння напередодні Першої світової війни припадало у середньому в Чернігівській губернії 27,1 дес. орних і неорних земель сільськогосподарського призначення, у Полтавській – 30,4 дес. і у Харківській губернії – 97,2 дес. [271, с. 353–354, 372–373, 388–389].

На Чернігівщині кількість приватних володінь до 50 дес. кожне складала 62 076 з 452 047 дес. землі; від 50 до 100 дес. – 2076 з 145 892 дес. землі; від 100 до 200 дес. кожне – 1168 зі 162 947 дес. землі; від 200 до 500 дес. – 892 з 276 105 дес. землі і понад 500 дес. – 578 з 788 633 дес. землі.

У Полтавській губернії кількість приватних володінь розмірами до 50 дес. кожне становила 56 766 дес. з 407 591 дес. землі; від 50 до 100 дес. – 2510 з 176 833 дес. землі; від 100 до 200 дес. кожне – 1360 з 190 318 дес.; від 200 до 500 дес. – 948 з 194 005 дес. і понад 500 дес. – 588 з 823 009 дес. землі.

На Харківщині кількість приватних володінь площею до 50 дес. кожне становила 13 127 зі 135 666 дес. землі; від 50 до 100 дес. – 1090 з 79 662 дес. землі; від 100 до 200 – 863 зі 125 338 дес. землі; від 200 до 500 дес. – 796 з 251 279 дес. землі і понад 500 дес. – 675 з 1 016 404 дес. землі. В Харківській губернії загальна площа великого землеволодіння розмірами понад 500 дес. землі, як свідчать наведені цифри, була більшою порівняно з Полтавщиною і Чернігівщиною. Це стало наслідком інтенсивних пожалувань царизмом земель російським поміщикам та європейським емігрантам, що перебували на російській військовій та цивільній службі.

Таблиця 11

**Кількість (тис.) та площа (тис. дес.) приватних володінь (маєтків) на
Лівобережжі напередодні Першої світової війни**

Губернії	До 50 дес.		50–100 дес.		100–200 дес.		200–500 дес.		Понад 500 дес.	
	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.
Чернігівська	62,07	452,04	2,076	145,9	1,17	162,9	0,89	276,1	0,578	788,63
	Загальна к-ть маєтків – 66 790; площа – 1 825 624 дес. (сер. площа – 27,3 дес.)									
Полтавська	56,76	407,6	2,51	176,8	1,36	190,3	0,98	194	0,588	823
	Загальна к-ть маєтків – 62 172; площа – 1 861 756 дес. (сер. площа – 29,9 дес.)									
Харківська	13,13	135,56	1,09	796,6	0,86	125,3	0,79	251,3	0,675	1016,4
	Загальна к-ть маєтків – 16 551; площа – 1 608 349 дес. (сер. площа – 97,2 дес.)									
Всього	131,9	995,3	5,68	402,4	3,39	478,6	2,64	721,4	1,84	2628

Деяко інша картина великого землеволодіння була в губерніях Правобережної України, де розкинулися неозорі латифундії польських, російських і почасти українських поміщиків. У Подільській губернії, зокрема, переважало велике землеволодіння з більш поширеним застосуванням машин і найманої праці, ніж у Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях, де землею володіли переважно дрібні землевласники [997, с. 7; 1024, с. 11].

Великі земельні поселення українських і польських магнатів були тут уже в XVI–XVIII ст., у часи колонізації Правобережжя Річчю Посполитою. Як відомо,

наприкінці XVIII ст. землі Правобережної України інкорпорувала Російська імперія, проте система загальних відносин не зазнала після цього істотних змін. Польські земельні магнати, як і раніше, володіли тисячами й десятками тисяч десятин землі кожен. Своєю чергою російська влада стала насаджувати власне поміщицьке землеволодіння, яке згодом за своїми розмірами наблизилося до польського. Російське помісне землеволодіння становило в 1880 р. 2 509 823 дес., а польське – 3 962 917 дес. [16, арк. 12]. Земельна власність російських поміщиків збільшувалася внаслідок пограбування українського селянства та привласнення ряду польських маєтків. У 1887 р. російське землеволодіння досягло 42 % порівняно з польським.

Найбагатшими у Правобережній Україні були графи Браницькі. Згідно з окладними книгами, земельна власність цієї родини у жовтні 1869 р. становила 283 071 дес. орних і неорних земель сільськогосподарського призначення тільки в Київській губернії. Найбільші земельні поселення Браницьких розташовувалися у Васильківському повіті – 117 029 дес. [39, арк. 82]. Ненабагато поступалися Браницьким інші земельні магнати. Князь Трубецькой мав 31 тис. дес. землі, російські графи Бобринські – близько 44 тис. дес., графи Потоцькі – 107 тис., князь Сангушко – 65 тис., Лопухін, Демидов – 22 тис. Артем Терещенко вдало скористався з примусового розпродажу земель репресованих польських поміщиків, учасників повстання 1863–1864 рр., і придбав 27 тис. дес. орної землі й лісу. Його нащадки збільшили земельні володіння до 58 857 дес. [74, арк. 1; 77, арк. 5]. Голованівський маєток княгині С. Кудашевої в Балтському повіті Подільської губернії мав площу близько 5260 дес. землі у 1870-х рр., у тому числі 1800 дес. лісу [45, арк. 34]. Мошногородищенський маєток дружини єгермейстера імператорського двору К. Балашової у Черкаському повіті на Київщині мав розміри понад 90 тис. дес. [23, арк. 88]. Деякі земельні магнати на Правобережжі були навіть власниками цілих міст і містечок. Так, до Дубенського маєтку у Волинській губернії графині К. Шувалової входило Дубно з прилеглими землями, тисячами десятин орної землі й лісу [38, арк. 1]. Земельні володіння князів Імеретинських у Рівненському повіті Волинської губернії на початку XX ст. розкинулися на площі близько 20 тис. дес. [35, арк. 6-зв.].

Незрівнянно більшими на Правобережжі були й середні розміри великого землеволодіння. За даними ГУЗіЗ, на одне приватне володіння в роки, що передували Першій світовій війні, у Київській губернії припадало у середньому 137,8 дес. земель сільськогосподарського призначення, у Волинській – 155,1 дес., а в Подільській – 180 дес. [271, с. 207–209, 230–232, 250–252].

У Київській губернії налічувалося 11 734 приватних володінь розмірами до 50 дес. кожне (їх загальна площа – 11 4796 дес. землі); від 50 до 100 дес. кожне – 1030 з 74 576 дес. землі; від 100 до 200 дес. кожне – 734 зі 103 434 дес. землі; від 200 до 500 дес. – 683 з 221 207 дес. землі й понад 500 дес. кожне – 1004 з 1 578 463 дес. землі.

Варто зазначити, що статистика дворянської імперії завжди маскувала розміри великого, латифундистського землеволодіння саме в середньостатистичних обчисленнях. Про це свідчать дані Київського товариства сільського господарства, в якому на 1 січня 1913 р. нараховувалося 288 осіб. Вони володіли такою кількістю землі: 3,8 % членів товариства мали від 1 до 100 дес. землі, 16,9 % – від 100 до 500 дес., 22,5 % – від 500 до 1 тис. дес., 31,9 % – від 1 тис. до 3 тис. дес., 6,2 % – від 3 тис. до 5 тис. дес., 8,7 % – від 5 тис. до 10 тис. дес., 5 % – від 10 до 20 тис. дес., 4,4 % – від 20 до 50 тис. дес. 0,6 % – понад 50 тис. десятин [530].

У Подільській губернії приватних володінь, розмірами до 50 дес. кожне, налічувалося 6224 зі 60 136 дес. землі; від 50 до 100 дес. – 628 з 45 866 дес. землі; від 100 до 200 дес. кожне – 586 з 82 591 землі; від 200 до 500 дес. – 655 з 215 247 дес. землі й понад 500 дес. – 938 з 1 222 038 дес. землі [271, с. 207].

У Волинській губернії приватних володінь, розмірами до 50 дес. кожне, налічувалося 14 673 з 183 533 дес. землі; від 50 до 100 дес. – 880 з 63 134 дес. землі; від 100 до 200 дес. кожне – 736 з 106 911 дес. землі; від 200 до 500 дес. – 857 з 278 749 дес. й понад 500 дес. – 1031 з 2 187 603 дес. землі.

Таблиця 12

Кількість (тис.) та площа (тис. дес.) приватних володінь (маєтків) на Правобережжі напередодні Першої світової війни

Губернії	До 50 дес.		50–100 дес.		100–200 дес.		200–500 дес.		Понад 500 дес.	
	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.

Київська	11,7	114,8	1,03	74,5	0,73	103,4	0,68	221,2	1,004	1578,4
Подільська	6,2	60,1	0,63	45,87	0,58	82,6	0,65	215,2	0,94	1222,04
Волинська	14,7	183,5	0,88	63,1	0,74	106,9	0,85	278,7	1,03	2187,6
Всього	32,6	358,4	2,54	183,5	2,05	292,9	2,19	715,1	2,97	4988

Варто вказати, що через сприяння імперського уряду на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалася німецька й почасти польська та чеська колонізація. За свідченнями урядових справників тут «осідали на землю» іноземні поселенці, які шукали сприятливих матеріальних умов для життя. Більшість із них почала займатися хліборобством. На Волині іноземці розселилися на землях 12 повітів, особливо у Житомирському, Володимир-Волинському, Дубенському, Кременецькому та Новоград-Волинському, де були найбільш сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування як продовольчого, так і фуражного зерна [33, арк. 82].

Найуспішніше німецька колонізація розвивалася на Житомирщині. Ця обставина пояснюється тим, що у цій місцевості, котра охоплювала північну частину повіту, було більше необроблених земель і лісів, які й стали «приманкою для поселенців» [22, арк. 52]. За даними мирового посередника першої ділянки Житомирського повіту О. Козловського, німецькі колонії в повіті з'явилися не раніше 1833 р. Починаючи з 1861 р. кількість іноземних поселенців різко зросла, що пояснюється урядовим дозволом здавати їм в оренду поміщицькі землі.

Із 1861 до 1885 рр. кількість іноземних колоній у північній частині Житомирського повіту зросла з 30 до 158. Загальна чисельність колоністів збільшилася тут за ці роки з 4642 до 27 245 осіб. Більшість із них були вихідцями з Царства Польського.

На 1 січня 1906 р. на Волині проживало 60 764 сім'ї іноземних колоністів, у яких налічувалося 287 087 осіб чоловічої і жіночої статі, або на 43,5 % більше, ніж у 1890 р. [31, арк. 103-зв.–104]. У користуванні колоністів числилося на праві власності 135 762 дес. 1 315 кв. сажнів земельної площі, а за письмовими і словесними орендними договорами – 237 811 дес. 1 632 кв. сажнів, а разом – 373 574 дес. 547 кв. сажнів. У власності однієї сім'ї було у середньому

2,23 десятини, а в оренді – 3,91 дес. За сприяння іноземних колоністів, які володіли передовими для того часу технологіями вирощування сільськогосподарських культур і певними капіталами, влада намагалася підняти на вищий рівень землеробство Волині.

Стосовно південного степового краю, то велике землеволодіння з'явилося у цьому регіоні тільки після входження його до Російської імперії наприкінці XVIII ст. Земельні пожалування від російської влади представникам вищої бюрократії, поміщикам із центральних губерній та іноземним переселенцям були неймовірно щедрими. Маєтки у 2–3 тис. дес. часто вважалися занадто малими. Так з'явилися земельні посілости Рошевського, Безбородька, Родзянка, Кочубея, Фальц-Фейна та багатьох інших [7, арк. 12–14]. Зокрема, Фальц-Фейни були власниками 10 маєтків у Дніпровському повіті Таврійської губернії. Помітну роль серед них у піднятті високого рівня сільськогосподарської культури відіграла Асканія-Нова площею 13 тис. дес., з яких 9500 дес. було відведено під зоологічний парк. Останній перекрив шляхи до водопоїв худоби, тому селяни навколишніх сіл вороже ставилися до власника маєтку [3, арк. 2–2-зв.; 459]. Переселенці-німці отримували на одну сім'ю земельну ділянку розміром 60–65 дес. землі. Проте ті з них, що обіймали високі посади на військовій або цивільній службі, мали земельні посілости до декількох тисяч десятин – Затлери, Келлери, Штумпфи, Гонгауфи тощо. Напередодні Першої світової війни німецькі й австрійські піддані мали 987,2 тис. дес. землі на Херсонщині. У Таврійській губернії німецьким колоністам належало 519 773 дес. землі, а в Катеринославській – 282 827 дес. [926, с. 24].

На одне приватновласницьке володіння припадало на початку XX ст. у середньому в Херсонській губернії – 350,4 дес., у Таврійській – 124,6 дес., а у Катеринославській – 298,6 дес. Проте середній розмір одного дворянського землеволодіння на 1905 р. становив у цьому регіоні 1 236 дес. земельної площі [271, с. 290–291, 310, 327].

У Херсонській губернії приватних володінь, розмірами до 50 дес. кожне, налічувалося 3548 з 71 418 дес. землі; від 50 до 100 дес. – 1183 з 91 247 дес. землі;

від 100 до 200 дес. кожне – 1254 з 185 439 дес. землі; від 200 до 500 дес. – 1480 з 487 768 дес. землі й понад 500 дес. – 1570 з 2 329 835 дес. землі.

У Таврійській губернії приватних володінь, розмірами до 50 дес. кожне, налічувалося 18 011 зі 100 934 дес. землі; від 50 до 100 дес. – 1176 з 90 221 дес.; від 100 до 200 дес. кожне – 978 з 144 060 дес.; від 200 до 500 дес. – 926 з 296 574 дес. й понад 500 дес. – 1103 з 2 133 182 дес. землі.

У Катеринославській губернії приватних володінь, розмірами до 50 дес. кожне, налічувалося 3631 з 72 706 дес. землі; від 50 до 100 дес. – 1658 зі 126 011 дес. землі; від 100 до 200 дес. кожне – 1423 з 205 651 дес. землі; від 200 до 500 дес. – 1430 з 466 118 дес. землі й понад 500 дес. – 1266 з 1 938 673 дес. землі [271, с. 327].

Таблиця 13

**Кількість (тис.) та площа (тис. дес.) приватних володінь (маєтків) на
Півдні України напередодні Першої світової війни**

Губернія	До 50 дес.		50–100 дес.		100–200 дес.		200–500 дес.		Понад 500 дес.	
	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.	К-ть	Дес.
Херсонська	3,55	71,42	1,19	91,24	1,25	185,4	1,48	487,8	1,57	2329,8
Таврійська	18,01	100,9	1,18	90,2	0,97	144,1	0,93	296,6	1,1	2113,2
Катеринославська	3,6	72,7	1,66	126	1,42	205,6	1,43	466,1	1,26	1938,7
Всього	25,2	245,1	4,1	307,4	3,6	535,1	3,8	1250	3,9	6381,7

Наведені в таблиці 13 докладні статистичні дані Російської імперії демонструють досить масштабну картину приватновласницького землеволодіння в усіх українських губерніях. Посілости площею до 200 дес. належали переважно купцям, церковним особам і частково найзаможнішим селянам. Проте лівова частка земельного фонду була у власності дворян, особливо у представників титулованої знаті імперії. Вони володіли найбільшими маєтками, так званими «видатними землеволодіннями».

Окремо варто проаналізувати дані, що стосуються динаміки й особливостей розвитку великого землеволодіння. Як зазначалося, після селянської реформи 1861 р. в Російській імперії загалом превалювала тенденція до занепаду поміщицьких господарств. За свідченням очевидців, господарства дворян були надзвичайно занедбані. Скрізь можна було спостерігати «абияк оброблені поля, неприглядні господарські будівлі, низької якості різномасту худобу та жалюгідний

сільськогосподарський інвентар». Ледве не зовсім збереглися застарілі форми експлуатації селян, використання їх праці разом із робочою худобою і недосконалыми знаряддями землеробства. Унаслідок такого господарювання зростала заборгованість господарств, про що свідчать красномовні факти [205, с. 190]. Так, на час скасування кріпосного права заборгованість поміщиків різним фінансовим установам становила 400 млн руб. Вона накопичилась протягом п'ятдесяти років, з 1812 р. до 1862 р. Через двадцять років, до початку 1880-х рр., заборгованість поміщиків банкам зросла ще до 400 млн руб. За ці ж роки поміщицьке землеволодіння отримало від селян викупних платежів на суму 440 млн руб., що мали йти «на вдосконалення господарств». Із розширенням операцій Дворянського банку в 1886 р. виявилось, що в розпорядження приватновласницького землеволодіння надійшла з 1861 р. до 1888 р. величезна сума 1 млрд 098 млн руб. До неї ввійшли позики, надані поміщикам від приватних осіб [205, с. 190–191].

Проте ці та інші фінансові впливання часто були марними. Російське дворянство господарювати не вміло, а інколи й не бажало. Виручені від реалізації сільськогосподарської продукції кошти безтурботно витрачалися. За свідченням відомого тогочасного дослідника цієї проблеми П. Мігуліна, позики використовувалися переважно «на невиробничі потреби, або у кращому разі для розрахунків за попередніми борговими зобов'язаннями щодо їхніх маєтків... Дворяни-землевласники залишилися такими самими нікчемними і безпорадними господарями, як і їхні попередники» [705, с. 436]. Безперечно, що ця «нікчемність і безпорадність» стали наслідком не тільки вкрай повільного пристосування дворянства до капіталістичного розвитку після скасування кріпосного права, а й соціального паразитизму більшості поміщиків, котрі витрачали прибутки зі своїх маєтків під час закордонних подорожей – у Берліні, Баден-Бадені, Парижі, Ніцці, Монте-Карло та ін.

Частина дворян у пореформений період розпродувала свої землі, а виручені за них кошти вкладала у цінні папери та скуповувала у містах нерухомість. Як правило, такі дворяни байдуже ставилися до підприємницької діяльності. Тож і не

дивно, що це призводило до скорочення поміщицького землеволодіння. За даними Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів, площа дворянського землеволодіння в 45 губерніях європейської частини Російської імперії скоротилася з 87 088 тис. дес. у 1862 р. до 49 906 тис. дес. у 1906 р., або на 42,3 %. Прискорено втрачали дворяни землю і в південному степовому краї України. Зокрема, у Катеринославській губернії площа дворянського землеволодіння становила в 1889 р. 1 711 000 дес., а в 1908 р. – вже 1 012 000 дес., або на 40,86 % менше. За підрахунками представника української діаспорної історіографії І. Витановича, за понад чотири десятиліття, з 1861 р. до 1905 р., розміри поміщицького землеволодіння в Україні зменшилися з 15 174 до 9985 тис. дес. [852, с. 11].

Спосіб життя російського дворянства і втрата ним земель у пореформений період вплинули на висновки ряду представників радянської історіографії щодо історичної долі великого землеволодіння в Російській імперії. «Суб'єктивна неспроможність швидко переорієнтуватися, – відзначав російський радянський дослідник Ю. Соловйов, – і відмовитися від усього звичного, від зручного й ґрунтового на дармовій праці життя, жорстка сільськогосподарська криза та, крім того, політика протекціонізму, що сягнула свого апогею у 1891 р. після запровадження по суті заборонного митного тарифу, мала своїм наслідком втрату дворянством до кінця XIX ст. десятків мільйонів десятин» [758, с. 201]. Проте ця цілком об'єктивна оцінка привела історика до суперечливого висновку про неминучість зникнення поміщицького землеволодіння в політичних і соціально-економічних реаліях імперії Романових. У нових історичних умовах, як стверджував дослідник, «кріпосницьке дворянство, нездатне пристосуватися до капіталістичної дійсності, було приречене, усі заходи для його порятунку не досягли мети». Дещо інакше розцінила занепад поміщицького землеволодіння у пореформений період Н. Єгізарова. На її думку, світова сільськогосподарська криза вразила передусім господарства дрібних і середніх помісних дворян [626, с. 119]. Висновок дослідниці можна вважати певною мірою слушним, проте його не варто поширювати на всі регіони Російської імперії.

Для спростування переконань тих дослідників, що наголошували на безумовній приреченості великого землеволодіння, відзначимо, що ще перші аналітики цього аспекту проблеми висловлювали відмінні, а то й протилежні думки. У низці повітів Полтавської губернії одні власники маєтків середніх розмірів втратили частину своєї оранки, а інші спромоглися збільшити володіння. Проте важливим було те, що загальна площа поміщицької оранки, наприклад, у Кременчуцькому, Золотоніському, Миргородському і Лубенському повітах Полтавщини, яка оброблялася цілковито на капіталістичних, із використанням праці тільки найманих сільськогосподарських робітників та тяглової сили й інвентарю власників маєтків, зросла від середини 1880-х рр. до 1900 р. на 31,3 %. Внаслідок цього збільшилася продуктивність праці, і поміщики змогли пристосувати свої господарства до умов світового продовольчого ринку[947, с. 65–66].

На уповільнення втрат великого землеволодіння звернув увагу і тогочасний дослідник проблем сільського господарства М. Огановський, один із послідовних критиків урядової політики щодо землеробства і латифундистів, які гальмували розвиток фермерства. Причину, що уповільнювала втрату поміщиками земель, він пов'язував зі зростанням цін на землю та продукцію землеробства. «Зростання цін, – на його переконання, – приносить найбільші вигоди саме великому капіталістичному землеробству, і коли не зупиниться, то все-таки зможе загальмувати процес ліквідації помісного землеволодіння. Звичайно, частина землевласників-рантє, позбавлена засобів для ведення господарства на сучасних засадах, буде й далі ліквідувати родові гнізда, однак інша, більш стійка частина земельних капіталістів, можливо, не тільки утримається в боротьбі за землю, але, як це спостерігається в Полтавській губернії, почне навіть округляти свої маєтки [967, с. 20–21]».

Разом з тим, варто погодитися із твердженням сучасних українських істориків О. Ресента та О. Сердюка про те, що великі поміщицькі господарства поєднували землеробство з промисловою підприємницькою діяльністю. Завдяки цьому зростали прибутки великих аграріїв, виникали стимули для вирощування коренеплодів, особливо буряків, олійних культур, тютюну, хмелю тощо. Це сприяло поліпшенню

структури посівних площ, підвищенню врожайності та загального рівня агрокультури [753, с. 13–85].

Додамо, що ці та інші прогресивні зміни були характерні для тих поміщицьких господарств, які стали на шлях капіталістичного розвитку, особливо в губерніях Правобережної і Лівобережної України. Аналіз джерел, які відображають різні аспекти життєдіяльності великого землеволодіння, цілком підтверджує зазначені тут висновки щодо тенденцій, динаміки й особливостей його розвитку.

Висвітлюючи цей аспект теми, насамперед треба відзначити, що зростання торгового землеробства багато в чому залежало від розвиненості залізничної мережі. Внаслідок цього колосально зросло вивезення сільськогосподарської продукції на світовий ринок через морські порти і прикордонні застави. Чималу роль відігравали й магістралі, що з'єднували райони сільськогосподарського виробництва з річковими пристанями та залізничними станціями.

Низку залізничних гілок було збудовано Товариством залізничних шляхів, зокрема лінії Бердичів–Житомир – 50 верст; Валки–Пярну – 117,5 версти з гілкою до Елліна – 43,5 версти. У Подільській губернії прокладено під'їзні залізничні лінії від станції Голта до Рудниці з гілкою до Розкошівки. Їх загальна протяжність становила 245 верст [747, с. 221–222]. Вузькоколія зв'язала станцію Юрківка з Ямполем на Дністрі – 73 версти. Низку залізничних вузькоколіяних ліній збудували передусім для обслуговування цукрових заводів, власниками яких були великі аграрії в Ямпільському, Ольгопільському і Балтському повітах. Із цих повітів у великих обсягах вивозили хліб та іншу продукцію землеробства до магістральних ліній Південно-Західної залізниці. У розширенні залізничної мережі брав участь і капітал земельних магнатів. Так, кошти Товариства взаємного страхування цукрових заводів, де головним акціонером був Владислав Браницький, було вкладено в будівництво ліній Козятин–Цибулів–Біла Церква; Монастирище–Умань–Ольвіополь–Вербове; Умань–Шпола; Дашів–Ямпіль–ріка Дністер; Проскурів–Кам'янець–Вороновиці [565, с. 234–236]. У губерніях Лівобережної України з такою самою метою було збудовано залізницю Карлівка–Костянтиноград. Вивезення збіжжя у південному степовому краї посилювалося після прокладання лінії від

Просяної до Бердянська на Азовському морі. Цим цілям служили збудовані вузькоколійки: Крути–Пирятин – 101 верста; Конотоп–Пирогівка з віткою до р. Десни – 93 версти; Чернігів–Крути з гілкою до р. Десни – 76 верст; Юринева–Суджа – 38 верст; Коренева–Рильськ – 22 версти; Ворожба–Середина–Буда – 140 верст.

Для обслуговування потреб господарств земельних магнатів активно споруджувалися приватні залізниці. Вони з'єднали мережею цукрові й винокурні заводи, тютюнові фабрики, великі промислові млини, різноманітні промисли тощо. За свідченням С. Вітте, залізнична лінія Шепетівка–Проскурів прорізала саме величезний маєток графа Потоцького [303, с. 180]. Протяжність залізниць, збудованих коштом приватних осіб, тільки в районі Південно-Західної магістралі становила наприкінці XIX ст. 210 верст [747, с. 225].

Щоб краще з'ясувати економічну основу, на якій трималося велике землеволодіння, варто звернутися до персоналій. Князь Р. Сангушко мав понад 8 тис. дес. землі. Його маєтки розміщувалися в Тарашанському повіті Київщини, у Заславському повіті на Волині та в Могилівському повіті на Поділлі. Князь був власником двох цукрових заводів, промислових млинів, рибних ловів, численних пасік, лісопильних заводів, садів. Усі ці статки успадкувала його дочка, графиня М. Потоцька [41, арк. 1–4]. Поміщики Балашови мали в різних місцевостях Правобережжя декілька маєтків загальною площею понад 44 тис. дес. Окрім цього, у власності Балашових було декілька цукрових заводів. Зокрема, цукровий завод у м. Шпикове Брацлавського повіту на Поділлі щорічно виробляв у середньому понад 200 тис. пудів цукрового піску з буряків власних плантацій. Величезний маєток площею 44 386,2 дес. у м. Сміла на Київщині належав графам Бобринським. До того ж Бобринські володіли кількома цукровими заводами, що забезпечувалися сировиною з власних бурякових плантацій, 10 лісопильними заводами на березі Дніпра, рибними ловами, пасіками, різними прибутковими промислами [23, арк. 87]. Великий промисловий млин Бобринських у Смілянському маєтку мав найдосконаліше устаткування й перемелював за добу 2200 пудів пшениці й жита. Для захисту своїх колосальних статків від вогню Бобринські організували пожежну

службу, на утримання якої щорічно витрачали 16 тис. руб. Купці Харитоненки і Терещенки, що отримали дворянство, поєднували господарювання на землі з підприємницькою діяльністю. П. Хариноненко був власником 10 цукропісочних і пісочнорафінадних заводів. Статки цих багатіїв збільшувалися ще й внаслідок торговельної діяльності як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках [76, арк. 1–3].

Отже, зіткнувшись у пореформений період із об'єктивними труднощами, пов'язаними із якісно новими економічними умовами ринкового характеру, власники великих поміщицьких господарств були змушені пристосовуватися та докладати більш активних зусиль для пошуку підтримки серед урядових кіл, конкуруючи при цьому із представниками промисловості.

Досить успішно вдалося пройти цей процес цукровій промисловості, центром якої у Російській імперії була саме Україна. Величезні поміщицькі економії з тисячами і навіть десятками тисяч десятин посівів пшениці, буряків, ячменю та інших культур характеризували особливості її сільського господарства. У губерніях Правобережної України на початку ХХ ст. вирощувалося 44,1 % озимої пшениці від усього виробництва цієї експортної хлібної культури європейської частини Російської імперії. Із 112 млн пудів цукру, виробленого всіма заводами імперії в 1911–1912 рр., 60 млн (53,6 %) припадало на цей регіон, враховуючи й Царство Польське. Ще близько 30 % цукру було вироблено в губерніях Лівобережної України. На теренах Полтавщини, Харківщини і південного степового краю вирощували ярі пшениці, що надзвичайно цінувалися на світовому продовольчому ринку. Значну частину цієї продукції виробляли у поміщицьких економіях і на підприємствах, власниками яких були великі аграрії [24, арк. 38].

Проте рівень і ефективність поміщицьких господарств різнилися, про що свідчать архівні документи і матеріали щодо губерній Правобережної України. У фонді 442 ЦДІАК України зберігається «Короткий перелік господарів Південно-Західного краю з високою сільськогосподарською і промисловою культурою» – усього 185 прізвищ, з яких 93 були представниками польської національності. Але

навіть їхні маєтки помітно, а інколи дуже сильно вирізнялися за результатами господарської діяльності.

Для прикладу, маєтки спадкоємців засновника династії підприємців Терещенків – Артема Терещенка (1794–1873) управлялися «цілковито раціонально, правильно, зі знанням справи, причому землі в оренду майже не здавалися». Раціональним управлінням відзначався і Смілянський маєток роду Бобринських – «зразковий у всіх відношеннях». Маєтки найбільших польських земельних магнатів, наприклад графині Браницької (Біла Церква), здавалися переважно в оренду. Господарство в них «велося добре». Маєтки поляків середніх розмірів управлялися краще, ніж у російських поміщиків, передусім тому, що «їхні господарі власноруч управляють, вникають в усі деталі, стежать за передовими досягненнями у сільському господарстві та впроваджують передові технології». Цими ж рисами здебільшого випадків відзначалися і поляки-орендарі, які орендували одні й ті самі маєтки, інколи з давніх часів». Більшість польських поміщиків мали агрономічну освіту. Проте маєтки російських поміщиків середніх розмірів «дуже часто управляються рутинно малограмотними прикажчиками, зі збереженням трипільної системи». Яскравим прикладом вдалого господарювання польських землевласників може бути маєток Бущинського в Подільській губернії, де на високому рівні була поставлена селекційна робота. До того ж власник організував продаж бурякового насіння на європейському, американському й австралійському ринках. Загалом з українських губерній в 1911 р. тільки в Німеччину було експортовано понад 600 тис. пудів бурякового насіння [252, с. 55].

Великі приватновласницькі господарства розвивалися, за рідкісним винятком, як самостійні капіталістичні підприємства. Причому були поширеними дві форми господарювання: або власник безпосередньо управляє маєтком, або посілості здаються в довгострокову оренду окремій особі чи цукровому заводу. Остання форма орендованих господарств стала дуже поширеною на Правобережжі й через високий рівень агрокультури не поступалася господарствам, якими управляли власники. Часто такі орендарі, особливо товариства цукрових заводів, маючи великі обігові капітали і за вдалого підбору кваліфікованих фахівців, перетворювали

маєтки на культурні інтенсивні господарства [24, арк. 49–50]. Власники великих економік не тільки підняли землеробство на високий рівень, а й облаштували у своїх посілостях промислові підприємства – цукрові, винокурні, лісопильні, крохмальні заводи, великі промислові млини тощо. Зі 148 цукрових заводів, що працювали в губерніях Правобережної України на початку ХХ ст., 44 належали російським і українським власникам, 63 – полякам і 38 – євреям. Висвітлюючи цей аспект проблеми, російський радянський дослідник І. Гіндін цілком справедливо відзначав важливу економічну роль великої буржуазії у цукровій промисловості України, у середовищі якої домінувало обуржуазнене дворянство. Згодом її ряди поповнювалися представниками української та єврейської буржуазії – Бродські, Харитоненки, Терещенки, Зайцеви та ін. Ця група у своїх прибутках певною мірою залежала від уряду (цукрове нормування), а у фінансових питаннях була пов'язана з петербурзькими банками [856, с. 47]. Зокрема, в інтересах поміщиків-цукро заводчиків у 1895 р. уряд унормував виробництво цукру та ціни на нього.

Організаційні дворянські структури, Рада об'єднаного дворянства та інші, які були створені ще у кріпосницьку епоху, виявилися неспроможними відстоювати інтереси великих аграріїв в умовах бурхливого розвитку товарно-грошових відносин, особливо в міжнародній торгівлі. Найбільш виразно це проявилось під час перемовин про укладення торгових договорів із Німеччиною наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Російська делегація на переговорах дбала насамперед про інтереси промисловості, прагнучи огородити її високою митною стіною. Замість того німецькі вповноважені, які весь час перебували під тиском прекрасно організованого землеволодіння, відстоювали на переговорах інтереси як промисловості, так і сільського господарства. Це не могло не викликати негативної реакції сільських господарів України та низки інших регіонів Російської імперії.

Професор Харківського університету М. Соколов, виражаючи інтереси сільського господарства, усебічно обґрунтував ситуацію, що склалася в економіці країни, на засіданні хлібної секції Першого обласного з'їзду з перегляду торгового договору з Німеччиною, що відбувся 20–23 березня 1913 р. у Харкові. «Економічна політика кожної держави, – говорив М. Соколов, – зокрема торгова політика,

визначається структурою народного господарства. Саме тому при з'ясуванні умов укладення майбутнього договору Росії з Німеччиною ми повинні виходити з особливостей народного господарства. У Росії домінуюче становище належить сільському господарству. Якщо взяти поновлені дані перепису 1897 р., то виявиться, що сільським господарством живе в нас понад дві третини всього населення, тоді як промисловістю і гірничою справою – одна восьма, торгівлею і транспортом – одна тринадцята. Цінність виробництва, за орієнтовним розрахунком, становлять для сільського господарства 9 млрд руб., а для промисловості – лише 4 млрд руб. Наша промисловість і торгівля залежать від землеробства насамперед щодо збуту промислових виробів, котрі йдуть майже винятково на внутрішній ринок» [252, с. 15].

Частина великих землевласників виражала свою незгоду з урядовою політикою через високі митні тарифи на сільськогосподарську техніку і мінеральні добрива ще у 1870–1880-х рр. Після виходу, по суті заборонного тарифу І. Вишнеградського в 1891 р., незадоволення поміщиків досягло свого апогею. У їхньому середовищі посилювалося переконання, що сільські господарі «тягають каштани з полум'я в інтересах промислового капіталу». Економічна криза 1900–1903 рр. і наступна затяжна депресія сприяли скептичному ставленню більшості суспільства до перспектив вирішення назрілих проблем, що стояли перед країною, за рахунок промисловості. Роздратування в народі високими цінами на товари широкого вжитку та зростаючими акцизними поборами і надмірна державна опіка галузей важкої промисловості щороку посилювалися. Тим часом машинобудування було вузькою ланкою у загальній промисловій структурі. Ввезення зарубіжної техніки зростало, а митні тарифи піднімалися все вище.

Хоч як дивно, Міністерство промисловості й торгівлі з'явилося в Росії тільки після революції 1905–1907 рр. Проте його вплив на сільське господарство був більше символічним, що викликало незадоволення землевласників. «Сільський господар в... торгівлі, – писав чиновник головного землеробського відомства А. Шульц, – відіграє роль безмовного за всіх маніпуляцій як приватних, так і урядових установ» [807, с. 108].

За цих обставин уряд змушений був маневрувати й надавати поміщикам всілякі пільги. Запроваджена С. Вітте винна монополія стала не тільки надійним джерелом наповнення державного бюджету, а й сприяла збагаченню великих землевласників, що мали винокурні заводи. Тим більше, що уряд періодично підвищував ціни на закупаваний у них спирт. В інтересах власників цукрових заводів було запроваджене високе мито на імпортований в імперію цукор тощо.

З іншого боку, вищі урядовці незмінно наголошували на єдності інтересів сільського господарства і промисловості. Міністр торгівлі й промисловості С. Тімашев стверджував, що інтереси промисловості й сільського господарства в Росії «цілком солідарні й обидві галузі народного господарства мають обслуговувати одна одну». На IV черговому з'їзді представників промисловості й торгівлі заступник (товариш) міністра землеробства О. Поленов також акцентував увагу на тому, що «між сільським господарством і промисловістю розбіжностей немає» [215, с. 32]. Щедрий урожай 1909–1910 рр. та його реалізація на внутрішньому і зовнішньому ринках сприяли зростанню попиту на продукцію промисловості, особливо сільськогосподарського машинобудування і текстильної галузі. Але сприятлива для промисловості й сільського господарства ситуація різко погіршилася вже у 1911 р., коли жорстока посуха охопила величезні території Російської імперії. Як наслідок, нарікання землевласників на відсутність урядової допомоги сільському господарству тільки посилювалися. Поміщики вимагали капіталовкладень у землеробство, щоб відновити рівновагу між промисловістю і сільським господарством.

Розбіжності між промисловістю і сільським господарством справді були й навіть посилювалися. Це частково визнавали й лідери підприємницьких організацій та авторитетні у суспільстві науковці. Професор київського комерційного інституту Л. Яснопольський у своїй доповіді перед учасниками Київського експортного з'їзду в лютому 1914 р. в оригінальній формі піддав критиці «тузів і королів важкої промисловості, котрі, згуртовані, перебувають поряд із владою». «Ця промисловість, – говорив він, – воістину важка, від неї важко не тільки сільському господарству, а й безлічі розпорошених галузей переробної середньої і дрібної

промисловості [812, с. 8]». Л. Яснопольський закликав сільських господарів до об'єднання, створення власних підприємницьких організацій і вирішення завдань, що стояли перед сільським господарством на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Напередодні Першої світової війни тенденція до згуртованості й об'єднання сільських господарів України стала надзвичайно виразною. На форумах представників галузі нерідко лунали заклики до створення таких організаційних структур, як у важкій промисловості. Секретар Харківського губернського товариства С. Кузнецов нагадав на засіданні хлібної секції Першого обласного з'їзду з перегляду торгового договору з Німеччиною про необхідність посилення впливу сільських господарів на громадську думку. «У нас за минулого перегляду торгового договору, – говорив він, – тільки одна суспільна група була поставлена у сприятливі умови. Це клас промисловців. Згуртовані й організовані, вони розвинули свою діяльність і свій вплив під час перегляду торгового договору не тільки в Петербурзі, а й на місцях, скрізь заявляючи про свої потреби, що вплинуло на результати укладеної угоди з Німеччиною [...] на шкоду сільським господарям» [252, с. 13].

Отже, розвиток великого землеволодіння в Україні в пореформений період мав свою динаміку й особливості та характеризувався певними суперечностями, які полягали у протилежних тенденціях його розвитку: з одного боку – до занепаду, а з другого, – до зміцнення позицій на продовольчому ринку тих поміщицьких економік, які стали на рейки ефективного господарювання на капіталістичних засадах. Найуспішнішими були ті господарства, що поєднували землеробство з переробкою сільськогосподарської сировини. Водночас виявилася загальна слабкість великого землеволодіння через низький рівень його згуртованості, відсутність таких організаційних структур, які здатні були координувати його діяльність в умовах функціонування світового господарства. По суті, ефективність поміщицьких господарств визначалася рівнем агрокультури, наявністю обігових коштів у власників маєтків та їх зв'язками з міжнародним ринком.

3.3. Вплив урядової політики на розвиток і товарність сільського господарства України

Після аграрної реформи 1861 р. сільське господарство Російської імперії характеризувалося наявністю великого латифундистського землеволодіння й селянського малоземелля. Рівень та ефективність агрокультури як першого, так і другого був невисоким, наслідком чого була занадто мала врожайність зернових та інших культур. За визначенням графа С.Ю. Вітте, у роки правління імператора Олександра III напрям урядової політики щодо селянства був суто реакційним. Він відзначав, що правляча бюрократія країни прагнула піднімати добробут не народних мас, а «земельних приватних власників і переважно нашого заборгованого і штучно підтримуваного дворянства» [304, с. 514]. Причому піклування про поміщицьке землеволодіння подавалося як опікування всім сільським господарством.

В урядовій аграрній політиці, починаючи від реформи 1861 р. і до падіння династії Романових у лютому 1917 р., можна бачити два діаметрально протилежні періоди. Протягом першого уряд докладав значних зусиль для збереження консервативної селянської громади, розглядаючи її як надійний оплот правлячого режиму. За ініціативою міністра фінансів М.Х. Бунге було засновано Селянський банк, що мав здійснювати операції на користь малого землеволодіння. Проте його діяльність всіляко обмежувалася. Лобісти великих аграріїв в урядових колах побоювалися, що це може призвести до послаблення поміщицького землеволодіння і, як наслідок, розвиток продуктивних сил у сільському господарстві був надзвичайно уповільненим, що стримувало і зростання добробуту населення, і товарність сільськогосподарського виробництва.

Натомість у ході революції 1905–1907 рр. і після імператорського указу від 9 листопада 1906 р. (другий етап) ставлення уряду до вирішення аграрного питання кардинально змінилося. Прем'єр-міністр П. Столипін та керівник Головного землеробського відомства О. Кривошеїн ставили завдання ліквідації селянської громади й розвитку сільського господарства на основі особистої власності. Наполегливо декларувалася необхідність збільшення виробництва аграрної

продукції шляхом «ставки на сильних» у селянському середовищі та прискорення переходу громадських земель у приватну власність. Водночас проурядова преса пропагувала прагнення центральної влади надавати всіляку допомогу дрібним селянським господарствам.

Проте урядова аграрна політика своє головне завдання, як і раніше, вбачала у збереженні великого землеволодіння – опори монархічного устрою. «Наше велике землеволодіння, – об'єктивно відзначав часопис гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, характеризуючи суть урядової аграрної політики, – користувалося винятковими турботами уряду. Вся політика Дворянського і Селянського банків, наша фіскальна система, наше місцеве обкладання, зрештою організація місцевого самоуправління – усе пристосоване для того, щоб надавати протекцію великому землеволодінню. І коли уряд заявляє, що він і далі сприятиме розвитку сільського господарства, для всіх зрозуміло, яким буде це сприяння» [372, с. 6461].

Зауважимо, що вітчизняна історіографія зосереджувала свою увагу переважно на суспільних відносинах у сільському господарстві України, як і всієї Російської імперії, що було надзвичайно обтяжене кріпосницькими пережитками після селянської реформи 1861 р. Досліджувалися динаміка поміщицького й селянського землеволодіння, різні чинники, що впливали на розвиток продуктивних сил, а найбільше – вороже ставлення селян до уряду й поміщиків. Проте дослідження ставлення громадськості й урядових кіл до громадського землеволодіння до виходу указу від 9 листопада 1906 р., наслідком якого стало поступове руйнування селянської громади, було недостатнім.

Захисниками селянської громади виступали прихильники старих форм життя на місцях. Більшість вищих урядовців Російської імперії й особливо поліцейські адміністратори вважали, що колективом керувати легше, ніж кожним її членом окремо. Натомість згодом активними захисниками громади стали прибічники соціалістичної доктрини. Останні вбачали в ній практичне застосування останнього слова економічної теорії і навіть майбутній осередок соціалізму. С.Ю. Вітте вказував, що у ставленні до цієї проблеми почуття брали гору над розумом, хоча головним чинником подальшого збереження селянської громади була політика

правлячої бюрократії, зацікавленої в «адміністративно-стадному управлінні» селянством [304, с. 494–495, 538].

Значно глибше і масштабніше оцінюють роль і значення громади сучасні історики й економісти. Інститут селянської громади вони розглядають як осердя економічної системи Російської імперії, що гарантувала поміщикам і державі справну працю залежного чи напівзалежного селянства. На думку американського історика Стівена Гока, громада «була передусім механізмом взаємного соціального контролю всередині самого російського селянства, який діяв за принципом зрівнялівки й виробляв специфічну трудову етику: бути, як усі (якщо ти не належиш до привілейованої категорії старост, старшин або прикажчиків), і водночас слухняним, працювати в міру потреб» [1018, с. 23]. Порівняно із західноєвропейським селянством член громади в Російській імперії «мав геть інше ставлення до праці, де домінували пригнічена ініціатива, страх покарання, заздрість і ворожнеча до сусідів тощо».

Варто відзначити, що в системі поземельних відносин в Україні були певні відмінності порівняно з власне російськими губерніями, що сприяло більш прискореному руйнуванню громади. Ще у 1884 р. київський губернатор у звіті про стан губернії за 1883 р. вказував, що «здавна... селянське землеволодіння в губернії, як і в усьому краю, завжди визнавалося подвірним. Але при викупних операціях цей давній устрій земельних відносин був сильно підірваний... Разом з реформою відбувся важливий переворот, що проявився у злитті двох зовсім відмінних порядків. З одного боку, фактично і за законом продовжувало існувати старе подвірне володіння, але без юридичного визначення кордонів, з другого, викупною практикою створена була мирська земельна власність... без визначення відносин громад до окремих осіб...» [12, арк. 3–4].

Якщо в європейській Росії громадське землеробство становило на початку ХХ ст. 83,4 %, то в українських губерніях спостерігалася трохи інша картина, що відображала зростання подвірного землеволодіння. Питома вага останнього в Подільській губернії становила 94,6 %, Полтавській – 84,1 %, Київській – 83,3 %, Волинській – 77,9 %, Чернігівській – 48,3 %, Херсонській – 11,2 %, Харківській –

4,7 %, Катеринославській – 3,5 %. Але навіть в останніх трьох, де переважала селянська громада, її землі практично не були передільними і переходили у звичайне подвірне землекористування. Все-таки інститут селянської громади, як мовилося вище, мав виразно поліцейські функції та був вигідний державі як важіль контролю над землеробами. Він гальмував господарську ініціативу українського селянина, що «заважало розвитку дрібнотоварного підприємництва» [1018, с. 24]. Згодом сільське господарство протягом тривалого часу залишалося «ахіллесовою п'ятою» тодішньої економіки. Ані деяке підняття продуктивності сільського господарства, ані зусилля, спрямовані на переселення частини селянства у глибини азіатської Росії не послабили гостроти аграрного питання. Якщо безпосередньо після скасування кріпосного права в європейській частині Російської імперії було близько 25 % трудових малоземельних господарств, то напередодні Першої світової війни їх частка вже перевищувала 50 % [1055, с. 114].

Противники сільської громади засуджували весь економічний, соціальний і навіть побутовий устрій держави. На їхнє переконання, громада блокувала прогресивний шлях розвитку «стомільйонного народу». Звинувачення урядових кіл з боку громадськості набули ще більшої гостроти після голоду 1891 р., який охопив ряд переважно російських губерній європейської частини імперії.

Звинувачення щодо гальмувальної ролі сільської громади в економічному і соціальному розвитку країни зводилися переважно до таких моментів. По-перше, існування громади призвело до виснаження ґрунтів і падіння врожайності. В умовах періодичного перерозподілу земель між окремими сім'ями залежно від їх чисельності ніяка обробка землі на високому рівні, жодне підвищення продуктивності сільськогосподарських культур неможливі. По-друге, громада пригнічувала творчу ініціативу в селянському середовищі, сприяла поглибленню майнової диференціації, посилювала податковий тягар унаслідок кругової поруки та призвела до зубожіння і переселення селян на азіатські простори імперії. По-третє, розподіляючи власність, вона сприяла деградації сім'ї, падінню віри серед селян та посиленню зневаги до церкви. По-четверте, громада створила в народі впевненість,

що тримаючись усією масою, кожен її член невразливий і безкарний до тих правопорушень, які він дозволяє собі щодо чужої власності.

Однак прихильники сільської громади використовували власні аргументи на її захист. На їхнє переконання, цей інститут захищав селян від безземелля і тим самим перешкоджав виникненню й розвитку земельного пролетаріату, з чим слід рахуватися. Більше того, прихильники громади (зокрема, публіцист Г. Сазонов) надмірно славословили подальше її існування як «свідчення переваги Росії над Західною Європою з її індивідуалізмом і егоїзмом як гарант держави від можливих грізних катастроф» [264, с. 202, 266].

Говорячи про фактичний стан речей, треба вказати, що після реформи 1861 р. громадський устрій залишався незмінним. Зі 109 млн дес. землі в європейській частині Російської імперії 90 млн перебувало у громадському володінні. Отже, воно було «узаконене» майже на 5/6 надільної селянської землі. Ідеологи громади розглядали її як систему, що містила у собі зародки найдосконалішої форми селянського землеволодіння і гарантію добробуту землероба. З цього випливало, що завдання уряду полягало не в послабленні чи ліквідації громадського начала, а в його захисті.

Помилки тих економістів, які були на сторожі громади, виходячи з народницького світогляду, полягали в тому, що вони не враховували перспектив економічного розвитку сільського господарства, які неминуче призводили до руйнування цього звичаєвого інституту. Тим більше, що в Україні й більшості інших регіонів європейської частини Російської імперії чисельність землеробського населення в пореформену добу настільки зросла, що збільшення обсягів сільськогосподарської продукції та розвиток продуктивних сил у землеробстві були можливі тільки завдяки переходу до більш інтенсивного господарювання. За цих обставин примусове збереження громади призводило до занепаду дрібного господарства.

Економічні процеси з кожним роком все чіткіше засвідчували, що ідеалізація наявного устрою не має надійного ґрунту, що громада не тільки не сприяє правильному розвитку господарства, а скоріше гальмує його. Саме регулюючи в

особі мирської сходки весь порядок розподілу й користування землею, вона зв'язала окремих своїх членів по руках і ногах, пригнічувала будь-яку підприємницьку ініціативу. Кожна сім'я, володіючи відведеною їй у тимчасове користування землею, не мала достатніх мотивів ані до її ретельного обробітку та підживлення, ані, тим більше, до вдосконалення прийомів польового господарства, розрахованих на довготривалу перспективу. Кожен господар на маленьких ділянках і смугах, відведених йому після перерозподілу в різних місцях, в умовах трипільної системи з випасом худоби по пару і стерні, мав підкорятися загальній сівозміні й задовольнятися посівом одних і тих самих зернових та коренеплодів.

Усе це неодмінно відображалося на продуктивності надільних селянських земель. Валовий збір головних хлібних культур з однієї десятини протягом 1899–1906 рр. становив у середньому 34 пуди, а з урахуванням парового поля – тільки 23 пуди. Збір збіжжя у приватновласницьких господарствах перевищував урожайність на громадських землях на 20–25 %. У трохи кращих умовах було селянське господарство на землях подвірного землеволодіння, розташованих переважно в українських губерніях. Але й ця форма володіння землею не була позбавлена тих самих вад з огляду на черезсмужжя, далекоземелля, примусову сівозміну й спільний випас худоби селянами по пару та стерні.

Через негаразди у сільському господарстві в урядових колах проявилися розбіжності у поглядах й оцінках селянської громади. Відомо, що ставлення С.Ю. Вітте до цього суспільного інституту не було однозначним. Але ставши міністром фінансів (1892–1903), він, під впливом М.Х. Бунге, почав усвідомлювати, що головне гальмо економічного розвитку країни – це середньовічна за своєю суттю громада [304, с. 499]. Проте більшість вищих урядовців і насамперед керівництво впливового Міністерства внутрішніх справ, з вищевказаних причин, висловлювалися за подальше зміцнення сільської громади. Зокрема, товариш міністра внутрішніх справ В.К. Плеве вважав кругову поруку в громаді «найбільш надійним засобом стягнення всіх недоїмок» [1014, с. 178]. Отже, позиція ряду вищих урядовців зумовлювалася суто фіскальним інтересом.

Наприкінці 1880 – на початку 1890-х рр. уряд виступив із законодавчими ініціативами, спрямованими на зміцнення громадського устрою. Законом 1886 р. було обмежено право сімейних розподілів землі у селян – членів громади. У 1889 р. було запроваджено інститут земських начальників – для посилення дворянського контролю над органами селянського місцевого самоуправління. Законом від 8 липня 1893 р. мінімальний термін щодо земельних переділів у громаді обмежувався 12-ма роками під контролем земських начальників. Зрештою законом від 14 грудня 1893 р. було заборонено вихід із громади без згоди мирської сходки навіть за умов дострокового погашення викупного боргу, а також заборонялися продаж, дарування або віддача у заставу земельних наділів [789, с. 228–229].

Подальші спроби вирішення питань, що стосувалися майбутнього громади, супроводжувалися гострими суперечками в урядових колах. Деякі міністри, серед них і С.Ю. Вітте, під впливом кар'єрних та інших мотивів змінювали своє ставлення до громадського устрою на селі. Спочатку С.Ю. Вітте був прихильником сільської громади і підтримував законопроект, який забороняв вихід із громади без згоди двох третин домовласників, обмежував заставу і продаж виділених у власність земельних наділів. Пізніше, долаючи спротив Міністерства внутрішніх справ, С.Ю. Вітте, вже головуючи в Комітеті міністрів, сприяв скасуванню за законом від 12 березня 1903 р. кругової поруки і послабив паспортний режим, який ускладнював переміщення селян [304, с. 530].

Унаслідок загострення суперечностей в суспільстві, особливо після селянських заворушень на Лівобережній Україні 1902 р., змінювалося й ставлення окремих чиновників до селянської громади. Зокрема, керівник земського відділу МВС В.Й. Гурко зарекомендував себе противником відповідної системи землеволодіння [612, с. 32]. Щоправда, цілковито незмінним залишалось їхнє ставлення до громади як оплоту самодержавного устрою.

Заслужують на увагу й деякі суперечливі результати роботи редакційної комісії МВС у 1903 р. Одним з її висновків стало визнання заможного селянства «найбільш надійним оплотом існуючого у країні порядку». Водночас у матеріалах комісії захист найбідніших селян визнавався одним із головних державних завдань,

що засвідчило відсутність єдності погляду на цей аспект проблеми у самому відомстві. Тим більше, що редакційна комісія визнавала закономірний характер розшарування селянства і піддавала осуду традиційно поширений в урядових колах погляд на його заможну частину як «шкідливий елемент населення під назвою куркулів і глитаїв» [664, с. 67].

Отже, автори проекту редакційної комісії МВС надалі розглядали сільську громаду як інститут, здатний захистити інтереси найбільшого селянства й запобігти його подальшій пролетаризації. Ще однією новацією в діяльності вказаного органу стало визнання хуторської системи найбільш досконалою і перспективною формою ведення господарства. Згодом, проект передбачав усунення тих обмежень, що були перешкодою для виходу селянина з громади. Після скасування кругової поруки втратило сенс правило, згідно з яким для виходу з громади треба було сплатити не менше половини викупного боргу, тоді як за іншу його частину мала відповідати громада. Загалом зміст матеріалів редакційної комісії засвідчував неспроможність уряду Миколи II здійснити навіть половинчасте реформування аграрного устрою напередодні революції 1905–1907 рр. Водночас варто зазначити, що незважаючи на всю суперечливість висновків редакційної комісії, деякі з них стали своєрідними провісниками майбутньої столипінської аграрної реформи, що здійснювалася під контролем Міністерства внутрішніх справ.

На початку ХХ ст. економічний розвиток імперії загальмувався кризою, яка трансформувалася у затяжну депресію і висвітила вади попередньої внутрішньої політики уряду. Спроба створити потужну індустрію, яка могла б забезпечити власне населення необхідними товарами і водночас успішно конкурувати на зовнішніх ринках, виявилася невдалою. Соціальне становище загострювалося щорічним демографічним приростом – понад 2 млн осіб. Слабка промисловість була неспроможною створити для всіх робочі місця. За таких обставин значна частина правлячої верхівки почала схилитися до необхідності активного сприяння сільському господарству й, зокрема, до реформування селянського землекористування. У серпні 1902 р. у своєму зверненні до дворян Микола II

оприлюднив намір звернути особливу увагу саме на сільське господарство [769, с. 53–54].

Певні сподівання у цьому напрямі були пов'язані з хутірською системою, поширеною здавна у губерніях Лівобережної України. Близько 10 % земельного фонду цього регіону належало козакам, що розселилися по селах і хуторах ще за часів Запорізької Січі [752, с. 117]. За нашими підрахунками, у Полтавському, Кременчуцькому, Хорольському, Золотоніському, Зінківському, Миргородському, Лубенському і Гадяцькому повітах Полтавської губернії у 1890-х рр. налічувалося близько 101 600 козацьких господарств середньою земельною площею від 6 до 8,5 дес.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. хутірська система землекористування почала поширюватися й у Правобережній Україні. Так, у звіті волинського губернатора Ф. Штакельберга за 1905 р. повідомлялося, що селяни усвідомлюють шкоду від міжсмузжя своїх земельних наділів. Відтак, за згодою всіх членів сільського товариства жителі Житомирського і Володимир-Волинського повітів почали «розселятися хуторами, зосереджуючи землі кожного домогосподарства в одному місці» [22, арк. 3-зв., 12-зв.]. Процес розселення у Житомирському повіті розпочався ще в 1888 р., а «останніми роками поширився і на Володимир-Волинський повіт і продовжує розвиватися». За даними губернатора, у семи північних волостях Житомирського повіту розселилося хуторами 65 сільських товариств із загальної кількості 126, а площа переселення становила 85 611 дес. надільної землі. Тут було організовано 9246 хуторів, у середньому на кожен припадало 9,3 дес. земельної площі. Натомість у двох волостях Володимир-Волинського повіту розселилося 6 поселень із площею надільної землі 4508 дес.

У менших масштабах хутірська система землекористування поширювалася в Подільській губернії [21, арк. 61-зв.]. Зокрема, з рапорту брацлавського повітового справника Шавротського від 24 серпня 1905 р. відомо, що на території повіту з'явилося 11 хуторів. Хутірські господарства виникли на початку XX ст. і у Балтському повіті. Проте відповідне розселення селян стримувалося відсутністю у них належних фінансових засобів.

Варто зауважити, що вагому роль у цьому процесі відіграла урядова аграрна політика, яка все ще залишалася тенденційною, з огляду на першочергову підтримку селянської громади на той час. Однак поступово у справі щодо організації сільського господарства з'явилися й нові мотиви. Уже в Особливій нараді щодо потреб сільськогосподарської промисловості (1904–1905 рр.), в якій головував С.Ю. Вітте, представники великого землеволодіння В. Гурко і Г. Євреїнов прагнули нав'язати урядові своє бачення перспектив нових тенденцій в аграрній сфері. Зокрема, останній, в одній із записок, цілком відверто висловився за необхідність нового напрямку у сільському господарстві, який мала запропонувати влада: «Створення дрібної селянської власності забезпечило б найміцніший фундамент суспільному і державному устрою Росії. Численний клас дрібних земельних власників-землеробів став би найбільш консервативним елементом населення країни, що знає ціну власності, а тому й був би солідарний з власниками інших станів» [730, с. 390; 854, с. 58].

Подальший розвиток подій щодо кардинальної зміни урядової аграрної політики визначився революційними потрясіннями 1905–1907 рр. Численні погроми поміщицьких маєтків, масове застосування селянством різних форм боротьби в листопаді й грудні 1905 р. викликали неабияке занепокоєння їхніх власників і піддали ризику саме існування помісного землеволодіння на теренах України та інших регіонів Російської імперії. Проте після створення Всеросійського союзу землевласників помісне дворянство відкинуло вихід із кризи шляхом примусового вилучення приватновласницьких земель. Вирішення земельного питання поміщицький з'їзд вбачав у прискореному руйнуванні селянської громади: «Увесь наш 40-річний устрій, збудований на принципі громадського володіння селян землею, був роковою помилкою і тепер треба його змінити» [214, с. 22]. Рішення з'їзду землевласників було по суті безапеляційним і рік потому знайшло відображення в імператорському указі від 9 листопада 1906 р., яким визнався курс нової урядової аграрної політики. Було покладено початок столипінським перетворенням.

Проголошення нового курсу супроводжувалося певною критикою економічної політики 1890-х рр., провідниками якої були І.О. Вишнеградський і С.Ю. Вітте. Зокрема, міністр торгівлі та промисловості С.І. Тімашев позитивно оцінював заслуги С.Ю. Вітте в розвитку промисловості, але водночас вважав, що «виконавці його намірів зайшли цим шляхом надто далеко: промисловість насаджувалася і розвивалася без урахування купівельної спроможності населення». Своєю чергою керівник Головного землеробського відомства країни О.В. Кривошеїн офіційно висловлювався, що спроба широко залучити «народну працю» до обробної промисловості не мала успіху. Вона засвідчила, що через низький рівень сільськогосподарської культури і бідність землеробського населення «надійний розвиток у нас фабрично-заводської промисловості неможливий навіть з огляду на енергійну підтримку уряду, і що сферою, в якій народна праця ще мало використана та справді може мати широке і продуктивне застосування, є сільськогосподарський промисел» [802, с. 146–148].

Відповідь промисловців була досить іронічною: «Отже, сільське господарство і кустарні промисли тепер, а фабрично-заводська промисловість у майбутньому – ось шлях для економічного розвитку нашої Вітчизни, передбачений О.В. Кривошеїним» [439, с. 565]. Розбіжності в урядових колах щодо перспектив подальшого економічного розвитку країни й надалі викликали гостре незадоволення з боку представників промислового капіталу. «У Німеччині на той час уже давно припинили дискутувати про те, чи існують спільні інтереси між сільським господарством і фабрично-заводською промисловістю, – відзначав часопис промисловців і торговців. – Там однаковою мірою піклуються про перше й друге, там торгівля, промисловість і комерційне пароплавство досягли великих успіхів і продовжують розвиватися. У Німеччині не перестають і далі розвивати ці галузі й одночасно плекають сільське господарство. А ми все ще дискутуємо про це, і уряд нерішуче вирішує питання розвитку торгівлі й промисловості, наче побоюючись докору в служінні капіталу» [353, с. 351–352].

Більшість вищих урядовців на чолі з прем'єр-міністром П.А. Столипіним схилилися до необхідності віднести сільське господарство до пріоритетної галузі

економіки. Губернські й повітові земства, товариства сільського господарства та інші громадські організації наполягали на необхідності нарощувати інвестиції й матеріально-механічну базу землеробства, розширювати платоспроможність сільського населення, чисельність якого все ще перевищувала 80 % жителів країни. Посилена увага до сільського господарства відображала тривогу уряду тим, що ця галузь економіки відставала від промисловості як за темпами зростання, так і за рівнем дохідності. Найбільший неспокій викликав занадто низький рівень виробництва у селянських господарствах, що призводило до малого споживання промислових товарів.

Отже, протягом досить тривалого часу в правлячих колах Російської імперії відбувалися суперечки щодо пріоритетного розвитку економіки та певне нерозуміння необхідності обопільної підтримки як промисловості, так і сільського господарства, як це демонстрували провідні країни розвиненого капіталізму (насамперед Німеччина і США).

Варто вказати, що творці реформи, яка ввійшла в історію під назвою столипінської, переслідували декілька амбітних, і деякою мірою навіть протилежних, цілей. Основним її змістом було руйнування селянської громади, стимулювання розвитку приватної власності на землю, збереження поміщицького землеволодіння. Окрім того, уряд прагнув ліквідувати революційну «смуту», від якої страждали поміщицькі маєтки. Про це виразно говорив сам П.А. Століпін: «Смута політична, революційна агітація стала розпускати коріння в народі, посилюючись смутою більш серйозною, смутою соціальною, що розвинулася в нашому селянстві... Соціальна смута зродила нашу революцію, і одні тільки політичні заходи були безсилі, як засвідчили тодішні обставини, знищити цю смуту й породжену нею смуту революційну. Тільки в поєднанні з соціальною аграрною реформою політичні реформи могли мати життєву силу та значимість» [204, стб. 1138].

Реформування земельних відносин на основі зміни форми селянської власності на землю мало сприяти розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Керівник Головного землеробського відомства О.В. Кривошеїн з трибуни

Державної думи визнавав, що ліквідація селянської громади не є «аграрною панацеєю», а головним способом збільшення виробництва хліба в країні. «Нам, – наголошував О.В. Кривошеїн, – не встояти у великому трудовому змаганні народів, якщо ми будемо, як і раніше, виробляти на кожну душу населення лише по 22,5 пуда. З цього обсягу будемо, як тепер, харчуватися, оплачувати всю внутрішню промисловість, закупувати іноземні товари, сплачувати наші борги» [196, стб. 1028]. Зрештою чи не найголовнішою сутністю аграрної реформи було збереження помісного землеволодіння шляхом створення прошарку заможних селян на хуторах і відрубках. Останні мали стати опорою правлячого режиму на селі й охоронцями не тільки своєї земельної власності, а й поміщицької. «Поміщицький клас, – відзначав тогочасний аграрний аналітик М. Огановський, – ставав все мізернішим, щоб уряд міг опертися тільки на нього одного. Велика буржуазія міст була нечисленна і не завжди «законослухняна». Ясно, що із селянського середовища треба було виокремити клас дрібної сільської буржуазії, що міг стати опертям для уряду і оплотом проти решти селянської маси, спрямованої до цього винятково на поміщиків. Створення такого класу стало головним завданням урядової аграрної політики» [726, с. 5–6]. П. Столипін ставив на селі на «міцних і сильних», а не на «убогих і п'яних». Через вкрай критичне та іронічне ставлення громадськості до цього урядового курсу його почали кваліфікувати як «хуторманію». Отже, саме урядове реформування багато в чому перебувало в політичній площині.

Варто відзначити, що можливості уряду в перші роки «землевпорядкування» були досить обмеженими. Через наслідки війни з Японією і революційні події 1905–1907 рр. державна скарбниця спорожніла. До того ж реалізація аграрної реформи розпочалася в період після укладання торгового договору з Німеччиною (1904 р.). Нова торгова конвенція значно погіршила умови товарообміну з європейськими споживачами російської сільськогосподарської продукції, про що йшлося в попередньому розділі нашого дисертаційного дослідження. Водночас аграрна реформа потребувала великих капіталовкладень, однак головним стрижнем відповідної програми уряду, особливо міністра фінансів В.М. Коковцова, стала жорстка економія бюджетних ресурсів. Вона сприяла досягненню бюджетної

рівноваги, але через відсутність в належних обсягах іноземних капіталів позбавляла сільське господарство необхідних засобів для прискореного розвитку.

Поступово уряд досяг активного сальдо державного бюджету і стабілізував грошовий обіг. Загальна грошова сума вивезення товарів на світовий ринок за десятиліття 1904–1913 рр. перевищила суму ввезення на 3511 млн руб., що свідчило про значний позитивний торговий баланс [624, с. 50]. Розвитку сільського господарства посприяв і щедрий урожай 1909–1910 рр. в більшості регіонів імперії. Але вже в 1911 р. він дав серйозні збої. Сільське господарство, яке не мало належної промислової і транспортної інфраструктури, не змогло в подальшому нарощувати свій потенціал. За цих обставин уряд у ході реалізації аграрної реформи фінансував переважно одноосібні хуторські та відрубні господарства й стимулював переселення селян в азіатську Росію.

На основі цього можна зробити висновок, що уряд не зміг забезпечити належним чином фінансування реформи, його діяльність щодо розвитку продуктивних сил в аграрному секторі економіки була надто обмеженою і мала серйозні вади.

Гострі суперечності в імперському суспільстві щодо напрямів і перспектив аграрної політики віддзеркалювалися у тогочасних публіцистичних і частково навіть наукових працях. Проурядова преса всіляко підтримувала столипінське землевпорядкування як «друге розкріпачення селян». Опозиційні ж публіцисти, навпаки, виражали негативну позицію «до столипінщини як до хуторманії, яка безоглядно руйнує вікові традиції селянської громади». І тільки поодинокі дослідники цієї проблеми прагнули об'єктивно підійти до її висвітлення. Зокрема Б. Давидович, відомий у майбутньому український літератор, відзначав, що «для правильної оцінки досліджуваної дійсності однаково недоречні ані рожеві окуляри офіційних аграрних політиків, ані темні окуляри опозиційних публіцистів. Світло й тіні у житті сільської Росії перемішані й дають досить складну комбінацію. Нам треба не забувати, що в історії результати тих чи інших політичних актів дуже часто не відповідають намірам діючих політичних груп» [322, с. 15].

Як мовилося вище, уряд мав обмежені можливості для фінансування аграрної реформи. Наприклад, до 1913 р. для переселення 5011 господарств Полтавської губернії на хутори було надано позику на загальну суму 548 404 руб. На одне одноосібне хуторське господарство припадало 109 руб. Цієї суми вистачало тільки на перенесення хати та деяких господарських споруд [520]. У ряді незначних випадків фінансова допомога держави становила 150–200 руб. Нерідко переселенці на хутори взагалі не отримували жодної підтримки.

Треба також відзначити, що уряд винагороджував кмітливих хуторських господарів за зразкове ведення господарства преміями «в пам'ять трьохсотліття дому Романових». У повному розмірі вона становила 300 руб. – чимала грошова сума як для того часу [500, с. 50]. Таку премію отримав, зокрема, Лука Степанович Сеньков, одноосібне господарство якого розміщувалося в «Б.–вірменському районі розселення» Каменецького повіту.

За «зразкове ведення» свого хутора було присуджено премію і Петру Тимофійовичу Ковтанюку, який зорієнтував власне господарство на виробництво фруктів і ягід. Структура його земельної ділянки була такою: оранки – 1,5 дес., під садом – 3 дес., під луками – 0,25 дес., під лісом – 0,25 дес., під господарськими будівлями – 0,1 дес. Увесь добробут господаря тримався на фруктах та ягодах. У саду було 600 яблунь, 100 груш, 100 слив, 160 черешень і вишень, 800 виноградних лоз, 21 волоський горіх, решта – малина, полуниця, суниця і смородина. Витрати господаря за доглядом саду, збором урожаю й доставкою його на ринки Подільської і суміжних з нею губерній сягали щорічно в середньому близько 900 руб. Валова виручка від продажу фруктів і ягід, виготовленого з них вина становила в 1912 р. 3 тис. руб., а чистий дохід – близько 1500 руб. [501, с. 31–33].

Реалізація урядової аграрної програми виявилася найбільш успішною там, де майбутні хуторяни і відрубники змогли зосередити у своїх руках не тільки власну частку громадської землі, а й купленої Селянським поземельним банком у поміщиків і держави. В Уманському повіті Київської губернії, наприклад, успішне проведення землевпорядкування визначалося нарізуванням нових ділянок із земель, придбаних Селянським банком. Уже в 1907 р. повітовою комісією було

відмежовано 4802 дес., з яких 3613 дес. призначалося для хутірських господарств і 1188 дес. землі було передано громадам і селищам. Загалом в Уманському повіті із 23 322 домогосподарств 52-х селищ із селянських громад вийшло 17 849 господарств, що становило 76 %. За ними було закріплено 83 461 дес. землі, або у середньому по 4,7 дес. на один двір. З цієї кількості 6951 домовласник (39 %) із 34 366 дес. землі обрав відрубну форму господарювання. Аналогічні приклади були в Подільській та інших губерніях. За даними подільського губернатора, за допомогою Селянського банку загальна кількість господарств одноосібного володіння на надільних, банківських і казенних землях досягла у 1909 р. 12 800, а площа, відведена під хутори і відруби, становила 69 053 дес. Діяльність землевпорядкувальних комісій Поділля протягом 1907–1908 рр. була майже винятково зосереджена на розподілу земельного фонду Селянського банку [26, арк. 10].

Про деяке зростання кількості хутірських господарств свідчать дані повітових справників. Зокрема, бердичівський повітовий справник у своєму рапорті місцевому генерал-губернаторові від 8 липня 1912 р. писав, що в повіті налічується 120 хуторів [29, арк. 29]. За даними кременецького повітового справника, на підвідомчій території у 1912 р. було 137 хуторів.

Саме одноосібні хутірські господарства, створені за участю Селянського банку, мали певну перевагу порівняно з пересічними селянськими, а то й ставали зразковими. Для підкріплення цієї тези наведемо такі факти. Господарство Івана Миколайовича Стасюка було розташоване поблизу с. Довжок Ольгопільського повіту Подільської губернії. Він придбав ділянку площею 8 дес. 100 саж. під хутір із ліквідованого Селянським банком маєтку Довжок і переселився туди зі своєю дружиною та шістьма дітьми. На купленій землі збудував хату й добротні господарські споруди загальною вартістю 820 руб., впровадив чотирипільну сівозміну. Під озиму пшеницю відводив 1 дес. земельної площі, під яру пшеницю – також 1 дес., під овес – 0,5 дес., ячмінь – 500 кв. саж., кукурудзу – 2 дес., конюшину – 300 кв. саж., під пар – 1 дес. [500, с. 50–52]. Завдяки раціональному веденню господарства, використанню досягнень агрономічної науки врожайність хлібних

культур була тут значно вищою, ніж у сусідніх селянських господарствах. Надлишки продукції хутірське господарство збувало на ринку. Було висаджено 50 яблунь, 10 груш, 30 слив, 50 черешень, 10 вишень, 200 кущів малини і 5 кв. саж. полуниці. Особлива нарада рекомендувала нагородити І.М. Стасюка за зразкове ведення господарства премією в розмірі 300 руб «в пам'ять трьохсотліття дому Романових» [501, с. 28].

Інший приклад – господарство Івана Трифоновича Мельника, жителя с. Голяки Калинівської волості Вінницького повіту. До 1905 р. він мав тільки 1 дес. надільної землі. У тому самому році він купив за сприяння Селянського банку 6 дес. землі в місцевого поміщика на відстані 0,5 верст від села. Протягом тривалого часу І. Мельник щорічно мав сплачувати банківській установі за фінансове сприяння по 56 руб. 80 коп.. Ще 80 руб. позики землевпорядкувальна комісія надала йому на виплат на 15 років для спорудження господарських будівель [500, с. 52–53]. І. Мельник упровадив на купленій ділянці шестипільну сівозміну, розраховану на 6 років за такою схемою: озима, просапні культури, яровина, яровина з конюшиною, конюшина і пар. Господар інтенсивно підживлював свою землю натуральним добривом – перегноєм. Окрім коней і волів використовував сільськогосподарську техніку – німецький плуг Сакка, сівалку, кінну молотарку та широкий набір землеробських знарядь праці. Позитивні результати господарювання І. Мельника очевидні, про що свідчать дані таблиці 14.

Таблиця 14

**Урожайність хлібних культур і доходи від них у господарстві
І.Т. Мельника (1909–1912 рр.) (пудів)**

С/г культура	Роки			
	1909	1910	1911	1912
Озима пшениця	90	90	104	85
Озиме жито	110	112	114	120
Картопля	1100	1200	1230	1100
Овес	96	160	116	180
Ячмінь	104	70	85	108
Конюшина	246	320	320	250
Чистий дохід з 1 дес.	30 руб.	30 руб.77 коп.	31 руб. 30 коп.	42 руб. 30коп.

З таблиці 14 видно, що дохід з 1 дес. хутірського господарства досяг у 1912 р. 42 руб. 30 коп., а отже з 6 дес. перевищив середню річну зарплату робітника на фабрично-заводських підприємствах Донбасу і Придніпров'я [653, с. 63]. Що стосується врожайності хлібних культур, то вона була значно вищою, ніж у навколишніх селянських господарствах (див. таблицю 15).

Таблиця 15

Урожайність зернових культур і картоплі на селянських землях с. Голяки з 1 дес. [500, с. 58]

Сільськогосподарська культура	Урожайність, пудів
Озима пшениця	50–70
Озиме жито	60–100
Картопля	800–1000
Овес	80–100
Ячмінь	40–65

Загалом у ряді місцевостей Волинської і Подільської губерній, де перехід до хутірського господарювання розпочався ще до указу від 9 листопада 1906 р., Селянський банк певною мірою стимулював цей процес. Зокрема, його Волинське відділення надало позику 2255 селянам по 75 угодах на суму 720 400 руб. для закупівлі 9077 дес. 1312 саж. земельної площі. Зі свого боку, селяни витратили на купівлю цієї землі 400 473 руб. 95 коп., або на 1 дес. у середньому 76 руб. 87,5 коп. [20, арк. 7]. У цілому, 1 дес. землі обійшлася селянам у середньому 120 руб. 99,5 коп. Деякі поступки поміщиків Волині щодо зменшення своїх земельних володінь ще до «селянського натиску» 1905 р. частково пояснювалися їх величезною заборгованістю, яка перевищила 53,6 млн руб., у тому числі Дворянському банку – 20 316 тис. руб., Київському земельному – 17 596 і Полтавському земельному – 15 719,5 тис. руб.

Нестача землі в губерніях Правобережної України ставала дедалі відчутнішою. Поміщицтво мало у цьому регіоні найменші земельні втрати в роки революції, замість того зростали площі, котрі належали німецьким та іншим колоністам, особливо у Волинській губернії, про що йшлося в попередньому розділі дослідження. Конкурувати з ними місцевим селянам через обмежені фінансові засоби було неможливо. За цих обставин представники губернської адміністрації

проявили ініціативу щодо сприяння селянам у наданні пільгових кредитів для купівлі землі. Так, 29 січня 1910 р. волинський губернатор О. Кутайсов інформував місцевого генерал-губернатора Ф. Трепова «про численні скарги селян, які неспроможні придбати землю за допомогою Селянського банку» [22, арк. 1]. Ураховавши обставини, що склалися на земельному ринку, губернатор вирішив зібрати «приватну нараду» з осіб, діяльність яких мала безпосереднє відношення до землекористування і землеволодіння в губернії для обговорення питання щодо пошуку шляхів полегшення переходу землі, що продавалася, місцевим селянам, а не жителям іноземного походження. Учасники наради висловилися за негайний перегляд чинних правил Селянського банку «для полегшення умов кредитування під час купівлі селянами землі». До того ж О. Кутайсов клопотав, щоб Ф. Трепов звернувся з відповідним проханням до уряду «для вирішення цього питання належним чином». Губернатор був стурбований тим, що «край наповнюється поляками, чехами й німцями», а корінне населення через малоземелля «змушене переселятися в Сибір, Саратовську, Самарську та інші віддалені губернії». Щоб вплинути на такий розвиток подій, граф О. Кутайсов і генерал-губернатор Ф. Трепов пропонували створити у Житомирі міжвідомчу комісію під головуванням особи, яку прислали із С.-Петербургу. До її складу мали ввійти представники керівництва Селянського банку, лісового відомства, губерньського земства, землевпорядної комісії й від поміщиків і селян. До цієї пропозиції почало схилятися й керівництво Міністерства внутрішніх справ. Ф. Трепов не забарився з виконанням пропозиції О. Кутайсова і ознайомив із нею прем'єр-міністра П. Столипіна у своєму донесенні від 5 лютого 1910 р. До того ж генерал-губернатор висловився за надання селянам Волині «деяких пільг під час закупівлі поміщицьких маєтків за сприяння Селянського банку» [22, арк. 1–4].

Однак міністр фінансів В. Коковцов у своєму листі від 7 липня 1910 р. до голови уряду висловив сумнів щодо доцільності створення такої комісії. На думку керівника головної фінансової установи імперії, реалізація відповідної ініціативи не була бажаною, оскільки діяльність подібної комісії «могла викликати перебільшені очікування і небажані тлумачення». В. Коковцова лякала ймовірність широкого

розголосу, згодом він наполягав на необхідності діяти у цьому питанні обережно. З думкою міністра фінансів погодився і П. Столипін, відтоді ініціатива графа О. Кутайсова закінчилася нічим [22, арк. 12–12-зв.]. З огляду на це можна стверджувати, що в урядових колах узяли гору інтереси поміщицького землеволодіння. Його представники діяли відповідно до власних інтересів і нерідко суперечили прагненням П. Столипіна якомога швидше реформувати аграрний сектор економіки. «Ми хочемо, – виголошував з трибуни Державної думи один з ідеологів необмеженого самодержавства В. Пуришкевич, – зміцнення земельної власності селян на основі указу від 9 листопада та шляхом переселення їх у східні регіони імперії й наділення землею, що передана в Селянський поземельний банк. Але цей процес має відбуватися «мало-помалу», повільним темпом, повільним ходом... Ця робота тривала, довголітня» [197, стб. 307–308, 1437]. Головним їхнім бажанням стало збереження у своїй власності земельних маєтків в міру зростання цін на землю та аграрну продукцію як на внутрішньому, так і, особливо, на світовому ринках. Тому й не дивно, що темп передачі вільних казенних земель у руки селян падав. Зокрема, за даними бюджетної комісії Державної думи, у 1909 р. було ліквідовано за формальними угодами 139 тис. дес., а у 1912 р. – лише 48 тис. дес. землі. Загалом, до червня 1913 р. із 4 млн дес. казенних земель, призначених для переходу в руки селян, за формальними угодами було продано не більше 8 %. «Немає жодного сумніву, – говорив депутат М. Опочинін, – що в руках селян-власників ці землі були б продуктивнішими й значно підняли б економічний добробут, посилили б ресурси державної скарбниці та місцевих самоуправлінь». Подібна тенденція спостерігалася й відносно Селянського банку, який був поставлений «на службу винятково столипінщині». Інтереси усього селянства стали для нього другорядними.

Селянський банк докладав зусиль, щоб пільгами, а то й примусовими заходами схилити селян до одноосібних угод. Для цього земля, що йшла на продаж, спочатку розмежовувалася на хутори й відруби. Унаслідок цього частка товариських покупців скорочувалася з кожним роком (додаток Г.2). Особливий вплив на розподіл поміщицьких і казенних земель мав Селянський банк, адже продаж відбувався

безпосередньо через нього або за його посередництва. З 1906 р. по 1911 р. частка земель, котрі відійшли до хуторян і відрубників, збільшилася з 1,6 % до 60,9 %, а загалом за 6 років становила 36 %. Частка земель, що були куплені товариствами, знизилася за ці роки з 98,4 % до 39,1 %, а загалом – до 64 %.

«Без жодного перебільшення, – констатував М. Огановський, – не менше 40 % земель, куплених селянами за допомогою банку протягом 1906–1912 рр., або близько 3 млн дес., розверстано на хутори і відруби. Ці землі вирізнялися кращою якістю ґрунтів, наявністю води, луків і лісів. Однак і тут відрубна система явно переважала хутірську. На 1 липня 1910 р. хуторами було продано 26,3 % землі, що перейшла в Російській імперії до одноосібних власників, а відрубками – 73,7 %» [966, с. 25]. Отже, переважна більшість селян, зібравши власні земельні відрізи і ділянки в одному відрубі, бажали й далі проживати у своїх селах – ближче до школи, церкви та родичів. Натомість хутір порушував усталені віками традиції, які, за словами члена Державної думи В. Дзюбинського, за будь-яких обставин «надзвичайно вперто і стійко підтримувалися українським селом».

Реалізація урядової аграрної політики з самого початку зіткнулася з низкою нездоланих труднощів. У південному степовому краї хутірське розселення цілковито залежало від водопостачання, будівництва зрошувальних систем. П. Столипін наголошував, що без води і зрошення хутори у цих місцях «абсолютно неможливі», а за наявності тільки колодязів одноосібні власники будуть нежиттєздатними, особливо в умовах інтенсивного господарювання. Хуторизація у південному степовому регіоні була можлива тільки на великих земельних площах і за умови ведення зернового господарства, що неминуче призводило до виснаження ґрунтів. Проте через відсутність належних фінансових засобів з боку держави не могло бути й мови щодо будівництва зрошувальних систем.

Окрім того, аграрна урядова політика мала сприяти загальному розвитку продуктивних сил країни, що пропонував керівник Головного земельного відомства О. Кривошеїн у Державній думі та пресі. Водночас вона повинна була сприяти підвищенню добробуту найбільш широких прошарків сільського і навіть міського населення. Однак вирішення цих та деяких інших проблем виявило надзвичайно

вразливі сторони столипінської реформи, серед яких чи не на першому місці було малоземелля і низький рівень агрокультури.

На цей аспект проблеми звернув увагу відомий свого часу економіст, професор С. Прокопович. Він стверджував, що в умовах селянського малоземелля на селі загострювалися соціальні суперечності, і «жодні заходи, спрямовані на піднесення продуктивності селянського господарства, не спроможні вирішити його проблем». «Для успішності цих заходів, – наголошував С. Прокопович, – потрібен мінімум земельної площі, якої немає в малоземельного селянина» [730, с. 68]. На цьому акцентував також увагу аудиторії під час дебатів на Київському експортному з'їзді в лютому 1914 р. професор В. Косинський: «Розвиваються тільки господарства заможних селян, натомість маса селянської бідноти перебуває в попередньому становищі, зростає її чисельність. Ця маса потребує ринку робочої сили [686, с. 160–161]».

Вищі урядовці намагалися відвертати увагу громадськості від скрутного становища малоземельного селянства. О. Кривошеїн, зокрема, заявив у Державній думі, що в губерніях Правобережної і Лівобережної України на один селянський двір припадає у середньому близько 5 дес. землі. За його словами, земельна ділянка у 4–5 дес. могла забезпечити пристойне існування родин, оскільки ці господарства розташовуються «на найкращому у світі чорноземі» [730, с. 709]. Проте дійсність була іншою, адже щільність населення в пореформену добу зросла. У 1913 р. в Подільській губернії вона становила 109,9 осіб на 1 кв. версту, у Київській – 107, Волинській – 66,5, Полтавській – 77,3, Харківській – 71,3, Чернігівській – 68,0, Херсонській – 60,2, Таврійській – 38,8, Катеринославській – 62 особи [271, с. 206, 230, 250, 309, 326, 372, 388]. Водночас земельний запас на 1 людину зменшувався. У 1912 р. в Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 дес., у Полтавській – 1,34, Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 дес. У Подільській губернії всі надільні землі були у власності понад 458 тис. селянських дворів. Із них 21 116 дворів володіло до 1 дес. земельної площі на двір, 37 862 двори – від 1 до 2 дес., 120 532 двори – від 2 до 3 дес., решта дворів мала наділи понад 3–дес. Причому перші три зазначені категорії вже не могли «прожити

з урожаю власного наділу» [35, арк. 76, 86]. Заслужують на увагу і статистичні дані подільського губернатора О. Ейлера, які він наводив у своєму звіті імператорові Миколі II за 1909 р.: «Селянські господарства, цілковито життєздатні тут на площі не менше 10 дес. і більш-менш забезпечують існування селянської сім'ї тільки на 3–4 дес. Тим часом у Подільській губернії перших господарів налічується лише 16 %, а решта припадає на господарства нежиттєздатні – менше 3 дес. Тому малоземельні селяни часто не погоджуються розверстувати надільні землі на відруб, оскільки не бачать у цьому переході можливості поліпшення свого матеріального становища. Діяльність землевпорядних комісій за рідкісними винятками мала успіх тільки в тих селищах, де можна було за допомогою Селянського банку придбати землю, щоб збільшити загальну площу, що підлягала розверстанню» [26, арк. 10-зв.]. Відверте визнання губернатора О. Ейлера засвідчує, що столипінське землевпорядкування, метою якого було насамперед руйнування селянської громади, не виправдало сподівань, покладених на нього урядовими колами. Особливо оманливою виявилася ставка П. Столипіна на створення прошарку «міцних і сильних» господарів [1002, с. 392]. За даними М. Огановського, у жодному регіоні імперії розмір землевпорядкованих господарств не досяг до 1911 р. середнього розміру общинного наділу [726, с. 25]. За висловлюванням члена Державної думи від Полтавської губернії графа І. Капніста, концентрації земельної власності в руках селян не сталося: «Мобілізації землі немає, скоріше є розпорошення землі». Більше того, результати столипінського землевпорядкування як в Україні, так і загалом по імперії були досить скромними. Із 1793,4 тис. селянських дворів, що укріпили собі наділи до 1912 р., на хутори і відруб перейшло тільки 129,3 тис. господарств – усього 7,2 %, а 92,8 % залишилися зі своїм черезсмужжям [967, с. 18]. В Україні, крім Волинської губернії, на 1 січня 1916 р. було подано клопотань про землевпорядкування від 1 280 172 селянських дворів, що не так уже й багато, оскільки їх загальна кількість тут перевищувала 4 млн. Ще менше було підготовлено землевпорядних проектів – 841 265, а затверджено – тільки 510 310. За 1906–1915 рр. в Україні (також крім Волинської губернії) було

землевпорядковано 382 668 хуторів і відрубів, або близько 11 % від загальної кількості дворів.

Попри ці та інші незаперечні факти уряд докладав зусиль для доведення успішності аграрної реформи, що призвела «до зростання продуктивності сільського господарства». Про це свідчать, зокрема, статистичні дані й аргументація, наведені у записці міністра фінансів до проекту доходів і витрат на 1913 р. Згідно з ними, за 15 років, з 1895 р. до 1911 р., продуктивність сільського господарства імперії зросла на 125 %. М. Огановський назвав цю цифру «приголомшливою». «Ані у Західній Європі, ані навіть у США, де сільськогосподарська продукція зростає найбільшими темпами, – відзначав він, – не було такого прогресу» [967, с. 11].

Відповідна статистика Міністерства фінансів ґрунтувалася на такому. Так, сільське населення імперії під час перепису 1897 р. становило 108,8 млн осіб, а на 1 січня 1911 р. – 141,2 млн. Приріст за 14 років сягнув 29,78 %. За даними статистів Міністерства фінансів, на душу сільського населення в 1895 р. припадало вироблених сільськогосподарських продуктів на суму 36,7 руб., а в 1910 р. – 68 руб. Отже, продуктивність одного сільського жителя, виходячи з цих показників, збільшилася за ці роки на 85 %. Однак насправді ситуація мала інший вигляд.

З'ясувати відповідну динаміку дуже легко на основі аналізу реальної продуктивності сільського господарства, тобто даних про зростання виробництва збіжжя у Російській імперії у 1896–1910 рр. (додаток Г.3). Воно відбувалося приблизно на одному рівні із збільшенням сільського населення. Варто також відзначити, що міська людність в імперії збільшувалася швидше, ніж сільська, що потребувало більшого обсягу продуктів харчування. Отже, обсяг продукції зернового господарства залишався у селян незмінним.

У значно гіршому становищі перебувало тваринництво імперії (додаток Г.4). Зокрема, хоч і мало місце зростання поголів'я за 22 роки в абсолютних цифрах, однак на 100 душ сільського населення всі показники, окрім великої рогатої худоби, були від'ємними [967, с. 11].

Становище у скотарстві Російської імперії значно погіршилося на початку ХХ ст. У 1900 р. на 1000 жителів припадало 367 голів великої рогатої худоби, а в

1910 р. – тільки 334, або на 9 % менше. На теренах 50 губерній європейської частини Російської імперії поголів'я великої рогатої худоби зменшилося за ці роки на 14 % [452, с. 492]. У ще більш занедбаному стані перебувало вівчарство. З огляду на це, депутат Державної думи О. Коновалов піддав різкій критиці економічну політику уряду, звернувши увагу громадськості на негативні сторони її аграрного напрямку. Записка Міністерства фінансів, за його висловлюванням, мала надто позитивне забарвлення. У ній «висунуто на перший план усе, що сприяє оптимістичному погляду на наше народне господарство, і навпаки, заретушовано й послаблено все, що так чи інакше цей погляд заперечує». Для обґрунтування оптимістичних перспектив на розвиток сільського господарства уряд використав різке зростання цін на продукцію землеробства і тваринництва за 1895–1910 рр., що свідчать дані таблиці 16.

Таблиця 16

Зростання цін на продукцію сільського господарства у 1895–1910 рр. (коп. за пуд) [967, с. 13]

Сільськогосподарська продукція	Ціни внутрішнього ринку		
	1895 р.	1910 р.	%
Жито	36,6	113,0	208,74
Пшениця	58,0	116,7	101,20
Овес	37,7	97,8	159,41
Велика рогата худоба (1 гол. у руб.)	87,5	143,8	64,34

Наведені дані свідчать, що ціни на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку зросли: на жито – на 208,74 %, на пшеницю – на 101,2 %, на овес – на 159,41 %, на велику рогату худобу – на 64,34 %.

Наведені статистичні дані мали б певний сенс, якби селяни продавали все, що вони виробляли, саме за такими цінами. Але значно більшу частину власної продукції вони споживали у своїх господарствах, а меншу – продавали переважно на місцевих ринках за нижчими цінами. Від підняття цін збагачувалися передусім скупники сільськогосподарської продукції і посередники.

Варто констатувати, що сільське господарство з кінця XIX ст. певною мірою все-таки прогресувало. Зріс обсяг застосування землеробської техніки не тільки в

поміщицьких, а й селянських господарствах. У заможних господарствах почали використовувати мінеральні добрива. Розширилися площі посіву пшениці та ячменю, цукрового буряку й тютюну, інших культур, що експортувалися на ринки Західної Європи і Близького Сходу. З'явилися ознаки інтенсифікації землеробства.

Та незважаючи на ці та деякі інші позитивні зрушення «наша сільськогосподарська дійсність», за оцінкою широкої громадськості, «не викликала жодного оптимізму» [919, с. 5–6]. За даними згаданого професора В. Косинського, із 38 губерній європейської частини Російської імперії тільки у трьох зросла кількість коней у селянських дворах. У решті губерній вона зменшилася, у тому числі в дев'яти – на 10 %, у п'ятнадцяти – від 10 % до 20 % у середньому на двір, у семи – від 20 % до 30 % і в чотирьох губерніях – на 30 % у середньому на двір.

Важливими для усвідомлення сільськогосподарської еволюції є статистичні показники щодо забезпечення селян землею у Полтавській губернії. За переписом 1882–1889 рр. частка селянських дворів, що мали менше 1 дес. оранки, становила 5,35 % усіх господарств до 50 дес. оранки. За переписом 1897 р. ця частка становила вже 8,97 %, а в 1900 р. – 11,01 %. Малоземелля у селянському середовищі зростало, а слабка промисловість була неспроможна поглинути «надлишки населення». Останнє змушене було триматися навіть за малі земельні наділи. За підрахунками професора Р. Ленца, вже в 1899 р. у сільській місцевості було близько 12 млн «зайвих людей». Питання селянського малоземелля настільки загострилося, що знову виникла «примара» 1905–1907 рр. [919, с. 5–6]. Навіть переселення селян на простори азійської Росії, що стало важливою частиною аграрної політики уряду, не вирішувало проблеми.

Правляча верхівка імперії не мала політичної волі для ліквідації поміщицьких латифундій і створення великої кількості одноосібних господарств фермерського типу. Мізерними були й урядові асигнування на розвиток сільського господарства. Середні річні витрати з бюджету становили близько 12,4 млн руб., або близько 62 млн руб. протягом 1908–1912 рр. [372, с. 6461]. Із цих сум частину було витрачено на меліорацію, частину на одноосібні хутірські та відрубні господарства. І тільки те, що залишилося, пішло на субсидії земствам для безпосередньої

допомоги «всій селянській масі». Разом з асигнуваннями земств, що становили в 1911 р. 11,4 млн руб., це не перевищувало 15–16 млн руб. навіть у роки, що передували Першій світовій війні, тобто на душу населення припадало 15–20 коп. і не більше гривеника на десятину. Украй недостатньо сприяв уряд і тваринництву. Із бюджету на це відпускалася жалюгідна сума – близько 850 тис. руб. на рік, тоді як у США (в еквіваленті) – 25 млн руб, у Німеччині – 15 млн, в Австро-Угорщині – 6 млн руб. щорічно. М. Огановський за цих обставин дійшов очевидного висновку, що «сільськогосподарська еволюція після указу від 9 листопада 1906 р. пішла поза прямим впливом уряду» [967, с. 15].

Отже, специфіка розвитку сільського господарства після реформи 1861 р. (особливо на початку ХХ ст.), поряд з впливом внутрішньополітичних чинників (активізація революційного руху) визначила нагальність і необхідність зміни урядового курсу в аграрній сфері, а саме – перехід від підтримки сільської громади до стимулювання кількісного зростання індивідуальних господарств. Подібний підхід і визначив чи не ключову рису проведення столипінської аграрної реформи в Україні (а відповідно й по всій території Російської імперії) – невпинне зростання протягом 1906–1913 рр. частки земель, що відходила до хуторян та відрубників. Водночас, долаючи низку інфраструктурних труднощів та руйнуючи традиційну сільську колективну ментальність, уряд переслідував не тільки економічні цілі, а й політичні – формування заможного селянства як потужної підтримки для влади. Реалізація цієї аграрної програми виявилася найбільш успішною там, де селяни змогли зосередити у своїх руках не тільки власну частку громадської землі, а й купленої за допомогою Селянського поземельного банку (Київська, Подільська, Волинська губернії). Ці господарства мали певну перевагу, інколи навіть ставали зразковими. Позитивні результати їх господарювання давали збільшення товарності виробленої ними продукції. Однак до головних перешкод на шляху реалізації столипінських ініціатив додалося аграрне перенаселення, яке фактично унеможливило підвищення продуктивності сільського господарства на запланований рівень по всій імперії. Уряд не зміг забезпечити належним чином фінансування реформи: позики селянам були незначні, або взагалі не видавалися;

премії за зразкове ведення господарства ставами виключенням, а не правилом; Селянський банк схилив аграріїв до одноосібних угод, а частка угідь куплених товариства знижувалася. Згодом, деклароване зростання насправді відповідало динаміці збільшення чисельності населення і не демонструвало виняткових наслідків урядових реформ.

3.4. Агрокультурні заходи органів місцевого самоуправління та громадських організацій щодо розвитку зовнішньої хлібної торгівлі

Революційні події 1905–1907 рр. не призвели до конфіскації поміщицького землеволодіння, на що покладало великі сподівання селянство. Для правлячої в Російській імперії верхівки, тісно пов'язаної з великим землеволодінням економічними та політичними інтересами, такий шлях був неприпустимим. Унаслідок цього кардинальні питання землевпорядкування після указу від 9 листопада 1906 р. поступово спрямовувалися в русло еволюційного розвитку. Однак більшість проблем у політичній, правовій і соціально-економічній сферах не було вирішено, адже життєвий рівень населення залишався низьким [376, с. 7313].

Варто відзначити, що розрахунки урядових кіл і почасти громадськості на те, що столипінське землевпорядкування стане панацеєю вирішення ледве не всіх проблем у сільському господарстві, не справджувалися. Про незадовільне становище польового господарства в Російській імперії свідчать дані таблиці 17.

Таблиця 17

Середній збір п'яти головних зернових культур з гектара у країнах хлібного виробництва за 1905–1914 рр. (у квінталах) [614, с. 47]

Країна	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза
---------------	----------------	-------------	---------------	-------------	------------------

Данія	30,2	16,6	21,6	17,7	–
Бельгія	24,5	21,9	27,4	24,2	–
Голландія	23,9	17,3	26,2	21,4	–
Великобританія	21,8	18,3	19,2	18,4	–
Німеччина	20,6	17,2	20,0	19,4	–
Швеція	20,6	14,7	15,7	13,9	–
Норвегія	16,5	16,6	18,2	15,6	–
Франція	13,6	10,7	13,4	12,7	11,8
Австрія	13,4	13,3	14,5	12,3	12,3
Японія	13,0	–	15,8	16,3	16,2
Канада	12,8	11,2	15,6	13,3	35,6
Угорщина	12,4	11,4	13,0	10,9	16,1
Румунія	11,5	8,5	9,8	8,6	12,3
Болгарія	10,4	9,8	11,1	8,3	11,3
США	9,9	10,1	13,4	10,6	16,8
Італія	9,7	11,0	8,4	10,1	14,8
Іспанія	8,7	8,4	10,9	7,9	14,4
Індія	7,7	–	–	–	–
Австралія	7,6	7,6	10,7	8,7	17,7
Аргентина	6,9	–	–	9,3	14,1
Європейська	6,6	7,3	8,1	7,5	10,8
Росія	6,3–6,9	5,6–6,8	6,5–8,2	7,5–7,8	8,5–10,8
Азіатська Росія					

Країни Західної Європи за врожайністю зернових культур значно переважали Російську імперію. Так, погектарний збір пшениці у Франції переважав урожай в європейській частині Росії на 106 %, у Німеччині – на 212 %, у Великобританії – на 230 %, у Бельгії – на 271 %, у Данії – на 358 %.

Про ставлення держави до агрономічної науки можна судити на основі даних про чисельність агрономічного персоналу. Так, у 1909 р. на величезних просторах Російської імперії налічувалося 2541, а в 1911 р. – 5185 агрономів. Із них урядових було 1581, а громадських – 3604 [915]. Недостатнє забезпечення українських губерній фахівцями сільського господарства наведено в таблиці 18.

Таблиця 18

Чисельність громадсько-агрономічних працівників в українських губерніях у 1909–1910 рр. [512]

Губернія	1909 р.	1910 р.	Приріст
----------	---------	---------	---------

Київська	149	–	–
Чернігівська	55	72	17
Полтавська	109	160	51
Харківська	130	140	10
Катеринославська	67	107	40
Херсонська	78	100	22
Таврійська	43	56	13
Загалом	631	635	153

Загальна чисельність агрономічного персоналу (агрономів, інструкторів, сільськогосподарських старост та ін.) на 1 січня 1913 р. становила 7270 осіб [493]. За іншими джерелами, у 50 губерніях за станом на 1 січня 1913 р. налічувалося 6177 осіб агрономічного персоналу [1017, с. 56].

Важливим важелем для підйому продуктивності сільського господарства могли стати насамперед інвестиції держави в цю галузь економіки. У цьому плані досить цікавими можуть бути бюджетні витрати головного землеробського відомства на агрокультурні заходи (додаток Д.1). Так, асигнування на переселення селян в азійську Росію рівномірно зростали і з 1901 р. до 1913 р. значно перевищували суми, які відпускалися Департаменту землеробства. У наступні роки фінансування поліпшувалося. У зв'язку з цим часопис Харківського губернського товариства сільського господарства відзначав, що зростаючі бюджетні витрати Департаменту землеробства сприяли розвитку громадської агрономії, зокрема земських агрокультурних заходів, розгортанню мережі дослідницьких установ і шкільної сільськогосподарської освіти [531].

Уже перші дослідники цього аспекту проблеми звертали увагу на вибірковий підхід уряду до фінансування сільського господарства. Так, К. Маньковський відзначав, що на утримання бюрократичних структур, зокрема комітету і землевпорядкувальних комісій, та на грошову допомогу при землевпорядкуванні протягом 1907–1911 рр. було витрачено 58 549 тис. руб. [949, с. 112]. Водночас на переселення на хутори і відруби уряд асигнував понад 100 млн руб. за 1908–1912 рр. [967, с. 15]. Докладніше розглянув цю проблему тогочасний публіцист М. Сперанський, який звертав увагу на зростаючу роль Департаменту землеробства

у фінансуванні «місцевих установ» – земств, сільськогосподарських товариств тощо (додаток Д.2).

Дещо інша картина вимальовується з аналізу фінансування Департаментом землеробства лише земських губерній, зокрема України (додаток Д.3). У загальному підсумку шість українських губерній одержали від Департаменту землеробства 1545,7 тис. руб. Поміж земствами і сільськогосподарськими товариствами, з одного боку, та місцевими урядовими агентами й відомчими установами – з другого, їх було розподілено вкрай нерівномірно. Останні одержали в Катеринославській губернії 62,4 % департаментського фінансування, Таврійській – 80,3 %, Чернігівській – 37,5 %, Херсонській – 41,7 %, Харківській – 37,1 %, Полтавській – лише 18 %. Щодо місцевого самоврядування, то у сприятливішому становищі опинилися земства Полтавщини, Чернігівщини й частково Харківщини. Помітніше урядове субсидування отримали сільськогосподарські товариства Полтавської та Харківської губерній. Разом місцеві агенти й відомчі урядові установи шести українських губерній одержали в 1911 р. 750,2 тис. руб., а земства та сільськогосподарські установи – 739,4 тис. руб., або менше від перших лише на 10,8 тис. руб. [1020, с. 92]. Саме ці фінансові засоби й спрямовувалися на агрокультурні заходи у сільському господарстві.

Інакше підійшов до визначення обсягів урядового фінансування інший дослідник початку ХХ ст. – В. Бажаєв [823, с. 5–10]. Зокрема, поділивши усі бюджетні асигнування у сфері сільськогосподарської політики на дві групи (витрати на землевпорядкування й переселення селян в азіатську Росію, а також на меліорацію, сільськогосподарську освіту, дослідницьку справу, агрономічну допомогу селянам), він довів тенденцію до різкого зростання урядового фінансування земельної політики (додаток Д.4). Так, у післяреволюційний період витрати на земельну політику вийшли на передній план, поглинувши понад 80 % зростаючого аграрного бюджету: у 1907 р. – 81 %, у 1908 р і 1909 р. – 85 %, 1910 р. – 82 %. В абсолютних цифрах витрати на землевпорядкування збільшилися за сім років (1903–1910 рр.) з 1296 до 20 015 тис. руб. (1544,36 %); на переселення в азіатську Росію – з 3144 до 23 488 тис. руб. (678,89 %); на сільськогосподарську

освіту – з 2077 до 3360 тис. руб. (61,17 %); на меліорацію – з 786 до 2071 тис. руб. (163,48 %); на інші галузі агрокультурної політики – з 2357 до 4453 тис. руб. (88,92 %) [823, с. 7–8].

Ставлення окремих губернських і повітових земств до урядової аграрної політики було різним, але загалом ці органи місцевого самоуправління, «не бажали злитися» з державним курсом, визначеним указом від 9 листопада 1906 р. Ряд українських губернських земств, зокрема, харківське і катеринославське, наполягали на необхідності введення своїх представників до складу агрономічних нарад землевпорядних комісій і, хоча й не надто рішуче, висловлювали своє бажання стати господарями у сфері агрокультурної політики. Обласний з'їзд представників земств і сільських господарів у Катеринославі, який відбувся у вересні 1910 р., проголосив, що надання агрономічної допомоги є завданням земств і громадських організацій [829, с. 69–91].

Під тиском громадськості уряд лавірував і неодноразово заявляв про свою згоду передати агрономічну допомогу населенню в одні руки – «саме земські» [513]. Однак подібні плани були не зовсім щирими, адже навіть коли уряд формально погодився передати агрономічну допомогу в районах землевпорядкування земствам, то зберіг за собою нагляд і керівництво за цією діяльністю через особливі наради при губернських землевпорядних комісіях. Окрім того, в економічні й сільськогосподарські наради при земських управах було введено «агрономічні чини» [829, с. 74]. Із цією метою паралельно з земською створювалася землевпорядна агрономічна організація. У зв'язку з цим Київський сільськогосподарський з'їзд, що працював у вересні 1913 р., розглянувши питання про взаємовідносини земства й уряду у наданні агрономічної допомоги землеробському населенню, відзначив у своїй резолюції «всю безцільність і шкідливість існування двох паралельних агрономічних організацій – земської та землевпорядної» і вважав, «що вся агрономічна допомога на місцях має зосереджуватися в руках земств, а там, де їх немає – у руках місцевих громадських організацій» [829, с. 76]. Характерно, що цю постанову було ухвалено під назвою «Умови, що гальмують нормальний розвиток агрономічної роботи».

На цьому тлі й проходила робота земств та інших громадських організацій щодо надання агрономічної допомоги землеробському населенню. Зокрема, на Полтавщині агрономічні служби стимулювали розвиток травосіяння для розширення кормової бази тваринництва. На просторі цієї губернії за час існування агрономічної організації було відкрито показових ділянок: під люцерною – 9110, викою – 882, конюшиною – 178, могоаром – 62, сорго – 55, сумішшю лугових трав – 50 і стоколосом безостим – 18 [906, с. 5–11]. Про фінансові можливості земств України у цій сфері можна судити на основі даних таблиці 19.

Таблиця 19

Розміри витрат земств українських губерній на сільськогосподарські й економічні заходи у 1913 р. [323, с. 149–150]

Губернія	Витрати (тис. руб.)	% до кошторису губернських витрат
Полтавська	1635,4	12,8
Харківська	1436,2	9,6
Київська	1397,2	13,0
Катеринославська	1248,3	8,5
Херсонська	801,7	7,3
Чернігівська	794,2	10,2
Подільська	555,6	6,2
Таврійська	324,6	5,0
Волинська	300,1	5,7
Разом	8493,3	–

Прагнення і зусилля головного землеробського відомства щодо збереження свого контролю за агрокультурною діяльністю мали свої результати. Про це свідчить його співробітництво, наприклад, і з губернським земством Полтавщини після створення в 1909–1910 рр. дільничної агрономічної організації. По-перше, земство формально надавало агрономічну допомогу всьому землеробському населенню, без виокремлення тих чи інших форм володіння землею. По-друге, в міру виникнення за сприяння землевпорядних комісій і Селянського поземельного банку господарств одноосібного володіння, тобто хутірських і відрубних, агрономічна допомога мала надаватися переважно саме їм. По-третє, інтереси урядової аграрної політики виявилися в тому, щоб, у разі можливості, як

агрономічна допомога, так і всі показові заходи були наближені до землевпорядної території та її окремих пунктів.

Незважаючи на те, що деякі положення цієї угоди між урядом і земством Полтавщини не були виразно окреслені, землевпорядна агрономічна організація по суті злилася із земською. Керівництво справою в губернії перейшло до земських органів, а за землевпорядними залишилася контролююча роль [324, с. 117]. Фінансування більшості таких агрономічних заходів, як розвиток дільничної організації, поширення сільськогосподарських знань, облаштування показових полів та ділянок, прокатних пунктів сільськогосподарських машин і знарядь праці, злучних пунктів у скотарській галузі тощо, мало забезпечуватися за рахунок спеціального землевпорядкувального кредиту. Тільки на утримання агрономічного персоналу землевпорядним відомством було асигновано 74 тис. руб., що сприяло вирішенню низки організаційних завдань.

Таблиця 20

**Агрономічна допомога землеробському населенню від Полтавського
губернського земства у 1911 р. [324, с. 118]**

Повіт	Чисельність агрономів	Чисельність агрономічних старост	Чисельність хліборобських господарств	У тому числі землевлаштуваних	Чисельність господарств на одного агронома	Площа посіву в десятинах	Середній розмір ділянки агронома в десятинах	Середній розмір ділянки агронома у кв. верстах
Костянтино-градський	10	16	31 965	12 869	1230	541 285	54 280	520
Золотоніський	5	8	29 099	7221	2238	394 254	78 850	640
Кременчуцький	5	4	23 471	6573	2608	310 572	62 110	600
Гадяцький	5	–	17 588	748	3518	222 538	44 500	430
Полтавський	5	1	22 285	2922	3714	306 709	61 340	590
Хорольський	5	1	22 561	2722	3760	296 230	59 230	570
Пирятинський	4	1	22 646	931	4529	296 123	74 030	710

Лохвицький	3	1	19 175	745	4794	244 060	81 350	780
Зеньківський	3	–	15 239	155	5079	205 924	68 640	660
Миргородський	3	1	20 616	894	5129	252 644	84 210	810
Лубенський	3	–	16 988	845	5668	220 072	73 360	700
Роменський	3	–	19 224	113	6408	237 714	79 230	640
Кобилецький	4	–	26 057	2509	6516	329 017	82 270	790
Прилуцький	3	1	26 365	834	6591	287 222	95 740	920
Переяславський	3	–	25 044	877	8348	374 344	124 780	1200
Загалом	64	34	338 323	41 031	середній 3452	4 518 708	середній 70 605	середній 678

Дані показують, що кожен повіт у Полтавській губернії мав щонайменше трьох земських агрономів, а в Костянтинівському повіті, де землевпорядкування досягло найбільших успіхів, у 1911 р. їх було десятеро. Загалом на одного агронома припадало у середньому 3452 господарства, що було недостатньо для їх повноцінного обслуговування. Із наведених цифр зрозуміло, що надати повноцінну агрономічну допомогу всім хліборобським господарствам (338 323 одиниці) губернській організації Полтавщини було не під силу. Саме тому вона і поступилася головному землеробському відомству у принциповому питанні щодо рівномірного обслуговування всього землеробського населення губернії.

Надання агрономічної допомоги малоземельним господарствам залишалося надзвичайно актуальним завданням. Це питання розглядалося, зокрема, у доповіді агронома О. Мініна на секції громадської агрономії під час роботи Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві (1913 р.). Доповідач звернув увагу на те, що агрономія зосередила центр своєї діяльності на допомозі забезпеченим землею прошаркам селян. Тим часом становище малоземельних господарств погіршувалося, особливо під час розверстання земель і розширення столипінського землевпорядкування, що позбавляло їх загального користування угіддями для випасу домашньої худоби [326, с. 119]. З урахуванням цього, частина учасників з'їзду, серед яких переважали представники земських агрономічних організацій, наголошувала на тому, що підняття продуктивності дрібних господарств за

допомогою агрокультурних заходів можливе тільки в разі їх об'єднання у сільськогосподарські кооперативи. Пропонувалося для підвищення продуктивності дрібних господарств практикувати спеціальні агрокультурні заходи, надаючи особливого значення поліпшенню умов земельної оренди [326, с. 121].

Заслуговує на увагу діяльність земських агрономічних організацій щодо надання допомоги землеробському населенню по інших губерніях. Так, на Чернігівщині напередодні Першої світової війни функціонувало щонайменше 66 агрономічних ділянок, з них 20 утримувалися на кошти землевпорядного відомства і 46 – спільно Департаментом землеробства та земствами. Як і на Полтавщині, надмірне навантаження на агрономічний персонал не давало йому змогу повноцінно здійснювати агрокультурні заходи для підвищення продуктивності всіх землеробських господарств. Про це можна судити з таких фактів: розмір агрономічної ділянки становив у середньому 72 000 дес., а середній роз'їзний радіус – 26,5 верст, на одну ділянку загалом припадало 38 селищ і 5400 дворів. На початку 1914 р. в повітах губернії налічувалося 66 агрономів, 40 агрономічних старост, 14 інструкторів із садівництва, 4 – з тваринництва та молочного господарства, 7 – спеціалістів з луківництва [492; 519]. Сільськогосподарські знання поширювалися на спеціальних курсах, шляхом лекцій і бесід. Довгострокові районні курси у 1913 р. організувала губернська землевпорядна комісія у Чернігові, а губернське земство – у м. Бобровиці. Окрім того, у повітах діяли 29 короткострокових курсів.

Значної популярності серед дорослого населення набули сільськогосподарські курси, організовані чернігівським губернським земством упродовж 1908–1914 рр. у таких містах, як Ніжин, Новгород-Сіверський, Борзна, Новозибків, Стародуб, Бобровиця, Слобідка. Тут сільськогосподарськими знаннями оволодівали сільські господарі, учителі, представники різних ремесел. Із 377 курсистів 181 особа займалася винятково сільським господарством [498]. Серед них були безземельні й малоземельні господарі, але більшість становили ті, хто володів ділянками від 5 до 10 дес. і від 10 до 20 дес. Найбільший інтерес викликає, на наш погляд, склад курсистів за формами землеволодіння (див. табл. 21).

Таблиця 21

Склад слухачів сільськогосподарських курсів Чернігівського губерньського земства (за формами землеволодіння) [498]

Місто	Рік	Подвірники		Общинники		Хуторяни й відрубники		Подвірно-відрубники	
		чисельність	%	чисельність	%	чисельність	%	чисельність	%
Ніжин	1908	34	72,4	–	–	9	19,1	4	8,5
Новгород Сіверський	1909	18	56,2	–	–	4	12,1	10	31,2
Борзна	1910	40	71,4	1	1,8	15	26,8	–	–
Новозибків	1911	Відсутні статистичні дані							
Стародуб	1912	32	64,0	–	–	4	8,0	13	28
Бобровиця	1913	47	77,0	8	13	6	10	–	–
Слобідка	1914	35	83,3	2	4,8	3	7,1	2	4,8

Статистика свідчить, що серед слухачів сільськогосподарських курсів у всіх містах переважали подвірники. Найбільше їх було на слобідських курсах (83,3 %) і найменше – на новгород-сіверських (56,2 %). Общинників була мінімальна кількість, або не було взагалі, за винятком м. Бобровиці. Відсоток хуторян і відрубників становив: на борзненських курсах 26,8 %, ніжинських – 19,1 %, в інших містах їх частка не перевищувала 12,1 %. Відсоток слухачів із мішаною подвірно-відрубною формою володіння був значним на новгород-сіверських (31,2 %) і стародубських (28 %) курсах.

Чернігівське губерньське земство активно поширювало сільськогосподарські знання серед населення й за допомогою друкованого слова. Тільки в 1913 р. по повітах було розіслано близько 75 000 різних брошур. Проте чи не найважливішим напрямом у діяльності чернігівського земства стала організація показових полів і ділянок. Їх чисельність у 1913 р. досягла 3654, у середньому – 64 ділянки на кожного агронома. У південних повітах губернії, як правило, на показових полях і ділянках практикувалося чотиріпілля: пар–озимина–просапні культури–яровина. У північних повітах переважало семипілля: пар–озимина–просапна яровина–конюшина–конюшина–яровина [519].

Агрономічна культура охоплювала й питання щодо поширення сільськогосподарської техніки для підвищення продуктивності землеробських господарств, застосування нових технологій під час обробітку ґрунтів, селекції

насіння та у тваринницькій галузі. Для вирішення цих завдань у губернії напередодні Першої світової війни функціонувало 200 прокатних і зерноочисних пунктів, організованих земством. Кількість землеробських машин і знарядь праці в них становила 1349 одиниць, у тому числі 351 плуг і борона, 253 культиватори, 211 сівалок, 93 трієри, 250 сортувалень, 40 молотарок, 25 корморізок, 73 знаряддя праці у луківництві. Кожен трієр очищував від сміття у середньому 1200 пудів зернових культур, сортувальня – 500 пудів, рядкова сівалка обслуговувала 17 дес. земельної площі. Трієри зерноочисних пунктів обслуговували 400 селищ Чернігівщини. Ці та інші заходи в агрокультурній галузі проводилися завдяки зростаючим асигнуванням земств Чернігівської губернії, які становили в 1911 р. 83 514 руб., у 1912 р. – 159 052 руб., у 1913 р. – 127 095 руб. [492].

Подібну роботу проводили земства інших губерній. У 1913 р. бюджет агрономічної організації Херсонщини становив 625 902 руб. Ця сума визначилася асигнуваннями губерньського земства – 151 991 руб., повітових земств – 247 745 руб. і урядовими субсидіями – 226 166 руб. На сільськогосподарську освіту губерньське земство виділило 81 851 руб., а уряд – 72 528 руб. Основою агрономічної діяльності тут стала дільнична агрономія [325, с. 127–128].

Свої особливості щодо надання агрономічної допомоги землеробському населенню були на теренах Правобережної України. У цьому регіоні земства, як органи місцевого самоуправління, з'явилися значно пізніше, у роки, що передували Першій світовій війні. Отже агрокультурні заходи у сільському господарстві на перших порах стали справою місцевої адміністрації і громадських організацій.

У 1884 р. на Правобережжі зокрема, в Подільській губернії, ще домінувала трипільна система господарювання – «як у поміщиків, так і селян». Перехід від застарілого трипілля до більш продуктивних багатопільних систем у польовому господарстві ледве започатковувався і лише в окремих поміщицьких маєтках [13, арк. 4]. Родючість землі на більшій території краю, висока вартість оренди та відсутність новітніх технологій у землеробстві – усе це не давало права вести господарство передовими способами.

Проте через два десятиліття ситуація у землеробстві цього регіону трохи змінилася. Вже згадуваний генерал-губернатор М. Клейгельс відзначав улітку 1904 р., що селяни й далі практикують «трипільну систему господарювання, попри існування у краї подвірного землеволодіння». Водночас було названо й причини такого консерватизму: третє поле (толока) слугує їм для випасу худоби через нестачу пасовищ. Згодом змінити цю ситуацію можливо шляхом розселення селян по хуторах або виділення кожному господареві в його власне розпорядження певної кількості польової землі. Окрім того, урядовий агроном Київської губернії Терський і мирові посередники Лазаревич і Тригубов улаштували «з просвітницькою метою для сільського господарства» спеціальні школи. «У цьому я переконався особисто, оглянувши їх», – констатував генерал-губернатор. Зазначені школи робили землеробському населенню велику послугу. Поряд із теоретичними знаннями тут надавалася практична допомога шляхом організації показових дослідницьких полів, садів, городів, зразкових пасік тощо [34, арк. 21].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. сільськогосподарські школи поширилися в різних районах Правобережної України. Деякі з них було засновано під егідою навчальних закладів, інші існували за рахунок коштів приватних осіб. Зокрема, Мошногородищенська сільськогосподарська школа першого розряду у Черкаському повіті була облаштована землевласником і цукрозаводчиком М. Балашовим [24, арк. 39]. У с. Ставки Радомишльського повіту член Державної ради В. Піхно заповів під сільськогосподарську школу маєток із землею та будівлями. Пізніше школа стала відома як Ставківські сільськогосподарські класи. Сільськогосподарські знання серед населення поширювали й працівники Золотопольського сільськогосподарського училища, сільськогосподарського відділення при народній школі в Тальнівському маєтку графа Шувалова на Уманщині, Зозулинської школи домогосподарства в Бердичівському повіті, Звонківських сільськогосподарських класів у Київському повіті.

Водночас агрономічні структури напрацьовували для землеробського населення рекомендації, які мали сприяти підвищенню продуктивності господарств. Найважливішими їх складовими були такі: поширення сільськогосподарських знань

шляхом видання популярних брошур, організації читань, співбесід щодо користі зразкових полів; використання кредиту та досягнень селекції для розведення елітної худоби; преміювання кращих господарств для стимулювання загального розвитку; сприяння селянам у справі придбання землеробської техніки шляхом організації районних сільськогосподарських складів; надання населенню інформації про рівень цін на сільськогосподарську продукцію на світовому продовольчому ринку; створення сільськогосподарських товариств та ін. [34, арк. 21–22].

Подібні заходи згодом набули більш системного характеру. Зокрема, агрономічна нарада при губернській землевпорядній комісії напрацювала ряд відповідних заходів, поклавши їх виконання на повітові землевпорядні комісії, й засновані при них агрономічні наради. Виконавцями рішень останніх стали повітові агрономи та їх помічники – агрономічні старости, а також деякі священники, вчителі народних шкіл та ін. [26, арк. 8-зв.]. На здійснення всіх заходів у 1909 р. асигновано 48 284 руб. Завдяки цьому, агрокультурними заходами було охоплено польове господарство, скотарство, плідівництво і городництво, виноградарство та ін.

У губернаторському звіті також вказувалося, що для ознайомлення землеробського населення регіону організовувалися показові поля й ділянки, проводилися співбесіди щодо впровадження нових технологій, поширювалися відповідні брошури й листки. Окрім того, хліборобське населення забезпечувалося елітними сортами польових культур і кормових трав. Поряд із цим було відкрито прокатні станції сільськогосподарських машин і знарядь праці. Старт організації показових полів на Поділлі дано у 1906 р. в Гайсинському повіті. Наприкінці 1909 р. такі поля вже функціонували в усіх повітах губернії, у 55 населених пунктах. Вплив показових полів на селянське населення був значним, адже високий рівень урожайності на них став для дрібних сільських господарів наочним прикладом необхідності застосування нових технологій у сільському господарстві. Найбільш переконливо це проявилось в результативності показових ділянок у с. Потошня Ольгопільського повіту, де врожайність зернових культур була дуже високою. Про це свідчать дані таблиці 22.

**Урожайність землі на показовій ділянці й селянських полях
(пудів/центнерів з 1 дес.) [499, с. 43]**

Сільськогосподарська культура	Середня врожайність		%
	Селянські поля	Показове поле	
Озима пшениця	90	280 (46,6)	211,11
Жито	200	315 (52,5)	57,50
Кукурудза	145	280 (46,6)	93,10
Картопля	700	1666 (277,7)	138,0
Квасоля	125	140 (23,3)	12,0
Ячмінь	95	153 (25,5)	61,05
Овес	120	148 (24,6)	23,33

Агрономічні організації Поділля приділяли також увагу садівництву й городництву. Для цього було організовано показові плодові сади та розсадники. Із метою стимулювання виноградарства в 1909 р. закладалися показові виноградники в Балтському, Брацлавському та Ямпільському повітах. Значну роботу в цьому напрямі проводили також у Могилівському, Ольгопільському та Іщицькому повітах. За свідченням преси, малоземельні господарства Правобережної України «прагнули компенсувати нестачу земельної площі» впровадженням спеціальних культур, «більш прибуткових порівняно з польовими господарствами» [349, с. 10].

За сприяння земств, що виникли незадовго до Першої світової війни, в усіх повітах губерній Правобережної України організовувалися злучні скотарські пункти, що забезпечували вирощування елітних порід великої рогатої худоби. Приватним землевласникам і сільськогосподарським товариствам надавалися позики для облаштування племінних господарств та організації показових виставок великої рогатої худоби [337, с. 41]. У квітні 1912 р. агрономічна нарада Київської губернії за сприяння земської управи ухвалила ряд постанов, що мали підвищити ефективність агрокультурних заходів. Із цією метою організовувалися навчальні курси: із загальних проблем сільського господарства – у 12 населених пунктах, садівництва – у 2, кредитної кооперації – у 4, споживчої кооперації – у 3, бджільництва – у 3, молочного господарства – в 1 населеному пункті губернії. На нараді розглянули програму навчальних курсів, визначили потрібні посібники, придбані зі спеціального кредиту в розмірі 2 тис. руб., та ухвалили програму

діяльності двох пересувних музеїв-виставок. Останні з часом мали бути створені в кожному повіті губернії [629, с. 381].

Серед найбільш значних агрокультурних заходів Київського губернського земства напередодні Першої світової війни була організація обласної сільськогосподарської дослідницької станції і двох районних – Радомишльської й Уманської. У Подільській губернії Плотянську дослідницьку сільськогосподарську станцію заснував у січні 1914 р. землевласник П. Трубецькой. Для відповідної діяльності агрономічного персоналу він відвів 75 дес. земельної площі. До переліку таких агрономічних заходів Київського губернського земства слід також віднести організацію метеорологічної мережі, боротьбу зі шкідниками польових культур, ґрунтові дослідження, обстеження стану тваринництва і хлібної торгівлі в губернії.

Із кінця XIX ст. в Україні прискорено розширювалися земельні площі під цукровим буряком, що сприяло переходу від давньої трипільної системи до більш досконалих сівозмін і технологій обробітку ґрунтів. На початку XX ст. невеликі плантації буряку з'явилися і в селянських господарствах [34, арк. 44]. Для підвищення врожайності цукрових буряків у Київській губернії було влаштовано ряд дослідницьких зразкових полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Зазначене товариство ще в 1904 р. асигнувало на утримання дослідницької лабораторії й мережі зразкових полів 35 950 руб. Пізніше в органах місцевого самоуправління вивчали питання щодо організації земського показового бурякового поля в інтересах дрібних сільських господарів [337, с. 28–29].

Агрокультурні заходи щодо підвищення врожайності цукрових буряків проводилися й у поміщицьких господарствах. Перші вдалі дослідження у цьому напрямі було проведено в маєтках землевласника і цукрозаводчика Харківської губернії П. Харитоненка. Він власним коштом заснував «спеціальну дослідницьку станцію з головною метою вивчити умови застосування мінеральних добрив під буряки». Результати виявилися настільки серйозними, що відразу привернули увагу інших землевласників і цукрозаводчиків. Завдяки дослідженням П. Харитоненка мінеральні добрива з'явилися на місцевих ринках [34, арк. 343].

Для підвищення врожайності цукрових буряків дослідницькі поля створювалися в інших маєтках. У 1901 р. у мережі дослідницьких полів було задіяно 6 маєтків, у 1902 р. – 15, у 1903 р. – 17 маєтків. У Київській губернії до мережі дослідницьких полів увійшли маєток Синява графа В. Браницького, Кагарлик – М. Черткова, Грушівка – графів Браницьких, Іллінці – княгині О. Демидової та ін. У Волинській губернії подібні дослідження проводили в маєтку Червоному, що належав спадкоємцям Ф. Терещенка. На Поділлі зразкові дослідницькі поля було влаштовано в маєтку поблизу містечка Шпиків, що належало П. Балашову та в маєтках Л. Бродського у Черепашинському і Старому. На показових дослідницьких полях поміщиків і цукрозаводчиків випробовувалися різні мінеральні добрива і їх вплив на підвищення врожайності цукрових буряків. Увага та прихильність великого землеволодіння, цукрозаводчиків до агрокультурної діяльності були, безумовно, пов'язані з гострою конкуренцією на міжнародному цукровому ринку. Отже, діяльність земств українських губерній в агрокультурній сфері була значною і продуктивною, хоча й мала деякі вади.

Розвитку продуктивних сил у землеробстві певною мірою сприяли губернські товариства сільського господарства. Їх діяльність, на наш погляд, характеризувалася як позитивами, такі негативами. Останні визначалися переважно дворянською соціально-становою природою їх членів, представників великого землеволодіння, майже цілковитою відсутністю демократичних начал в їх ній діяльності, слабкістю зв'язків із широкою громадськістю, навколишніми дрібними сільськими господарями. Коли у вересні 1913 р. в Києві проводив свої засідання Всеросійський сільськогосподарський з'їзд, на ньому були представлені переважно земські діячі, представники «третього елементу» та інших «громадських прошарків, що працювали в сфері сільськогосподарської культури». Найбільше серед них було агрономів, що надавали допомогу селянським господарствам. «Ганебно відсутніми» на з'їзді були представники великого землеволодіння, хоча немало їх зібралось тоді в Києві для участі у відкритті пам'ятника П. Столипіну [326, с. 107–121].

Полтавське губернське товариство сільського господарства було найстарішим у Російській імперії. У вересні 1915 р. воно відзначило п'ятдесятиліття свого

існування. У 1860-х рр. товариство саме в організації великих сільських господарств убачало «вирішення наболілих господарських питань, викликаних необхідністю переходу до більш інтенсивної і раціональної системи господарювання». Йшлося про підвищення дохідності напівнатуральних поміщицьких господарств шляхом заміни дешевої праці вчорашніх кріпаків більш досконалішими прийомами культури [93, арк. 11–11-зв.]. Ряд великих полтавських землевласників клопотали в урядових колах про затвердження товариства. Згодом було вироблено та схвалено статут (21 травня 1865 р.), а вже за три місяці товариство розпочало свою практичну діяльність. Загалом воно не обмежувалося обслуговуванням потреб великих приватновласницьких господарств і займалося науковим обстеженням місцевих умов. Через три роки після свого заснування організація взялася за влаштування губерньської сільськогосподарської виставки та зразкового поля, яке потім перетворилося на дослідницьку станцію. Починаючи з 1896 р. товариство видавало часопис «Хуторянин», який був популярний у південних губерніях [490; 531].

Через рік після свого заснування у товаристві налічувалося вже 107 членів. Не набагато більше їх було й на початку ХХ ст. Станом на 1912 р. дійсних членів налічувалося 110, крім того було 33 почесних члени і 18 членів-кореспондентів. Серед членів товариства, як і на початку його фундації, були представники великих землевласницьких родин – князі Кочубеї, Репніни, Щербатови, граф Капніст, Ламсдорф та ін. На початку ХХ ст. склад товариства поповнився працівниками наукової і практичної агрономії і частково громадськими діячами. Це поєднання стало найбільш характерною особливістю Полтавського губерньського сільськогосподарського товариства [531].

Незважаючи на свій науковий і практичний агрономічний потенціал товариство не мало зв'язків із громадськими організаціями. Воно широко субсидувалося головним землеробським відомством і, завдяки цьому, виносило на розгляд та вирішення цікаві проблеми й завдання, але у своїй практичній діяльності вони не реалізовувалися через відсутність зв'язків «із місцевим сільськогосподарським життям». Так було із заходами щодо сприяння місцевому тваринництву. Так сталося й зі спробами видання та розповсюдження популярних книг і часописів.

Поступово збільшувало свій внесок в агрокультурну справу Харківське губернське сільськогосподарське товариство, створене у 1870-х рр. На початку ХХ ст. воно мало у своєму розпорядженні 14 агрономів і спеціалістів сільського господарства, 16 культурно-просвітницьких установ і 4 періодичні видання, у тому числі часопис «Южно-русская сельскохозяйственная газета» з розгалуженою мережею кореспондентських пунктів у ряді українських губерній. Серед комплексу агрономічних заходів найбільш помітною складовою його діяльності стала робота потужного комерційного відділу. Саме завдяки йому річний оборот у 1912 р. від продажу населенню елітного насіння, мінеральних добрив, сільськогосподарських машин, книг і наочних посібників становив 719 тис. руб. Близько половини цієї суми надійшло внаслідок співпраці з кооперативами та іншими громадськими організаціями [324, с. 93]. Як бачимо, Харківське губернське сільськогосподарське товариство тяжіло переважно до комерційної діяльності.

Одним із найбільших губернських сільськогосподарських товариств було катеринославське. У 1910 р. в ньому налічувалося 175 членів – землевласників, представників агрономічної організації і громадських діячів. До складу керівного органу товариства входили також фахівці земства і землеробського відомства. Його фінансові потреби покривалися значною мірою субсидіями Департаменту землеробства і губернського земства. У 1914 р. від першого одержано 3800 руб., а від другого – 18 059 руб. [528]. Про структуру й напрями діяльності товариства свідчать такі дані. При його правлінні функціонувало насінневе бюро, склад сільськогосподарських машин і знарядь праці, книжковий магазин, довідкове бюро, контрольне насінневе поле. Окрім того, товариство видавало часопис «Южное хозяйство», наклад якого перевищував 8150 примірників. Загальний торговий оборот елітним насінням, сільськогосподарськими машинами і продукцією книжкового складу у 1914 р. становив 109 840 руб. Частину елітного насіння зауповували на світовому ринку. Книжкова торгівля ще тільки розгорталася. Приватним особам було продано літератури на 368 руб., землевпорядним комісіям – на 182 руб. і земству – на 810 руб. Для розширення своєї агрономічної діяльності товариство облаштовувало на території губернії насінневі плантації. На жаль, як

констатував харківський часопис, товариство не створило надійної бази для своєї агрокультурної діяльності в «дикому полі українського козацтва». Усі його торгові операції обслуговували потреби переважно великих землевласників, земських і відомчих установ. Довідкове бюро також підшукувало фахівців для служби в маєтках. Основною вадою у його функціонуванні стала і відсутність зв'язків із землеробським населенням, а поле діяльності обмежувалося земськими, землевпорядними і приватними господарствами [528].

На певну увагу заслуговують великі сільськогосподарські товариства Правобережної України, агрокультурна діяльність яких позначилася впливом польського поміщицтва. Найбільшим серед них було Київське сільськогосподарське товариство, засноване в 1874 р. [24, арк. 52–53-зв.]. Від інших подібних організацій воно відрізнялося тим, що обслуговувало інтереси великих промислово-латифундистських господарств. На 1 січня 1913 р. у складі товариства налічувалося 288 членів, з яких 24 – почесних, 4 – довічних, 210 – дійсних, 50 співробітників. За родом занять розподіл був таким: 173 сільських господарів (71,5 %), управителів маєтків і директорів цукрових заводів – 19 (7,8 %), агрономічних бюро, цукрових заводів, цукрових контор і домовласників – 15 (6,2 %), агрономів і службовців в урядових і приватних установах та фахівців Департаменту землеробства – 21 (8,7 %), професорів – 6 (2,5 %), інших – 8 (3,3 %). На початку ХХ ст. товариство прискорено розвивалося і розширювало коло своїх виробничих інтересів. У 1911 р. за ініціативою свого голови Ю. Давидова, за посередництва організованого ним консорціуму, товариство придбало за 15 тис. руб. хіміко-агрономічну лабораторію і контрольну насінневу станцію. Напередодні Першої світової війни в його структурі функціонувало шість підрозділів: винокурний, землеробський, тваринницький, садівничий, економічний, лісівницький та ін.

Товариство започаткувало обласний сільськогосподарський і промисловий музей, діяльність якого мала відобразити багатства та перспективи розвитку губернії Правобережної України. Про масштаби діяльності організації свідчать її витрати, що в 1913 р. становили 124 380 руб. Що ж стосується інших аспектів агрокультурної діяльності, то товариство впровадило у життя ряд корисних заходів,

організувало склади сільськогосподарських машин і знарядь праці, елітного насіння тощо [24, арк. 53-зв.]. Безсумнівно, воно вважається найвпливовішим і економічно потужним українським сільськогосподарським товариством, що проводило агрокультурні заходи в інтересах насамперед великого землеволодіння.

У 1898 р. було засноване Подільське губернське сільськогосподарське товариство, на діяльності якого позначилися сильні впливи польських землевласників. Товариство облаштувало на території губернії низку зразкових дослідницьких полів, насінневих станцій, його працівники досліджували досягнення окремих культурних господарств. Проте ставлення впливових членів організації до надання агрономічної допомоги селянству було суперечливим. На засіданні ради товариства 5 серпня 1905 р. граф С. Грохольський визнав, що питання про облаштування селянських дослідницьких полів дуже популярне, але висловив сумнів щодо позитивних результатів їх діяльності. Зрештою, землевласник погодився асигнувати на ці потреби 1 тис. руб. за умови, що це питання перебуватиме під опікою відділення рільництва [338, с. 798]. Поміщик К. Бущинський також не очікував позитивних результатів від організації мережі селянських дослідницьких полів. На його думку, вони могли настати тільки тоді, «коли селянин стане справжнім власником своєї землі, і коли будуть скасовані всі перепони, що гальмують розвиток сільського господарства». Щоправда, член ради товариства М. Баранецький не погодився з цією думкою і звернув увагу на висновок комісії, яка працювала над проектом організації селянських зразкових полів про те, що подальший розвиток дрібних господарств «на старих засадах неможливий». У подальшому, наголосив М. Баранецький, «треба прагнути, щоб селяни переходили до хутірського господарства, чому сприятимуть зразкові поля». Комісія дійшла висновку щодо необхідності організації 12 зразкових дослідницьких полів, по одному в кожному повіті губернії. Кошторис цього проекту становив 3 тис. руб., або 250 руб. на кожне дослідницьке поле. Окрім того, рада Подільського товариства розглянула на своєму засіданні становище тваринницької галузі в губернії й підтримала заходи щодо її подальшого розвитку. Зокрема, особливу увагу було акцентовано на вирощуванні елітних порід коней і великої рогатої худоби. На

організацію 12 злучних конярських пунктів було асигновано 4200 руб., а для закупівлі породистих бугаїв для злучних пунктів – 2400 руб. [538, с. 799].

У 1901 р. місцеві землевласники заснували Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, а згодом виникли Луцьке та Рівненське. Уманське товариство успішно розвивало комерційну діяльність, обслуговуючи землевласників. Частково його правління звертало увагу і на селянські господарства. Відділ дрібного господарства організував низку зразкових дослідницьких полів і продавав селянам елітне насіння за зниженими цінами. Луцьке й Рівненське сільськогосподарські товариства також виражали у своїй діяльності передусім інтереси великих землевласників. Для корінного українського населення «нічого не було зроблено». На конкурсах землеробської техніки, що організовувалися на Волині й Поділлі, сільськогосподарський інвентар, необхідний для селянських господарств, був відсутній. В архівних документах, присвячених агрокультурній тематиці, констатується, що на Волині, зокрема в Дубенському повіті, вплив Луцького й Рівненського сільськогосподарських товариств на селянські господарства був занадто малим і «визначався інтересами поміщиків, особливо польських» [24, арк. 45, 54]. Що стосується російських землевласників, то вони взагалі не мали інтересу до місцевих проблем, переймалися державною службою, а свої маєтки здавали в оренду, лише інколи навідуючись до них. Отже, в агрокультурній діяльності великих сільськогосподарських товариств були певні відмінності, але загалом вони обслуговували переважно велике землеволодіння.

Значно важливішу роль у досягненні агрономії у селянському середовищі відігравали менші сільськогосподарські товариства. Їх виникнення і прискорений розвиток значною мірою зумовлювалися організаційною і фінансовою підтримкою земств. В історіографії з цього аспекту проблеми знаходимо значні розбіжності щодо їх чисельності. Це пояснюється тим, що одна частина сільськогосподарських товариств була затверджена головним землеробським відомством, друга – губернаторами, а певна кількість товариств узагалі не реєструвалася. Ще однією причиною, котра призвела до похибок у підрахунку чисельності сільськогосподарських товариств, стало віднесення певної їх частини до громад

(«обществ»). Останнє знайшло відображення у працях Б. Одера і С. Маслова. За даними другого, на 1 січня 1916 р. в Російській імперії діяло всього 1829 сільськогосподарських товариств [698, с. 9–10]. Часопис Всеросійського об'єднання торгівлі й промисловості порівнював можливості сільськогосподарських товариств у Німеччині, де вони відігравали величезну роль під час реалізації урожаю. Натомість у Росії врожаєм опікувалися переважно скупники, від яких страждало селянство [460, с. 241].

У вітчизняній історіографії стверджується, що «сільськогосподарські громади створювалися переважно для пропаганди агрономічних знань і передового досвіду», а сільськогосподарські товариства – «для переробки та збуту продукції селянських господарств» [697, с. 40–41]. Напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося 84 фахових кооперативних товариства з переробки молока та іншої сільськогосподарської продукції. Окрім молочарських були товариства зі збуту продукції птахівництва, городництва, рослинництва, садівництва та ін. Загалом, за даними одного з організаторів кооперативного руху К. Мацієвича, в Україні налічувалося 1061 сільськогосподарське товариство. Однак треба ураховувати, що спектр сільськогосподарських товариств був значно ширшим і вони активно займалися ще й пропагандистською та виробничою діяльністю у суто агрокультурній сфері. За даними Департаменту землеробства, на весну 1911 р. було затверджено 3103 сільськогосподарських товариства. Із них 21 – центральне, 43 – обласних, 242 – губернських, 356 – повітових і 2441 – товариство з районом діяльності, значно меншим заповіт. У Подільській губернії на основі виданих урядом у 1906 р. тимчасових правил виникли землеробські гуртки [914, с. 48].

Завдяки фінансовій підтримці земств найбільше сільськогосподарських товариств виникло в Полтавській губернії. Наприкінці 1911 р. тут їх функціонувало 241, по 4 у середньому на одного дільничного агронома. За оцінкою харківського часопису, вони стали своєрідними посередниками між агрономами і сільським населенням. Основним змістом їх діяльності була організація показових полів і ділянок, сільськогосподарських навчальних курсів, проведення для населення бесід і читань. Допомога Полтавського губернського земства сільськогосподарським,

товариствам нормувалася постановами. Розмір субсидій повітовим організаціям становив 700 руб. на рік, сільським товариствам у перший рік після відкриття – по 200 руб., а в наступні – по 100 руб. Перші товариства в губернії відкрилися в 1902 р. Чисельність кожного з них коливалася від 50 до 200 осіб – це були в основному селяни й козаки середньої заможності, що мали від 4 до 15 дес. землі.

Фінансові й матеріальні засоби товариств склалися з таких елементів: по-перше, земські субсидії і позики; по-друге, кошти Департаменту землеробства в розмірі від 50 до 100 руб. на травосіяння і селекцію домашніх тварин; по-третє, прибуток від прокату сільськогосподарської техніки та користування злучними тваринницькими пунктами; по-четверте, прибуток від складів землеробської техніки, зсипання і зберігання хліба в коморах тощо [324, с. 32].

На початку ХХ ст. в Полтавській губернії також поширилася практика проведення землеробських виставок, в організації яких брали участь сільськогосподарські товариства. За їх допомогою створювалися зерноочисні пункти, проводилися прокатні операції. Товариства організовували також заходи у сфері скотарства й садівництва. На їх адресу надходили часописи «Хуторянин» і майже повсюди – «Хлібороб».

Значні досягнення в агрокультурній галузі й реалізації сільськогосподарської продукції мали сільськогосподарські товариства Чернігівщини, яких на 1 січня 1915 р., за підрахунками губернського земства, налічувалося 106. У доповіді земської управи губернському зібранню відзначалося, що «справжніми керівниками» сільськогосподарських товариств були дільничні агрономи й частково представники сільської інтелігенції, котрі «віддаються культурно-громадській праці на місцях» [527]. За 1913 р. сільськогосподарські товариства губернії одержали від комерційної діяльності 110 тис. руб. валового прибутку. Понад 60% цієї суми надійшло від продажу насіння, землеробських машин і добрив. Певні кошти було одержали також від злучних пунктів, продажу продукції показових полів, за прокат сільськогосподарської техніки тощо. Заслуговує на увагу і структура витрат сільськогосподарських товариств Чернігівщини: на комерційні операції витрачено 113 570 руб., або 65 % усієї суми; на показові поля та ділянки – 17 343 руб. (10 %);

на утримання персоналу – 13 431 руб. (8 %); на поширення сільськогосподарських знань позашкільним шляхом – 10 173 руб. (6 %); на сприяння кустарним промислам – 9959 руб., або 6 % усієї суми. А загалом 70 сільськогосподарських товариств витратили 172 тис. руб. на культурно-господарські заходи. Річна сума земських субсидій товариствам становила 30 тис. руб. Отже, діяльність сільськогосподарських товариств відзначалася дуже широким діапазоном – від агрономічної допомоги до заходів у виробництві та збуті продукції.

Важливу роль у розвитку продуктивних сил у сільському господарстві з кінця XIX ст. почали відігравати позичково-ощадні й кредитні кооперативи. Громадські, політичні діячі й науковці, організатори кооперативного руху оцінювали їхню роль і значення неоднозначно. Кооперативи поступово збільшували свій вплив серед населення і стали «важливою формою організації місцевого життя». «Кооперативи, – наголошував К. Мацієвич, – являють собою значну громадську силу, пов'язану з масами, чого немає в даний час жодна організація. Водночас вони неспроможні поставити перед собою великі самостійні завдання внаслідок своєї розпорошеності» [950, с. 8]. До цієї характеристики варто додати й те, що кооперативи стали більш впливовими серед населення порівняно із земствами внаслідок своєї демократичності та практичних результатів діяльності.

Першим кредитним кооперативом у Наддніпрянській Україні вважається Гадяцьке ощадно-позичкове товариство (Полтавщина), статут якого було затверджено у квітні 1869 р. За ним в українських губерніях Російської імперії почали виникати інші осередки кредитно-кооперативної роботи. На початку 1874 р. на території українських губерній Російської імперії діяло 53 ощадно-позичкових товариств, а в 1885–1886 рр. – понад 170 [780, с. 99–100]. Деякі з них припинили свою діяльність, проте на початку XX ст. їх чисельність прискорено зростала, про що свідчать дані таблиці 23.

Таблиця 23

Кількість кредитних та ощадно-позичкових товариств в українських губерніях на початку XX ст. [780, с. 163]

Рік	1900 р.	1.I.1904 р.	1.I.1908 р.	1.I.1910 р.	1.I.1913 р.
-----	---------	-------------	-------------	-------------	-------------

Ощадно-позичкові товариства	126	138	246	386	599
Кредитні товариства	12	85	491	1002	1643
Загалом	138	223	737	1388	2242

Цікаво, що споживча кооперація розвивалася в Україні майже такими ж темпами, як і кредитна. На початку 1912 р. на теренах дев'яти українських губерній налічувалося близько 2300 споживчих товариств. Чисельність пайовиків в їх складі разом із членами сімей досягла в тому році 1 млн осіб чоловічої і жіночої статі [770, с. 60]. Окрім постачання населенню промислових і продуктових товарів, деякі споживчі товариства сприяли й збуту продукції дрібних сільських господарів. Із цього приводу можна навести вдалий приклад співробітництва Тальнівського кредитного товариства (Київська губернія), заснованого 3 серпня 1907 р., з місцевою споживчою організацією. Воно мало 2 власних будинки та сільськогосподарський склад і стало членом споживчого товариства (пай 100 руб.). Товариство надавало позики під заставу сільськогосподарських продуктів – збіжжя, яєць тощо, а також узяло на себе посередництво під час закупівлі й продажу землеробського інвентарю, деревини, з оренди землі та збуту цукрових буряків із селянських земель. Його діяльність поширювалася на 12 селищ (4541 двір) [494]. Саме життя підштовхувало споживчі товариства розвивати свою діяльність у цьому напрямі. Уже на першому етапі їх розвитку крамниця споживчого товариства приймала в обмін на промислові товари хліб, льон, курячі яйця тощо – для реалізації їх не тільки на місцевому, а й віддалених ринках (у Москві, Києві, Харкові, Одесі, С-Петербурзі та навіть в європейських країнах). Цілком зрозуміло, що масштабна організація збуту сільськогосподарської продукції за посередництва споживчих товариств могла бути здійснена тільки за умов створення союзів цих товариств.

Аналогічною була діяльність споживчих товариств на теренах Правобережжя. Так, Кузьминецьке товариство на Поділлі займалося купівлею і продажем реманенту, будівельних матеріалів насіння хлібних культур. Протягом трьох років (1909–1912 рр.) воно придбало товарів на 99,6 тис. і реалізувало на 98,4 тис. руб.

Подібну діяльність провадили Тридубське, Іванковецьке, Студенянське, Немирівське, Дунаєвецьке та інші товариства [1019, с.12–13].

Кредитна кооперація за своїм складом була переважно селянською. Вона забезпечувала дрібних сільських господарів позиками, відсоткові ставки яких коливалися в різних товариствах від 4 % до 12 %, що робило їх доступними для населення. За висновками сучасного дослідника В. Власенка, «позички призначалися переважно на придбання худоби, реманенту, сировини і матеріалів для кустарно-ремісничого виробництва, купівлю й оренду землі, будівництво господарських приміщень» [1094, с. 14]. Проте надійний розвиток селянського господарства потребував довготермінового кредиту. У цьому можна переконатися на прикладах цільового призначення позик, які надавалися кредитними товариствами в Російській імперії (див. таблицю 24).

Таблиця 24

Структура довготермінових селянських позик кредитних товариств Російської імперії (1907–1910 рр., у %) [454, с. 240]

Призначення позики	1907 р.	1909 р.	1910 р.
Купівля землі	4,6	6,5	7,2
Покращення угідь	0,4	0,7	1,1
Господарські будівлі	10,3	9,3	10,2
С/г машини і знаряддя	2,3	2,7	3,0
Робоча худоба	20,2	19,4	21,1
Оренда землі	20,1	22,1	23,0
Загалом	57,9	60,7	65,6

Кредитні товариства частково брали участь у заходах безпосередньо агрокультурного характеру. За неповними даними статистиків Всеросійської виставки в Києві 1913 р., кредитні кооперативи Наддніпрянської України здійснювали патронаж за 46 зразковими полями, мали 15 злучних тваринницьких пунктів, 72 зерноочисних пункти і 90 станцій прокату сільськогосподарської техніки [222, с. 23]. Позики кредитних товариств стимулювали поширення землеробської техніки і досконаліших знарядь праці у селянських господарствах. У Старобільському повіті Харківської губернії сівалки, віялки і частково снопов'язалки та молотарки з'явилися навіть у дрібних сільських господарів. Їх

придбало 5,9 % господарств, що мали до 3 дес. землі; 19,2 % господарств, котрі володіли від 3 до 7,5 дес.; 24 % – від 7,5 до 15 дес. землі. За даними Н. Темірової, в губерніях Наддніпрянської України з 1909 р. до 1913 р. вартість сільськогосподарського реманенту збільшилася удвічі й становила 35,08 млн руб., у тому числі в Катеринославській губернії – 8,39, у Херсонській – 6,66 млн руб. [773, с. 146].

Важливе місце в діяльності кредитних і позичково-ощадних кооперативів посідали хлібозаставні позики дрібним селянським господарствам (див. таблицю 25).

Таблиця 25

Хлібозаставні позики кредитних кооперативів сільським господарям у 1909–1913 рр. (млн руб.) [454, с. 241]

Рік (на 1 січня)	Чисельність товариств	Сума кредиту	Заборгованість (млн руб.)	% заборгованості до кредиту	
				на 1 січня	на 1 липня
1909	145	1,5	0,4	23,8	7,6
1910	267	2,7	0,7	27,6	3,4
1911	621	6,3	2,4	38,5	4,7
1912	860	10,0	2,1	21,3	3,1
1913	1478	18,9	6,2	23,7	–

Отже, кількість кредитних товариств з 1909 р. до 1914 рр. зросла з 145 до 1478, тобто у понад десять разів, а сума наданого ними селянським господарствам довготермінового кредиту під заставу збіжжя – з 1,5 до 18,9 млн руб., або на 1160 %.

Кооперативна діяльність зі збуту селянського збіжжя в українських губерніях мала певні особливості. Вона поступово набирала сили, особливо в роки, що передували Першій світовій війні. Її найбільш характерною особливістю стало прагнення реалізовувати пшеницю та ячмінь на світовому ринку, оскільки саме ці зернові культури мали посилений попит у країнах Західної та Південної Європи – у Великобританії, Німеччині, Італії, Бельгії, Голландії та ін.

На Поділлі напрям торгової діяльності кредитних кооперативів збігся з економічною спеціалізацією регіону на виробництві товарного зерна та цукру. Дуже поширеними тут були операції комісійного характеру, торгове посередництво. Місцевий хлібний ринок у губерніях Правобережної України сформувався ще в дореформений період, і кооперативним товариствам було надзвичайно складно

конкурувати з великими торговими фірмами. Попри ці складнощі, кооперативний збут збіжжя на початку ХХ ст. «був досить розвинутим». У 1912 р. тут діяли кооперативні товариства, що мали кредити під хліб: 6 – на Київщині (кредит на 121 тис. руб.), 3 – на Волині (сума кредиту 10,5 тис. руб.) і 4 – на Поділлі (кредит на 27 тис. руб.). Щоправда вивезення кооперативними об'єднаннями зерна на ринки Західної Європи і Близького Сходу мало в цьому регіоні спочатку епізодичний характер, проте на початку ХХ ст. посилювалося. Найбільш помітно це проявилось у 1909–1910 рр. [442, с. 380].

Прискорений розвиток у регіоні цукрово-бурякового виробництва відкрив перед кооперативними товариствами нові можливості у збуті сільськогосподарської продукції. Цим скористалося, зокрема, Олександрівське позичково-ощадне товариство, що діяло на території Брацлавського повіту Подільської губернії. З метою усунення зайвого посередництва між селянськими господарствами та місцевими цукроварнями воно уклало з Капустянським цукровим заводом угоду на постачання в 1914 р. цукрового буряку з земельної площі 110 дес. [959, с. 153].

Значних масштабів збут збіжжя кредитними товариствами досяг у Київській губернії. Зі 150 кооперативів Київського союзу установ дрібного кредиту хлібні операції у вересні 1914 р. здійснювало 36. На Полтавщині губернії кредитних товариств, що займалися зерноторгівлею, за неповними даними, в 1909 р. було тільки 4, а в 1914 р. – вже 19 [420, с. 130]. У Харківській губернії кооперативних товариств, що здійснювали хлібну торгівлю напередодні Першої світової війни, було 26, а у Чернігівській – тільки 5. За свідченням тогочасної преси, кредитні товариства у реалізації селянських зернових культур переслідували такі цілі: усунення посередництва, котре завдавало дрібним господарям великих збитків; зменшення торгових витрат; поліпшення якості зерна; викидання на ринок якомога більших партій збіжжя; вишукування постійних покупців; надання членам товариств можливості очікувати найсприятливішої цінової кон'юнктури [497].

Останнє майже цілком залежало від наявності власних чи орендованих зерносховищ. За далеко неповними даними, на теренах Наддніпрянської України кредитні й позичково-ощадні товариства мали 59 зерносховищ місткістю близько

2,5 млн пудів зерна. У серпні 1907 р. почав приймати збіжжя Тальнівський кооперативний елеватор в Уманському повіті Київської губернії. Його потужність перевищувала 200 тис. пудів, він не поступався Олексіївському зерноскладу у Самарській губернії, яке було найбільшим на той час у Російській імперії. Елеватор приймав і очищав дрібні партії селянського збіжжя, даючи змогу «наблизити виробника зерна до великих центрів хлібного ринку». Тальнівський кооперативний елеватор брав селянський хліб у заставу з видачею короткотермінової позики в розмірі $\frac{1}{4}$ вартості зерна. Цікаво, що адміністрації підприємства надавалося право продажу взятого у заставу зерна за сприятливих цін на внутрішньому чи зовнішньому ринках, як це практикувалося у Сполучених Штатах Америки [494].

Активними посередниками у збуті селянського хліба стали кредитні товариства в південному степовому краї. За даними сучасних дослідників, на 1910 р. четверта частина кредитних установ Херсонщини займалася зерновими операціями [1114, с. 15]. За більш конкретними обчисленнями перших дослідників цього аспекту проблеми у Херсонській губернії хлібні операції здійснювало 130 кооперативів, – з них 34 мали 35 зерноскладів загальною місткістю понад 5 млн пудів. У 1910 р. вони продали понад 500 тис. пудів збіжжя, а до 1 жовтня 1911 р. – близько 600 тис. пудів. Ряд товариств Миколаївського повіту цієї ж губернії продали у 1909 р. на комісійних умовах 500 тис. пудів збіжжя, причому його вартість підвищувалася на 5–8 коп., натомість ті виробники, що реалізовували хліб через скупників (посередників), на кожному пуді втрачали від 3 до 15 коп. А в Одеському й Ізмаїльському портах – ще більше. У Таврійській губернії хлібозаставні та комісійні операції практикували 36 установ дрібного кредиту. Із них 17 товариств мали 19 невеликих зерноскладів місткістю 793 тис. пудів. Зокрема, Терпенське кредитне товариство мало 3 комори – власну на 60 тис. пудів і дві орендованих, по 40 тис. пудів кожна. Зерносклад Іванівського позичково-ощадного товариства володіло зерноскладом на 70 тис. пудів, а Акимівське – двома коморами на 120 і 33 тис. пудів. Усі вони були споруджені або придбані товариствами переважно на власні кошти [927, с. 86–87].

Кредитним товариствам, котрі вели хлібну експортну торгівлю, доводилося працювати в непростих умовах. Вони «могли конкурувати з посередниками першого і другого ступеня», але були безсилими перед великими експортними фірмами. Останні залишалися головними покупцями збіжжя у сільських виробників і «завжди могли притиснути навіть найбільші кооперативи». У зв'язку з цим постає питання про стійкість кредитних кооперативів, що займалися хлібною торгівлею та розміри їх прибутків і можливих збитків. Про це частково свідчать дані таблиці 26.

Таблиця 26

Розміри прибутків і збитків хліботорговельних кооперативів у 1913 р. [497]

Кооперативне товариство	Реалізовано пудів	Залишок або перевитрата (руб.)
Карлівське	95 000	+246
Песливське	28 189	-163
Покровське	14 000	+169
Новобузьке	210 500	+1371
Піщанське	35 181	-480

Наведені дані свідчать, що хлібна торгівля була досить ризикованою. Три товариства із зазначених у таблиці 26 мали позитивний баланс від своїх хлібних операцій, а два – від'ємний. Найкращими результатами відзначилося Новобузьке товариство, котре характеризувалося значними обсягами хлібного збуту в 1913 р. – 210 500 пудів.

Перші кредитні союзи виникли на початку ХХ ст. та особливого розмаху набули в роки Першої світової війни, коли російський уряд змушений був зняти обмеження на їх заснування, оскільки від цього певною мірою залежало забезпечення продовольством багатомільйонної армії. Наприкінці 1915 р. в імперії функціонувало 25 великих кредитних союзів, які об'єднали 1230 установ дрібного кредиту. А в березні 1916 р., за даними «Вестника мелкого кредита», налічувався вже 61 союз (із них лише 3 було в межах азіатської Росії), серед яких 10 губернських об'єднань, 16 повітових і 18, що охоплювали своєю діяльністю декілька повітів [532].

Найбільшою інтенсивністю кооперативно-союзне будівництво відзначилося в Україні та деяких прилеглих губерніях, що тяжіли до чорноморсько-азовських

портів. До вже наявних Київського, Кубанського, Мелітопольського, Єлисаветградського, Переяславського, Подільського та інших приєдналися ще Харківський, Полтавський, Житомирський та ін. Згодом, на початку ХХ ст. в Україні було створено широку мережу кредитних і ощадно-позичкових кооперативів, засновувалися потужні об'єднання – союзи.

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в аграрному секторі українських губерній Російської імперії сталися певні зрушення, пов'язані з розвитком продуктивних сил. У приватновласницьких і селянських господарствах поширювалася сільськогосподарська техніка та досконаліші знаряддя праці, зростав попит на мінеральні добрива й елітне насіння, поступово впроваджувалися передові технології. Розширилися також земельні площі під коренеплодами і травами, що сприяло розвитку тваринництва. За нашими підрахунками, збір головних зернових культур за десятиліття (1903–1913 рр.) збільшився в Російській імперії на 36,4 %. У селянському середовищі з'явився дух підприємництва, прагнення до використання кредиту, збуту своєї продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Важливу роль у цьому процесі відіграла діяльність органів місцевого самоуправління та громадських організацій – земств, сільськогосподарських товариств, споживчих, кредитних та позичково-ощадних кооперативів. Саме під впливом їх активної роботи уряд Російської імперії був змушений збільшувати розміри фінансової підтримки сільському господарству та безпосередньо селянству. На практиці основними напрямками практичної діяльності вказаних організацій стали: поширення техніки для підвищення продуктивності землеробських господарств; застосування нових технологій під час обробітку ґрунтів, селекції насіння; розробка рекомендацій, які мали сприяти підвищенню продуктивності господарств (розповсюдження відповідних брошур, організація читань, бесід і курсів тощо); преміювання зразкових господарств; організація сільськогосподарських складів; надання інформації про рівень цін на продукцію на світовому продовольчому ринку та ін.

Загалом, до початку Першої світової війни діяльність різних організацій, спрямована на підвищення продуктивності сільського господарства, набула

системного характеру і, незважаючи на ряд недоліків, сприяла посиленню позицій вітчизняного аграрного сектору на зовнішньому ринку.

РОЗДІЛ 4

ЗОВНІШНЬОТОРГОВІ ІНТЕРЕСИ ПРОМИСЛОВОГО І АГРАРНОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНИ

4.1. Експортно-імпортна політика промислового капіталу України

Зовнішньоторгові інтереси промислового й аграрного капіталу України, як і всієї Російської імперії, визначалися потребами інтенсифікації виробництва та загального розвитку продуктивних сил. Протягом усього пореформеного періоду населення держави прискорено зростало, досягши на початку 1905 р. майже 144 млн, а в 1913 р. – 166 163 тис. осіб (без урахування Фінляндії), що становило 10,2 % усіх жителів земної кулі. За ці роки міське населення Росії збільшилося з 18 366,8 до 27 404,6 тис. осіб чоловічої й жіночої статі, або на 49,2 % [614, с. 5, 27].

Проте частка найважливішої продукції промисловості, що припадала на Російську імперію, була значно меншою. Питома вага видобутого кам'яного вугілля у 1913 р. становила 2,74% світового виробництва, виплавка чавуну – 6,19 %, міді – 4,4 %, кількість бавовнопрядильних веретен – 6,2 %. За іншими даними, питома вага Російської імперії (без Царства Польського) у світовому виробництві чавуну становила тільки 3,65 %. На душу населення припадало 1,6 пуда, або в 10,5 раза менше, ніж у Німеччині [408, с. 23–24].

Прискореними темпами в Україні протягом пореформеного періоду нарощувалися видобуток мінерального палива і виробництво чавуну. За нашими підрахунками, металургійні заводи Донбасу та Придніпров'я виплавляли напередодні Першої світової війни близько 2,45 % світового виробництва чавуну, або майже три чверті всієї виплавки Російської імперії – 73,71 % [90, арк. 110]. Окрім важкої індустрії, в Україні набуло розвитку транспортне й сільськогосподарське машинобудування, легка та харчова промисловість тощо.

Незважаючи на ці й деякі інші досягнення Російська імперія навіть наприкінці пореформеного періоду залишалася країною зі слабкою фабрично-заводською

промисловістю. Недостатньо розвинені машинобудування та транспортно-промислова інфраструктура у вигляді торгового флоту, річкових і морських портів, шосейних шляхів, систем охолодження стримували розвиток зовнішньої торгівлі й продуктивних сил країни.

Значно масштабнішими були обсяги продовольчих ресурсів країни, особливо українських губерній. Середній світовий збір найбільш цінної експортної зернової культури – пшениці – становив у 1907–1910 рр. 5 849 961 тис. пудів, а в Російській імперії – 1 147 485 тис. пудів, або 19,61 %. Певний експортний інтерес представляли й інші зернові. Маючи близько 2 % населення земної кулі, частка України у світовому виробництві пшениці, жита, ячменю і вівса становила у середньому в 1909–1913 рр. 7,16 %, зокрема пшениці – 6,68 %. Доволі потужними були цукрові ресурси Російської імперії, доля яких напередодні Першої світової війни становила до 10 % світового виробництва [614, с. 27]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. країна ввійшла у четвірку провідних світових виробників бурякового цукру, а у сезон цукроваріння 1911–1912 рр. посіла перше місце, обійшовши Німеччину, Австро-Угорщину і Францію. Того року було вироблено 112,4 млн пудів бурякового цукру, тоді як у Німеччині – 82,6, Франції – 27,8, Австро-Угорщині – 62,9 млн пудів [733, с. 15]. Частка України у загальноімперському виробництві цукру перевищувала 80 % [659, с. 15]. Ураховуючи низьку купівельну спроможність населення, власники цукрових заводів були зацікавлені у збуті своєї продукції на світовому ринку. Отже, виробники промислової та сільськогосподарської продукції мали потребу в розширенні зв'язків зі світовими ринками.

З огляду на вищевказане, пріоритети експортно-імпоротної політики представників промислового капіталу Російської імперії (а відповідно, й України) наприкінці XIX – на початку XX ст. визначалися низкою важливих чинників. Головну роль серед них відігравали, як і в інших країнах світу, потреби розвитку продуктивних сил, наповнення фінансовими засобами державної скарбниці та зростання добробуту населення. Проте їх вирішення виявилось складним завданням для промисловості. Про це у 1911 р. відверто висловився часопис Російської експортної палати, зазначаючи, що імперська промисловість не мала економічної

віддушину у вигляді експорту й залежала від хиткого внутрішнього ринку, винятково на якому вона базувалася. До цього додавалася й залежність від урожайності сільськогосподарських культур. Дійсно, питома вага промислового експорту Російської імперії на початку ХХ ст. була незначною і не перевищувала 15 % від загального вивозу всіх товарів.

Протягом усього пореформеного періоду експортно-імпортна діяльність промислового капіталу базувалася на системі митного захисту виробництва від іноземної конкуренції, про що йшлося у другому розділі нашого дослідження. Високими митними тарифами було захищено всі промислові галузі, зокрема й металургію, тож ввезення чавуну, заліза і сталі було незначним. І лише в роки промислового піднесення напередодні Першої світової війни, коли внутрішнє виробництво цієї продукції не задовольняло цілком потреби ринку, уряд дав дозвіл на безмитне ввезення металу та кам'яного вугілля. Та все ж близько 90 % внутрішнього попиту на металургію покривало вітчизняне виробництво [686, с. 26].

Не зважаючи на вищевказане, імперська промисловість не могла цілковито обслуговувати внутрішній ринок готовою продукцією власного виробництва, особливо верстатами, машинами, різноманітною апаратурою. Електротехнічна промисловість та розвинене машинобудування потребували великих обсягів міді, нікелю, хрому, ванадію, вольфраму, молібдену тощо. Згодом через їх нестачу ці товари експортували з інших країн. Недостатньо інтенсивний технічний прогрес, брак фінансових засобів та слабка ділова ініціатива гальмували розвиток хімічної промисловості. Відсутність виробництва анілінових і алізаринових фарб також визначала залежність текстильної галузі від зарубіжного постачання.

Залежність від іноземного, особливо німецького, експорту, незважаючи на «високу митну стіну», із роками тільки посилювалася. За свідченням державного контролера П. Харитонова, у 1908 р. ввезення із Німеччини становило 370 млн руб., у 1912 р. воно досягло 543 млн руб., а в 1913 р. – 643 млн руб. [334, с. 296]. «Якщо не буде вжито належних заходів, – наголошував у своїй промові відомий підприємець М. Авдаков на засіданні Державної ради 9 червня 1914 р., – то ввезення досягне 700 або 750 млн руб., і тоді важко буде боротися з нашим сусідом»

[260, с. 206; 458, с. 7]. Для забезпечення внутрішнього попиту продукцією промисловості доповідач запропонував старий, випробуваний часом механізм, що практикувався наприкінці XIX ст. Мова йшла про тобто активну протекціоністську підтримку державою розвитку важкої промисловості за рахунок доходів Міністерства фінансів часів керівництва М. Бунге, І. Вишнеградського та С. Вітте. Проте перебільшені сподівання останнього на прискорену індустріалізацію країни саме цим методом поставила під сумнів економічна криза 1900–1903 рр. та наступна затяжна депресія. І лише щедрі врожаї 1909–1910 рр. дали поштовх для пожвавлення й наступного прискореного розвитку, що визнавали вищі урядовці та керівники підприємницьких організацій [455, с. 309; 457, с. 517–519].

Попри слабкий експортний потенціал, ряд промислових галузей Російської імперії все-таки об'єктивно потребували закордонного збуту своєї продукції. Через вузькість внутрішнього ринку й обмеженість купівельної спроможності населення цю необхідність гостро відчули підприємці Донбасу й Придніпров'я наприкінці 1880-х рр. Згодом, на XV з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії у 1890 р. було розглянуто питання про експорт продукції гірничої і металургійної промисловості «в Італію та країни Близького Сходу» [294, с. 1].

Проте на ринках цього величезного регіону, що охоплював низку країн Середземномор'я, домінувало англійське мінеральне паливо. Комерсанти й експортери Великобританії успішно забезпечували ним промисловість і торговий флот своєї країни, а також Греції, Туреччини, Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Італії та багатьох інших держав. Зокрема, за 1900–1901 рр. через Босфор і Дарданелли пройшло 40 870 пароплавів. Протягом 1889 р. у Стамбул було ввезено понад 30 100 тис. пудів, у порти Чорного моря – 25 732, у тому числі близько 15 млн пудів у порти Російської імперії. У значно більших обсягах мінеральне паливо з Великобританії надходило до країн Середземномор'я і частково Нижнього Подунав'я, про що свідчать дані таблиці 27.

Таблиця 27

Експорт мінерального палива Великобританією у країни Середземномор'я і дунайські порти у 1900 р. [294, с. 10–11]

Країна	Мінеральне паливо (в пуд.)
--------	----------------------------

Румунія (дунайські порти)	4340 тис.
Туреччина	24 428 тис.
Греція	19 344 тис.
Єгипет	122 209,5 тис.
Італія	330 841,7 тис.
Загалом	501 173,2 тис.

Як бачимо, ввезення мінерального палива з Великобританії тільки в чотири країни Середземномор'я і дунайські порти Румунії становило понад 0,5 млн пудів. Найбільшим ринком споживання імпортованого кам'яного вугілля стала Італія – 330 841 тис. пудів. Варто констатувати, що успіх англійського мінерального палива у Середземномор'ї і портах Чорного моря забезпечувався не лише відсутністю гострої конкуренції, а й високою якістю продукції.

Паливний ринок близькосхідних країн вивчали фахівці Ради з'їзду донецьких гірничопромисловців. У цьому контексті цінним матеріалом стала доповідь М. Авдакова на засіданні Ради з'їзду про результати візиту ним до Стамбулу в 1902 р. Крім того, гірничого інженера П. Пальчинського відрядили для вивчення досвіду облаштування найбільших портів Західної Європи і можливостей експорту до Італії [294, с. 3, 120]. Вартість різних сортів англійського мінерального палива з урахуванням накладних витрат у портах була меншою від донецького. До того ж Великобританія мала власний потужний вуглевозний флот, що давало їй великі переваги у торгівлі мінеральним паливом. Проте спочатку йшлося про витіснення конкурента з вітчизняних азово-чорноморських портів, і гірничопромисловці розраховували, як завжди, на допомогу уряду. У зв'язку з цим, на XV гірничопромисловому з'їзді розглянули питання про зниження тарифних ставок на перевезення донецького мінерального палива до чорноморських портів і в губернії Правобережної України. Як наслідок, 16 листопада 1891 р. було запроваджено нові тарифи, згідно з якими знижувалася вартість перевезення вугілля з Донецького басейну у зазначені регіони [281, с. 28–281]. Через три роки, у серпні 1894 р., ввели ощадливий тариф на вугільний транзит через Маріуполь у порти Азовського і Чорного морів та на вивезення донецького палива за кордон. А 9 вересня 1895 р. залізничний тариф було знижено на перевезення мінерального

палива в Маріупольський порт з усіх станцій для відправлення його за кордон [784, с. 107]. Ці та деякі інші заходи російського уряду дали змогу гірничопромисловцям вивозити кам'яне вугілля й антрацит на зовнішні ринки, хоча конкурувати з англійським і сілезьким мінеральним паливом було нелегко.

За наявними даними, вивезення донецького мінерального палива за кордон протягом морської навігації 1903 р. становило близько 1 млн пудів, з них 400 тис. пудів було відправлено у Грецію, де Єкатерининське гірничопромислове товариство мало свій вугільний склад. Ще 400 тис. пудів було вивезено на Дунай, у Румунію, для Чорноморсько-Дунайського пароплавства. Решту антрациту було відправлено у французький порт Марсель [294, с. 72].

Експорт залізної руди розпочався у 1901 р. через західний сухопутний кордон. Для металургійних заводів Сілезії було вивезено 211 902 пуди криворізької руди. Протягом наступного року до Сілезії відправили понад 1 189 тис. пудів. Усього в 1902 р. було вивезено за кордон з урахуванням експорту через Миколаївський порт понад 3 млн пудів залізної руди. А з 1 січня до 1 листопада 1903 р. на зовнішні ринки відправлено 15 120 тис. пудів руди.

Через гостру економічну кризу і подальші застійні явища в імперській економіці гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я покладали великі надії саме на збут продукції своїх підприємств на зовнішніх ринках. На обговорення XXVII з'їзду гірничопромисловців підготували доповідь комісії під головуванням М. Авдакова «Про заходи до усунення ускладнень, що їх переживає донецька кам'яновугільна промисловість, про ринки збуту і вивезення донецького кам'яного вугілля за кордон». У ній зазначалося, що комісія, виходячи з відсутності умов для розширення внутрішніх ринків збуту, звертає увагу на необхідність вивезення мінерального палива за кордон. «Кам'яновугільні копальні, – констатовалося в матеріалах з'їзду, – за своєю величезною продуктивністю на 37 % перевищують внутрішнє споживання мінерального палива. Перспективи для розширення його збуту на внутрішньому ринку несприятливі. Якщо навіть і збільшиться збут на внутрішньому ринку, то не настільки, щоб поліпшити становище кам'яновугільної промисловості. Тому немає підстав сподіватися на зростання такого внутрішнього

споживання у великих розмірах, що відповідало б підготовленості копалень. Тим часом за існуючим поєднанням географічних і економічних умов Донецького басейну, що тяжіє до південних портів Чорного й Азовського морів, Південь Росії зв'язується з обширними закордонними ринками споживання мінерального палива» [294, с. 72–73].

Заслужують на певну увагу й інші висновки Ради з'їзду гірничопромисловців щодо перспектив закордонних ринків споживання для донецького мінерального палива. По-перше, серед них була Румунія, Туреччина, Греція, Італія і район Суецького каналу до Порт-Саїду. По-друге, щорічне споживання мінерального палива на цьому ринку становило 600 млн пудів. По-третє, продажні ціни на кам'яне вугілля тут свідчили про можливість реалізації донецького мінерального палива за умов урядової підтримки. По-четверте, вивезення за кордон вугілля Донбасу безпосередньо стосувалося інтересів розвитку російського торгового флоту. Зрештою, експорт донецького палива заслуговував на увагу уряду й з огляду на нові можливості для посилення російського впливу в регіоні.

Подальший економічний розвиток країни, на наш погляд, засвідчив, що аналіз комісії, її оцінки та висновки були позбавлені серйозного аналізу. Так, для опанування та суттєвого посилення позицій на ринках збуту для гірничої і металургійної промисловості на Близькому Сході та в ряді країн Південної Європи державна скарбниця не мала належного фінансового ресурсу. Дефіцит стосувався як облаштування морських портів, так і створення власного вуглевозного флоту. До того ж самі гірничопромисловці не підготували для цього необхідної торгової інфраструктури у країнах Середземномор'я, а без неї неможливо було розраховувати на серйозні успіхи в торгівлі продукцією гірничої і металургійної галузей, собівартість яких була більшою, ніж у конкурентів. У матеріалах XXXIV з'їзду гірничопромисловців відзначалося, що «вивезення за кордон донецького мінерального палива все ще має випадковий характер». Кам'яне вугілля й антрацит вивозили в Туреччину, Грецію і Румунію через Маріупольський порт в обсязі 0,5 млн пудів на рік. Окрім того, у 1907 р. близько 2 млн пудів було відправлено для австрійських залізниць. У 1909 р. через прикордонні сухопутні

застави за кордон вивезено тільки 40 тис. пудів [294, с. 101]. У 1912 р. з Донецького басейну експортовано 12 727 674 пуди кам'яного вугілля і коксу на суму 1 781 170 руб., у тому числі 5 114 807 пудів в Австрію, 2 516 945 пудів – у Туреччину, 289 470 пудів – у Францію [750, с. 24]. Проте всебічне дослідження цього аспекту проблеми засвідчує, що головними постачальниками мінерального палива у країни басейну Середземного і Чорного морів аж до Першої світової війни залишилися Великобританія і частково Німеччина.

Затяжна економічна депресія початку ХХ ст. спонукала гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я до подальшого нарощування експорту залізної і марганцевої руди та частково виробів із чавуну і сталі. Проте їхні зусилля не дали істотних результатів, про що свідчать дані таблиці 28.

Таблиця 28

Вивезення на зовнішні ринки залізної руди у 1903–1906 рр. (тис. пудів)
[294, с. 91]

Експортний маршрут	1903 р.	1904 р.	1905 р.	1906 р.
Західний кордон	8852,6	10 454,2	5761,8	13 815
Миколаївський порт	9000,2	4975,4	7435,3	14 200
Загалом	17 852,9	15 429,6	13 197,0	28 015

Наведені статистичні дані показують, що криворізька залізна руда експортувалася через російсько-австрійський кордон і морським шляхом – через Миколаївський порт. Щорічне вивезення коливалося між 13 197 і 28 015 тис. пудів.

Максимального рівня експорт криворізької руди досяг у 1907 р. – 55 млн пудів. Втім, вже наступного року вивезення зменшилося до 33 млн пудів. Характерно, що в цей час чиновники Міністерства торгівлі й промисловості почали висловлювати побоювання, що кращі сорти залізної руди дістануться закордонним заводам, а російські підприємства залишаться без цієї важливої для металургії сировини. За свідченням начальника Миколаївського торгового порту, залізну руду вивозили переважно в Німеччину, Голландію і Великобританію, а марганцеву – у Бельгію.

Таблиця 29

Експорт залізної і марганцевої руди через Миколаївський порт у 1902–1912 рр. (пудів) [294, с. 91]

Рік	Залізна руда	Марганцева руда
-----	--------------	-----------------

1902	–	1 079 175
1903	8 183 370	791 000
1904	4 738 040	1 130 330
1905	6 808 416	1 903 649
1906	16 595 130	4 746 315
1907	31 710 705	3 691 184
1908	13 353 560	2 374 054
1909	15 678 064	2 332 650
1910	32 048 510	1 386 800
1911	39 223 950	1 165 659
1912	21 534 460	2 092 860

Як бачимо, вивезення залізної руди через Миколаївський порт досягло найвищого рівня у 1911 р. – 39 223 950 пудів, а марганцевої – у 1906 р. (4 746 315 пудів).

За іншими даними, у 1912 р. максимально вивезли марганцевої руди на зовнішні ринки 61 527 235 пудів. Зокрема, у Францію було відправлено 2 409 686 пудів на 465 934 руб., у Бельгію – 11 404 202, у Німеччину – 6 811 294 пуди [750, с. 45]. У незначних обсягах марганцеву руду вивозили й в інші країни. Зокрема, у Великобританію в 1913 р. експортовано 463 тис. фунтів руди марганцю.

У малих обсягах експортували і продукцію металургійного виробництва. У 1906 р. у Туреччину було продано «одним із південних заводів» 0,5 млн залізничних рейок [294, с. 90]. Вивезення різних виробів з чорного металу, за даними Департаменту митних зборів, у 1911 р. становило 4050 тис. руб., у 1912 р. – 6390, у 1913 р. – 4730 тис. руб.

За оцінкою часопису гірничопромисловців, «нікчемними» були й зовнішньоторгові результати всієї імперської промисловості. Для підтвердження цієї тези видання навело такі статистичні дані (див. таблицю 30).

Таблиця 30

Експорт продукції промисловості Російської імперії у 1908–1909 рр. (млн руб.) [629, с. 418]

Вивезення сировинної продукції	1909 р.	1908 р.	Вивезення фабрично-заводських і ремісничих виробів	1908 р.	1909 р.

Нафта і нафтопродукти	32,6	29,8	Гумове й інше взуття	4,8	4,0
Платина	12,2	9,7	Шерстяні та бавовняні речі	6,6	22,3
Чавун, залізо і сталь	9,2	6,8	Вироби з чавуну, заліза, сталі	2,2	1,9
Марганцева руда	7,5	7,1	Вироби з деревини	2,2	2,2
Залізна руда	3,2	3,8	Керамічні вироби	1,4	1,2
Азбест	1,2	1,1	Вагони	1,1	3,7
Кам'яне вугілля	0,6	0,6			
Загалом	66,5	58,9		18,3	35,3

Статистичні дані, що наведені в таблиці 30, наочно демонструють справедливість тези про відсутність реальних можливостей для промисловості Російської імперії на зовнішніх ринках. З іншого боку, вони засвідчують низький рівень конкурентоздатності промислових виробів, виготовлених на російських підприємствах. За винятком нафти, нафтопродуктів і платини вивезення промислової сировини було незначне. Зовсім невеликими були й обсяги фабрично-заводських і ремісничих виробів – на 35,3 млн руб. у 1908 р. і на 18,3 млн руб. – у 1909 р. «Усі культурні країни прагнуть до розвитку експорту продукції своєї промисловості. У цьому відношенні ми дуже відстали від наших західних сусідів. У нас ще тільки ставляться на чергу питання щодо експорту продукції промисловості, тоді як сусіди наші вже давно його практикують», – констатував часопис гірничопромисловців [629, с. 418].

За цих обставин клопотання підприємців про обмеження імпорту іноземних товарів найчастіше доповнювалися вимогами урядового сприяння вивезення на зовнішні ринки тієї промислової продукції, яка не мала повного збуту на внутрішньому ринку. Це стосувалося текстильної і цукрової промисловості, виробництва сірників, нафтопродуктів, фарфору тощо. Своєю чергою, часописи підприємницьких організацій наголошували на необхідності активізації промислового експорту та пошуку нових ринків збуту промислових товарів. За посилення експорту виробів російської промислової галузі висловилися у 1908 р. на III з'їзді представники промисловості й торгівлі. А ректор Київського комерційного інституту професор М. Довнар-Запольський наполегливо радив російським комерсантам і експортерам орієнтуватися на азійські ринки [619, с. 6, 8]. За його підрахунками, вивезення фабрично-заводських і ремісничих товарів із Російської

імперії протягом 1901–1911 рр. по азіатському кордону збільшилося з 18,5 до 41,5 млн руб., або на 124 %.

Найбільшу цінність для промислових товарів мав Іран. «Перський ринок, – писав секретар Південно-Західного відділення Російської експертної палати С. Остапенко, – може бути ідеальним зразком для перспектив російської промисловості й майбутньої політики держави. Тільки на ґрунті торгових співвідношень, які окреслилися в російсько-перському товарообміні, народне господарство спроможне вийти з обмежених економічних умов внутрішнього ринку, розширюючи та прискорюючи розвиток останнього за рахунок з'єднання його із зовнішнім» [731, с. 78].

Справа в тому, що тогочасний Іран був країною з нерозвиненою промисловістю й обмеженою купівельною спроможністю населення. Він потребував продукції фабрично-заводської промисловості, натомість мав ряд таких важливих для споживачів інших країн товарів, як килими, бавовна, рис, фрукти, риба, вовна тощо. У бавовні, зокрема, відчувала гостру потребу текстильна галузь Російської імперії. Усе це створювало перспективи для взаємного товарообміну (додаток Е.1). До того ж варто говорити про залежність вивезення бавовняних тканин і завезення бавовни та певні переваги промислового виробництва над імпортною сировиною. Загалом, промисловість Російської імперії споживала 96 % іранської бавовни, а Іран – близько половини вивозу з Росії тканин [731, с. 77]. Виробники та експортери України й частково власне Росії покривали на 81 % потреби Ірану в цукрі, отримуючи в обмін майже весь необхідний рис і 85 % імпортованих фруктів. Крім того, продукція розташованих в Україні ткацьких, сірникових, фаянсових, фарфорових, кришталєво-скляних, паперових фабрик і виробництв, успішно збувалася на іранському ринку [49, арк. 5–6, 14].

Дані про вивезення на іранський ринок продукції ряду промислових галузей засвідчують, що вивезення бавовняних тканин із Російської імперії коливалося протягом 1901/1902–1910/1911 рр. (іранський рік починався 21 березня і закінчувався 20 березня) від 31 % до 44,8 % усього імпорту Ірану, металевих виробів – від 31 до 79,7 %, а сірників – від 29,5 % до 69,5 % (додаток Е.2). В

абсолютних цифрах вивезено бавовняних тканин і виробів з металу найбільше у 1903/1904 рр., під час економічної кризи (59 491 172 і 2 100 611 кранів). Вивезення сірників на іранський ринок мало тенденцію до безперервного зростання – з 473 814 до 2 201 580 кранів (364,65 %). У 1910/1911 рр. це перевищувало вартість ввезення металевих виробів на 506 050 кранів [731, с. 128–129, 132–135].

Узагальнюючи цей аспект проблеми, варто відзначити, що іранський ринок був єдиним для Російської імперії, де майже вся вартість експорту становила товари обробної промисловості. Він був своєрідним індикатором, що вказував на необхідність пошуку ринків для цієї галузі й в азіатських країнах. Проте з кожним роком на іранському ринку загострювалася конкуренція. Англійський банк «Imperial Bank of Persia» покрит мережею своїх відділень майже всю країну. Британські товари завозили в Північний Іран через Бендер-Бушир, а місто Узд стало центром англійського підприємництва. Британські комерсанти наполегливо витісняли своїх конкурентів з Ірану [618, с. 21–22]. Водночас посилювалася французька, австрійська й особливо німецька присутність. Після завершення будівництва Багдадської залізниці Північний Іран міг цілком опинитися у сфері німецького впливу і зручність географічного становища Російської імперії втрачала всякі переваги в комерційній діяльності. Спроби російських комерсантів проникнути в Південний Іран не мали жодного успіху. Надіслані у той регіон невеликі партії бавовняних тканин, рису, сірників та ін. не вдалося збути через протидію англійського підприємництва. «Товариство нафтового виробництва братів Нобель» також не реалізувало свій намір проникнути на південь Ірану зі своєю продукцією. Невеликі партії його товару, відправлені у 1910 р., не були продані. «Необхідна енергія і підприємливість для того, щоб утримати перський ринок; ці риси потрібні як представникам торгівлі й промисловості, так і російської політичної влади в Персії», – констатував ректор Київського комерційного інституту М. Довнар-Запольський [618, с. 22–23].

Отже, з розглянутого матеріалу випливає незаперечний висновок. Вивезено на зовнішні ринки продукції обробної промисловості Російської імперії було дуже занадто мало через її неконкурентність. Щоправда, наприкінці ХІХ – на початку

XX ст. з'явилися оптимістичніші перспективи стосовно її експорту в азіатські країни.

Значно масштабніше промислову кон'юнктуру у ці роки відображає імпорт продукції індустрії. У вирішенні цього питання важливу роль відігравали, хоча й різною мірою, промислово розвинені країни. Пожвавлений товарообмін Російської імперії зі США був ускладнений віддаленістю цієї країни, а ще більше тим, що остання не потребувала російської сільськогосподарської продукції. Експорт товарів на американський ринок, за офіційними даними статистики США, становив у 1912 р. всього 18 млн руб., а в 1913 р. – 14,2 млн руб. Американський експорт у Російську імперію був більшим – відповідно 85,7 і 74,2 млн руб. [686, с. 107].

Певні ускладнення були і в торгівлі з Великобританією. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ця країна експортувала більше капіталів, ніж товарів. Треба було враховувати й ту обставину, що попит Британії на сільськогосподарську сировину покривався переважно заокеанськими країнами. До того ж у цій державі панував принцип вільної торгівлі, тому питання щодо взаємних поступок, яке вирішували під час укладання торгових угод, тут не мало належного ґрунту. Великобританія не могла надати російській сировині ніяких особливих пільг чи переваг порівняно з відповідними товарами, що завозилися з інших країн – США, Канади, Аргентини, Австралії, Румунії та ін. Зі свого боку, Російська імперія також не могла відмовитися від політики митного захисту.

Інші умови в торгових взаємовідносинах склалися між Російською й Німецькою імперіями. Вони ставали з кожним десятиліттям все ширшими, базуючись на товарообміні аграрної країни з промисловою. З одного боку, перехідний етап від епохи традиційного економічного устрою до індустріального ставив у залежність російське промислове зростання від іноземної промислової продукції у величезних розмірах. Крім цього, завдяки технічним удосконаленням, масовому виробництву і прекрасній торговій організації ця продукція надходила переважно під німецькою маркою. Згодом залежність від закордонного ввезення посилювалася і досягла небезпечних розмірів, особливо від Німеччини. Прагнення промислового капіталу Російської імперії послабити свою залежність від експорту

цієї країни, яка поступово набувала рис економічної експансії, шляхом переорієнтації на інші розвинуті тогочасні країни, виявилися безуспішними. Спроба підвищення мита на товари німецької промисловості спричинила такі самі кроки щодо сільськогосподарської продукції (детально див. другий розділ дисертаційного дослідження). Про масштаби ввезення на ринок Російської імперії закордонної промислової продукції у 1911 р. можна судити на основі статистичних даних, наведених у додатку Ж.

Ця інформація важлива тим, що свідчить про велику залежність промисловості Російської імперії від іноземного ввезення. По-перше, у країні не вистачало мінерального палива, без якого важко було розраховувати на прискорений розвиток продуктивних сил. Імпорт кам'яного вугілля у 1911 р. був оплачений значною грошовою сумою – 33 798 тис. руб., і в наступні роки продовжував зростати. По-друге, промисловість Російської імперії потребувала у значних обсягах закордонний метал (чавун, залізо, сталь, цинк, свинець, мідь, нікель тощо), вкрай необхідний для розвитку машинобудівної галузі. Витрати на нього перевищили в 1911 р. 37 млн руб. По-третє, цифрові обчислення віддзеркалюють найвразливішу сторону імперської економіки – нестачу машин як у промисловості, так і в сільському господарстві. Витрати на них досягли величезної для того часу суми – 147 247 тис. руб. По-четверте, варто говорити і про недостатню розвиненість в Російській імперії хімічної та фармацевтичної промисловості. Зрештою, наведені цифри проливають світло на небезпечну залежність економіки від експорту німецької промислової продукції, вартість якого у 1911 р. становила 124 675 тис. руб., або 51,62 % від усього завезення (241 503 тис. руб.) [619, с. 31].

Слідом за Німеччиною найбільшими імпортерами машин і різного устаткування на ринок Російської імперії були Великобританія – 58 060 тис. руб., США – 29 367 тис. руб., Швеція – 9127 тис. руб. Ввезення промислової продукції з Голландії, Франції та Японії було незначним.

Варто відзначити, що аналізовані статистичні дані не відображають цілком усього ввезення промислової продукції та його динаміки. За нашими підрахунками, імпорт машин і апаратів, без урахування сільськогосподарської техніки, протягом

1900–1912 рр. збільшився на 36,68 % [686, с. 30]. Якщо в 1891–1895 рр. готові вироби становили 22,6 % загального ввезення в Російську імперію, то у 1906–1910 рр. їх частка зросла до 29,3 %, а у 1913 р. – до 37,2 %. І це за умов надзвичайно високого рівня митних тарифів у Російській імперії.

Зростало привезення й іншої продукції, необхідної для подальшого промислового розвитку країни. У 1911 р. на імперський ринок було ввезено волокнистих матеріалів загальною вартістю 203 200 тис. руб. Серед них переважали вироби з джуту і сирцю, шовку, шерсті, вовни тощо. Імпорт лляної, конопляної, джутової, шовкової і шерстяної пряжі становила 40 660 тис. руб., а бавовняних тканин – 17 770 тис. руб. Частка німецьких комерсантів складала 76 724 тис. руб., або 29,32 % усього ввезення. А привезення усіх товарів у грошовому вимірі становило у 1911 р. 1162 млн руб. при загальному обороті зовнішньої торгівлі в 2753 млн руб. [455, с. 309].

Непомірне зростання імпорту іноземних виробів викликало незадоволення як промислового капіталу, так і широкої громадськості. Професор Київського комерційного інституту Л. Яснопольський на київському експортному з'їзді в Києві у лютому 1914 р. акцентував увагу присутніх на тому, що завдяки колосальному ввезення промислових виробів Росія стала ринком збуту для німецької промисловості [484].

Зростання промислового імпорту стало ще більш помітним і загрозливим явищем у роки, що передували Першій світовій війні. 2 квітня 1912 р. голова російського уряду В. Коковцов прибув на зібрання Московського біржового комітету. Вітаючи його, лідер московського купецтва Г. Крестовніков звернув увагу на перші ознаки нестачі низки промислових товарів унаслідок зростання попиту. «З'ясувалося, – говорив Г. Крестовніков, – що рівень російської промисловості здатний забезпечити тільки країну з низькими статками населення». Проте економічне піднесення призвело до зростаючого імпорту з інших держав, вартість якого перевищила в 1911 р. 1 млрд руб., що загрожувало перетворенню зовнішньоторгового балансу в пасивний, і неминуче вело до краху фінансової системи [629, с. 428].

Нестача енергоресурсів, металу та іншої промислової продукції гостро відчувалася в українських губерніях. 2 листопада 1912 р. в Одесі відбулася промислова нарада за участю члена ради Міністерства торгівлі й промисловості Р. Аматуні, на якій розглядалося й питання небезпеки паливної кризи [370, с. 6180]. Представники великих фабрично-заводських підприємств, пароплавних товариств, біржового капіталу одноставно заявили, що попит на мінеральне паливо зростає. Потребу в ньому відчували усі торгові й промислові підприємства. Придбати кам'яне вугілля було важко навіть за підвищеними цінами, а залізниця на той час вже його секвеструвала, що дезорганізувало роботу промисловості. Ряд учасників наради запропонували через відсутність запасів палива клопотатися, щоб уряд заборонив експорт кам'яного вугілля.

Загрозлива тенденція набирала обертів. У поданні міністра торгівлі й промисловості С. Тімашева в Раду міністрів від 22 серпня 1913 р. зазначалося: «Останнім часом у нас спостерігається надмірне подорожчання предметів і продукції масового попиту; більше того, часто неможливо придбати певні товари навіть за високими цінами або їх надходження відкладається на тривалий час. Відповідно загрозливо зростає закордонне ввезення, послаблюючи позитивне сальдо торгового балансу». Головна причина цього явища була в тому, що попит на ринку перевищував пропозицію, а фабрики і заводи не могли задовольнити потреб.

Різні аспекти економічного розвитку країни, експортно-імпортової політики стали предметом аналізу VIII Всеросійського з'їзду торгівлі й промисловості. У своїй промові С. Тімашев визнав факт «порушення рівноваги між попитом і пропозицією товарів». «Ми знаємо, – заявив він, – що нині деякі продукти першої необхідності ми не можемо отримати за жодними цінами; ми знаємо, що споживач змушений посилено звертатися до іноземного імпорту і що розрахунковий баланс країни щороку різко погіршується [457, с. 514]». Міністр торгівлі й промисловості пояснював нестачу палива, металу та інших товарів різким зростанням попиту на них із боку держави і приватних замовників.

За таких обставин уряд змушений був звертатися навіть до безмитного ввезення мінерального палива і металу. Якщо раніше кам'яне вугілля з

Великобританії і німецької Сілезії надходило у великих обсягах переважно в губернії Прибалтійського регіону Російської імперії, то тепер воно знову з'явилося навіть в азово-чорноморських портах. 1913 р. був рекордним щодо завезення іноземного палива. Тільки для казенних залізниць держава закупила й завезла близько 100 млн пудів англійського кам'яного вугілля, в тому числі 25 млн пудів – через порти Чорного й Азовського морів (Маріуполь, Одесу, Миколаїв); 42 млн пудів було завезено безмитно [380, с. 8712].

Зважаючи на нищівну критику паливної політики синдикатів «Продамет» й «Продвугілля» з боку громадськості, гірничопромисловці пояснювали гостру нестачу металу і мінерального палива «несподіваним переходом економіки від фази депресії та застою до крутого економічного піднесення». Принаймні так подавав ситуацію на паливному й металевому ринку М. Авдаков у своїй доповіді в Державній раді. «За останні три роки, – говорив він, – попит на кам'яне вугілля й метал зріс неймовірно. Після того вугільна й металургійна промисловість не змогли задовольнити потреби споживачів. Сталося це внаслідок того, що перехід від майже 10-літнього економічного застою до посиленого економічного піднесення важко було передбачити». Через нестачу певної продукції промисловці змушені були «звертатися до іноземного ввезення, особливо з Німеччини. Ринок металів був у пригніченому становищі, що сприяло ввезенню в Японію й Ост-Індію залізничних рейок, яких нам тепер так не вистачає». У «пригніченому стані» перебувала й вугільна промисловість. Однак «урожай 1909 р., слава Богу, призвів до пожвавлення промисловості, збільшився експорт сільськогосподарської продукції, зросло міське будівництво, розпочалося загальне економічне зростання» [260, с. 206].

Така аргументація М. Авдакова була логічною, тим більше, що вона перегукувалася з поданими оцінками урядовців. Але в ній були деякі неточності. Про це свідчать, зокрема, визнання секретаря Ради з'їздів промисловості й торгівлі барона Г. Майделя, який назвав у своїй розвідці низку чинників, що могли пом'якшити економічну кризу й перехід від депресії до господарського піднесення. Серед них він найперше визначив необхідність розумного планування з боку держави, в тому числі й казенних замовлень на цій основі для великого

підприємництва, регулювання ціни та організацію капіталу у вигляді синдикатів, картелів, трестів тощо. Отже, в нестачі металу, енергоресурсів та іншої промислової продукції були частково винні як урядові структури, так і підприємницькі організації.

Отже, експортно-імпортна політика промислового капіталу підпорядковувалася потребам економічного розвитку країни, її продуктивних сил. Проте результати відповідної діяльності виявилися незначними. Власники вугільних копалень не змогли остаточно витиснути англійських конкурентів навіть із країн, розташованих у басейні Чорного моря. Продукція інших промислових галузей була неконкурентною на європейських ринках і вивозилася в дуже обмежених обсягах. Комерсанти й експортери Російської імперії змогли досягти певних успіхів тільки на іранському напрямку. Складною і суперечливою була імпортна політика промислового капіталу, що мав наміри зменшити обсяги ввезення промислових товарів з інших країн. Але це виявилось непосильним завданням для слабкої імперської промисловості. Імпорт промислових товарів щороку збільшувався, а конкурувати з ним було дуже важко.

4.2. Аграрний капітал України і світовий продовольчий ринок

Прагнення уряду Російської імперії модернізувати промисловий сектор економіки наприкінці XIX – на початку XX ст., зробивши його конкурентоспроможним на світовому ринку, не мали запланованого успіху. Це призвело до певного розчарування та переорієнтації зусиль центральної влади на сільське господарство, про що йшлося в одному з попередніх розділів дисертаційного дослідження. Цьому сприяли й настрої в суспільстві.

Виразник інтересів сільськогосподарських виробників, харківський професор П. Мігулін наполегливо переконував урядовців і громадськість у важливості сільськогосподарства. Тільки в аграрній галузі, наголошував він на початку XX ст., ми «не без успіху конкуруємо з іншими країнами на світовому ринку». Таке бачення не було поодиноким. Так і авторитетний науковець М. Туган-Барановський

скептично ставився до перспектив розвитку імперської промисловості. Відповідаючи на запитання щодо можливості виходу промисловості Російської імперії на рівень країн розвинуеного капіталізму, він давав рішучу відповідь: «Америкою ми ніколи не станемо, основою господарського добробуту Росії завжди залишиться сільське господарство» [629, с. 432].

Оцінки відомих вчених, які віддавали пріоритет в економічному розвитку не промисловості, а сільському господарству, значною мірою стосуються, на наш погляд, і українських губерній. Зокрема, саме тут аграрний капітал зосередив у своїх руках як виробництво сільськогосподарської продукції, так і її промислову переробку, а надлишки реалізовувалися на зовнішніх ринках, що запобігало закупорюванню торгового обігу й знеціненню відповідних виробів всередині країни. Найбільшою мірою це стосувалося хлібних культур, цукру, спирту та швидкопсувних продуктів. Варто зазначити, що за 1909–1913 рр. експортери щорічно вивозили з України у середньому понад 1/6 від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд пудів [753, с. 7]. Натомість у 1911–1912 рр. на зовнішні ринки з Російської імперії було вивезено 31 639 039 пудів цукрового піску й рафінаду, з яких близько 89 % становив експорт саме з українських губерній.

Можна впевнено стверджувати, що вивезення сільськогосподарської продукції з українських губерній забезпечувало надходження іноземної валюти в казну та баланс державного бюджету. Останнє мало колосальне значення через заборгованість Російської імперії перед іноземними кредиторами. За свідченням члена Державної ради В. Денисова, державний борг у 1912 р. перевищив 9 млрд руб. Згодом, за зовнішніми позиками уряд змушений був щорічно виплачувати 450 млн руб. Ця сума, наголошував В. Денисов, «іде з Росії за кордон винятково у вигляді золота». Найважливішими джерелами покриття боргу стали митні збори (160 млн руб.) і позитивне сальдо торгового балансу. Зменшення останнього в 1908 р. до 85 млн руб. загрожувало державі банкрутством [469, с. 129].

Характерно, що сільськогосподарські виробники стикалися з численними труднощами в міжнародній торгівлі. На київському обласному експортному з'їзді

(лютий 1914 р.) було описано невтішну картину цілковитого розладу експорту Російської імперії й паралельно з цим – «прекрасну організацію цієї справи в наших конкурентів на світовому ринку» [475, с. 79]. Чи не найбільш вразливим місцем у зовнішній торгівлі стала надзвичайно слабка транспортно-промислова інфраструктура – невлаштованість морських портів, річкових причалів, гостра нестача елеваторів і зерносклади для зберігання збіжжя, пароплавів і спеціалізованих залізничних вагонів для перевезення продукції землеробства, тваринництва, птахівництва. До того ж зовнішньоторгові операції перебували в руках іноземців – німців, французів та ін. Унаслідок цього виробники сільськогосподарської продукції нерідко мали менший дохід від відправленої на світовий ринок продукції.

Статистика прикордонних митниць не виокремлювала обсягу приватновласницьких чи селянських сільськогосподарських продуктів, що відправлялися на зовнішні ринки з Російської імперії. Проте добре відомо, що поміщицькі господарства українських губерній спеціалізувалися на експорті майже всіх зернових культур, особливо пшениці та ячменю. З північної зони України на зовнішні ринки у значних обсягах вивозили також жито і овес. Про це свідчать насамперед величезні земельні площі, що відводилися під ці культури в поміщицьких господарствах [22, арк. 2–5]. Володіючи значною кількістю цукрово-пісочних і рафінадних заводів, аграрний капітал українських губерній потребував збуту продукції цих підприємств на ринках Європи, прилеглих до імперії країн Азії та власне Росії. Власники маєтків мали великі прибутки на світовому ринку деревини і вироблених з неї матеріалів. Про їх можливості у цій сфері зовнішньоторговельної діяльності свідчать такі дані. Лісові площі в українських губерніях у 1910 р. перевищували 4,5 млн дес. [684, с. 51]. Зокрема, на Поділлі в 1887 р. було 527 584 дес. лісу, з яких 422 981 дес. (80,17 %) належала поміщикам. Найбільшою лісистістю в Україні відзначалася Волинська губернія. Тільки у віданні Лісоохоронного комітету тут було 1 783 123 дес., з яких приватним власникам належало понад 1357 тис. дес., або 76,1 % від усього лісового масиву України [20,

арк. 4-зв.]. У певних обсягах аграрний капітал був зацікавлений у збуті на зовнішніх ринках продукції скотарства, олійних та інших культур.

У 1909–1913 рр. вивезення з українських губерній збіжжя, борошна й висівок становило 45–50 % вартості всього експорту Російської імперії. Від реалізації збіжжя на зовнішніх ринках залежали прибутки сільських господарів і надходження до бюджету від митних зборів. У досліджуваній нами період вивезення у країни Західної Європи і почасти Близького та Середнього Сходу безперервно зростало, хоча й було нерівномірним, оскільки залежало від урожайності. За нашими підрахунками, середній річний експорт п'яти головних культур – пшениці, жита, ячменю, вівса й кукурудзи – з Російської імперії за 1877–1881 рр. становив 264 327,8 тис. пудів, за 1890–1891 рр. – 377 914,5 тис. пудів (зріс на 64,39 %), а за 1909–1913 рр. – 621 250,6 тис. пудів, тобто зріс на 135 % [629, с. 435; 713, с. 289]. Для більш докладного висвітлення експорту в роки, що передували Першій світовій війні, подаємо дані таблиці 31.

Таблиця 31

Експорт п'яти головних хлібних культур у 1909–1913 рр. (тис. пудів) [629, с. 435]

Культура	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Пшениця	306 988	369 511	237 599	160 007	200 779
Ячмінь	218 622	241 801	255 549	161 700	230 026
Овес	73 723	81 898	81 771	49 647	35 808
Жито	33 282	39 144	50 273	26 845	36 482
Кукурудза	39 573	26 282	76 428	40 654	31 861
Загалом	672 188	758 636	701 620	438 853	534 956

Наведена статистика свідчить, що головною зерновою експортною культурою була пшениця. Її обсяг у збуті на світовому ринку становив у 1909 р. 45,67 %; у 1910 р. – 48,71 %; у 1911 р. – 33,86 %; у 1912 р. – 36,46 %; у 1913 р. – 37,53 %. У значних обсягах вивозили і ячмінь. Зокрема, його частка у загальному експорті п'яти головних зернових культур становила: у 1909 р. – 32,52 %; у 1910 р. – 31,87 %; у 1911 р. – 36,42 %; у 1912 р. – 36,84 %; у 1913 р. – 43,0 %. На початку 90-х рр. XIX ст. його частка була меншою за жито – 14,12 % проти 19,1 % усього зернового експорту. Натомість питома вага у загальному зерновому вивезенні на зовнішні

ринки таких культур, як жито (5 %–7,2 %), овес (6,7 %–11,65 %) і кукурудза (3,5 %–10,9 %), була порівняно малою. Отже, в експорті збіжжя протягом досліджуваного періоду лідирувала пшениця, у 1909–1913 рр. її вивезення та ячменя становило від 70,28 % до 80,58 %. З іншого боку, у таблиці 31 наведено надто великі коливання в обсягах хлібного експорту – від 438 853 тис. пудів у 1912 р. до 758 636 тис. пудів у 1910 р., що визначалося рівнем врожайності зернових культур (залежним насамперед від кліматичних чинників), кон'юнктурою світового ринку та ступенем організації зовнішньої торгівлі.

Варто також відзначити, що експорт зернових культур з Російської імперії в пореформену добу істотно відставав від їх виробництва. Про це свідчать і матеріали тогочасної преси, і дослідження цього аспекту проблеми, які демонструють надто великі розбіжності. Згідно з ними вивезення збіжжя з європейської частини Російської імперії на початку 1870-х рр., без урахування частки на посів, становило близько 10 % його виробництва, а у 1880–1890-х рр. – до 20 % [610, с. 140]. На наш погляд, ці дані треба вважати цілком прийнятними. Проте окремі сучасні дослідники необґрунтовано завищили цю цифру для 1870-х рр. до 40 %, а для 1880 р. – до 50 %, що не зовсім відповідає дійсності [735, с. 232]. На користь цього твердження свідчать такі факти: збір п'яти головних зернових культур у 1877 р. становив 245 306 тис. пудів, у 1878 р. – 357 046, у 1879 р. – 334 749, а у 1880 р. – різко знизився до 187 129, у 1881 р. – дещо зріс до 197 409 тис. пудів. Згодом, вивезення половини зібраного врожаю на світовий ринок призвело б до небаченого голоду і різкого скорочення чисельності населення.

Варто враховувати й те, що світовий ринок потребував не лише продовольчого, а й фуражного зерна (ячменю, ібіса та кукурудзи), яке йшло на відгодівлю худоби і птиці. Виходячи з цього, значно наважливішим є визначення частки кожної окремої зернової культури, яку вивозили на зовнішні ринки, до їх загального виробництва. У цьому контексті заслуговують на увагу підрахунки А. Шингарьова, члена Державної думи Російської імперії II–IV скликань (1907–1917 рр.), наведені в таблиці 32.

Середньорічний збір і вивезення п'яти головних зернових культур на світовий ринок із Російської імперії у 1907–1911 рр. (млн пудів) [629, с. 437]

Зернова культура	Середньорічний збір	Середньорічний експорт	% вивезення до збору
Жито	1277	40	3,1
Пшениця	1047	232	22,1
Ячмінь	551	204	37,2
Овес	868	59	6,8
Кукурудза	100	46	46,0
Загалом	3843	581	–

Ці дані важливі тим, що вони відображають величезний попит світового ринку на три зернові культури – пшеницю, ячмінь і кукурудзу. Найбільшою мірою їх потребували ринки Німеччини, Великобританії та Італії. До того ж споживачі останньої країни не могли обійтися без твердих сортів пшениць, що вирощувалися в ряді регіонів України та власне Росії – Поволжі, Приураллі та Північному Кавказі.

Обсяги хлібного експорту залежали від урожайності зернових культур і наявності надлишку. За підрахунками економіста першої половини ХХ ст. П. Ляценка, товарність пшениці у поміщицьких господарствах губерній Правобережної України на початку ХХ ст. становила у середньому 85,8 % [695, с. 303]. Очевидно, не меншою вона була і в економіях Лівобережної України та в південному степовому краї. Світовий ринок надзвичайно стимулював розширення земельних площ у приватновласницьких господарствах під такі польові культури, як пшениця, ячмінь, жито, овес, горох, цукровий буряк тощо. Значно масштабнішу картину щодо надлишку зернових в українських губерніях у пореформену добу показують статистичні дані таблиці 33.

Таблиця 33

Надлишок головних зернових культур в Україні у 1880–1910 рр. (тис. пудів) [1033, с. 45]

Губернія	1880–1884 рр.	1907–1910 рр.	Зростання надлишку, %

Волинська	4130	6190	50
Катеринославська	8059	78 427	873,16
Київська	9688	16 375	69
Подільська	11 895	19 134	61
Полтавська	4498	20 464	355
Таврійська	11 968	61 253	411,8
Харківська	2928	16 171	442
Херсонська	36 081	106 840	196
Чернігівська	7529	2514	-33,4
Загалом	96 776	327 368	238,27

Отже, надлишок чотирьох головних зернових культур в українських губерніях (пшениці, жита, ячменю й вівса) за 25–30 років збільшився на 230 592 тис. пудів – з 96 776 до 327 368 тис. пудів, або на 238,27 %. Очевидно, що це стимулювало вивезення збіжжя на зовнішні ринки та, як наслідок, стримувало закупорювання торгового обороту та падіння цін на внутрішньому ринку.

Водночас вивезення збіжжя у величезних обсягах на зовнішні ринки часто визначалося не стільки його надлишком, скільки гострими потребами та бідністю більшості селян. Відтак справедливо відзначали дослідники цього аспекту проблеми на початку ХХ ст., що сільські господарі продавали свою продукцію вимушено. «Селяни та поміщик, хоча й різною мірою, потребували грошей; по-перше, для сплати податків і на потреби сім'ї, по-друге, для ведення господарства й виплати банківського відсотка, оскільки обігового капіталу немає, а заборгованість велика», – писав М. Єзерський [476, с. 119]. Розуміючи це, посередники та купці досить часто користувалися ситуацією під час закупівлі збіжжя у селян, як правило, необізнаних із кон'юнктурою світового ринку. Окрім того, надмірне вивезення на зовнішні ринки продукції польового господарства, особливо з поміщицьких економій, гальмувало розвиток тваринництва і перехід до інтенсивного сільського господарства. Ще одним чинником, що негативно впливав на розширення зовнішньоторговельної діяльності аграріїв, стала відсутність власної структурованої організації. У ряді випадків збут хліба за кордон, як й іншої сільськогосподарської продукції, здійснювався поміщиками, а найчастіше – управителями економій, прикажчиками та ін. Про це свідчать їхні звіти власникам маєтків із зазначенням

ціни обсягів вивезеного збіжжя та іншої сільськогосподарської продукції у порти Чорного й Балтійського морів, тощо [76, арк. 1–3]. Більшість поміщицьких економій мали безпосередні зв'язки з великими хліботорговими фірмами Одеси, Миколаєва, Херсона та інших портових міст, що надсилали до них своїх комісіонерів. Через відсутність належної кількості елеваторів і зерносковищ хлібний надлишок вивозили нашвидкуруч – наприкінці літа й восени, що призводило до зменшення вартості проданого збіжжя. Крім того, землевласники зазнавали накладних витрат під час транспортування хліба до річкових пристаней і морських портів. За даними тогочасної преси, вони становили щонайменше 7–11 коп. із кожного пуда від реальної вартості проданого зерна.

Втім, однією з переваг виробників сільськогосподарської продукції українських губерній було вигідне географічне розташування. За даними Міністерства шляхів сполучення Російської імперії, середній пробіг усіх хлібних вантажів залізницями до чорноморсько-азовських портів становив у 1890 р. – 310, а в 1895 р. – 289 верст [557, с. 83]. Крім того, губернії Правобережної України мали вихід до Балтійського моря через Данциг, Лібаву, С.-Петербургу і Кенігсберг. До того ж вони межували з Австро-Угорщиною. Треба враховувати й те, що з портами Чорного, Азовського та Балтійського морів українські виробники були з'єднані такими річками, як Дніпро, Дністер, Південний Буг та їх притоки.

На початку ХХ ст. Катеринославська губернія вивозила зернову продукцію залізницями переважно до Маріуполя, Бердянська і Феодосії, звідки вона потрапляла на світовий ринок. Херсонщина експортувала збіжжя та продукти переробки продовольчого зерна через Миколаїв, Одесу й частково через інші порти та прикордонні сухопутні застави з Австрією і Пруссією. Таврійська губернія вивозила збіжжя через Феодосію, Генічеськ, Бердянськ, Севастополь і порти Балтики. Хліб із Харківщини на зовнішні ринки потрапляв через Миколаїв, Маріуполь, Таганрог, Феодосію, порти Балтики та сухопутні прикордонні застави з Пруссією. Волинська губернія експортувала зернові переважно через сухопутні застави на кордоні з Пруссією й Австрією або частково – через Одесу та порти Балтики. З Київщини зерно і продукти його переробки в найбільших обсягах

вивозили через прусський кордон і Миколаївський порт, меншою мірою – через Одесу, порти Балтики тощо. Натомість з Подільської і Полтавської губерній продукцію експортували в усіх напрямках: до портів Чорного й Балтійського морів, через сухопутні кордонні застави та навіть через віддалений Архангельськ. Виробники Чернігівщини вивозили овес та інші зернові культури через порти Балтики, сухопутні застави на пруському кордоні, Одесу й Миколаїв [225, с. 2–13].

Проте майже абсолютна відсутність власного торгового флоту зводила нанівець всі об'єктивні переваги. Дослідники цього аспекту проблеми справедливо вказували, що в Російській імперії не було навіть окремої управлінської структури, яка могла б «виражати інтереси торгового флоту», а Морське міністерство «цілковито ігнорувало основу, фундамент морської могутності – торгове мореплавство» [796, с. 7]. Внаслідок цього виробники й експортери вивозили свою продукцію на зовнішні ринки переважно на пароплавах під іноземним прапором і, як результат, втрачали щорічно 60–70 млн руб. Докладніше про це йшлося у другому розділі дисертаційного дослідження.

Певне уявлення щодо прибутку середньостатистичного хлібного експортера можна сформулювати, порівнявши пересічні одеські ціни на пшеницю з урахуванням фрахту і накладних витрат з цінами в Лондоні (див. таблицю 34).

Таблиця 34

Ціни на українську пшеницю в Одесі й Лондоні та прибуток від її продажу у 1905–1909 рр. (коп. за пуд) [732, с. 8]

Рік	Середня річна ціна в Одесі	Фрахти від Одеси до Лондона	Накладні витрати в порту Одеси (коп. з пуду)	Сума ціни, фрахтів та накладанню витрат	Середня ціна української пшениці в Лондоні	Середній прибуток українських експортерів
1905	93	6,63	6	105,63	115	9,37
1906	86	6,92	6	98,92	107	8,08
1907	106	6,64	6	118,64	125	6,36
1908	121	5,20	5	131,20	141	9,80
1909	125	5,57	5	135,57	142	6,43
Середня ціна за 5 років	106	6,22	6	117,99	126	8,01

Наведені статистичні дані в таблиці 34 свідчать, що середній прибуток з одного пуда проданої на лондонському ринку пшениці коливався впродовж 1905–1909 рр. від 6,36 до 9,37 руб., а загалом за цей період становив 8,01 руб. Водночас показники демонструють причини величезних втрат як виробників, так і експортерів українського хліба. Вони корінилися в надзвичайно слабкій торгово-транспортній інфраструктурі зовнішньої торгівлі. Одеський та інші морські порти не мали достатньої кількості новітнього механічного устаткування для розміщення збіжжя в зерноскладах і подальшої перевалки на пароплави. Великі морські, а тим більше океанські судна, часто вантажилися хлібом не в гаванях, а на рейді, що зумовлювало додаткові витрати. Хліб вивозили на кораблях під іноземним прапором, а це призводило до значно меншої виручки від його продажу на зовнішньому ринку. Причинами нестабільності зовнішньоторговельних операцій було домінування в цій важливій сфері комерційної діяльності іноземних компаній, які часто припиняли операції без домовленості з постачальниками.

Незважаючи на всілякі негаразди в організації експортної торгівлі українські виробники нарощували її обсяги. У 1870–1880-х рр. великі землевласники Правобережної України відправляли пшеницю, овес та інші злаки в порти Чорного й Балтійського морів [76, арк. 1–3]. Протягом 1874 р. магістралями Південно-Західної залізниці до прикордонного Бреста з Київщини і Волині було перевезено понад 2 млн пудів збіжжя, звідки воно йшло до Східної Пруссії, а до Австрії було відправлено понад 1 млн пудів зернового хліба. За іншими даними, у 1874 р. через Волочиську й Радзівилівську прикордонні митниці у країни Західної і Центральної Європи залізницями було вивезено понад 14 млн пудів збіжжя. Зерновий хліб з українських губерній надходив і до портів Балтійського моря. Зокрема, Південно-Західною залізницею в 1883 р. було відправлено близько 6,3 млн пудів, а в 1885 р. – 10,7 млн пудів збіжжя та частково борошна [631, с. 37]. У 1886 р. до Кенігсберга надійшло 3,9 млн пудів хлібних вантажів, з них Південно-Західною залізницею – 1,7 млн пудів.

Вивезення зерна із Російської імперії протягом другої половини 1870-х – першої половини 1890-х рр. було ускладнено надходженням в Європу у великих

обсягах дешевого заокеанського хліба – із Канади, США, Аргентини та навіть Індії й Австралії (після відкриття в 1869 р. Суецького каналу). Унаслідок цього конкуренція між виробниками сільськогосподарської продукції надзвичайно загострилася, особливо на наймасштабнішому і вартіснішому ринку Великобританії. Ще у 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. вона залишалася головним споживачем пшениці з Російської імперії, ввезення до цієї країни перевищувало чверть від усього імпорту зазначеної зернової культури. Після закінчення світової сільськогосподарської кризи у середині 1890-х рр. ситуація для російських виробників погіршувалася. Ввезення пшениці й особливо пшеничного борошна на англійський ринок скорочувалося. Ця ж тенденція проявилася й щодо інших зернових культур, зокрема вівса і навіть ячменю [261, с. 58; 642, с. 59–60].

Незважаючи на загострення конкуренції, вивезення збіжжя з поміщицьких і частково селянських господарств на зовнішні ринки збільшувалося. Цьому сприяло будівництво нових залізничних магістралей, освоєння цілини в південному степовому краї і зростання хлібного надлишку. У 1888 р. хлібний експорт з Російської імперії досяг рекордної цифри – 534 118 тис. пудів, у тому числі продовольчого зерна – 321 999 тис. пудів. Український хліб у ці роки вивозилися майже в усі країни Західної Європи. У 1889 р. з Одеського порту було відправлено у Великобританію 26,2 млн пудів зерна та борошна, Голландію – 20, Бельгію – 12, Італію – 9,5, Німеччину – 8, Францію – 7,5, Данію – 1,5 млн пудів. Ще 20,8 млн пудів вивезено в Іспанію, Швецію, Фінляндію, Єгипет та інші країни Близького Сходу. На початку 90-х рр. XIX ст. головними споживачами пшениці були: Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Голландія, а борошна – Туреччина та Єгипет.

Важливі узагальнені обчислення щодо експорту хлібних культур з українських губерній у роки світової сільськогосподарської кризи було здійснено відомим істориком, член-кореспондентом АН УРСР І. Гуржієм (див. таблицю 35).

Таблиця 35

Середньорічний експорт продовольчого зерна і борошна за 1878, 1880 і 1882 рр.
(тис. пудів) [610, с. 149]

Губернія	Пшениця	Жито	Разом	На одного жителя
----------	---------	------	-------	------------------

Волинська	2887	1901	4788	2,57
Київська	8576	1801	10 377	4,74
Подільська	13 317	697	14 014	7,19
Полтавська	3849	4612	8461	3,69
Харківська	2159	144	2303	1,11
Чернігівська	–	4123	4123	1,97
Катеринославська	6986	1145	8131	6,65
Таврійська	9444	1111	10 555	13,27
Херсонська	12 628	5171	17 779	10,78
Загалом	59 846	20 705	80 551	5,19

Як бачимо наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. з українських губерній Російської імперії щорічно експортувалося у середньому близько 80,5 млн пудів продовольчого хліба, у тому числі пшениці – майже 60 млн пудів. Загальне її вивезення, а також жита та борошна, на одного жителя становило у середньому 5,19 пуда. Найбільш хлібоекспортними були Херсонська й Подільська губернії, водночас Чернігівщина відправляла на світовий ринок жито.

Позитивно вплинуло на подальше зростання хлібного вивезення завершення світової сільськогосподарської кризи та зростання цін і попиту на продукцію землеробства у країнах Західної й Південної Європи. У 1895 р. з українських губерній було відправлено залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць близько 178 млн пудів продовольчого й фуражного зерна, продуктів його переробки [557, с. 79–80]. З урахуванням річкового і гужового транспорту хлібне вивезення з українських губерній у вказаний рік становило щонайменше 231 620 тис. пудів [753, с. 281].

Експорт значною мірою визначався рівнем врожайності зернових культур. У зв'язку з цим варто зазначити, що продуктивність землеробства в Російській імперії була відносно низькою. Разом з цим, вищий рівень врожайності на землях України, особливо в поміщицьких господарствах, забезпечувався відносно широким застосуванням з кінця XIX ст. органічних добрив, новітньої сільськогосподарської техніки і знарядь праці та досягненнями агрономічної науки. Більшість великих землевласників покінчили зі старою трипільною системою польового

господарювання і переходили до прогресивнішого багатопілля, що сприяло підвищенню врожайності зернових та інших культур.

З огляду на вказане, зростали й обсяги експорту. Зокрема, в економіях П. Харитоненка у Сумському повіті на Харківщині врожайність озимих хлібів протягом багатьох років поспіль становила у середньому понад 120 пудів з десятини. У економіях Карлівського маєтку на Полтавщині урожайність жита протягом 25 років у середньому досягала понад 130 пудів з десятини. У губерніях Правобережної України, де переважало латифундистське землеволодіння, середня врожайність на Поділлі у 1905 р. була такою: озима пшениця – 102 пуди з десятини, озиме жито – 90, кукурудза – 89, горох – 71 пуд з десятини. На землях Смілянського маєтку графів Бобринських (Київщина) середній урожай пшениці сорту банатки з десятини земельної площі становив у 1912 р. – 141,1 пуда; пшениці сорту озима – 127,9; кукурудзи – 152,8; озимого жита – 115,7; гороху – 105,2; вівса – 104,3; ячменю – 103,2; ярої пшениці – 80,3; сочевиці – 60,34; проса – 125,1 пуда [401, с. 143]. Ще у 1907 р. Київський, Волинський, Подільський генерал-губернатор, даючи характеристику інтенсивності та «культурності» російських та польських господарств краю, відмічав, що Смілянське господарство Бобринських «зразкове у всіх відношеннях» [24, арк. 38.]

На початку ХХ ст. хлібний експорт із Російської імперії виявляв тенденцію до подальшого зростання, хоча й зі значними коливаннями. У 1904 р. на зовнішні ринки було вивезено 575 730 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, а в наступному році – 630 530, у тому числі 293 834 тис. пудів пшениці та 138 263 тис. пудів ячменю [807, с. 34]. Саме пшениця та ячмінь вивозили на світовий ринок переважно з українських губерній, а також з Області війська Донського, Північного Кавказу, Поволжя й Приуралля (власне Росія).

Однак рекордним щодо хлібного експорту з імперії став сезон 1909–1910 рр. Вивезення п'яти головних зернових у 1910 р. досягнуло 760 млн пудів проти 676 млн пудів у попередньому році. По окремих культурах, за станом на 1910 р., статистика була такою: пшениця – 370 млн пудів, жито – 39, ячмінь – 242, овес – 82, кукурудза – 27 млн пудів. З України у 1910 р. було вивезено 378 869 тис. пудів

зернової продукції. За 1909–1911 рр. з українських губерній вивозили на експорт: пшеницю – 44,3 %; ячмінь – 49,4 %; жито – 55,3 %; овес – 43,3 % загальноімперського експорту [536, С. 72].

Разом із побічними продуктами переробки зерна (борошно, крупа, висівки) у 1910 р. з Російської імперії на зовнішні ринки потрапило 847,1 млн пудів, а в 1909 р. – 760,8. Однак виручка за реалізований у 1910 р. хліб була меншою на 15–20 % (попри зростання експорту). Так, у 1910 р. було отримано 746,1 млн руб., тоді як у 1909 р. – 748,3 млн руб. [629, с. 448]. Для пшениці середня експортна ціна знизилася зі 122 до 108 коп. за пуд, для жита – з 96 до 74, для ячменю – з 76 до 65, для вівса – з 83 до 76 коп. Безперечно, це були величезні втрати для землевласників, незважаючи на щедрий урожай майже повсюди на просторах Російської імперії.

У наступні роки конкуренція на світовому хлібному ринку тільки загострювалася. Виробники українських губерній та інших регіонів держави частково втратили європейські ринки, про що свідчать дані таблиці 36.

Таблиця 36

Виручка за експорт хлібних продуктів із Російської імперії (1911–1913 рр.)
[454, с. 252]

Хлібний експорт	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Тисяч пудів	821 233	548 484	647 837
Тисяч рублів	735 338	547 111	589 942

Наведені дані свідчать, що хлібний експорт поступово зменшувався, особливо в 1912–1913 рр., порівняно з 1909–1910 рр., – як за загальним обсягом, так і за цінністю реалізованого товару. І це при зростанні врожаю у 1913 р. в українських губерніях та більшості інших регіонів імперії.

У таких умовах вищі урядовці змушені були визнати вразливість хлібних зовнішньоторговельних операцій для російських виробників. У своїй промові в Державній раді заступник міністра торгівлі й промисловості В. Тимірязев заявив: «Звісно, що ціни залежать від світової кон'юнктури, але не можна не визнати, що наш голос у визначенні цін на міжнародному ринку надзвичайно слабкий. Відбувається це через те, що наша хлібна торгівля все ще цілковито позбавлена організації» [442, с. 359]. Останнє найбільш виразно проявилось в торгівлі

борошном, яка не витримувала конкуренції на світовому ринку з аналогічним заокеанським продуктом (з точки зору собівартості).

Таблиця 37

**Середнє вивезення пшеничного борошна країнами-експортерами
у 1905–1910 рр. [629, с. 449]**

Країна	Борошно (вивезення тис. пудів)	% до всього хлібного вивезення	% до вивезення свого зерна
США	70 711	65,8	76,4
Австралія	9326	8,2	18,3
Аргентина	7701	7,0	4,7
Німеччина	7574	6,8	58,1
Російська імперія	5117	4,5	2,1
Австро-Угорщина	3589	3,1	58,4
Румунія	2654	2,3	3,1
Індія	2539	2,3	4,2

Дані про середнє вивезення пшеничного борошна країнами-експортерами у 1905–1910 рр. віддзеркалюють беззаперечне домінування США на світовому борошняному ринку. Частка продукції американського млинарства на зовнішніх ринках становила 65,8 %, а щодо власного експорту зерна – 76,4 %. У результаті вказана держава мала додаткову вартість хлібної продукції та нові робочі місця. Відповідні ж показники щодо Російської імперії становили 4,5 % і 2,1 %. Згодом вона поступалася навіть Німеччині (відповідні показники – 6,8 % і 58,1 %), яка імпортувала близько третини річного споживання пшениці для забезпечення власного населення [834, с. 121].

У загальноімперському масштабі пшеничне борошно експортувалося у країни Західної Європи, Близького та Середнього Сходу переважно саме з українських губерній. У 1910 р., наприклад, залізницями до морських портів і сухопутних митниць було вивезено 8005 тис. пудів, у тому числі до чорноморсько-азовських портів – 4234, балтійських – 3029, Архангельська на Білому морі – 64, західного сухопутного кордону – 678 тис. пудів. Певну частину цього обсягу реалізовували на ринках припортових міст та їх околиць, особливо у Прибалтиці. Із чорноморсько-азовських портів пшеничне борошно вивозили найчастіше на Близький Схід, де його збували у гострій конкуренції з продукцією французького млинарства. У

1910 р. з Одеси було відправлено 2467, у 1911 р. – 2283 тис. пудів, а з Севастополя, відповідно, 727 і 598 тис. пудів. Частка Одеси в експорті пшеничного борошна з чорноморсько-азовських портів становила у 1910 р. – 58,27 %, а в 1911 р. – близько 70 %. У 1911 р. з Одеського порту в Туреччину було вивезено 1788 тис. пудів пшеничного борошна вищих сортів, а в Єгипет – 416. На єгипетському ринку французькі комерсанти успішно конкурували з українським борошном завдяки вивізним преміям від свого уряду. За таких обставин аграрії висловлювали невдоволення «майже повною неорганізованістю кредиту» для російських товарів, що збувалися в регіоні Близького Сходу з «перепонами й ускладненнями у вигляді високих митних ставок» [629, с. 451]. Саме на цьому ґрунті загострилися суперечності між аграрним і промисловим капіталом, який отримував неабиякі фінансові протекціоністські преференції від уряду.

Аграрії особливо потерпали від коливання цін на імпортовану сільськогосподарську техніку та від високих митних тарифів на неї. Незадоволення вітчизняних виробників продовольчих товарів не могло не впливати й на діяльність вищих представницьких органів – Державної думи й Державної ради. Із цього приводу впродовж 1910–1912 рр. аграрії дискутували з промисловцями, а «Державна дума – з Державною радою». Незадоволення високими митними тарифами на сільськогосподарську техніку було настільки сильним, що по деяких законопроектах «праві й ліві в Думі голосували солідарно». У результаті кінні молотарки, косарки та запчастини до сільськогосподарських машин мали ввозити безмитно. Проте уряд зміг заблокувати цю постанову. Отже, хлібний експорт після 1910 р. мав тенденцію до помітних ускладнень.

Надзвичайно важливе значення для аграрного капіталу українських губерній мала цукрово-бурякова промисловість. Урожай буряків на приватновласницьких і заводських плантаціях збільшувався. Вихід цукру з десятини бурякового поля також мав тенденцію до підвищення. Це сприяло зростанню прибутків великих аграріїв, особливо власників цукрових заводів, які відправляли продукцію на ринки Російської імперії, у країни Європи, Близького, Середнього і навіть Далекого Сходу – Китай, Японію тощо [629, с. 452]. З метою гарантованого збуту цукру на

європейських ринках російський уряд приєднався у 1903 р. до Брюссельської конвенції. Як результат, виробники отримали право на щорічне вивезення на «конвенційні ринки» 12,2 млн пудів цукру. Проте конкурувати на цукровому ринку Європи було досить непросто. Так, вартість виробленого на різних російських підприємствах цукрового піску на початку ХХ ст. становила 1,80–2,20 руб., а на німецьких і французьких – щонайбільше 1,60 руб. [58, арк. 1–2]. Згодом ввезення іноземного цукру на внутрішній ринок Російської імперії стримувався лише високим митним тарифом.

Про масштаби вивезення цукру із заводів Російської імперії на внутрішній і світовий ринки на початку ХХ ст. можна судити з таких даних. У сезоні цукроваріння 1901–1902 рр. було вивезено 53 590 312 пудів цукрового піску і рафінаду, у тому числі в регіони імперії – 45 161 906 пудів, або 84,27 %. У 1907–1908 рр. усе вивезення становило 73 947 127 пудів, або на 38 % більше. Із них на внутрішній ринок (у сезоні цукроваріння 1907–1908 рр.) відправлено – 55 956 271 пудів, або 75,67 %. Отже, внутрішній ринок був головним для збуту цукру. Проте й експорт солодкого продукту на світовий ринок протягом 6 років зріс з 15,73 до 24,33 %. За ці роки вивезення цукру із Російської імперії у країни Західної Європи збільшився з 2 370 595 до 8 942 024 пудів (277,20 %). Зокрема, до Фінляндії з 2 290 796 пудів до 4 974 526 (117,15 %), до країн Азії – з 3 697 015 до 4 074 306 пудів (10,20 %).

Найбільш успішним для власників цукрових заводів став сезон цукроваріння 1911–1912 рр., коли було досягнуто рекордного вивезення на зовнішні ринки – у країни Європи й Азії (додаток 3.1). Відповідні дані демонструють величезне зростання цукрового експорту до країн Західної Європи порівняно з сезоном цукроваріння 1907–1908 рр. – з 8 942 024 до 20 870 434 пудів [58, арк. 1-зв.–2]. Лише до Великобританії було вивезено понад 15,3 млн пудів цукрового піску. Цей успіх став переважно наслідком кліматичних особливостей того року, коли відбулося різке падіння врожайності буряків у Європі і відповідне зниження виробництва цукру в Німеччині, Франції, Австро-Угорщині та ін. Значно більше було відправлено цукру й у країни Азіатського континенту – 10 768 605 пудів. Тут

головним ринком збуту цукру для українських і російських виробників став Іран – 5 358 065 пудів.

По відношенню до суто українських виробників цукру треба зазначити, що у 1911–1912 рр. з цукрових заводів було відправлено до морських портів і прикордонних митниць 31 713 тис. пудів цукрового піску та рафінаду [753, с. 343]. Безперечно, певна частина цього величезного вивезення реалізовувалась у портових містах та їх околицях. Надалі вивезення цукру з Російської імперії різко зменшується: на європейський ринок у 1913 р. порівняно з 1911-м календарним роком у 7 разів, а на ринки азіатських країн, навпаки, зріс на 12,13 % (додаток 3.2). До того ж вказаний продукт реалізовувався на азіатському ринку за вищими цінами [454, с. 253].

Зменшення хлібного й цукрового експорту сигналізувало про загрозу погіршення позитивного сальдо торгового балансу країни. На це звернув увагу професор І. Озеров під час обговорення бюджету в Державній раді 27 березня 1911 р.: «Якщо в наступні роки збір зернових культур не буде збільшуватися в обсязі зростаючих потреб країни, – заявив він, – то наше вивезення, щорічно зменшуючись, може припинитися, а разом з ним зникне той фундамент, на якому побудовано наш бюджет» [629, с. 455].

Однак зменшення хлібного й цукрового експорту було компенсоване вивезенням на зовнішні ринки іншої продукції сільського господарства, що вироблялася в економіях великих аграріїв. Найбільше значення мали деревина, льон, спирт і вироби з нього, частково продукти тваринництва тощо.

Істотна виручка на зовнішніх ринках у ті роки надійшла, окрім хлібних культур, від продажу деревини та пиломатеріалів. У 1911 р. за ліс і вироби із деревини (дошки, шпали тощо) було отримано 141 590 тис. руб., у 1912 р. – 152 490 тис. руб., у 1913 р. – 163 690 тис. руб. За іншими даними, у 1912 р. на світовий ринок було вивезено 428 045 413 пудів деревини і пиломатеріалів вартістю на 153 380 308 руб., у тому числі в Францію – 102 320 040 пудів на 67 382 450 руб. Експорт деревини в Німеччину становив: у 1905 р. – 2075 тис. т, 1906 р. – 2863, 1907 р. – 3505, 1908 р. – 3400, 1909 р. – 3827, 1910 р. – 3521 тис. т [234, с. 91].

Частка Російської імперії в обсязі ввезеного на ринок Великобританії лісу становила 47 %. Конкурентами вітчизняних лісоторговців були комерсанти Австро-Угорщини, США, Канади, Швеції, Норвегії, Румунії та деяких інших країн.

Деревину вивозили залізницями до морських портів і сухопутних митниць на західному кордоні, а також сплавляли з верхів'їв Дніпра, Дністра та інших українських річок. Вивезення за кордон залізницями дерев'яних шпал становив у 1907 р. – 28 млн пудів, 1908 р. – 36, 1909 р. – 28, 1910 р. – 26 млн пудів [262, с. 73]. Український пиляний ліс був популярним на німецькому ринку, а у Сілезії взагалі займав домінуюче становище. На ринки Південної Європи і Близького Сходу деревина і пиломатеріали з України потрапляли переважно залізницями, а Дніпром – через Миколаїв. У 1907 р. через Миколаївський порт на світовий ринок було вивезено 79 910 пудів, у 1908 р. – 541 500, у 1909 р. – 524 359, у 1910 р. – 617 694 пуди деревини.

Цінним експортним товаром, що забезпечував надходження іноземної валюти, був льон і пряжа з нього – вироби переважно приватновласницьких господарств. Якщо в 1911 р. дефіцит вивезення хлібних культур був певною мірою перекритий експортом цукру, то в 1912 р. – льоном. У 1911 р. льону, лляного насіння і пряжі з Російської імперії було вивезено на 70 410 тис. руб., а в 1912 р. – на 107 580 тис. руб. Із 22,5 млн пудів лляного волокна, що вироблялося щорічно, у середньому близько 15 млн пудів вивозили на зовнішні ринки [440, с. 73]. З України експортували в 1891–1895 рр. щорічно по 16,5 млн пудів. Проте на початку ХХ ст. обсяги вивезення льону з України знижувалися. У значних обсягах вивозилися з українських губерній спирт і вироби з нього. Із Правобережної України в 1886–1890 рр. експортували щороку у середньому по 736 тис. відер спирту, а в 1891–1895 рр. – по 385 тис. відер, що становило від 14,1 % до 27% загальноімперського експорту. Вивезення спирту з губерній Лівобережної України у 1886–1890 рр. виражалось середньою цифрою у 378 тис. відер, або 7,2 % усього експорту з імперії. Більша частина вказаної продукції, вивезеної з України, користувалася попитом у країнах Близького Сходу на Балканському півострові [410, с. 46–48].

У структурі експорту приватновласницьких господарств помітне місце займали також коні, велика рогата худоба й вівці. У 1891 р. в Україні налічувалося 836 маєтків, де було понад 50 коней (у кожному), а у 1912 р. – 1069. До того ж великі землевласники на своїх кінних заводах вирощували породистих скакунів чисельністю декілька десятків, а інколи й сотень голів. Як породисті, так і робочі коні користувалися попитом на зовнішніх ринках, особливо в Австро-Угорщині та Німеччині. За 1871–1880 рр. з Російської імперії щорічно вивозили у середньому близько 22 тис. коней. У наступні роки кінський експорт був дуже нерівномірним і коливався впродовж 1881–1896 рр. від 21 до 65 тис. голів на рік. З українських губерній у 1909–1911 рр. на зовнішні ринки було відправлено понад 37 тис. коней і лошат старших вікових груп, зокрема в 1909 р. – 13 603, у 1910 р. – 11 956, у 1911 р. – 11 498 голів.

У зв'язку з розширенням масштабів освоєння цілини в південному степовому краї та конкуренцією австралійської вовни в українських та власне російських губерніях у приватновласницьких господарствах відчутно занепало вівчарство, що, очевидно, негативно позначилося на експорті. Середньорічне вивезення овець на зовнішні ринки з Російської імперії за 1881–1885 рр. становило близько 350 тис. голів, а в 1911 р. – тільки 72 068. З Одеського порту в 1890–1896 рр. щорічно вивозили у середньому по 74,3 тис. овець. Через сухопутний європейський кордон у 1886–1890 рр. експортували 1839 тис. пудів вовни. У ті роки Україна давала понад 50 % загального її вивезення з імперії [1078, с. 571].

В останній чверті XIX ст. розвивалося й торгове скотарство. Закупівля домашньої худоби велася найчастіше прасолами (скупниками) – як у землевласників, так і селян. Її відправка на ринки Центральної і Західної Європи збільшувалася внаслідок прокладання залізниць і зменшення транспортних витрат. У міру поступового переходу на стійлову відгодівлю великої рогатої худоби зростав інтерес великих землевласників до зовнішніх ринків [93, арк. 49–50-зв., 70–70-зв.]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поза межі України експортери вивозили щорічно близько 50 тис. голів великої рогатої худоби. Більш докладні статистичні дані щодо вивозу на світовий ринок великої рогатої худоби містяться у численних

працях сучасних дослідників. Згідно з ними, з дев'яти українських губерній в 1909 р. було вивезено 94 780 голів, у 1910 р. – 87 064, у 1911 р. – 88 869, а за три роки – 270 713 голів великої рогатої худоби. Найбільшими експортерами були сільські господарі Подільської, Київської, Чернігівської і Херсонської губерній [753, с. 324].

Отже, аграрний капітал України, володіючи величезними земельними площами і необхідними для переробки сільськогосподарської сировини засобами, займав досить надійні позиції на світовому продовольчому ринку для збуту продукції землеробства і тваринництва. На початку 90-х рр. XIX ст. Російська імперія посідала друге місце серед держав-експортерів зернових. У 1909–1911 рр. експортери вивозили з українських губерній щорічно у середньому понад 1/6 усього зернового експорту, що становило 1,8 млрд пудів. Експорт цукрового піску та рафінаду в цей період також зростає. Найбільше вивезено було у 1911–1912 рр. – 31713 тис. пуд. українські виробники відправили до морських портів і прикордонних митниць. Але в досліджуваній період змінюються напрямки вивезення: по-перше, внутрішній ринок був головним для збуту цукру (у 1907–1908 рр. – 75,67 %), по-друге, в зовнішній торгівлі в XX ст. простежується значне зростання експорту в країни Західної Європи. У 1911–1912 рр. було вивезено більше, ніж у 2 рази більше порівняно з 1907–1908 рр. (20 870 434 пуд. проти 8 942 024 пуд.), по-третє, з 1913 р. вивезення цукру з Російської імперії значно зменшується на європейський ринок, але зростає на ринки азіатських країн (на 12,13 %), де реалізується за вищими цінам. Це певною мірою забезпечувало стабільність цін на внутрішньому ринку Російської імперії та надходження вкрай необхідної валюти. Однак низький рівень організації зовнішньої торгівлі – зовнішньоторговельні операції перебували в руках іноземців, у портах домінування французьких, німецьких та інших іноземних компаній, а також слабкість транспортно-промислової інфраструктури, поряд з іншими логістичними проблемами і бюрократичними труднощами, обмежували прибутки та потенціал як рядових сільських господарів, так і великих експортерів аграрної продукції.

4.3. Українське селянство на арені світового продовольчого ринку

Як мовилося вище, сподівання російського уряду на прискорену модернізацію промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст., спроможної успішно конкурувати не тільки на внутрішньому, а й на світовому ринку, не справдилися. Після революційних подій 1905–1907 рр. і загальновідомого указу імператора Миколи II від 9 листопада 1906 р. уряд П. Столипіна вніс деякі корективи в економічну політику, зосередивши зусилля на сільському господарстві. Певною мірою її продовжував і кабінет, очолюваний В. Коковцовим (1911–1914), котрий наголошував, що «сільське господарство залишається, безсумнівно, найголовнішою сферою праці переважної більшості населення країни» [341, с. 19]. За даними Центрального статистичного комітету (ЦСК) Міністерства внутрішніх справ, за станом на 1 січня 1905 р. в Російській імперії проживало 143 908,1 тис. осіб чоловічої і жіночої статі, з них у сільській місцевості – 125 541,3 тис. Переважна більшість з останніх була задіяна в різних галузях сільського господарства.

З кінця XIX ст. селянське господарство в Україні перебудовувалося відповідно до розвитку товарно-грошових відносин. За наявними статистичними даними, бюджет селянської сім'ї наполовину, а в деяких регіонах «і на дві третини став грошовим». Очевидно, що навіть селянська сім'я не могла повноцінно існувати без грошей, які були необхідні для задоволення особистих і господарських потреб та сплати податків. Це стимулювало селян налагоджувати зв'язки своїх господарств з внутрішнім і міжнародним ринком.

Цей аспект проблеми відображено у працях дослідників, що були сучасниками втягування села у товарно-грошові зв'язки зі світовим ринком наприкінці XIX – на початку XX ст. Останнє сприяло певному накопиченню капіталу та переходу дрібних сільських господарств до інтенсивного господарювання. Висвітлення цієї тематики продовжувалося і після повалення династії Романових, поки ще зберігалось дрібне селянське господарство. Після розгортання з кінця 1920-х рр. більшовицьким режимом суцільної колективізації та знищення приватної власності на землю тема зв'язків села зі світовим ринком втратила всякий сенс і зникла з поля зору істориків. У зв'язку з цим треба визнати цілковито доцільними і

справедливими оцінки сучасних дослідників про те, «що свинарство, птахівництво, коноплярство, садівництво, баштанництво, бджільництво, частково вівчарство і буряківництво були галузями селянської економіки, а їх продуктами забезпечувалися внутрішній і, деякою мірою, зовнішні ринки» [753, с. 8]. На наше переконання, до переліченого варто додати також вирощування деяких зернових культур, виробництво вершкового масла, овочівництво, хмелярство, що були представлені на зовнішніх ринках.

Безперечно, дослідження цієї проблеми ускладнене тим, що статистика, у тому числі й митна, не виокремлювала вивезення на зовнішні ринки продукції сільського господарства – приватновласницької чи селянської. Однак уже перші дослідники впевнено відзначали, що найголовнішими статтями експорту «великих приватновласницьких економій» були переважно пшениця, велика рогата худоба, горох та бурякове насіння, а кукурудза – головним чином дрібних селянських господарств. Активний вихід українського селянства на світовий ринок констатувати й інші автори. «В останні роки, – писала у 1914 р. «Київська земська газета», – селянське господарство почало відігравати помітну роль на ринку, дедалі більше пристосовуючись до його вимог. Селянське [...] масло уже давно завоювало собі місце на англійському ринку. Селянський хліб уже давно збувається на зовнішніх ринках. Поступово намітилося організоване надходження на ринки й інших продуктів сільського господарства» [417].

Розвиток торгових відносин південних регіонів європейської частини Росії на початку ХХ ст. прискорився після створення в ряді місцевостей організаційних структур, покликаних сприяти зв'язкам селянських господарств зі споживачами країн Західної Європи. Позитивну роль у цій сфері комерційної діяльності відіграло, зокрема, агентство Російсько-англійської торгової палати, засноване в Києві навесні 1911 р. [342, с. 63]. Рада загальних зборів палати визнала «своєчасним і важливим створити постійний орган, за допомогою якого обслуговувати певною мірою місцеві потреби англійських споживачів. Останніх цікавили такі продукти сільського господарства, як забита птиця, свинина, коні, вершкове масло, яловичина, курячі яйця, олія, цукор, хміль, тютюн, зернові культури, конопляна

пряжа, овочі тощо» [342, с. 65; 343, с. 51–52]. Переважну більшість цієї продукції вироблялися у селянських господарствах. У 1912 р. розпочало свою діяльність Одеське відділення Російсько-англійської торгової палати. Позитивну роль у розвитку торгових відносин Франції з південними регіонами європейської частини Росії відігравали й відділення Російсько-французької торгової палати в Одесі, Харкові та Ростові-на-Дону [624, с. 36].

Свідчення тогочасних часописів щодо експорту селянського хліба та іншої продукції землеробства і тваринництва підтверджуються статистичними даними. Навіть у Подільській та інших губерніях Правобережної України, де домінувало велике землеволодіння, дрібні селянські господарства були головними виробниками такої зернової культури, як кукурудза. Середньорічний збір останньої в Україні за 1909–1913 рр. становив 34 139,4 тис. пудів. Виробництво кукурудзи на Поділлі становило 12 981,8 тис. пудів, а на Херсонщині – 10 291,4; разом – 23 273,2 тис. пудів, або 68,17 %. У збуті вказаної продукції були зацікавлені «головним чином дрібні трудові селянські господарства» [505, с. 30]. Найбільших успіхів у вирощуванні цієї культури сільські господарі України досягли в 1911 р., завдяки чому з чотирьох чорноморсько-дунайських портів було експортовано 54 483 тис. пудів кукурудзи, у тому числі з Одеси – 42 497, Рені – 5 792, Кілії – 3 783, Ізмаїлу – 2 411 тис. пудів.

Кукурудзу Російської імперії вивозили переважно з українських губерній, Північного Кавказу, Закавказзя, Бессарабії та деяких інших регіонів. У 1912 р. всього було експортовано 46 968 454 пуди цієї зернової культури на 37 838 699 руб., у тому числі 9 050 354 пуди – у Голландію, 7 447 359 – у Німеччину, 6 010 120 – у Великобританію, 2 160 570 – у Францію, 1 368 940 пудів – у Бельгію [750, с. 38]. З порту Одеси кукурудзу відправляли також у порти Сицилії та Південної Італії – Палермо, Катанію тощо. У 1912 р. тільки з Одеського порту у французький Марсель було відправлено 200 146 квінталів кукурудзи, а з Батумі – 170 940 квінталів. У 1911 р. до Німеччини з Російської імперії було вивезено 2 347 154 центнери кукурудзи, що становило 31,57 % усього імпорту цієї країни (додаток 3.3). Російським виробникам довелося конкурувати на німецькому ринку з комерсантами

Румунії (19,25 % ввезення в Німеччину), США (19,25 %), Аргентини (17,34 %), а також Сербії, Болгарії, Австро-Угорщини, Туреччини, Південної Африки [469, с. 87].

У величезних обсягах з України експортували також пшеницю та ячмінь. Вирощування цих зернових культур, наприклад у Подільській губернії, з 1883–1887 рр. до 1906–1910 рр., за підрахунками професора О. Челінцева, збільшилося на 62 %, причому це зростання «сталось насамперед внаслідок закордонного збуту пшениці та ячменю». Певну частку у цьому зерновому експорті займало селянство. За свідченням тогочасної преси, це сталось внаслідок різкого зростання посівних площ під ячменем у приватних господарствах, зокрема на Херсонщині.

Більша частина збіжжя, вивезеного з Подільської губернії, вирушала за кордон через західні митниці та порти Чорного й Балтійського морів. Завдяки вигідному географічному розташуванню цей регіон став «постачальником переважно, якщо не винятково, закордонних ринків, від яких він перебував в повній залежності щодо хлібних ринкових цін та їх коливань» [505, с. 26]. У подібній залежності від закордонних ринків були приватновласницькі й дрібні селянські господарства Київської, Волинської та низки інших українських губерній. На початку ХХ ст. вивезення Південно-Західною залізницею скупленого посередниками селянського хліба на зовнішні ринки помітно збільшилося. Унаслідок цього зерносховища Одеси в 1909–1910 рр. були переповнені, а збіжжя відправлялося прямо в порт для вантаження морських суден на рейді. Цікаво, що з південних портів Харківщини, де в посіlostях збанкрутілих великих землевласників наприкінці ХІХ ст. «виникли тисячі дрібних господарств, щорічно зі станції Барвенкова відправляли на далекі ринки понад 1 млн пудів борошна» [467, с. 35]. Як правило, хлібні вантажі звідти надходили в порти Азовського моря – Ростов, Таганрог та ін.

Вивезення селянського хліба на зовнішні ринки істотно збільшилося на початку ХХ ст. завдяки зростанню врожайності зернових культур та діяльності кредитних і позичково-ощадних кооперативів, про що йшлося в попередньому розділі дисертаційного дослідження. У Херсонській губернії, наприклад, комісійні операції «прямо з навантаженням збіжжя на судна» здійснювало 18 кредитних

товариств. Зокрема, Казанківське кредитне товариство у 1911 р. реалізувало таким способом 100 тис. пудів зерна, Ільїнсько-Тарутинське – 72, Мостівське – 65, Ново-Богданівське – 60, Контакузівське – 43 тис. пудів, Красноозерське кредитне товариство – 5 вагонів збіжжя, Андріївсько-Зоринське кредитне товариство – 40 тис. пудів та ін. Аналогічні операції зі збуту збіжжя вели кооперативи Таврійської губернії. Кооператори на теренах українських губерній дедалі частіше наполягали на необхідності об'єднання своїх організацій «у більш масштабні обласні структури для безпосереднього збуту хліба закордонному покупцеві» [467, с. 90].

Подібного огляду ролі українського селянства в системі загальноімперського експорту заслуговує й тваринницька галузь, яка в Російській імперії була недостатньо розвиненою. На початку ХХ ст. на душу населення, порівняно із США, припадало у середньому лише 32,35 % м'яса. Його належним забезпеченням відзначався лише столичний Санкт-Петербург, «де споживалося 56 кг на душу (140 фунтів)». У разі зростання купівельної спроможності споживачів у пропорції до населення столиці скотарство Росії «виснажилося б за декілька років» [341, с. 30]. Згодом країна змушена була завозити м'ясо через азіатський кордон і, разом з тим, майже в рівному обсязі, експортувати на ринки Західної Європи. «Наш експорт худоби та м'яса, – писав дослідник цієї проблеми О. Радциг, – до цього часу, на жаль, залишається дуже незначним, хоча залізниці в останні роки йдуть назустріч сільським господарям» [747, с. 166]. У 1894 р. до Варшави було відправлено 106 248 голів великої рогатої худоби, а в Одесу – 16 549. Частина великої рогатої худоби, що вивозили з українських губерній, належала дрібним сільським господарям. На Харківщині її закупували скупники на місцевих ярмарках або безпосередньо в поміщиків і селян. У Старобільському повіті Харківської губернії щороку скупували не менше 10 тис. голів великої рогатої худоби, після чого її відправляли до великих міст імперії та за кордон [615, с. 59]. У 1890 р. з Харкова було відправлено 10 937, у 1891 р. – 9215, у 1892 р. – 8542, а в 1893 р. – понад 13 тис. голів великої рогатої худоби.

На теренах Лівобережної України домашню худобу регулярно вивозили з Полтавщини. У 1890 р. тільки з м. Ромни було відправлено 22 053 голови великої

рогатої худоби, у 1891 р. – 13 444, у 1892 р. – 18 307, у 1893 р. – 12 042. У ті ж роки зі станції Григорівка Лібаво-Роменської залізниці було вивезено відповідно 10 779, 11 979, 15 178 і 5112 голів великої рогатої худоби. Серед українських губерній найбагатшою на худобу була Волинь. За свідченням місцевого губернатора, населення утримувало її «для задоволення господарських потреб і продажу на ярмарках» [22, арк. 16]. Продукцію тваринництва відправляли до морських портів та Царства Польського. У 1890 р. тільки з Ковеля до Варшави було відправлено 31 185, у 1891 р. – 29 685, у 1892 р. – 23 772, а в 1893 р. – 24 127 голів великої рогатої худоби. Її значну частину вивозили у країни Центральної та Західної Європи. Більш важливі узагальнюючі дані щодо вивезення великої рогатої худоби. Так, у 1909 р. через порти Чорного, Азовського, Балтійського морів і західний сухопутний кордон з українських губерній на зовнішні ринки було вивезено 94 780 голів великої рогатої худоби, у 1910 р. – 87 064, у 1911 р. – 88 869. Отже, українське селянство брало істотну участь у постачанні худоби на зовнішні ринки.

Найбільшими виробниками експортованого з Російської імперії на світовий ринок вершкового масла стали організовані в кооперативи селяни Західного Сибіру. Значного успіху у виробництві цього цінного харчового продукту досягли також дрібні сільські господарі України, Прибалтики, Царства Польського тощо. Вивезення вершкового масла з імперії у 1892 р. сягнуло суми 3875 тис. руб. А станом на 1911 р. – вже на 71 140 тис. руб., тобто збільшилося у 18 разів. Ректор Київського комерційного інституту М. Довнар-Запольський відзначав, що «цей продукт є головним чином виробництвом дрібних господарств» [619, с. 21–22]. Докладніші дані щодо вивезення вершкового масла на зовнішні ринки засвідчують, що вивезення його на зовнішні ринки з Російської імперії прискорено збільшувалося. Загалом з 1896–1900 рр. до 1911–1913 рр. експорт зріс у 7 разів, а за вартістю – майже у 10 разів (додаток 3.4).

На жаль, відсутні узагальнені статистичні дані щодо експорту вершкового масла з українських губерній, хоча його вивозили з усіх регіонів. Зокрема, доцент Київського комерційного інституту О. Ярошевич у доповіді в 1913 р. на установчих зборах Південно-Західного відділення Російської експортної палати відзначав, що

на Волині скотарство «набуло характеру самостійної галузі й розвивається маслоробство». Як наслідок, ця губернія щорічно відправляла на зовнішні ринки «зі своїх станцій у середньому понад 100 тис. пудів масла». Вершкове масло експортували на ринки Великобританії, Німеччини, Данії, Бельгії, Голландії, Франції та ряду інших країн [262, с. 94; 454, с. 253; 473, с. 246].

Через нестачу пасовищ занепадало вівчарство, особливо в південному степовому краї, про що мовилося вище. Проте в лісостеповій смузі воно залишалося селянською галуззю економіки. Овечу вовну, бринзу, сир як і раніше вивозили на ринки Близького Сходу та Західної Європи. У 1902 р. з українських губерній було експортовано 223 тис. пудів вовни, в 1903 р. – 185, в 1909 р. – 61, в 1910 р. – 73, а в 1911 р. – 66 тис. пудів.

Важливу роль відіграло українське селянство у виробництві й реалізації свиней як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Передумовою для цього став надлишок поголів'я. За даними статистиків Російської експортної палати, напередодні Першої світової війни налічувалося 450 тис. свиней [629, с. 468]. На спільному засіданні членів Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі та Російської експортної палати 13 лютого 1913 р. відзначалося, що в губерніях Правобережної і Лівобережної України річний мінімальний приріст чисельності свиней становить 10 %. Це перевищувало попит на ринках цих регіонів удвічі. Надлишок свинини можна було відправляти на зовнішні ринки, забезпечуючи сільським господарям більші прибутки. За середньорічним поголів'ям свиней, які вивозили на зовнішні ринки з Російської імперії на початку ХХ ст., перше місце посідала Полтавська губернія – 80,4 тис. голів, друге – Волинь – 48,6, а четверте – Поділля – 31,9 тис. голів. Досягнення Полтавщини стали наслідком значних успіхів цієї підгалузі тваринництва. За підрахунками професора О. Челінцева, надлишок свинини у цій губернії збільшився з 73 тис. пудів у 1884 р. до 500 тис. пудів напередодні Першої світової війни.

Середньорічний експорт свиней із Російської імперії за неповними даними становив у 1909–1913 рр. в округлених цифрах 94 тис. голів, а їх ціна – близько 6178 тис. руб. [614, с. 131]. Однак ринки Великобританії та ряду інших країн

Західної Європи демонстрували підвищений попит найперше на свинячий бекон, що надходив із Данії, США, Канади тощо. З урахуванням вказаної тенденції, в Російській імперії було збудовано декілька підприємств для випуску цього цінного харчового продукту. У доповіді про діяльність ради Російсько-англійської торгової палати за 1911 р. зазначалося, що постачальниками свиней на підприємства з виготовлення бекону були селяни. Про масштаби експорту продукту з Російської імперії на ринок Великобританії на початку ХХ ст. можна судити зі статистичних даних, які свідчать що вивезення свинини на ринок Великобританії в окремо взяті роки був нерівномірним (додаток К.1). У неврожайному 1908 р. експорт зменшився майже наполовину. Але в 1910 р., коли збір зернових культур був рекордним, – різко збільшився. Загалом середньорічне вивезення беконового продукту за 1906–1910 рр. становив 63 924,6 центнера. Якщо розміри експорту свинини за п'ять років зросли на 167,24 %, то виручка за реалізовану продукцію – на 159,54 %, що стало наслідком гострої конкуренції на англійському ринку з експортерами Данії, Ірландії та заокеанських країн, а також пов'язувалося з недостатнім рівнем організації експортної торгівлі в Російській імперії [629, с. 469]

Сільські господарі України були зацікавлені у збуті продукції свиначства на німецькому ринку, але уряд цієї країни надзвичайно послідовно захищав інтереси власних виробників. Ввезення свиней до Німеччини здійснювалося тільки через один прикордонний пункт у м. Сосновиці (Царство Польське). Згідно з міжурядовими домовленостями російські виробники могли з 1896 р. вивозити щорічно в міста Верхньої Сілезії 72 тис. свиней, а за російсько-німецькою угодою 1906 р. – до 130 тис. голів. Проте ця експортна норма здебільшого не виконувалася через суворі санітарно-карантинні заходи німецької сторони та деякі інші причини внутрішнього характеру [629, с. 470].

Цікаво, що у селянському середовищі розвинулася своєрідна спеціалізація щодо вирощування, відгодівлі та продажу свиней. У багатьох селах, наприклад, Балтського повіту Подільської губернії, близько двох третин багатоземельних господарів утримували свиноматок. Відгодівля свиней для них мала промислове

значення. Натомість малоземельні селяни купували порослят та інтенсивно відгодовували їх на продаж.

На початку ХХ ст. ціни на продукти землеробства і тваринництва на світовому ринку зростали. Зокрема, вартість 1 пуда свинини у Варшаві досягла 8 руб., що стимулювало експортні прагнення сільських господарів України [91, арк. 46]. Щотижнево Південно-Західною залізницею до Люблінської губернії Царства Польського dopravлялося від 600 до 800 голів свиней для забою й подальшого вивезення м'яса у Великобританію. З ряду сіл Ямпільського повіту Подільської губернії відгодованих селянами свиней також відправляли на продаж в Одесу, Варшаву та ринки країн Західної Європи. Загалом з України у 1909 р. на зовнішні ринки було вивезено 90 025 голів свиней, у 1910 р. – 106 350, у 1911 р. – 111 142. За три роки через порти Балтійського моря було відправлено 166 636 свиней (54,19 %), через німецький кордон – 66 795 (21,72 %), чорноморсько-азовські порти – 74 071 голову (24,08 % від усього експорту).

Найвагомішим був внесок селянства у виробництво та збут продукції птахівництва на внутрішньому й зовнішньому ринках. За свідченням тогочасної преси, відгодівля домашньої птиці і свиней була рідкісним явищем у поміщицьких господарствах. Про це йшлося і на форумах підприємницьких та громадських організацій. Так, у доповіді О. Ярошевич на установчих зборах Південно-Західного відділення Російської експортної палати відзначив, що «птахівництво – суто селянська галузь економіки» [257, с. 46].

Розвиток птахівництва стимулювався зростанням попиту на його продукцію й цін на неї на світовому ринку. Цьому сприяло розширення дрібного підприємництва в українському селі, його прискорене втягування в товарно-грошові відносини, діяльність споживчої й кредитної кооперації наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. тощо [508]. І хоча промислове птахівництво було порівняно новою галуззю селянської економіки, але з кожним роком воно зміцнювало свої позиції. У роки, що передували Першій світовій війні, виручка від продукції цієї галузі на світовому ринку вже перевищувала надходження від продажу таких, окремо взятих, товарів, як овес, велика рогата худоба, свині й навіть вершкове масло. Упродовж 1891–

1895 рр. із Російської імперії щорічно вивозили на 19,3 млн руб. домашньої птиці та курячих яєць [610, с. 158–159]. А в 1913 р. на світовий ринок вивезли тільки курячих яєць, пуху і пір'я на 100 млн руб., що становило 45 % вартості загального вивезення з країни продукції всіх тваринницьких галузей.

Розвиток птахівництва прискорювався також завдяки впевненості виробників у безсумнівній вигідності своєї продукції. До того ж ця галузь селянської економіки була доступною кожному й не потребувала великих затрат. За свідченням тогочасної преси, «гусівництво як галузь господарства, достатньо прибуткове, окрім того, дає змогу використовувати дитячу працю у селянських сім'ях». За підрахунками земств, птахівництво за тогочасної кон'юнктури ринку приносило селянам 20–25 % прибутку від затраченого капіталу, ураховуючи і працю [234, с. 119]. Середній грошовий прибуток селянської родини від продажу продуктів птахівництва на Харківщині щорічно становив 22,5 руб.. Селяни, що займалися комерційною діяльністю, щорічно збували птиці й курячих яєць на 100–150 руб.

У більшості повітів цього ж регіону селяни спеціалізувалися переважно на розведенні й продажу курей та курячих яєць. Менше культивували гусей і качок у зв'язку з нестачею озер і ставків для їх розведення. Але в північних повітах Харківщини і Полтавщини гусівництво було надзвичайно поширеним. У цих районах домашню птицю інтенсивно закупували у селян для подальшої відправки на світовий ринок, особливо в місцевостях, прилеглих до залізничних станцій, – від Бахмача Чернігівської губернії до західного сухопутного кордону [350].

Курячі яйця вивозили у спеціальних ящиках із перегородками розміром 175x53x25 см і місткістю 1440 штук кожен. Саме в північних повітах Харківщини і Полтавщини – у Сумах і Ромнах – були розміщені склади з майстернями для виготовлення ящиків відповідно до вимог міжнародного ринку. Із цих міст продукцію птахівництва вивозили значними партіями до Австро-Угорщини, Великобританії, Німеччини та інших країн, а також у великі міста – Варшаву, Лодзь, Санкт-Петербург, Москву, Київ, Одесу та ін. Лише до Німеччини впродовж 1909 р. з Російської імперії було експортовано 6682 тис. гусей [716, с. 30].

Заготівлю продукції птахівництва здійснювали дрібні сільські господарі та крамарі, котрі охоче приймали яйця в обмін на свій товар, а потім збували їх скупникам – агентам торгових фірм. Найбільші з останніх мали спеціалізовані холодильники.

Одним із центрів розведення і продажу продукції птахівництва була Харківщина. За даними місцевої губернської земської управи, звідси в 1910 р. було вивезено 1 250 690 курей на суму 500 276 руб. і 228 369 030 курячих яєць загальною вартістю 3 653 904 руб. [961]. Зокрема, з Ізюмського повіту на світовий ринок відправлено 109 тис. курячих яєць, а з Куп'янського – 187 тис. Важливим пунктом скупки яєць у губернії стало с. Сватово-Лучка Куп'янського повіту, звідки птицю та яйця вивозили за кордон. Великі яєчні склади було споруджено у Валках і слободі Барвенкове Ізюмського повіту. Тут розташовувалася фірма братів Зейферт, торгові агенти якої скуповували курей і качок – близько 100–110 тис. щорічно. Підприємство мало приміщення для відгодівлі й забою птиці та холодильники. Звідси домашню птицю відправляли в Берлін, Гамбург, Познань і Лондон. У Барвенковому налічувалося щонайменше 50 дрібних організацій, котрі спеціалізувалися на закупівлі гусей. Зважаючи на це, селяни поступово почали відгодовувати домашню птицю винятково для подальшого вигідного продажу.

Птахівництво швидко поширювалося і в губерніях Правобережної України. Курячі яйця скуповували по селах та відправляли на склади в містах цього регіону, а звідти залізницями вивозили за кордон. «Торгівля курячими яйцями за останні роки, за свідченням «Вестника финансов» і «Торгово-промышленной газеты», – так розвинулась у цьому регіоні, що в деяких повітах селяни цілими селами об'єднуються у склади. На внутрішні ринки яйця надходять звідси в незначній кількості». Продукція птахівництва була головним експортним товаром. У 1903 р. з Волині було вивезено яєчних вантажів на 9139 тис. руб. [20, арк. 5]. Трьома роками після того вартість експортованих із губернії курячих яєць, пташиного пір'я і пуху становила понад 12 800 тис. руб. Дохід від птахівництва Волині впродовж 1908–1910 рр. зріс на 75 %. У Подільській губернії «рядові селяни» збували щорічно 6–8 тис. курячих яєць вартістю 100–150 руб. За даними Подільського товариства

сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, із губернії в 1910 р. було вивезено 724 тис. пудів курячих яєць. Загальна вартість цієї експортованої продукції з регіону в 1913 р. перевищила 8 млн руб. Курячі яйця з губерній Правобережної України вивозили через порти Балтики та сухопутні митниці західного кордону. Серед останніх важливу роль відігравала Гусятинська, через яку щорічно проходило у середньому близько 100 млн штук яєць на суму 2 млн руб. Важливим ринком збуту яєчного товару знову-таки була Німеччина, до котрої прибували вантажі з Подільської, Волинської, Харківської, Катеринославської й Воронізької губерній [629, с. 474].

Окремо варто вказати й на низку явищ негативного характеру, які мали місце в організації яєчної експортної торгівлі. Так, курячі яйця відправляли на зовнішні ринки найчастіше через скупників, котрі діяли самостійно або були представниками торгових фірм, які давали їм завдаток для закупівлі товару. За свідченням перших дослідників цієї проблеми, зокрема О. Морозової, скупники «дуже згубно впливали на яєчну торгівлю. У гонитві за прибутком вони не переймалися якістю закупуваного товару, що призводило до зниження його вартості на зовнішніх ринках. Згодом сільські господарі втрачали на кожній тисячі яєць 5 руб. Ураховуючи величезний обсяг експортної яєчної торгівлі, витрати обчислювалися сумами в десятки мільйонів рублів» [962].

Слабкою ланкою в експортній торгівлі продукцією птахівництва, особливо з точки зору конкуренції з представниками інших держав, була відсутність достатньої кількості холодильних систем для зберігання продукції. Великі холодильники функціонували в Ризі, Санкт-Петербурзі й Козлові. Усі вони належали англійській фірмі «Уніон», яка брала за зберігання швидкопсувного товару досить високу плату [444, с. 498]. До того ж холодильник у Ризькому порту міг вмістити тільки незначну частину продукції, яка надходила з різних регіонів Російської імперії для подальшого вивезення за кордон.

До цього додавалися ще й негаразди на залізницях, – повільний рух потягів та затримки їх на залізничних станціях і передаточних пунктах на кордоні. «Експорт курячих яєць, – відзначав часопис Російської експортної палати, – досягнув

колосальної суми – понад 80 млн руб. на рік, але до цього часу немає сприяння з боку залізниць. Із 16 млн пудів яєчних вантажів, що перевозилися залізницями, тільки 3 жалюгідних відсотки перевозяться з великою швидкістю, а решта – малою, не більше 90–100 верст на добу» [474, с. 7].

Вартість яєчного експорту з імперії у 1882 р. виражалася сумою 1303 тис. руб., а десятиліття після того, у 1892 р. – вже 12 383 тис. руб. У подальшому вивезення курячих яєць на зовнішні ринки продовжувало зростати й оцінювалося в 1911 р. сумою 80,76 млн руб., що засвідчувало неабияку роль селянського сектору економіки у зовнішньоторговельних операціях країни. Яєчний товар вивозили переважно в Німеччину, Великобританію, у менших обсягах – до Австро-Угорщини, Франції, Данії, Швейцарії та деяких інших країн Західної Європи. Вартість вивезених у 1913 р. на світовий ринок курячих яєць досягла досить значної суми – 90 639 тис. руб. і становила понад 6 % від усього імперського експорту (додаток К.2) [629, с. 476].

За перше десятиліття ХХ ст. експорт птиці з Російської імперії також зріс – на 70 %. Вітчизняні сільські господарі стали її головними постачальниками до Німеччини (додаток К.3). Щоправда, забита птиця з різних регіонів імперії надходила на французький ринок за посередництва англійських комерсантів, чії фірми вивозили її в Лондон, Гульь, Саутгемптон, а певну частину відправляли у замороженому стані до Франції [781, с. 47–48].

Найвагомішою була частка курячих яєць, відправлених з українських губерній на світовий ринок. У 1901 р. вага експорту цієї продукції становила 2362 тис. пудів, у 1902 р. – 2918, у 1903 р. – 3473 тис. пудів. У 1908 р. через європейський кордон Російської імперії було вивезено понад 2589 млн курячих яєць на 54 850 тис. руб., з них 1096 млн – з українських губерній, що становило 43 % усього імперського експорту [444, с. 496]. Решта яєчного товару відправлена власне з російських губерній, Царства Польського, Білорусії, Прибалтійського краю та ін.

У наступні роки вивезення яєчного товару з України на зовнішні ринки зростало: у 1909 р. – 2936 тис. пудів курячих яєць, 1910 р. – 3213, 1911 р. – 3712 тис. пудів. Найбільше яєць у 1909–1911 рр. було експортовано з Подільської губернії –

1909 тис. пудів, або 19,36 % загального вивезення. Далі в низхідному порядку йшли Київська губернія – 1610 тис. пудів, Харківська – 1474, Херсонська – 1368, Волинська – 1295 тис. пудів [753, с. 334]. Із решти губерній вивозили значно менше курячих яєць.

Окремо варто узагальнено розглянути й експорт конопель, льону, соняшнику та рапсу, виробниками яких українські селяни були із давніх-давен. Навіть на початку ХХ ст. в Україні «щонайменше половина олії вироблялася на селянських олійницях». Певна частина олійної продукції мала попит на зовнішніх ринках. Коноплі, за свідченням дослідника цієї тематики Г. Кривченка, були майже цілком «селянською» культурою, а льон – переважно «поміщицькою». Коноплі розводили на теренах усіх регіонів України, а найбільш інтенсивно – на Чернігівщині. Упродовж 1910-х рр. під цю культуру в українських губерніях відводилося у середньому 148 тис. дес. земельної площі. Посіви під льоном у 1881 р. становили 256 тис. дес., а в 1914 р. зменшилися до 96,1 тис. дес. Площі за цей проміжок також зменшилися зі 115,8 до 29,6 тис. дес. Навпаки, під соняшником площі збільшувалися кожні п'ять років і в 1914 р. становили 70,9 тис. дес. Вироблені з конопель і льону волокно та пряжа все-таки мали належний попит на зовнішніх ринках [629, с. 478].

За нашими підрахунками, у 1912 р. з Російської імперії було вивезено конопляного і лляного насіння, пряжі й волокна на суму понад 136 449 тис. руб. Головними ринками для збуту цієї продукції були Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, Голландія та інші країни Західної Європи [750, с. 40–44]. Зокрема, упродовж 1909–1911 рр. обсяги експорту до Бельгії становили 249 тис. т насіння льону, 861 тис. тон волокна і пряжі.

У 1911–1913 рр. з українських губерній вивезено на світовий ринок насіння олійних культур 10,3 млн пудів, із них через чорноморсько-азовські порти – 6 млн пудів, через кордон з Австро-Угорщиною – 0,9, із Пруссією – 2,7, через порти Балтики – понад 0,5 млн пудів. Середньорічне вивезення насіння олійних культур у 1909–1913 рр. через азово-чорноморські порти й митниці на західному кордоні становило 2517,5 тис. пудів. Потужними конкурентами експортерів волокна і пряжі

з конопель та льону Російської імперії були заокеанські виробники Канади, Аргентини, Чилі тощо. Насіння олійних культур на західному сухопутному кордоні експортували через Підволочиську митницю, далі транзитом – через Голландію до Великобританії.

Варто відзначити, що хоч селяни безпосередньо не виробляли цукор, вони були опосередковано причетними і до цього процесу. Прискорене зростання виробництва цього товару в Україні, починаючи з 1870-х рр., потребувало відповідного розширення земельних площ під цукровий буряк. За цих обставин плантації поміщиків і цукро заводів виявилися неспроможними абсолютно задовольнити потреби промисловості, що призвело до поступового розширення селянських плантацій цукрового буряку. Їх сумарна посівна площа в Російській імперії, без урахування Царства Польського, збільшилася з 48,2 тис. дес. у 1904–1905 рр. до 149,6 тис. дес. у 1912–1913 рр., що становило 24 % усієї земельної площі, яку відводили під цю культуру [684, с. 9]. Напередодні Першої світової війни в губерніях Правобережної України, де виробляли 53 % цукру Російської імперії, сумарна земельна площа під селянським буряком збільшилася до 26–28 %. Наслідком цього стало те, що селянські посіви у регіоні зрівнялися за площею із заводськими.

Якщо дрібні сільські господарі виробляли тільки близько четвертої частини буряків для цукрових заводів, то «вирощування тютюну було майже винятковою справою селянських господарств» [660, с. 191]. Середні земельні площі так званих «тютюнових селянських плантацій» у губерніях Лівобережної України були дуже маленькими – від 0,12 дес. у 1901 р. до 0,21 дес. у 1908 р. Кількість цих плантацій з 1901 р. до 1911 р. коливалася від 114 тис. до 200 тис. Усього під тютюном на Чернігівщині й Полтавщині було зайнято 22 тис. дес. Тут виробляли переважну частину тютюнової продукції України, що відправляли на внутрішній і світовий ринки. В Ялтинському повіті Таврійської губернії також налічувалося понад 7 тис. дрібних тютюнових плантацій, які виробляли майже 75 % тютюнової продукції. Подібна ситуація була й в інших українських губерніях, де культивували цю технічну культуру.

Український тютюн у великих обсягах вивозили в різні регіони Російської імперії. У 1874 р. з м. Ніжин Чернігівської губернії в Москву було відправлено 345,3 тис. пудів тютюну, а до Бреста – 235 тис. пудів. Того ж року з Конотопського повіту Чернігівщини в Мінськ вивезено 200 тис. пудів, у Вільно, Вілейки й Динабург – 526 тис. пудів [561, с. 67]. Із Полтавщини та Чернігівщини тютюн вивозили до Варшави, Риги, Ярославля та інших міст. Зокрема, у жовтні-листопаді 1893 р. в Ярославль з Лохвиці було відправлено понад 11 тис. пудів тютюну. Водночас селянський тютюн з'явився і на зовнішніх ринках. Середньорічне вивезення тютюнової продукції з Російської імперії в 1891–1895 рр. становило 255 тис., а в 1896–1897 рр. – 299 тис. пудів [610, с. 151].

На початку ХХ ст. виробники тютюну й комерсанти проявляють більше зацікавленості щодо експорту своєї продукції на світовий ринок. «Протягом останніх років кон'юнктура для розширення нашого тютюнового експорту стає дуже сприятливою, – констатував часопис Всеросійської експортної палати. – В усіх країнах Західної Європи помітне прискорене зростання споживання тютюну, внаслідок цього на нього підвищуються ціни». За даними В. Дена, Росія щорічно експортувала впродовж 1909–1913 рр. тютюну і цигарок у середньому на 7,7 млн руб. Місцеві сорти тютюну з'явилися на англійському ринку в 1911 р. В Німеччині попитом користувалися цигарки із сортів чернігівського листяного українського, кримського і сухумського тютюнів [473, с. 243].

У 1910 р. до Німеччини з Російської імперії було вивезено 6639 подвійних центнерів тютюну. Того року в Австро-Угорщину відправлено чернігівських сортів чечельбакун і «панська махорка» на суму 1 512 595 крон. Важливим ринком збуту тютюну стала Франція, куди вивозили такі сорти, як чернігівський листяний, український і кавказький. У 1910–1912 рр. сумарне вивезення з імперії на ринок цієї країни тютюну й виробів із нього становило 6 072 000 кг (379 500 пудів) на суму 7113 тис. франків [345, с. 157].

У 1912 р. торгові агенти узгодили питання щодо постачання до Франції 500 тис. кг українського тютюну, 750 тис. кг чернігівського і 500 тис. кг кавказького. Вже у 1913 р. за участю представників французького Міністерства

фінансів у Парижі успішно провели торги на постачання 1 млн кг українського тютюну, 600 тис. кг кавказького і 700 тис. кг чернігівського. Попит на французькому ринку на останній сорт тютюну становив 700 тис. кг, а на український – 1 млн кг на рік. Загалом у 1912 р. на світовий ринок було експортовано 855 554 пуди листяного тютюну на суму 4 671 910 руб., із них у Францію – 104 182 пуди, у Німеччину – 100 987, в Англію – 26 279, Єгипет – 111 052, Голландію – 39 123 пуди. Український тютюн знаходив попит і на Близькому Сході. У 1911 р. до країн цього регіону з Одеси було відправлено відповідного товару на 1 млн руб., а в 1911 р. – на 700 тис. руб. [453, с. 384].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українське селянство зайнялося виробництвом і реалізацією на світовому ринку хмелю. Цю технічну культуру вирощували на невеликих земельних ділянках у Київській, Подільській, Чернігівській і Харківській губерніях, але найбільшого масштабу та рівня розвитку хмелярство досягло на Волині. На теренах цієї губернії його започаткували чехи, які емігрували з Богемії наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. Під їхнім впливом вирощування хмелю стало справою й місцевих селян і землевласників. Якщо в 1903 р. на Волині під хмелем було зайнято 2600 гектарів земельної площі, то вже у 1914 р. – не менше 6600 гектарів [22, арк. 15].

Із волинського хмелю виробляли найкращі сорти пива, які користувалися величезним попитом на світовому ринку. Фахові часописи відзначали, що «волинський хміль відправляли на пивоварні заводи для виробництва вищих сортів пива й вивезення його в Німеччину й Австрію, а звідти під маркою вищих богемських і баварських сортів по всій земній кулі». За свідченням відомого на початку XX ст. хмеляра М. Геніна, із губерній Правобережної України напередодні Першої світової війни на зовнішні ринки щорічно вивозили 250–300 тис. пудів хмелю.

Такий успіх періодика пояснювала майстерністю місцевих хмелярів та «кліматичними, ґрунтовими й екологічними умовами Волині, подібними до Богемії й Баварії». Важливу роль відіграло також те, що сільські господарі Волині «для поліпшення й розширення хмелярства доклали величезну працю» [329, с. 151].

Успішна конкуренція волинського хмелю на світовому ринку забезпечувалася ще й тим, що вартість виробництва 1 центнера сировини становила 18–25 руб. за врожайності 10–12 центнерів із гектара. У країнах Західної Європи виробництво хмелю обходилося у 1,5–2 рази дорожче [344, с. 243].

Помітними продуктами селянського сектору економіки були також овочі, фрукти, сушені гриби, навіть лікарські рослини.

Підсумовуючи, варто зазначити, що експорт продукції сільського господарства мав колосальну перевагу порівняно з вивезення промислових товарів. Це забезпечувало стабільність зовнішньоторговельних операцій у вигляді позитивного сальдо торгового балансу. На початку ХХ ст. експорт сільськогосподарських продуктів перевищив 1 млрд руб, а декілька сотень мільйонів рублів від цієї суми було часткою аграрного сектору економіки.

Отже, аналізуючи зовнішньоторгові інтереси українських губерній наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. варто говорити про наявність трьох соціально-економічних груп, які мали різні інтереси та можливості у відстоюванні своїх позицій на світовому ринку і перед урядовими колами Російської імперії. У цьому контексті йде протися промисловий та аграрний капітал, а також селянство як пересічних виробників сільськогосподарської продукції.

Говорячи про першу категорію, варто констатувати, що дотримуючись економічних інтересів країни, промисловці не мали об'єктивних можливостей для конкурування із продукцією розвинених європейських країн. Лише близькосхідний напрямок давав змогу трохи збалансовувати відповідний зовнішньоторговельний оборот. До того ж виявилось, що наміри зменшити обсяги ввезення промислових товарів з інших країн могли бути реалізовані лише за протекціоністської підтримки уряду, однак імпорту товарів щороку лише збільшувався.

Натомість наявність величезних земельних площ, разом із засобами переробки сільськогосподарської сировини, забезпечили аграрному капіталу українських губерній досить надійні позиції на світовому продовольчому ринку. Високі обсяги збуту продукції землеробства і тваринництва забезпечували стабільність цін на внутрішньому ринку Російської імперії та надходження до неї валюти. Разом з тим,

варто зазначити, що недоліки в організації зовнішньої торгівлі, слабкість транспортно-промислової інфраструктури та численні бюрократичні труднощі, істотно обмежували ці можливості.

У значно гіршому становищі, порівняно із промисловим та аграрним капіталом, перебувало українське селянство. Його пристосування до товарно-грошових відносин здійснювалося без належної підтримки уряду, який лише на початку ХХ ст., у ході проведення столипінської земельної реформи, почав приділяти цьому питанню деяку увагу.

З огляду на це, зміцненням зв'язків селянських господарств із споживачами країн Західної Європи займалися переважно місцеві організаційні структури, наприклад, агентство Російсько-англійської торгової палати, засноване у Києві навесні 1911 р. Навіть маючи перевагу над поміщиками по деяких напрямках (зокрема, у вирощуванні кукурудзи на Правобережжі), пересічні аграрії розпоряджалися досить обмеженими ресурсами і залежали від низки чинників – інтересів посередників, «незрозумілих» для них ринкових коливань, неспроможності самотійно, тобто без державної підтримки, відстоювати свої інтереси та ін.

РОЗДІЛ 5

ВПЛИВ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНИ НА ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНУ ПОЛІТИКУ УРЯДУ І ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ КІЛ

5.1. Російсько-німецькі торгові угоди (1894 і 1904 рр.) та ставлення до них громадськості

Бурхливий розвиток продуктивних сил наприкінці XIX – на початку XX ст. колосально стимулював міжнародний торговий обмін. Обсяги світової торгівлі досягли небувалих раніше розмірів. Упродовж 1890–1910 рр. вони зросли вдвічі – з 73 до 146 млрд німецьких марок [619, с. 1]. Кожна країна тогочасного світу прагнула вивозити на світовий ринок якомога більше промислової чи сільськогосподарської продукції та імпортувати товари, необхідні для подальшого розвитку продуктивних сил на своїй території. Від цього значною мірою залежав добробут широких верств населення.

В абсолютних цифрах обсяги експорту з Російської імперії за 1900–1909 рр. збільшилися з 716 418 до 1 427 674 руб. [257, с. 11]. Утім, частка цієї країни у світовій торгівлі зменшилася у 1880–1907 рр. з 3,7 % до 3,4 %. Натомість частка Голландії і Бельгії за ці роки зросла з 3,8 % до 7,1 % і 7 % відповідно. Вражала своїм зростанням німецька зовнішня торгівля. Вивезення товарів за 1900–1905 рр. зросло на 1100 млн марок, а з Російської імперії – тільки на 361 млн руб., тобто орієнтовно на 34 % менше. Проте участь у світовій торгівлі треба обчислювати не тільки у загальній виручці за реалізовану продукцію, а й у співвідношенні її на душу населення. За цим показником Російська імперія значно поступалася розвиненим країнам тогочасного світу. Так, за статистичними даними, від продажу продукції на світовому ринку в 1909 р. на одного жителя імперії припадало 13 руб., а в Австро-Угорщині – 48, Франції – 95, Німеччині – 105, Англії – 191, Бельгії – 333, Голландії – 590 руб. [257, с. 13–14]. Отже, експорт Російської імперії у грошовому вимірі в абсолютних цифрах зростав, але відносно зменшувався порівняно з низкою країн

Західної і Центральної Європи. Ця тенденція посилилася в роки, що передували Першій світовій війні, коли російських виробників сільськогосподарської продукції почали витісняти експорт заокеанських країн і, особливо, Німеччини з ринків Данії, Норвегії, Швеції і навіть Фінляндії, що на автономних правах перебувала у складі Російської імперії.

На думку широкої громадськості, причини цього явища було породжено низкою важливих чинників. Країни Західної Європи й Північної Америки для збуту своїх товарів мали розвинену торгово-транспортну інфраструктуру не тільки на внутрішньому, а й на зовнішніх ринках. Насамперед це стосувалося морських портів і річкових пристаней, широкої мережі зерносковищ, елеваторів і холодильних систем для зберігання швидкопсувних продуктів. Надзвичайно розвиненою і розгалуженою була мережа залізничних і шосейних шляхів. Місцеві виробники промислової та сільськогосподарської продукції вивозили її на зовнішні ринки найчастіше на морських суднах під національним прапором. Усе це забезпечувало їм високі прибутки. За таких обставин виробникам та експортерам Російської імперії конкурувати було надзвичайно важко. «Які б вигідні для нас міжнародні угоди не укладалися, – відзначалося на засіданні Київського обласного комітету з перегляду російсько-німецької торгової угоди, – які б не було створено сприятливі умови для збуту нашого хліба на зовнішніх ринках, сільські господарі не матимуть належного зиску доти, доки не будуть облаштовані місцеві шляхи сполучення. Хіба можна серйозно говорити про збут нашого хліба на світовому ринку, коли впродовж трьох чи чотирьох місяців його неможливо підвезти до залізничних станцій, а доставка гужовим транспортом часто поглинає прибуток виробників й унеможливорює виконання термінових угод» [506, с. 52–53]. Отже, нерозвинена торгово-транспортна інфраструктура Російської імперії негативно впливала на результати зовнішньої торгівлі, що викликало гостре незадоволення громадськості. Провідна думка була такою, що у цьому напрямі в Росії мало що робиться, і коли розпочнуться переговори про укладання нових торгових угод з Німеччиною чи іншими державами, «країна залишиться без прикриття з тилу».

Безпосередні наслідки торгової угоди, укладеної російським урядом з Німеччиною в 1894 р. і доповненої конвенцією 1904 р., вже аналізувалися нами у другому розділі дослідження. Зокрема С.Ю. Вітте, який був очільником російської делегації на цих переговорах, визнавав, що конвенція 1904 р. змінила умови товарообміну з Німеччиною «в несприятливий для нас бік». Насамперед це полягало в тому, що «експорт продуктів землеробства ще більше ускладнено» [762, с. 167].

Однак подальші зовнішньоторгові відносини Німеччини й Російської імперії засвідчили, що негативні наслідки конвенції 1904 р. були масштабнішими. Загалом вони визначалися технологічною відсталістю й негараздами господарського ладу країни. Економічна програма міністрів фінансів І. Вишнеградського й С. Вітте 1890-х рр., спрямована на модернізацію промисловості на основі її митного захисту, не дала очікуваних результатів. Російська продукція не могла на рівних конкурувати на світовому ринку з аналогічною з розвинених країн. Іноземні машини, верстати, товари електротехнічної, хімічної, фармацевтичної та деяких інших промислових галузей домінували навіть на внутрішньому ринку імперії. Щороку зростали обсяги німецького промислового імпорту. Масштабне ввезення розвинених країн, особливо Німеччини, урівноважувалося тільки завдяки вивезенню на світовий ринок продукції сільського господарства. Проте її обкладали високими митними тарифами в Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Італії згідно з умовами торгової угоди 1894 р., доповненої конвенцією 1904 р., термін дії якої минав у 1917 р.

Незважаючи на високий рівень митного обкладання сільськогосподарської продукції, яку вивозили з Російської імперії, оцінки вищих урядовців були досить виваженими. Зокрема у записці міністра фінансів С. Вітте Державній раді відзначалася домінуюча роль сільського господарства, в якому на початку 1890-х рр. було зайнято 87 % населення країни. Виробництво збіжжя у середньому становило 3 млрд пудів вартістю близько 1,5 млрд руб. Експортний попит на зернові культури помітно переважав потреби внутрішнього ринку. У 1890 р. в порти і прикордонні пункти було відправлено пшениці, жита, ячменю і вівса 425 млн пудів, а на внутрішні ринки – тільки 215 млн пудів. У попередньому році на

світовий ринок було вивезено 351 млн пудів, а на промислових млинах і винокурних заводах перероблено лише 258,4 млн пудів [762, с. 114]. Отже, грошовий дохід сільського господарства залежав переважно від експорту збіжжя й умов його реалізації на зовнішніх ринках. Водночас це визначало й результати збуту зернових на внутрішньому ринку, оскільки зменшення обсягу експорту сільськогосподарської продукції неминуче призводило до падіння цін на неї на внутрішньому ринку. Отже, сільські господарі України та інших землеробських регіонів Російської імперії залежали від рівня експортних цін на збіжжя, особливо в Німеччині.

Однак умови збуту збіжжя на німецькому ринку різко змінилися після укладення торгової угоди 1894 р. Нові митні тарифи призвели до підвищення цін у Німеччині в інтересах місцевих аграріїв і були розраховані на підвищення виробництва зерна та відповідне скорочення його імпорту. Дійсно, зростання хлібних цін унаслідок високого мита мало стимулювати розширення посівних площ під зерновими культурами та зростання врожайності. Згідно зі статистичними даними, у 1878 р. земельна площа під пшеницею, житом, ячменем і вівсом в Німеччині становила 13,5 млн га, а в 1913 р. досягла 14,6 млн га [1074, с. 51]. Значно більшими темпами зростала врожайність злакових культур. Середньорічний збір пшениці, жита, ячменю й вівса у 1878–1880 рр. становив 15 390 тис. т, а в 1907 р. – 26 342 тис. т, тобто збільшився на 71,1 %. Тим часом у Російській імперії й заокеанських країнах продовжувалося розорювання цілини й зростання пропозиції на зернові злаки, що призводило до створення надлишку пропозиції над попитом на світовому ринку й виникнення тенденції до падіння цін. І тільки подальше зростання чисельності населення міст та промислових районів давало надію на те, що міжнародний ринок відновить рівновагу пропозиції й попиту, а тягар хлібних тарифів не стане надто обтяжливим для сільськогосподарських виробників Російської імперії.

Ще більш вигідною для Німеччини виявилася торгова угода з Росією, укладена в 1904 р. Про це свідчить, зокрема, зміст пояснювальної записки уряду, підготовленої для рейхстагу, де зазначалося, що «на першому місці при визначенні митних тарифів німецький уряд намагався зберегти за можливості якомога більший

захист німецького сільського господарства. І цієї мети в основному досягнуто» [762, с. 149]. Було збережене попереднє хлібне мито, а також підвищено тарифи на коней, велику рогату худобу й м'ясо. Німеччина погодилася на зменшення мита на кормовий ячмінь і необроблену деревину, що відповідало інтересам її промисловості й сільського господарства. Окрім того, Росія відмовилася обкладати вивізним митним тарифом експортовану деревину.

Будучи країною з дуже розвиненою промисловістю і високим рівнем організації зовнішньої торгівлі, Німеччина приділяла величезну увагу сільському господарству. Канцлер фон Бюлов у своїй промові в рейхстагу, виголошеній 1 лютого 1905 р., акцентував увагу законодавців на тому, що Німеччина є і промисловою, і аграрною країною. За його словами, сільське господарство рівноцінне торгівлі й промисловості. Воно необхідне для підтримки міцного селянства «як основи військової сили і джерела для забезпечення країни продовольством». За його словами, підтримка сільського господарства відповідала «вищим державним інтересам». Тому важливим проявом підтримки сільських господарів Німеччини з боку держави став митний захист [762, с. 152].

Насправді конвенція 1904 р. була ще більш не вигідною для сільського господарства Російської імперії, ніж про це йшлося в пояснювальній записці німецького уряду, підготовленій для законодавців цієї країни. Митний тариф на пшеницю збільшився порівняно з торговою угодою 1894 р. з 26,5 до 41,7 коп. з пуда, на жито – з 26,5 до 37,9 коп. з пуда, на овес – з 21,2 до 37,9 коп. з пуда [812, с. 3]. Імпорту висівок, макухи, насіння льону й конопель німці, навпаки, «дали зелене світло» – безмитне ввезення. Це було надзвичайно вигідно для відгодівлі худоби й вирощування олійних культур. Загалом сутність конвенції 1904 р. відобразила такі тенденції щодо обкладання Німеччиною імпортованих продуктів сільського господарства:

1. Різке підвищення мита на зернові, за винятком ячменю.
2. Мінімальне обкладання сировини.
3. Гальмування імпорту продукції зернопереробки, олійних культур, обробленої деревини й тваринництва.

4. Безмитне ввезення кормів – висівок, макухи, меляси, жому тощо.

Державна рада Російської імперії проаналізувала зміст конвенції 1904 р. й узагальнила її результати. «Найбільш істотною відмінністю, внесеною конвенцією в умови російсько-німецького товарообміну, – стверджувалося в оцінці Держради, – стало підвищення митних тарифів на головні зернові, які становлять основний продукт нашого сільського господарства. У цьому відношенні нова угода представляється, поза всяким сумнівом, менш вигідною для Росії, ніж угода 1894 р. Надмірне оподаткування головних наших зернових культур становить понад 13,6 млн руб. І хоча ми як компенсацію підвищили мито на деякі імпортовані з Німеччини товари й таким чином підтримали наш торговий баланс, проте цей захід, що захищає наші нові виробництва від іноземної конкуренції, став тягарем для сільського господарства як споживача іноземного товару та обробної нашої промисловості, що потребує іноземного устаткування» [812, с. 4]. Оцінка Державною радою конвенції 1904 р. на момент, коли вона набула чинності, була досить об'єктивною. Проте подальший розвиток російсько-німецьких торгових відносин засвідчив, що промисловість імперії не витримує конкуренції з розвиненими країнами, особливо з Німеччиною, про що мовилося вище.

Німеччина мала високотехнологічну промисловість і досконалу торгову організацію, з якою важко було змагатися навіть країнам з вищим рівнем економічного розвитку порівняно з Російською імперією. В останній третині ХІХ ст. вона перетворилася в надзвичайно розвинену державу, що мала могутню індустрію, потужні фінансові ресурси, мережу досконалих залізничних і шосейних шляхів, власний торговий флот і морські порти. В усьому цьому були великі переваги, що позитивно впливало і на результати зовнішньої торгівлі. «Сила Німеччини, – зазначав професор Київського комерційного інституту Л. Яснопольський у своїй промові під час відкриття Київського експортного з'їзду 17 лютого 1914 р., – в її організованості та дружньому сприянні німецького уряду до тих груп населення, на захист яких було спрямовано митні тарифи й постанови митної угоди» [812, с. 5].

На переговорах про укладання торгових угод із російською делегацією німці мали певні переваги ще й унаслідок «озброєння» своїх делегатів різними статистичними даними та розрахунками щодо стану й можливостей кожної економічної галузі на макро- і мікрорівні. У цьому їм активно сприяла громадськість. Ще на початку роботи конференції 1893 р. в Берліні працював особливий митний комітет, обраний із представників різних громадських організацій, запрошених німецьким урядом. Цей комітет, чисельністю близько 80 фахівців, звернувся до торгових палат, купецьких товариств, промислових і сільськогосподарських союзів та інших громадських організацій із пропозицією висловити свої побажання щодо можливих наслідків переговорного процесу для німецьких виробників. Отже, комітет забрав цінні матеріали для з'ясування й вирішення практичних потреб торгівлі, промисловості та напрацювання обґрунтованих рішень. Майже кожне питання, що розглядали на конференції, спочатку всебічно обговорювали в комітеті [1017, с. 27].

Нічого подібного не мала російська делегація, очолювана С. Вітте. Упродовж усього переговорного періоду «їй доводилося звертатися поштою і телеграфом до Петрограду й очікувати звідти вказівок» із кожного питання, що розглядалося на переговорах. Те саме продовжилося й під час напрацювання конвенції 1904 р. Ані перед укладанням угоди 1894 р., ані під час вироблення конвенції 1904 р. представників громадськості Росії не було залучено до розробки матеріалів і формулювання бажаних поступок з боку Німеччини. Більше того, спроби ряду земств сприяти з'ясуванню цих питань відхилив тодішній міністр фінансів С. Вітте [1017, с. 27]. Бюрократія імперії не бажала вислуховувати, а тим більше враховувати інтереси широкого спектру сільських господарів та громадських організацій. Під час роботи конференції С. Вітте зосередив зусилля на промисловості. Стрижнем його програми був промисловий протекціонізм.

Безперечно, Німеччина мала і вразливі сторони своєї економічної системи, що негативно впливало на її подальший розвиток. Колосальне зростання промислового виробництва й експорту, зменшення чисельності землеробського населення – усе це посилювало суперечності в суспільстві, викликало незадоволення зростанням цін на

сільськогосподарську продукцію у середовищі робітництва та інших верств міських жителів через різке підвищення митних тарифів на продовольчі товари.

Ще у середині XIX ст. Німеччина експортувала на зовнішні ринки збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію. Проте згодом ситуація змінилася. Населення країни зросло з 41 млн в 1871 р. до 66 млн осіб в 1913 р. [383, с. 9396]. Бурхливий розвиток продуктивних сил в останній третині XIX ст. зупинив масову еміграцію до заокеанських країн. Виникла потреба в імпорті зерна та інших товарах сільського господарства. На початку XX ст. Німеччина щорічно ввозила в округлених цифрах від 373 до 452 млн пудів продовольчого і фуражного збіжжя та продуктів його переробки. Із них на Російську імперію щорічно припадало: у 1903–1907 рр. – 45,93 %, у 1908–1912 рр. – 61,92 %, у 1913 р. – 53,05 % [834, с. 122]. За підрахунками німецького професора Л. Brentano, Німеччина на початку XX ст. щорічно впродовж 52,6 днів харчувалася хлібом, завезеним з інших країн [948, с. 112]. За даними Х. Баскіна, Німеччина була забезпечена зерном власного виробництва у ці роки тільки 10 місяців на рік, а пшеницею – не більше 8 місяців [824, с. 121]. У 1910 р. хлібний експорт у Німеччину з Російської імперії у грошовому вимірі досяг 189,9 млн руб., що становило 25,5 % обсягу ввезеного до цієї країни збіжжя та продуктів його переробки. Заслуговує на увагу експорт окремо взятих злаків із Російської імперії в Німеччину 1910 р.: частка пшениці становила близько 40 %, жита – 85 %, вівса – 75 %, а ячменю досягла в 1913 р. 95 % від усього завезення у цю країну. Як зазначалося, пшеницю та ячмінь вирощували переважно в Україні та в інших регіонах, прилеглих до Чорного та Азовського морів. Отже, німецький хлібний ринок був надзвичайно важливим для сільських господарів України та інших землеробських районів Російської імперії.

Конвенцію було підписано в липні 1904 р., тобто в розпал російсько-японської війни. Це залишило певний слід у суспільній свідомості в тому сенсі, що Німеччина, мовляв, використала «скрутне становище» Росії аби нав'язати їй вигідні для себе умови. Цей мотив усіяко підігрівали деякі вищі урядовці і російська преса. Проте незадоволення громадськості результатами торгових угод із Німеччиною було неоднозначним і відобразилося у своєрідних оцінках. Їх виразниками були сільські

господарі, експерти із питань зерноторгівлі, науковці, відомі громадські діячі. Варто також стверджувати, що єдиної оцінки впливу конвенції 1904 р. на економічний розвиток країни, особливо на сільське господарство, не було навіть в експертному середовищі. Проте загалом російська преса висловлювала гостре незадоволення результатами конвенції 1904 р. для сільського господарства.

На переконання професора І. Гольдштейна «Німеччина переможно конкурує з Росією, витісняючи її хлібний експорт не тільки з німецьких, а й з багатьох північноєвропейських ринків». «Німеччина, – відзначав цей фахівець – досягла величезних успіхів у перетворенні Росії на свою економічну колонію» [597, с. 15]. Слідом за І. Гольдштейном теза про «колоніальну залежність» від Німеччини дедалі ширилася в російській пресі. Свої висновки експерт підкріплював статистичними даними, які справді свідчили про залежність Російської імперії від німецького ринку. Так, упродовж 1907–1910 рр. середньорічний експорт товарів до Німеччини з Російської імперії збільшився порівняно з 1895–1898 рр. із 33 % до 40 %. Проте частка німецько-російського торгового обігу в загальному обсязі зовнішньої торгівлі Німеччини була незначною. Відповідно, частка Росії в її загальному обсязі зовнішньої торгівлі була в декілька разів більшою. Це й зумовлювало колосальну залежність Росії від німецького ринку. До того ж Німеччина з кожним роком успішно нарощувала експорт своєї промислової продукції на ринки Російської імперії. Загалом економічні втрати Німеччини у разі торгової війни з Росією не мали для неї критичного характеру. За іншими статистичними даними, Німеччина поглинала 40 % усього торгового обігу Російської імперії, а остання – тільки 10 % продукції німецької промисловості [323, с. 79]. Тенденція до посилення залежності російської економіки від німецької була очевидною.

По-іншому оцінював наслідки конвенції 1904 р. український економіст-аграрник С. Остапенко, аж ніяк не вважаючи їх блискучими для економічної політики Німеччини та шкідливими для Росії, що, власне, превалювало у громадській думці. «Високе мито на збіжжя і система ввізних свідоцтв для підтримки рентабельності німецького зернового господарства, – наголошував він на Київському експортному з'їзді, – призвели тільки до збільшення виробництва жита

в Німеччині для експорту, а з іншого боку – до зростання ввезення пшениці та ячменю, до скорочення виробництва кормових засобів і зниження рентабельності німецького скотарства» [522]. Для підтримки прибутковості свого скотарства Німеччина захистила себе від іноземної конкуренції «стіною ветеринарних правил і приписів». Проте це не сприяло розв'язанню проблем на м'ясному ринку й викликало гостре незадоволення промислового та міського населення, оскільки ціни на продукти тваринництва залишилися високими. Країна потребувала імпорту кормів засобів у величезних обсягах. До того ж аграрно-протекціоністська політика уряду викачувала зі скарбниці держави мільйони марок для заохочення житнього експорту та збагачення великих аграріїв. На переконання С. Остапенка, сільськогосподарська політика Німеччини негативно впливала «на нас головним чином тільки в тому, що стосувалося санітарно-ветеринарних правил», які ставили перепони для вивезення з Російської імперії продукції скотарства і свинарства, та сприяла імпорту дешевих кормів, завдяки безмитному ввезенню. Що стосується високого мита на продовольче зерно, то це не завдало сільському господарству Росії шкоди. Мито, за твердженням С. Остапенка, не лягає тягарем на «наших виробників і навіть стримує надходження на німецький ринок зерна з Аргентини – найнебезпечнішого для нас конкурента» [522]. Такі основні думки стосувалися й впливу конвенції 1904 р. на сільське господарство Російської імперії та торгові відносини із Німеччиною.

Формально підвищення цін на збіжжя, що ввозилося в Німеччину, внаслідок різкого підвищення митних тарифів, відповідно до статей конвенції 1904 р., було перекладене на німецьких споживачів. Тому в Російській імперії ставлення до цього з боку виробників зерна і експортерів не було однозначним. Більше того, авторитетний знавець кон'юнктури світового хлібного ринку Г. Рохович стверджував, спираючись на статистичні дані, що конвенція 1904 р. не мала негативного впливу на обсяги зовнішньої зерноторгівлі Російської імперії. За 1898–1902 рр. до Німеччини було експортовано у середньому на рік 125,6 млн пудів, а впродовж 1908–1912 рр. – у середньому 248,5 млн пудів, або майже вдвічі більше [1004]. Зрештою, аналогічні митні тарифи Німеччина стягувала також з

американського, аргентинського, австралійського та інших країн збіжжя, що ввозилося на її ринок. І жодна з цих країн не скаржилася на високі митні тарифи, виходячи з того, що підвищена ціна лягає тягарем на німецьких споживачів. Варто також відзначити, що дуже високі митні тарифи на хлібопродукти стягувала не тільки Німеччина, але й Італія, Іспанія, Португалія, Австро-Угорщина і навіть союзна Росії Франція. Причому в цих країнах мито було вищим. Так, у Франції з імпортованої пшениці стягувалося 43 коп. з пуда, в Італії – 46, в Іспанії – $49^{1/8}$, а в Німеччині $41^{3/4}$ коп. з пуда [486]. Цікаво, що ці країни ніколи не звинувачували «у прагненні руйнувати наше сільське господарство й основи економічного добробуту нашої країни. Водночас ми ніколи не могли байдуже ставитися до менш високого німецького мита».

Аналізуючи торгові відносини Російської і Німецької імперій, Г. Рохович наголошував на взаємозалежності цих країн. Залежність Німеччини він виводив з того, що Росія відправляла на німецький ринок 48 % свого річного вивезення хлібопродуктів, без якого вона не могла обійтися [323, с. 79]. Висвітлюючи цей аспект російсько-німецьких торгових відносин, М. Туган-Барановський відзначав, що Росія є ще й монополістом у постачанні до Німеччини гусей, свиней, льняного волокна, висівок і макухи, а також забезпечує наполовину необробленою деревиною, яйцями та вершковим маслом.

Незважаючи на ці твердження громадськість продовжувала наполягати на зменшенні німецького хлібного мита в інтересах сільського господарства. Зрештою її вимоги знайшли наукове обґрунтування. На з'їзді Харківського обласного комітету з перегляду російсько-німецького торгового договору були оприлюднені втрати сільських господарів Причорномор'я внаслідок надмірно високих митних тарифів на пшеницю, експортовану в Німеччину. Її вартість для німецьких споживачів зростала. За даними російського професора Ю. Фрідмана, вартість пшениці на німецькому ринку, імпортованої з Російської імперії, США, Аргентини чи Румунії, збільшувалася для споживачів за угодою 1894 р. на 26,5 коп. з пуда, а за конвенцією 1904 р. – на 41,7 коп. А за підрахунками харківського професора

М. Соболева, «з усієї митної ставки на пуд пшениці на виробника Російської імперії припадало 12 коп.» [253, с. 24–25, 27].

Ознайомлення з цими та іншими статистичними даними посилювало гостре незадоволення громадськості. Зокрема, це відображено в оцінці Харківського обласного комітету щодо перегляду російсько-німецького торгового договору 1904 р. «Окрім прямих утрат, – зазначено в матеріалах Харківського обласного комітету, – ми, експортуючи у великих обсягах зернові культури, відчужуємо мільйони пудів мінеральних речовин із ґрунтів, зменшуємо посівні площі під озиминою, вивозимо свій концентрований корм у вигляді макухи й висівок у Німеччину та сприяємо тим самим зростанню німецького скотарства, а вивозячи ячмінь, сприяємо розвитку потужного німецького свинарства. Інакше кажучи, ми за мінімальними цінами віддаємо німцям багатства наших чорноземів, а замість цього одержуємо за підвищеними цінами різні мінеральні добрива. Такі результати премудрої економічної політики нашого дружнього сусіда і економічної політики Росії, де захищається тільки промисловість, а сільське господарство кинуте напризволяще, залишаються головним життєвим нервом країни» [253, с. 48].

Для нас найбільше значення мають чинники й оцінки щодо впливу конвенції 1904 р. на сільське господарство землеробських регіонів, що тяжіли до портів Азовського і Чорного морів. Серед них варто виокремити шість губерній Лівобережної і Південної України та прилеглих до них губерній власне Росії – Воронізької, Курської і Донської області. Населення цього величезного регіону споживало близько 800 млн пудів продовольчого і фуражного зерна, без урахування потреб промислових млинів, винокурних і пивоварних заводів. Середньорічне виробництво зерна становило 1,57 млрд пудів [253, с. 26, 45]. Сільські господарі цього регіону були надзвичайно зацікавлені у збуті зернових культур на німецькому та інших зовнішніх ринках. У середньому протягом 1905–1910 рр. звідси експортувалося 40 млн пудів ячменю, 9 – пшениці, 5 – жита, 1,5 – кукурудзи, 1 млн пудів вівса, а разом 56 млн пудів. За підрахунками тогочасного дослідника цієї проблеми В. Мезенцова, сільськогосподарські виробники регіону на кожному пуді збіжжя, вивезеного на німецький ринок після набрання чинності конвенції 1904 р.,

мали такі втрати: на пшеницю – 10,5 коп., на жито – 2,9, на ячмінь – 3,6, на овес – 2,7 коп. За сім років після укладання угоди 1904 р. виробники регіону втратили щонайменше 20 млн руб. лише на митних тарифах [699, с. 6–7].

Не меншими були й втрати внаслідок високих тарифів на зернові культури сільських господарів у губерніях Правобережної України. Звідси в Німеччину й частково в інші країни Центральної Європи у 1909 р. було експортовано 56 362 тис. пудів хлібопродуктів, а в 1910 р. – 67 398 тис. пудів. Середньорічне вивезення зернових і борошна з цього регіону в 1902–1911 рр. коливалося від 50 до 60 млн пудів. Частка пшениці й пшеничного борошна у загальному обсязі експорту становила в 1910 р. 29 348 тис. пудів, або 43,54 %, а ячменю й висівок – 23 651 тис. пудів, або 35,09 %. Часопис Харківського губернського товариства сільського господарства інформував своїх читачів, «що протягом трьох років після укладання конвенції 1904 р. вивезення у Німеччину з Російської імперії хлібних продуктів, обкладених високим митним тарифом, зменшилося на 12 %, а низькими тарифами, навпаки, зросло від 40 до 120 %» [515]. У цьому була суть протекціоністської політики Німеччини – всіляко стримувати ввезення продовольчих хлібів і заохочувати імпорт фуражного корму та продуктів побічної переробки зернових, необробленого лісу, різної сировини. Тому сільські господарі наполягали, щоб уряд під час перегляду в майбутньому торгової угоди з Німеччиною домагався зниження митних тарифів на зерно і борошно.

Внаслідок різних причин технічного і правового характеру експорт борошна з Російської імперії надзвичайно обмежився. Для порівняння експорт пшеничного борошна США до вивезення пшениці становив відношення 90 до 100, «тоді, як з Росії це відношення рідко більше 2 до 100» [465, с. 369]. Однією з причин слабого борошняного експорту з Російської імперії була фіскальна урядова політика, про що свідчить порівняння тарифів на залізницях цих країн. За даними дослідників цього аспекту проблеми, залізничні тарифи на зернові продукти в США були майже вдвічі нижчими, ніж у Російській імперії [767, с. 9]. Через надмірно високі тарифи на борошно згідно з конвенцією 1904 р. ввезення цього продукту з портів Чорного моря в Данію, Норвегію, Швецію зменшувалося. Українське борошно

витискувалося конкурентами навіть з Фінляндії. За даними очільника Російської експортної палати В. Денисова, «частка нашого борошна зменшилася на фінляндському ринку в роки, що передували Першій світовій війні, з 89 до 47 %» [253, с. 44]. Проаналізувавши стан борошняного експорту, хлібна секція Харківського обласного комітету з перегляду російсько-німецького торгового договору ухвалила таку резолюцію:

1. За рівнем митних ставок, встановлених конвенцією 1904 р., збут борошна на німецькому ринку неможливий.

2. Урядовій делегації на майбутніх переговорах з Німеччиною варто добитися зниження мита на борошно. Окрім того, уряд має упровадити вивізні премії на цей продукт і на 50 % зменшити залізничні тарифи.

Аналогічні резолюції були ухвалені секціями обласного з'їзду щодо експорту забитої птиці та низки інших продуктів сільського господарства.

Інтерес громадськості до перегляду на більш вигідних началах для вітчизняних виробників майбутньої торгової угоди з Німеччиною зростав щороку. До цього готувалися всі суспільні групи – виробники промислової продукції, сільські господарі та інші категорії споживачів міста і села. Їхні інтереси далеко не завжди збігалися. Власники підприємств, що виробляли сільськогосподарські машини і знаряддя праці, були зацікавлені в тому, щоб тарифи на землеробську техніку іноземного виробництва стали якомога вищими. Це гарантувало вищі ціни на сільськогосподарську техніку, що вироблялася на їхніх підприємствах, а заодно і зростання прибутків. Навпаки, сільські господарі були зацікавлені в тому, щоб мито на землеробську техніку й знаряддя праці було якомога нижчим. Теж саме стосується і мінеральних добрив.

Громадськість України висловлювала незадоволення урядовою політикою, що переймалася переважно інтересами промисловості. На зібраннях губернських і повітових земств, сільськогосподарських товариств і кооперативів наголошувалося на тому, що в зовнішній торгівлі найбільш зацікавлене сільське господарство, частка якого в загальному експорті становить до 90 % [716, с. 9]. Виходячи з цього, під час перегляду майбутньої торговельної угоди з Німеччиною головну увагу варто

було звернути на митні ставки, якими Німеччина обкладала сільськогосподарську продукцію і сировину. Водночас громадськість наполягала на необхідності вивчення зовнішніх ринків для продуктів сільського господарства, особливо німецького ринку та інших чинників, що впливатиме на рівень цін та організацію зовнішньої торгівлі.

Незадоволення урядовою політикою надмірного протекціонізму виражали широкі верстви населення. Сільські господарі обурювалися високими тарифами на сільськогосподарську техніку і мінеральні добрива, а жителі міст і сіл – зростанням цін на товари повсякденного попиту, особливо на чай, каву, какао, цикорій та цитрусові культури, що імпортувалися з інших країн. Митні тарифи на них інколи перевищували вартість товару, що стало своєрідним податковим тягарем для споживачів.

Фахівці чернігівського губернського земства з'ясовували причини удвічі більшої врожайності зернових і кормових культур у Німеччині на значно бідніших ґрунтах, ніж у Російській імперії. Загалом це сталося наслідком упровадження передових технологій та використання мінеральних добрив. На початку ХХ ст. близько 40% сільських господарів Німеччини, які володіли до 5 га землі, користувалися машинною технікою, 72 %, що мали від 5 до 20 га і понад 90 % із земельною площею понад 20 га [330, с. 91]. Окрім того, в Німеччині на 100 десятин земельної площі фосфорних добрив використовувалося в 68 більше, ніж у Російській імперії, калійних добрив – у 460 разів, а азотистих – у 375 разів [253, с. 103]. Із Німеччини імпортувалося 54 % суперфосфату і 80 % томасшлаку усього імпорту цієї продукції. Митний тариф на неї згідно з конвенцією 1904 р. був надзвичайно високим – 7,5 коп. з пуда. Це у край обмежило обсяги його використання у землеробстві.

Починаючи з 1912 р., сільські господарі зіткнулися з новими ускладненнями на світовому продовольчому ринку через загострення конкуренції, негаразди в організації експортної торгівлі. Прибутки приватновласницьких і селянських господарств помітно зменшилися, а заодно і купівельна спроможність населення. Це визнав і лідер гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я М. Дітмар. «Ці

ускладнення, – заявив М. Дітмар на зібранні першого з'їзду обласного комітету з перегляду російсько-німецького торгового договору, – відображають характерну рису поточного моменту» [253, с. 11]. Попри це визнання суперечності між аграрним і промисловим капіталом загострювалися, про що йтиметься нижче.

Підвищення ефективності експортної торгівлі потребувало всебічного розвитку промислової і транспортної інфраструктури сільського господарства. Напередодні Першої світової війни ці питання були в центрі уваги громадськості. У середині червня 1913 р. Катеринославське губернське земство організувало обласний з'їзд щодо впорядкування хлібної торгівлі. У його роботі взяли участь представники наукових установ, земств, сільськогосподарських товариств, кооперативів, торгово-промислових і біржових комітетів та інших установ. З'їзд ухвалив резолюції, спрямовані своїм змістом на організацію і розвиток мережі місцевих, термінальних (вузлових) елеваторів і зерноскладів для задоволення внутрішнього попиту і експортних потреб сільськогосподарських виробників. Мережа елеваторів мала охопити українські губернії й забезпечити прийом і зберігання за помірну плату зернових для вивезення за кордон відповідно до кон'юнктури світового ринку [502]. На переконання учасників з'їзду, що проходив у Катеринославі, негативну роль «в нашій торгівлі відігравали дрібні спекулянти». Усунути їхнє посередництво в торгових операціях могли земства, кредитні товариства та кооперативні союзи. Такий захід, як зазначено в матеріалах катеринославського з'їзду щодо впорядкування хлібної торгівлі, посприяв би підвищенню рівня і ефективності як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Тогочасні фахівці, що вивчали продовольчі потреби італійського ринку, вважали, що структури, створені вітчизняними громадськими організаціями «могли заснувати свої бюро в Генуї, Неаполі й підтримувати зв'язки з тамтешніми борошномелами і дрібними споживачами і обхід різних посередників» [663, с. 194–195]. Аналогічні структури, засновані в Італії, могли поширити свою діяльність і на французький ринок, зокрема на порт Марсель.

Розбудові експортної інфраструктури зовнішньої торгівлі мали сприяти резолюції, ухвалені Київським обласним експортним з'їздом. За пропозицією економіста-аграрника С.С. Остапенка, з'їзд висловився за будівництво мережі

складів-холодильників, облаштування холодильними камерами залізничних вагонів і морських суден для збільшення експорту м'ясних та інших швидкопсувних продуктів на ринки Західної Європи [992]. З'їзд також підтверджував надзвичайну залежність Росії від торгових флотів іноземних держав і настійну необхідність заходів «для будівництва і розвитку вітчизняного торгового флоту» [522].

Отже, чи не вперше в історії імперського суспільства громадськість стала впливати на формування експортно-імпоротної політики. Найбільш рельєфно це проявилось в оцінках торгових угод російського уряду з Німеччиною.

5.2. Створення організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі

У 1917 р. мав відбутися перегляд російсько-німецької торговельної угоди, укладеної в 1904 р. Усвідомлюючи її практичні результати, сільськогосподарські виробники України та інших регіонів Російської імперії сподівалися на ревізію не вигідних митних тарифів на продукти землеробства і тваринництва. Висловлюючи їхні прагнення, український економіст, професор М. Туган-Барановський писав, що «торгова угода 1904 р., укладена з Німеччиною, була не вигідною не тільки через те, що міжнародне становище Росії було тоді вкрай несприятливим, а й унаслідок того, що широка громадськість байдуже ставилася до цієї проблеми. Тепер ми спостерігаємо зовсім іншу ситуацію: суспільство виявляє посилений інтерес до цього питання» [1029, с. 151].

З іншого погляду, перегляд вказаної торгової угоди набував все масштабнішого значення, оскільки від її змісту залежало питання про те яким буде економічне співвідношення між Росією і Німеччиною. Певною мірою це стало наслідком уявлень правлячих кіл відповідних країн про свою роль в «економічному концерті великих держав на світовому ринку».

Ураховуючи різні аспекти цієї проблеми, урядові установи й громадські організації заздалегідь почали готуватися до укладення нової угоди з Німеччиною. Ця підготовка полягала насамперед у вивченні різних аспектів проблеми, узагальненні статистичних даних щодо обсягу ввезення й вивезення промислових і

сільськогосподарських товарів, прибутків та збитків за чинною угодою. Відповідно до одержаних результатів аналізувалися перспективи майбутніх зовнішньоторговельних операцій двох країн.

Ініціатива щодо організації підготовчих робіт із перегляду торгових угод з Німеччиною належала торгово-промисловій групі з членів вищих законодавчих органів – Державної ради і Державної думи. Їх представники зустрілися з урядовцями – прем'єр-міністром П. Столипіним, міністрами фінансів, торгівлі й промисловості В. Коковцовим і С. Тімашевим та очільником Головного управління землеустрою й землеробства (ГУЗіЗ) О. Кривошеїним. Під час цієї зустрічі члени вищих законодавчих установ запропонували створити міжвідомчий комітет для організації роботи з перегляду майбутньої угоди з Німеччиною і «зустріли співчуття з боку уряду» [511].

За ініціативою тієї самої групи в Москві відбулася нарада з визнаними промисловцями – членами місцевого біржового комітету, де розглядалося питання перегляду торгового договору. Невдовзі при Раді з'їздів промисловості й торгівлі було створено особливу комісію, котра мала зайнятися аналізом торгових відносин з Німеччиною і «стати своєрідним центром об'єднання роботи та інтересів усіх галузей російської промисловості, у тому числі й сільського господарства».

Підготовчі роботи вели ряд центральних і місцевих установ і організацій. По-перше, збір і аналіз необхідних матеріалів здійснювали урядові установи. По-друге, організація торгового і промислового капіталу – Всеросійська рада з'їздів торгівлі й промисловості, Рада з'їздів представників біржової торгівлі й сільського господарства та ін. По-третє, провінційні організації промисловців і торговців організовували районні обстеження різних аспектів російсько-німецького експорту й імпорту. Важливу роль тут почала відігравати Рада з'їздів промисловості й торгівлі Півдня Росії з центром в Одесі. Зрештою, ще одним осередком підготовчих робіт із перегляду торгової угоди 1904 р. мала стати створена впродовж 1911–1912 рр. Всеросійська експортна палата та організована при ній спеціальна комісія із земств, сільськогосподарських товариств тощо. Експортна палата претендувала на роль сільськогосподарського центру щодо аналізу цього питання [514].

Конкретна діяльність з перегляду майбутньої торгової угоди з Німеччиною розпочалася з 1912 р. У цей час при міністерствах торгівлі й промисловості, фінансів та при ГУЗіЗ було створено спеціальні комісії. Внаслідок їх діяльності впродовж 1912–1913 рр. опубліковано «декілька десятків економічних праць, які певною мірою збагатили нашу літературу. Вони являли собою або статистико-економічні довідники, або відображали індивідуальні погляди їхніх авторів». Проте значної державної програми зовнішньоторговельної політики на основі цих праць не було вироблено через відсутність єдиного координуючого центру, а діяльність численних комісій характеризувалася багатовекторністю. Як результат – остаточних і єдиних висновків щодо завдань і можливих поступок під час укладання майбутньої торгової угоди з Німеччиною «зроблено не було» [686, с. 67].

Окрім урядових установ, великого промислового й аграрного капіталу до перегляду вказаного договору активно готувалися й інші виробники та споживачі товарів, яким доводилося, залежно від визначених митних тарифів, продавати й купувати їх дорожче чи дешевше. Кожен прошарок, кожна суспільна група прагнули захистити свої інтереси та переконати уряд у тому, що їхня виробнича діяльність має загальнодержавне значення.

Побажання великого промислового капіталу, об'єднаного в різні союзи, уряд знав давно. Його представники постійно надзвичайно активно наполягали на врахуванні їхніх інтересів під час укладання торгових угод з іншими державами. Про це докладно йшлося у другому розділі нашого дослідження. Ще більше уряд був обізнаний із потребами великого землеволодіння, представники якого домінували на політичній сцені імперії. Правляча бюрократія завжди враховувала його інтереси, надаючи всілякі пільги. З цього приводу цікаво, з професійним знанням справи висловився часопис Харківського губернського товариства сільського господарства: «До того часу, поки інтереси аграріїв значною, навіть переважаючою мірою покривалися інтересами дворянського землеволодіння, бюрократія могла їх обслуговувати шляхом усяких подачок і привілеїв із державної скарбниці, нових посад тощо. Але тепер вони стали значно більшими, часто навіть вступають у різні колізії з благородним станом і, звичайно, з бюрократією, з її

давніми дворянсько-чиновницькими звичками» [323, с. 86]. На тлі організації підприємницьких союзів у промисловості аграрний капітал почав усвідомлювати, чого можна добитися шляхом об'єднання «сил» і прагнув «взяти справу в свої руки». За цією логікою засновники Російської експортної палати робили характерний висновок: «Дозвольте нам самим пред'являти свої вимоги». Як наслідок, почин підприємницьких промислових союзів узяти на себе «головну роль» у справі перегляду російсько-німецької угоди не знайшов прихильності з боку аграрного капіталу. Комітет Російської експортної палати на засіданні 15 червня 1911 р. дійшов висновку, що «створена при Раді з'їздів торгівлі й промисловості комісія не може бути об'єктивною, оскільки представляє інтереси великих промисловців – явних протекціоністів» [511]. Проте інтереси широкої громадськості, особливо дрібних виробників та споживачів міста й села в Російській імперії, традиційно не підлягали обговоренню. І тільки широке незадоволення наслідками торгової угоди з Німеччиною, укладеної 1904 р., та загострення суспільних суперечностей на цій основі змушували уряд прислуховуватися до думки «різних груп населення». Так, погляди сільських господарів, які не належали до великого землеволодіння, уряд почув уперше. Наслідки виявилися дещо несподіваними – як для урядових кіл, так і для великих аграріїв. За свідченням преси, «у великих землевласників виявилися одні інтереси, у середніх – інші, а у дрібних господарів (селян) – зовсім особливі» [521].

До розробки питань, пов'язаних із переглядом російсько-німецької торгової угоди, долучилися найбільші губернські сільськогосподарські товариства, серед яких особливо помітну роль відігравали Харківське губернське товариство сільського господарства, Київське губернське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості та ін. Саме вони активно сприяли створенню окремої структури – Російської експортної палати, яка почала аналізувати різні аспекти зовнішньої торгівлі й, зокрема, питання перегляду російсько-німецької угоди. Губернські товариства сільського господарства працювали у взаємодії та за сприяння ГУЗіЗ [491]. Головне землеробське відомство, очолюване О. Кривошеїним, субсидіювало їх і допомагало з організацією обласних комітетів,

де питання угоди аналізувалися з погляду місцевих інтересів, особливо органів місцевого самоуправління – земств. Останні уряд розглядав як представників сільського господарства. Наприклад, Чернігівське губернське земство було зацікавлене в перегляді торгової угоди з Німеччиною, куди у великих обсягах вивозили таку сільськогосподарську продукцію, як льон, коноплі, пряжу, овес, тютюн, яйця, бобові культури, картоплю тощо. За свідченням преси, питання впливу митних тарифів на динаміку цін на цю та іншу сільськогосподарську продукцію були дуже важливими саме для сільських господарів [491].

Грунтуючись на тій позиції, що рекомендації створеної при Раді з'їздів торгівлі й промисловості комісії можуть бути не вигідними для галузі, аграрії орієнтувалися на Російську експортну палату. Остання вирішила створити власну комісію на противагу «явному протекціонізму великих промисловців». Таке рішення, як відзначав часопис Харківського товариства сільського господарства, варто визнати цілком раціональним, оскільки зовнішньоторгові інтереси нашого сільського господарства і великої фабрично-заводської промисловості не тільки різні, а й в основних позиціях протилежні» [524].

Сільські господарі, які експортували у великих обсягах зернові культури, вказували, що інтереси сільського господарства взагалі й землеробства зокрема вимагають зниження мита на продовольче зерно. На їхнє переконання, саме у цьому напрямі мали вестися майбутні переговори з Німеччиною. Водночас вони наголошували, що не варто покладатися на неї, як вважали промисловці, що Німеччина «неспроможна обійтися без нашого збіжжя і що ми можемо змором змусити її йти назустріч нашим вимогам». Такі твердження справді не відповідали дійсності. Жито й овес Німеччина експортувала в більшому обсязі, ніж імпортувала. Що стосується пшениці, то ця країна могла імпортувати її з Аргентини. На думку професора І. Гольдштейна, зниження мита на зернові для російських виробників на німецькому ринку можна було досягти тільки шляхом взаємних поступок, зокрема зниженням тарифів на імпорт з Німеччини продукції металургійної промисловості – заліза, чавуну тощо, що навіть посприяло б розвитку продуктивних сил Російської імперії, який гальмувався нестачею цих виробів у роки, що передували Першій

світовій війні [514]. Тільки йдучи назустріч в цьому напрямі можна було розраховувати на більш сприятливі для російських сільськогосподарських виробників умови від нової торгової угоди. Натомість зниження митних тарифів на землеробську техніку й мінеральні добрива тільки б прискорило розвиток сільського господарства.

Поступово в суспільстві посилювалося переконання, що змусити Німеччину піти на поступки можна тільки шляхом зниження митних тарифів на деякі вироби її індустрії, і що це нічим не загрожує вітчизняній промисловості. Існувала об'ємна товарна номенклатура, асортиментні одиниці якої не вироблялися в Російській імперії і, разом з тим, в їх експорті була зацікавлена Німеччина. Зниження мита на таку продукцію давало можливість дешевше купувати якісні закордонні вироби без шкоди для російської промисловості. Більше того, це сприяло б «здоровій конкуренції та змушувало б фабрикантів удосконалювати техніку виробництва і якість продукції [515]».

Для широких верств населення зниження мита означало здешевлення предметів споживання, а отже – можливість більш широкого задоволення своїх потреб. У будь-якому разі інтереси сільського господарства й «широкої маси споживачів щодо необхідності зниження митних тарифів на продукцію промисловості збігалися». Більше того, зростало розуміння, що інтереси сільського господарства «в широкому смислі слова є домінуючим чинником в усьому народному господарстві Росії». Дати їм належне і повне вираження у ході підготовки нової угоди з Німеччиною уявлялося абсолютно необхідним. Це тим більш важливо, що промисловість і торгівля вже мають міцні й надійні організації, голос яких звучав авторитетно. Протиставити їм такий самий вагомий голос представників сільського населення треба для того, щоб вплинути відповідно на уряд під час майбутніх переговорів із німецькою делегацією. Тільки за таких обставин можна сподіватися на те, що в майбутній торговій угоді з Німеччиною «буде належно врівноважено інтереси різних елементів народного господарства». Таким було переконання харківського науковця, професора М. Соболева, який виражав інтереси сільськогосподарських виробників. У своїх численних працях і

доповідях на форумах громадських організацій він наголошував, що «сільське господарство Росії зацікавлене у зниженні в разі можливості німецького мита на продукцію землеробства». А добитися поступок із боку зовнішнього партнера у цій справі «можна тільки шляхом наших поступок в обкладанні митом експортованих Німеччиною готових та напівоброблених виробів, проти чого енергійно виступають російські фабриканти і заводчики» [1017, с. 27–28]. Отже, сільські господарі та виразники їхніх інтересів добивалися від уряду сприятливіших умов для сільського господарства при укладанні нової торговельної угоди шляхом послаблення митних тарифів на німецькі промислові вироби.

Діаметрально протилежної думки дотримувалися власники промислових підприємств. Через захищеність продукції своїх заводів і фабрик високими митними тарифами, податковими та іншими пільгами вони давно втратили симпатії у широких суспільних верствах. Їхні безперервні клопотання про зниження митних і залізничних тарифів та подальше ослаблення оподаткування викликали роздратування навіть в урядових і думських колах. Своєю чергою преса підприємницьких організацій не приховувала незадоволення Державною думою, діяльність якої характеризувалася «доктринерським упередженням до потреб промисловості й торгівлі». «Якщо дрібну промисловість ще терплять, – писав дослідник цієї проблеми П. Берлін, – то середня й важка промисловість визнається поміщицькою думою тим багатієм, для якого сільські господарі тягають каштани з вогню [550, с. 327]». Економічна криза 1900–1903 рр. і наступна затяжна депресія тільки посилили скепсис у суспільстві до прискореного розвитку продуктивних сил за сприяння промисловості.

Прагнення сільських господарів, які експортували зернові культури, домогтися деяких пільг на німецькому ринку «за рахунок промисловості» представниками останньої було визнано шкідливим для інтересів економіки. Вони вважали, що підстав для поступок у сфері промислового протекціонізму немає. А найбільш рішучі серед них були переконані в тому, що за «сучасної індустріалізації Росії» захист промисловості є одним із найперших питань торгової угоди. 10 березня 1914 р. під головуванням М. Авдакова відбулося засідання комітету Ради з'їзду

гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, на якому розглядалося питання товарообміну з Німеччиною і значення митних тарифів на зернові культури. Відомий того часу фахівець із різних аспектів цієї проблеми Г. Рохович підтримав позицію промислового капіталу. Зокрема він заявив, що громадська думка країни помиляється, вважаючи, нібито «Росія уярмлена німецькою системою хлібного мита». «Якщо цей погляд, – наголосив Г. Рохович, – не буде розсіяно, то уряд змушений погодитися принести у жертву інтереси промисловості для того, щоб добитися зниження митних тарифів на зерно» [455, с. 334].

Безперечно, мотиви великого промислового капіталу у цьому важливому для економіки питанні було спричинено значною мірою вузькими, корисливими інтересами. За свідченням преси, вони боялися, що найменше зниження тарифів «зробить пролом у китайській стіні нашої митної системи» [515]. Відкидаючи можливість будь-яких поступок Німеччині, промисловці постійно «вимагали все нового й нового посилення митного пресу». Повсюди, де тільки можливо, вони доводили неприпустимість зниження мита з боку Росії на німецькі промислові вироби й переконували громадськість, що для «російського землеробства поступки з боку Німеччини не потрібні».

Найбільш непримиренну позицію у цьому питанні зайняли московські лобісти, зокрема член Державної ради, голова Московського біржового комітету Г. Крестовніков. Під час обговорення проблеми торгового договору на зібранні промисловців у текстильного фабриканта П. Рябушинського в Москві він заявив: «Інтереси промисловості й держави під час укладання майбутньої угоди під загрозою не стільки від ворога зовнішнього, скільки від ворога внутрішнього, тобто не стільки від Німеччини, скільки від інтересів російських сільських господарів» [515]. По суті, це був прямий виклик останнім.

Значно стриманішими й обережнішими у трактовці цього питання були гірничопромисловці Донбасу та Придніпров'я. На зібранні учасників першого обласного з'їзду з перегляду торгової угоди з Німеччиною у Харкові в березні 1913 р. їхній лідер М. Дітмар наголошував на зацікавленості «у відповідній розробці всіх питань, що стосуються цієї важкої справи – промисловості, торгівлі й

сільського господарства». Виходячи з цього, він стверджував, що «необхідна загальна солідарність усіх цих галузей народної праці, інтереси яких можуть в деяких випадках бути протилежними, але узгодженими, примиреними для захисту загальних інтересів країни» [252, с. 10–11]. М. Дітмар визнавав залежність розвитку промисловості й торгівлі від сільського господарства, обсягу та цінності експорту продукції землеробства і тваринництва на зовнішні ринки.

На окрему увагу заслуговує позиція керівника Харківського губернського товариства сільського господарства С. Кузнецова. Вустами М. Дітмара, він стверджував, що гірничопромисловці змушені були визнати необхідність митного захисту не тільки промисловості, а й аграрної галузі. Це чітке визнання давало надію, що саме спільними зусиллями можна з'ясувати інтереси, котрі «не завжди збігаються». Виражаючи прагнення сільських господарів, С. Кузнецов висловив на вказаному зібранні незадоволення ставленням уряду до захисту експортерів сільськогосподарської продукції. «Під час укладення попередньої торгової угоди у нас тільки одна суспільна група була поставлена у винятково сприятливі умови. Це – промисловці. Згуртовані й організовані, вони розвинули свою діяльність і свій вплив не тільки у Санкт-Петербурзі, а й на місцях, виявивши свої потреби в місцевих організаціях. Вони відстоювали свої інтереси в урядових сферах. Що вплинуло на умови торгових угод. Ця діяльність промислового класу поставила їх у вигідне становище на шкоду сільським господарям» [252, с. 12–15].

Водночас виразники інтересів сільського господарства висловлювали гостре незадоволення вкрай низькою організованістю аграріїв порівняно з промисловцями. Останнє було наслідком всіляких перепон з боку урядових кіл, відірваності частини землевласників від своїх господарств та загальною неорганізованістю [262, с. 244].

Позитивні зміни у вирішенні цих питань прискорилися після створення Російської експортної палати та Особливої комісії при ній. До її складу ввійшло понад 140 земських організацій, чим і пояснювався її переважаючий сільськогосподарський характер [686, с. 147]. Однак інтереси різних регіонів на просторах імперії й навіть категорій сільських господарств не могли бути цілковито відображеними в роботі «такої академічно сформованої установи, як експортна

палата». Для всебічної розробки і з'ясування всього спектру місцевих інтересів під час укладання майбутньої торгової угоди з Німеччиною питання товарообміну з цією країною треба було передати на місця. Головне землеробське відомство звернулося до найбільших губернських сільськогосподарських організацій із проханням узяти на себе організацію як представництва, так і з'ясування місцевих інтересів щодо торгових взаємовідносин із Німеччиною. За собою ГУЗіЗ залишало завдання збору і літературної розробки деяких матеріалів, а також «об'єднання всієї роботи шляхом періодичного скликання з'їздів представників місцевих організацій».

Водночас у різних регіонах імперії було засновано філії Російської експортної палати. Серед них найбільш помітну роль відіграло Південно-західне відділення з центром у Києві. 18 лютого 1912 р. у приміщенні Київського комерційного інституту відбулося відкриття цієї важливої для Правобережної України установи, в якому взяли участь представники земств, торгових і промислових організацій, кредитних установ, цукрозаводчики, борошномели – усього близько 300 осіб [469, с. 129]. Із промовою до присутніх звернувся В. Денисов. У ній очільник експортної палати акцентував увагу зібрання на колосальному значенні «правильно організованого збуту промислових і сільськогосподарських цінностей». Завдяки цьому «ми можемо відправляти на світовий ринок усі надлишки виробництва, добитися природного регулювання виробництва продукції та її знецінення». Доповідач також відзначив надзвичайно велику роль експорту, особливо сільськогосподарського, для рівноваги не тільки торгового, а й загалом платіжного балансу країни. «Наша державна заборгованість, – стверджував В. Денисов, – обчислюється нині у грошовій сумі понад 9 млрд руб. і за зовнішніми позиками ми змушені щорічно виплачувати 450 млрд руб. Безперечно, ця сума йде за кордон винятково у золотому обчисленні. Покрити ці витрати можемо природним видобутком золота, який виражається щорічно сумою 40 млн руб., митними зборами (160 млн руб.) та різницею торгового балансу». Остання залежала переважно від експорту сільськогосподарської продукції в Німеччину. Вивезення продукції землеробства в цю країну з Російської імперії мало тенденцію до

зростання. Упродовж 1908–1912 рр. у середньому щомісячно відвантажувалося до 90 млн пудів пшениці, до 32 млн пудів вівса. У 1911 р. було експортовано близько 200 млн пудів ячменю, що становило 91 % усього німецького імпорту цієї зернової культури. Окрім того, у середньому впродовж 1906–1910 рр. з Російської імперії на німецький ринок щорічно потрапляло близько 1 млрд курячих яєць, 2 млн пудів вершкового масла, 200 млн пудів деревини та 3 млн пудів льону [340, с. 37]. Подальші успіхи у зростанні обсягу аграрного експорту значною мірою залежали від використання місцевого потенціалу, ініціативи й активності земств, сільськогосподарських товариств, кредитних і позичково-ощадних кооперативів та врахування їхніх потреб.

Великі сподівання покладалися на діяльність створених у регіонах відділень Російської експортної палати, використання нею на місцях громадських організацій та наукового потенціалу. У квітні 1912 р. Південно-західне відділення ухвалило постанову про організацію спеціальної комісії з перегляду торговельної угоди з Німеччиною для Південно-західного краю [262, с. 243]. На зібранні членів відділення було висловлено побажання щодо залучення до її роботи фахівців із членів відділення, громадських установ, науковців, зокрема професорів місцевих навчальних закладів. До складу комісії з перегляду торгової угоди з Німеччиною ввійшли відомі у країні професори й фахівці з народного господарства – М. Довнар-Запольський, В. Косинський, К. Воблий, Л. Яснопольський, О. Ейхельман, О. Русов, О. Ярошевич, Л. Зайцев, М. Карачун, І. Льовін, С. Ліберман, Д. Марголін та ін. Ученим секретарем Південно-західного відділення експортної палати став економіст-аграрник С. Остапенко [471, с. 199–200].

Південно-західне відділення Російської експортної палати встановило відносини з південними громадськими організаціями – Радою з'їздів представників промисловості й торгівлі в Одесі, губернським товариством сільського господарства у Харкові, Подільським товариством сільського господарства та ін. Район діяльності комісії відділення обмежувався Київською, Волинською і Подільською з приєднанням у необхідних випадках Чернігівської та Полтавської губерній («коли цього потребував характер дослідження») [262, с. 244]. 21 травня 1912 р. загальні

збори Південно-західного відділення затвердили постанову правління про створення комісії для перегляду торгової угоди з Німеччиною. У грудні 1912 р. на її засідання запросили представника Харківського товариства сільського господарства економіста-аграрника професора К. Мацієвича, який ознайомив присутніх із роботою комісії Харківського губерньського товариства сільського господарства. Своєю чергою правління відділення на прохання харків'ян делегувало у це місто свого представника з метою обміну досвідом роботи щодо перегляду російсько-німецької торгової угоди, виходячи з місцевих потреб. Окрім того, правління вирішило скликати нараду представників земств та інших громадських установ Південно-західного краю для з'ясування потреб місцевого торгового обороту. 3 травня 1913 р. правління асигнувало необхідні грошові субсидії для продуктивної роботи створеної при ньому комісії [262, с. 244].

Регіональні відділення експортної палати було засновано також в Одесі (Херсонська губернія) та Кременчуці (Полтавська губернія). Останнє надзвичайно активно сприяло розширенню ділових зв'язків сільських господарів України і борошномелів з європейським ринком. Правління відділення надсилало експортним фірмам інформацію про динаміку цін на ринках, умови збуту товарів та адреси зарубіжних імпортерів. Для підвищення рівня й ефективності своєї роботи правління Кременчуцького відділення утримувало своїх представників у Прилуках, Ромнах, Лубнах та в ряді інших повітових міст України. Завдяки цьому Кременчук став найбільшим центром збирання висівок у Російській імперії. У місті зосереджувалося багато агентів зарубіжних імпортерів фірм, укладалися угоди на закупівлю великих партій висівок для вивезення їх на зовнішні ринки [261, с. 145].

Нарешті, дуже важливу роль у системі громадських організаційних структур зовнішньої торгівлі почали відігравати обласні комітети з перегляду російсько-німецької торгової угоди. 6 травня 1913 р. на зібранні Південно-західного відділення Російської експортної палати під головуванням очільника Київського губерньського товариства сільського господарства Ю. Давидова було розглянуто питання щодо організації такого комітету. Причому його майбутню діяльність обговорювали учасники зібрання в контексті об'єктивних можливостей

транспортної інфраструктури губерній Правобережної України. Для з'ясування цього аспекту проблеми заслухали доповідь П. Андрєєва «Характеристика руху хлібних вантажів із Південно-західного краю у вивізні пункти». Фахівець узагальнив обсяги вивезення зернової продукції залізницями і водними шляхами на зовнішні ринки й, зокрема, у Німеччину. Водночас він наголосив, що «головним гальмом вивізної торгівлі є жахливий стан наших ґрунтових доріг, який на декілька місяців цілковито зупиняє надходження на світовий ринок продукції вітчизняних виробників» [262, с. 246].

Після доповіді П. Андрєєва зібрання обговорило питання про створення обласного комітету. Найбільші розбіжності виявилися у питанні вибору установи, при якій мав функціонувати обласний комітет: Російська експортна палата, Київське губерньське товариство сільського господарства чи губерньське земство. Прихильники підпорядкування обласного комітету земству виходили з того, що вся робота з перегляду російсько-німецької торгової угоди має зосереджуватися у цій установі, котра «спроможна впоратися і з більш серйозними питаннями». Проте більшість учасників зібрання наполягали на заснуванні окремого обласного комітету при експортній палаті, мотивуючи це тим, що «до цієї установи в питаннях зовнішньої політики прислухаються урядовці». До того ж експортна палата спроможна «досягти об'єднання багатьох громадських організацій». Обговоривши всі аргументи та пропозиції, «зібрання більшістю голосів постановило створити обласний комітет із перегляду російсько-німецької торгової угоди при Південно-західному відділенні Російської експортної палати» [262, с. 246]. Окрім того, було обговорено питання щодо району діяльності комітету. Професор Л. Яснопольський вважав, що він мав охопити насамперед терени Правобережної України і регіони сусідніх губерній, які «побажають приєднатися до комітету». Зібрання ухвалило питання саме «в редакції професора Л. Яснопольського».

Наостанок було ухвалено постанову про скликання обласного з'їзду з питань російсько-німецького торгового договору і доручено обраному бюро вести підготовчі роботи. До складу тимчасового бюро, до обов'язків якого входило питання організації постійного обласного комітету та скликання обласного з'їзду,

обрали відомих у регіоні громадських діячів і науковців: М. Довнара-Запольського, П. Андрєєва, В. Ганицького, А. Лукашевича, І. Мірзаха, А. Феценка, І. Черниша, Л. Яснопольського. Головою тимчасового бюро став Ю. Давидов, головою – професор Київського комерційного інституту Л. Яснопольський, секретарями – М. Новинський і С. Гольдельман. Тимчасове бюро негайно напрацювало проект положення про з'їзд і програму його діяльності та представило їх на затвердження комітету експортної палати [262, с. 192].

Наприкінці 1912 р. розпочалася підготовка до проведення в м. Харкові Першого обласного з'їзду «для Півдня Росії». Частину обов'язків взяла на себе Російська експортна палата, іншу – Харківське губернське сільськогосподарське товариство. Останнє було зацікавлене переважно у створенні при ньому постійного обласного комітету з перегляду торгової угоди з Німеччиною. Саме тому воно надавало з'їзду організаційного значення, щоб створити обласний комітет. Для цього Харківське губернське товариство сільського господарства запросило на з'їзд представників земств, аграрних товариств, господарств, які займалися «технічною переробкою сільськогосподарської продукції та інспекторів сільського господарства».

Наприкінці березня 1913 р. відбулося організаційне зібрання Харківського обласного комітету з перегляду російсько-німецької торгової угоди. Комітет було засновано при Харківському губернському товаристві сільського господарства «з метою підготовки і розробки матеріалів з перегляду російсько-німецької торгової угоди з питань сільського господарства і сільськогосподарської промисловості». Його практична діяльність мала вестися відповідно до плану, наміченого ГУЗіЗ, і узгоджуватися з аналогічними структурами в інших регіонах. У сферу діяльності Харківського обласного комітету ввійшли південні губернії, що прилягали або тяжіли до азово-чорноморських портів: Харківська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Курська, Воронізька та Донська область [252, с. 4].

За ініціативою Російської експортної палати і Харківського губернського товариства сільського господарства у Харкові 20–23 березня 1913 р. було проведено

перший обласний з'їзд з перегляду торгової угоди з Німеччиною. Відкриття з'їзду приурочувалося до скликання організаційного зібрання Харківського обласного комітету. На з'їзді «передбачалося шляхом взаємного спілкування представників земських, міських і біржових установ, сільськогосподарських товариств, банків, залізничних та інших громадських організацій обговорити місцеві потреби щодо експорту й намітити бажані зміни до існуючої російсько-німецької угоди 1904 р.» [252, с. 52–54].

Отже, упродовж 1911–1913 рр. у Російській імперії за наполяганням та активної участі широкої громадськості було створено відносно розгалужену організаційну структуру для перегляду російсько-німецької торгової угоди 1904 р. Основні проблеми в активізації практичної діяльності у відповідному напрямку стосувалися впливу бюрократичного апарату й розбіжностей в інтересах промислового й аграрного капіталу. Втім, навіть первинна консолідація зусиль різних товариств, організацій та органів місцевого самоуправління, засвідчена проведенням конкретних проаналізованих заходів, стала першим дієвим кроком на шляху до посилення позицій Російської імперії в переговорах з Німеччиною щодо укладення майбутнього договору.

5.3. Ініціативи громадськості України щодо перегляду торгової угоди 1904 р. з Німеччиною

Заснування за участю урядових кіл і громадськості організаційної структури щодо сфери зовнішньої торгівлі створило певні передумови для успішного перегляду російсько-німецької торгової угоди 1904 р. Це означало, що результати майбутніх переговорів з Німеччиною визначатимуться не тільки вправністю урядових делегатів, які торгуватимуться за тарифні ставки, а й значним впливом виробників та експортерів промислової і сільськогосподарської продукції.

На цю обставину негайно звернула увагу німецька преса. Так, газета «Deutsche Bergwerks-Zeltung» писала, що в Росії «нещодавно створено комісію з представників уряду, торговців і членів Державної думи для вивчення російсько-

німецької угоди. Це небувало в історії російської економічної політики явище, безумовно, заслуговує на колосальну увагу зацікавлених кіл Німеччини. Комісію створено не тільки для того, щоб впливати на російський уряд у певному напрямі, на торгові відносини з Німеччиною (а також з Австрією), а й для того, щоб застатися необхідним матеріалом для переговорів. У 1904–1905 рр., під час укладання чинної угоди, представники Німеччини здебільшого були краще ознайомлені з питаннями, що стосуються торгівлі Росії, ніж самі російські вповноважені. Тепер останні бажають бути озброєними, щоб за будь-яких умов уникнути помилки, зробленої в 1904–1905 рр.» [366, с. 3114–3115].

Проте створення організаційної структури для успішного перегляду торгової угоди з Німеччиною само собою не вирішувало справи. Російським виробникам на світовому ринку протистояли надзвичайно організовані й потужні сили «в особі нашого противника». Тим часом у Російській імперії було добре організовано «тільки вузькі галузі великої промисловості». Що стосується сільського господарства, то воно не було підготовлене для успішної конкурентної боротьби на зовнішніх ринках. Його комерційна готовність перебувала на низькому рівні. За свідченням преси, «навіть серед великих землевласників добре підготовлені комерсанти – виняток. У більшості з них немає цілковитої свідомості своїх інтересів, відсутні солідарність та ініціатива» [476, с. 121]. Ураховуючи ці та деякі інші обставини професор Л. Яснопольський писав: «Якщо вимоги та прагнення, пред'явлені до справи перегляду угоди, не будуть спиратися на організоване сільськогосподарське виробництво, організований експорт сільськогосподарської продукції, на згуртовану силу сільських господарів і експортерів, то такий перегляд стане такою самою поразкою, якої ми зазнали 1904 р. з нинішньою угодою» [812, с. 9]. Запобігти цьому могли тільки енергійні дії громадських організацій, спрямовані на мобілізацію сільських господарів, визначення системи заходів, що унеможлиблювали б втрати виробників через необґрунтовані митні тарифи.

Заслуговують на увагу заходи нових організаційних структур щодо торгових відносин із Німеччиною. Так, комісія Південно-західного відділення Російської експортної палати вирішила проаналізувати митний тариф, з'ясувати розміри

товарообміну між губерніями Правобережної України і Німеччиною, користуючись даними залізничної, митної і судноплавної статистики щодо руху вантажів. Оскільки головними предметами експорту з цього регіону було збіжжя, продукція тваринництва, цукор і деревина, то вирішили включити до програми обстеження саме ці товари [262, с. 243–244]. Частину опрацьованого матеріалу, зокрема щодо перевезення сільськогосподарських вантажів залізницями з Подільської губернії до митниць на західному сухопутному кордоні та до портів Чорного й Балтійського морів, було опубліковано в тогочасній пресі. Складовою цього матеріалу стала праця доцента Київського комерційного інституту А. Ярошевича «Відправлення вантажів із залізничних станцій і річкових пристаней Подільської губернії у середньому за п'ятиліття 1905–1909 рр.». Загальна вартість усіх відправлених із залізничних станцій і пристаней губернії вантажів становила щорічно у середньому близько 55 млн руб. Майже цілком усе вивезення представляла продукція сільського господарства й окремих його переробних виробництв» [505, с. 29].

Аналізуючи можливості певних коригувань митних ставок на майбутніх переговорах із Німеччиною, комісія Південно-західного відділення досліджувала перспективи збуту місцевої сільськогосподарської продукції на нових зовнішніх ринках у разі відхилення Німеччиною «наших справедливих вимог». 5 травня 1913 р. члени правління відділення на своєму засіданні заслухали доповідь Л. Яснопольського, в якій було проаналізовано позиції Росії й Німеччини на майбутніх переговорах, а також переваги та вразливі місця кожної з країн. Так, вразливість німецької економіки вбачалася в подальшому прискоренні «індустріалізму», різкому зменшенні сільськогосподарського населення та неминучому зростанні дефіциту продовольства в містах і промислових регіонах. Найбільш небезпечним для господарства Російської імперії професор Л. Яснопольський уважав вивезення на німецький ринок сировини, унаслідок чого тамтешні комерсанти «створили на основі її переробки цілі промислові галузі» [262, с. 244–245]. виправити цю ситуацію можна було тільки через підвищення митних тарифів на сировинну продукцію.

Значну увагу зібрання приділило дослідженню причин розбіжностей статистичних даних Німеччини й Росії щодо обсягу експорту та імпорту й використанню навіть психологічного тиску для досягнення певних поступок на майбутніх переговорах. До того ж преса обох країн зверталася до маніпуляцій хронологічного характеру під час висвітлення цієї проблеми. Справа була в тому, що співвідношення між обсягами торгового обороту двох країн за 1890–1910 рр., 1894–1910 рр. та 1891–1909 рр. було дуже відмінним. Помітному зростанню експорту сільськогосподарської продукції сприяв щедрий урожай у Російській імперії. Траплялися роки досить різкого зменшення обсягу експорту й імпорту з інших причин, зокрема через торгову війну між цими країнами всередині 1890-х рр. Згодом німецька преса, маніпулюючи цифрами, стверджувала, що Німеччина – «найкращий торговий клієнт для свого східного сусіда, якого за будь-яких обставин треба цінувати» [366, с. 3115]. За даними німецької преси, «ринок країни став для Росії більш важливим, ніж 20 років тому. За цей період російський експорт у Німеччину зріс на 180 %, тоді як загальне вивезення на світовий ринок – тільки на 80%. За ці ж роки німецьке вивезення у Російську імперію було не більшим від усього імпорту». Натомість представники російського промислового капіталу оприлюднювали дані протилежного характеру. У своїй промові в Державній раді у травні 1914 р. М. Авдаков визнав «критичний момент» у розвитку зовнішньоторговельних операцій Німеччини й Російської імперії. «Змагатися перед укладанням угоди з Німеччиною з величезним імпортом німецьких товарів, який уже досяг 642 млн руб., а до того часу становитиме, можливо, і 750 млн руб., буде важко» [458, с. 7]. На переконання М. Авдакова, це загрожувало подальшому розвитку продуктивних сил Росії.

Безперечно, що розбіжності у статистичних обчисленнях експорту й імпорту двох країн мали й інші причини. На згаданому зібранні доповідач звернув увагу, що імпорт піддається на російських митницях ретельнішій реєстрації, ніж вивезення, із міркувань фіскального характеру. Окрім того, невідповідність дійсності в обсягах експорту пояснювалася, на думку Л. Яснопольського, тим, що російська статистика враховувала товарні потоки тільки на німецькому кордоні й не фіксувала вивезення

продукції, яка надходила до Німеччини через Австрію та морські порти Голландії. «Що стосується ввезення, то російська статистика враховувала весь імпорт через німецький кордон, не беручи до уваги ті товари, які надходили з Німеччини транзитом. Навпаки, німецька статистика все це ретельно виокремлювала, тому її дані, за свідченням Л. Яснопольського, «треба визнати більш точним» [262, с. 245].

Інші учасники зібрання відзначили, що російський митний захист промисловості часто не дає очікуваних результатів, не створює умов для розвитку відповідних галузей. Для прикладу було вказано на «охоронну політику щодо сільськогосподарського машинобудування, яка до цього часу не принесла позитивних результатів». Тим більше, що сприяння промисловості за допомогою високих митних тарифів не відповідало інтересам споживачів. Коментуючи ці оцінки, Л. Яснопольський висловив солідарність із харківським професором М. Соболевим, який уважав, що «надання урядових премій для виготовлення нових моделей сільськогосподарської техніки – більш доцільний захід, ніж обкладання іноземних машин високим митним тарифом» [262, с. 245].

Зібрання обговорило також надзвичайно дражливе питання щодо сфери діяльності обласного комітету з перегляду майбутньої російсько-німецької угоди. Думки учасників розділилися: одні наполягали на тому, щоб комітет виражав інтереси всього господарського комплексу Південно-західного краю, інші – тільки сільського господарства. Після «жвавого обміну думками зібрання вирішило надати комітету загальний характер і не обмежувати його діяльність з'ясуванням одних тільки сільськогосподарських інтересів». Надання прерогатив обласному комітетові в такій редакції не сприяло пом'якшенню гострих суперечностей між промисловим та аграрним капіталом в експортно-імпортній політиці. Противники високого мита на землеробську техніку в Україні й інших регіонах Російської імперії і далі наголошували на його шкідливості для сільського господарства. Свою позицію вони підкріплювали вагомими аргументами. Якщо закордонні машини разом із витратами на їх перевезення дешевші та кращі за якістю, їм варто давати зелене світло. Усілякі перепони на цьому шляху тільки гальмують розвиток землеробства, а в кінцевому рахунку і промисловості [479].

Надто великими були втрати сільських господарів 9 губерній, що перебували у сфері діяльності Харківського обласного комітету з перегляду російсько-німецької торгової угоди, через зростання цін на товари, котрі ввозили з інших країн і обкладали високим митом. За даними часопису гірничопромисловців, сільське господарство цих губерній напередодні Першої світової війни щорічно споживало металевих виробів на суму 40,35 млн руб., у тому числі сільськогосподарських машин і знарядь праці – 32,55 млн руб. Переплата сільських господарів на металопродукцію у зв'язку з митними тарифами становила щорічно у середньому понад 5 млн руб., або 12,5 % вартості спожитих товарів. «Значення зазначених переplat, – констатувало видання, – не обмежується щорічною втратою 5 млн руб. із бюджету сільських господарів. Це ще й затримка на 12,5 % швидкості проникнення металу на село і загострення всіх хворобливих сторін процесу інтенсифікації сільського господарства» [395, с. 10666–10672]. Отже, питання щодо визначення митних ставок на майбутніх переговорах з Німеччиною загострилося й було надзвичайно актуальним для промисловців, сільських господарів і всієї маси споживачів міста й села. Це змушувало урядові кола до певної міри рахуватися з думкою широкої громадськості.

Однак серед вищих урядовців, громадськості, навіть науковців проявилися суперечності щодо системи і принципів, на яких мали базуватися в майбутньому торгівлі угоди з іноземними державами. Це призвело до різного тлумачення сутності митних тарифів. Так, чиновник Міністерства торгівлі й промисловості М. Ланговий і згаданий професор І. Гольдштейн зарекомендували себе прихильниками автономного митного тарифу і безумовного права найбільшого сприяння певним іноземним торговельним партнерам. На їхню думку, «це відповідало інтересам промисловості й потребам сільського господарства, а уряду давало в руки гнучкий інструмент економічної політики» [696, с. 102]. Із часом співробітники Міністерства торгівлі й промисловості М. Ланговий і В. Прилежаєв, попри те, що митні тарифи на ввізні в Російську імперію промислові товари були найвищими в Європі, стали прихильниками подальшого зростання захисного мита на імпортовану продукцію, щоб виробляти її усередині країни і позбутися «іноземної залежності взагалі» [479; 485].

Це була ідея «самодостатнього господарства», ізольованого від світового ринку, а її практичне впровадження прирікало сільське господарство на стагнацію.

Щодо питання сутності митної системи не було єдності навіть у середовищі великого промислового капіталу. Представники одних груп віддавали перевагу конвенційному тарифу, інші – автономному. Гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я наполягали на необхідності підвищення тарифу на мінеральне паливо та метали по всьому периметру морського і сухопутного кордону [339, с. 10239]. Загалом у середовищі великого промислового капіталу розглядалося декілька варіантів митного тарифу: автономний і безумовне право найбільшого сприяння певним торговим партнерам; автономний і за певних умов конвенційно-тарифна угода на основі обмеженого найбільшого сприяння; підтримка системи митних ставок й умовного права найбільшого сприяння; збереження наявної практики конвенційно-митних угод із наданням права найбільшого сприяння [686, с. 90]. Окрім того, ідеолог російської буржуазії П. Струве на VIII з'їзді представників промисловості й торгівлі висловився за впровадження подвійного митного тарифу.

Інтересам сільського господарства з погляду забезпечення для нього іноземних ринків відповідав конвенційний тариф і принцип найбільшого сприяння в торгівлі з іншими країнами. Його у своїх численних працях і на форумах громадських організацій активно пропагував професор М. Соколов, погляди якого розділяв Харківський обласний комітет з перегляду торгової угоди з Німеччиною. Існуючу систему він не вважав досконалою: «Треба поставитися негативно до системи, якої ми досі трималися, – на 10–20 %. Значно доцільніший той порядок, за якого Російська імперія надавала б кожній країні, що домовляється з нею, – пільги для їх специфічних товарів. Кількість статей митного тарифу, за якими робляться поступки, не повинна бути великою, але вони мають бути суттєвими, здатними зацікавити торгового партнера». М. Соколов допускав і полегшення принципу найбільшого сприяння. Останній мав поширюватися тільки на перелічені в угоді товари або, навпаки, не поширюватися, або в документі треба було вказати країни, на які не поширюються пільги й поступки чи, зрештою, встановлюється правило, що кожна пільга, яка надається третій державі, застосовується до іншого

контрагента тільки в тому разі, коли останній дає іншій стороні відповідний еквівалент. Також М. Соболев наголошував: «Ідея автономного митного тарифу, який мав створити з Росії самодостатню економічну країну, не відповідає умовам сучасного світового господарства і міжнародних відносин. Упровадження його завдало б Росії великої шкоди, ізолювавши країну від зовнішнього світу, ускладнило б для нас збут продукції і ввезення тих товарів, яких Росія не може виробляти сама» [815, с. 32].

Практика торгових відносин в епоху світового господарства засвідчила, що повернення до автономного тарифу, на чому наполягали чиновники Міністерства торгівлі й промисловості, не відповідала інтересам економіки, особливо землеробства. Росія не могла на найближче майбутнє створити такі економічні умови, за яких усю сільськогосподарську продукцію та сировину поглинатиме внутрішній ринок, а все необхідне вироблятиме вітчизняна промисловість [257, с. 57]. Упродовж ряду років, що передували Першій світовій війні, вивезення зернових і продукції їх переробки з Російської імперії сягало близько 700–800 млн пудів та обчислювалося у 740–750 млн руб., а аграрний експорт на зовнішній ринок становив 1150–1160 млн руб. Окрім того, не вигідність автономного тарифу полягала в тому, що за його впровадження митні ставки підлягали постійним змінам залежно від коливань внутрішньої економічної політики [765, с. 8]. Ці та інші питання обговорювалися на форумах громадських організацій України в 1913–1914 рр.

Упродовж 20–23 березня 1913 р. відбулися засідання учасників Харківського обласного з'їзду з перегляду торгової угоди з Німеччиною. Харківське губернське сільськогосподарське товариство запросило на з'їзд представників земств, сільськогосподарських організацій, інспекторів сільського господарства та приватних господарів. Це були винятково представники Чернігівської, Харківської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Курської, Воронізької губерній та Донської області [262, с. 186]. Зі свого боку, експортна палата запросила на з'їзд представників торгово-промислових організацій, міських управ, управління залізниць, центральних організацій та установ, причетних до експорту та імпорту

промислової та сільськогосподарської продукції. Засідання відбулося у приміщенні Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я у Харкові.

Виходячи з потреб сільськогосподарського регіону («пшенично-ячмінний район»), до переліку винесених на з'їзд питань увійшли такі «предмети місцевого виробництва і вивезення»: зерно, борошно, крупи, насіння, деревина, м'ясо, худоба, шкури, курячі яйця, тютюн, цукор, спирт тощо. Програма роботи зводилася переважно до таких питань: 1) з'ясування характеру місцевого виробництва і ситуації з експортом відповідної продукції на світовий ринок та, зокрема, до Німеччини; 2) з'ясування причин, що гальмували розвиток місцевого виробництва й експорту; 3) визначення заходів, здатних сприяти розвитку місцевого експорту; 4) з'ясування місцевих потреб і побажань щодо торгової угоди з Німеччиною [262, с. 186–187].

За словами очільника експортної палати В. Денисова, з'їзд поставив на перший план інтереси сільських господарів щодо «реалізації вироблених народом сільськогосподарських цінностей». Уперше сільські господарі, як наголосив чиновник, «стають на шлях упровадження в життя сільськогосподарської політики, що має своїм завданням захищати інтереси осіб, причетних до сільськогосподарського промислу і сприяння втіленню їх у життя сповна». Водночас учасники з'їзду звернули увагу на кричущі вади, які нерідко знецінювали результати зовнішньоторговельних операцій, призводили до фінансових втрат сільських господарів. Серед них варто виокремити неорганізованість, відсутність необхідної координації між усіма ланками зовнішньоторгового обігу. Як правило, посередник, що збував сільськогосподарську продукцію, прагнув, головним чином, отримати різницю між ціною купівлі та продажу. Якість цієї продукції, наприклад, засміченість зернових, його не цікавила, він байдуже ставився до рівня митних тарифів та інших накладних витрат «через те, що все це своїм тягарем лягало на сільських господарів, зменшувало вартість саме їхньої продукції». Останні не мали безпосереднього зв'язку з іноземними споживачами, що й «стало причиною конвенційних митних тарифів, розвитку нашого господарства в неправильному напрямі». Інші учасники з'їзду наголошували на тому, що успішна реалізація

продукції на світовому ринку залежить від умов її зберігання усередині країни, розвиненості транспортної та кредитної систем [252, с. 4].

На думку професора Л. Яснопольського, питання щодо німецького мита на продовольче зерно «дуже слабо зачіпало губернії Лівобережної і Південної України». Саме тому на Харківському обласному з'їзді питання мита на зернові не викликало заперечень. Лунали навіть голоси, що «у справі експорту пшениці Росія за якістю своїх продуктів посідає настільки міцне і незамінне становище, що, нічим не ризикуючи, можна відмовитися від договірних ставок». Що ж стосується жита, то «південь у ньому не зацікавлений, а південний ячмінь – поза конкуренцією» [1045, с. 7–8]. Найбільш гостре незадоволення наслідками торгової угоди 1904 р. викликало стимулювання Німеччиною імпорту з Російської імперії кормів та сировини. «Унаслідок цього, – відзначалося в матеріалах з'їзду, – сільське господарство зійшло з правильного напрямку розвитку. Збуваючи інтенсивно кормові засоби на зовнішній ринок, ми тим самим стимулюємо німецьке скотарство, підживлюємо іноземні ґрунти та розширюємо екстенсивне господарство, що призводить до прогресуючого виснаження ґрунтів і занепаду скотарства. Через інертність торгівлі Німеччина стала посередником у збуті наших продуктів. Внаслідок цього наша залежність від цієї країни ще більше посилилася» [252, с. 4–5].

Подібні оцінки було висловлено на зібранні Чернігівського губерньського земства 19 січня 1914 р. За повідомленням преси, питання щодо зниження мита на зернові на німецькому ринку для сільських господарів не мали великого значення, оскільки високі тарифи майже остаточно виплачувалися тамтешніми споживачами. Але сільські господарі України були більш зацікавлені в перегляді мита на іншу сільськогосподарську продукцію. На переконання учасників зібрання, на перше місце варто поставити зниження митних тарифів на перероблену продукцію сільського господарства – борошно, оброблену деревину тощо. Німеччина в угоді 1904 р. «добилася високих митних тарифів на ці продукти для того, щоб вивозити з Росії сировину і переробляти її на своїх підприємствах. За рахунок цього

розвивалося німецьке млинарство і лісова промисловість, створювалися робочі місця» [956].

На другому місці для вітчизняних сільських господарів стояло питання обмеження вивезення в Німеччину худоби та м'яса через високі митні тарифи й дискримінаційні ветеринарно-санітарні правила (метою останніх була заборона ввезення під приводом загрози епізоотії). Статті майбутньої торгової угоди мали полегшити вивіз із Російської імперії худоби та м'яса. Зрештою, на думку учасників зібрання Чернігівського губернського земства, важливим питанням було пільгове, згідно з торговою угодою 1904 р., вивезення у Німеччину ячменю, жому, висівок та макухи. У 1910 р. з України залізницями було експортовано 12 308 тис. пудів висівок, а в 1911 р. – 18 675 тис. пудів висівок. Основним ринком збуту висівок стала Німеччина, сільські господарі якої закупували цей цінний корм для худоби [753, с. 314]. За даними економіста-аграрника С. Остапенка, з Російської імперії експортували висівок на 40 млн руб., з них 80 % припадало на Німеччину, макухи вивозили на 35 млн руб., з них 40 % виручали з німецького ринку. До того ж митний тариф стимулював вивезення із Російської імперії живої домашньої птиці, «яка відгодовувалася нашими дешевими кормами». Проте митна ставка на забиту птицю, що ввозили в Німеччину, була високою – 1,06 руб. з пуда. Ця країна встановила дуже низькі митні тарифи на кормові продукти для худоби й птиці. Внаслідок цього зростало німецьке скотарство і свинарство, котрі майже повністю покривали попит на м'ясну продукцію всередині країни, хоча ціни на них були на високому рівні в інтересах сільських господарів. Щоб підвищити конкурентність тваринницької продукції на зовнішніх ринках, сільські господарі домагалися від уряду зменшення накладних витрат під час перевезення живої худоби залізницями за рахунок «існуючого в даний час тарифу в 10 коп. з вагону і версти» [263, с. 99]. Ще однією перепоною на шляху успішного збуту м'яса за кордоном була гостра нестача в Росії вагонів-холодильників. У зв'язку з цим сільські господарі за сприяння експортної палати добивалися збільшення їх виробництва. Загалом для підвищення ефективності зовнішньої торгівлі необхідна була науково обґрунтована система заходів. Її складовими стала інтенсифікація сільського господарства, перманентне

дослідження кон'юнктури світового ринку, створення розвиненої інфраструктури зовнішньої торгівлі і організація сільських господарів. Ці питання відбилися в резолюціях Харківського обласного з'їзду з перегляду майбутньої торгової угоди.

Питання митного врегулювання експортно-імпортних операцій і далі залишалося найголовнішим для широкої громадськості України. Упродовж 28 лютого – 1 березня 1914 р. в залі засідань Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я відбулася нарада за участю земських і громадських діячів та представників центральних відомств щодо перегляду російсько-німецького торгового договору. На нараді було заслухано доповідь професора М. Соболева «Перебудова основних принципів торгової політики Росії у зв'язку з питанням протекціонізму». Дебати щодо положень доповіді тривали два дні. М. Соболев проголосив себе «рішучим противником» ідеї автономного митного тарифу і визнавав відповідним інтересам сільського господарства систему конвенційних тарифів та принципу найбільшого сприяння. Не відкидаючи значення протекціонізму, він висловився проти непомірного його застосування, а особливо проти суцільного підвищення ставок, «які неспроможні створити належного стимулювання промисловості й тільки призводять для загальної дорожнечі». Митний протекціонізм, на його переконання, «повинен рахуватися з інтересами сільського господарства і всієї споживацької маси». Звертаючись до конкретної практики протекціонізму, М. Соболев «висловився за зниження мита на сировину, знаряддя й допоміжні засоби виробництва, зосередивши захист на важливих і ще не зміцнених галузях промисловості». Усі пропозиції доповідача було сприйнято зібранням, а ідея «автономного» тарифу не знайшла адептів серед присутніх. Навіть принцип найбільшого сприяння було «піддано сумніву, щоправда обмеженому» [263, с. 99]. І в подальшому М. Соболев негативно ставився до впровадження автономного тарифу, залишаючись прихильником конвенційних угод із Німеччиною та іншими країнами [912].

Умови російсько-німецької конвенції 1904 р. були надзвичайно несприятливими для сільськогосподарських регіонів України й особливо губерній Правобережжя, так званого Південно-Західного краю. Саме тут на початку ХХ ст.

відбувалися серйозні зміни у вигляді «зародків інтенсивного сільського господарства не тільки у великих, а й у зростаючій чисельності дрібних господарств» [1045, с. 10]. Проте подальша інтенсифікація аграрного сектору регіону гальмувалася митними статтями торгової угоди 1904 р. Різні аспекти цієї проблеми опинилися у центрі уваги громадських організацій.

Упродовж 17–20 лютого 1914 р. в Києві відбулися засідання обласного з'їзду з питань експорту та у зв'язку з переглядом російсько-німецької торгової угоди 1904 р. На зібранні переважали сільські господарі й делегати від земств та громадських організацій Правобережної України і прилеглих до неї губерній – Бессарабської, Мінської, Чернігівської. У роботі з'їзду взяли участь і представники торгово-промислового класу, професори-економісти тощо [496]. Завданням форуму було з'ясування інтересів регіону Правобережної України і прилеглих губерній щодо експорту продукції місцевого виробництва:

- перша група – зерно, борошно, насіння буряку і кормових трав;
- друга група – висівки, вижимки олійних культур та інші корми;
- третя група – велика рогата худоба, коні, м'ясо, шкура, шерсть, вовна та інша продукція тваринництва;
- четверта група – домашня птиця й курячі яйця;
- п'ята група – свіжі й оброблені овочі та фрукти, крохмаль, хміль, мед;
- шоста група – цукор, спирт, виноградне вино, патока, варення;
- сьома група – необроблена й оброблена деревина;
- восьма група – вироби домашнього (кустарного) промислу [262, с. 192].

Окрему групу становили предмети ввезення для потреб сільського господарства – машини, локомотиви для складних молотарок і парових плугів, запасні частини для сільгосптехніки, різні апарати, добрива, рослинні олії, гліцерин, дубильні речовини, фарби тощо.

До програми питань, які підлягали обговоренню на з'їзді, було включено такі проблеми: сучасне становище з експортом зазначеної вище продукції місцевого виробництва в Німеччину та інші країни; статистика виробництва й торгівлі; причини негативного впливу на розвиток експорту, що випливали з умов чинної

торгової угоди з Німеччиною; заходи з нарощування транспортної інфраструктури зовнішньої торгівлі – залізничні, шосейні шляхи сполучення, облаштування портів, регуляція річок тощо; удосконалення системи залізничних і митних тарифів; будівництво мережі зерносковищ та елеваторів для зберігання сільськогосподарської продукції; дослідження статистики світового ринку; кредитування експорту [262, с. 203–204]. Отже, проблематика питань, винесених на обговорення з'їзду, була досить масштабною.

Обговорення цих проблем і ухвалені резолюції виявили певні відмінності порівняно з Харківським обласним з'їздом. Великі землевласники – цукрозаводчики й винокури, виступили на з'їзді в Києві зі своїми традиційними скаргами щодо ризиків їхнього виробництва та його збитковості. Вони наполягали на необхідності всебічного захисту за рахунок державної скарбниці, шляхом удосконалення преміювання, створення системи митного захисту від іноземної конкуренції [521].

Ініціювання та розширення різних видів аграрного протекціонізму прагнули й «середні господарі, які були зацікавлені в розвитку тваринництва та деяких технічних культур. Вони порушили питання про запровадження вивізних премій на висівки та преміювання їх внутрішнього споживання, про підвищення залізничних тарифів на експортований жом, підняття митного тарифу на імпортований хміль тощо. Щоправда, усі ці прагнення прихильників аграрного протекціонізму за рахунок державної скарбниці з'їзд пом'якшив. Замість преміювання внутрішнього споживання висівок було висловлено побажання добитися вжиття урядом заходів для здешевлення висівок на внутрішньому ринку, але за обов'язкової умови – не нашкодити інтересам борошномелів» [521].

Уперше висловили свої погляди щодо питань економічної політики взагалі й торгової угоди з Німеччиною зокрема «представники селянського господарства – делегати від місцевих кооперативних організацій» – Київського союзу установ дрібного кредиту, що об'єднував близько 130 тис. господарств, одного з найпотужніших в Україні Дзенгелівського позичково-ощадного товариства й ряду інших. За оцінкою преси, «представники дрібного господарства внесли дисонанс в яскраві аграрно-протекціоністські настрої більшості членів з'їзду». Насамперед

вони зарекомендували себе противниками економічної політики форсованого експорту за кордон зернових і продукції тваринництва та звернули увагу на розширення внутрішнього ринку. Окрім того, вони висловилися проти заходів, які ускладнювали відхід сільськогосподарських робітників у Німеччину. Ці та деякі інші акції дрібних господарів засвідчили крах ілюзій щодо «єдності» інтересів сільського господарства для різних прошарків землеробського населення і господарських груп.

Київський з'їзд констатував колосальний економічний прогрес конкуруючих країн у сфері сільськогосподарського виробництва й експорту завдяки достатній оснащеності елеваторами, залізницями та пароплавними морськими лініями, холодильними системами, ефективності кооперативних організацій, дешевому кредиту, поширенню сільськогосподарських знань [475, с. 79]. У доповіді очільник експортної палати В. Денисов висвітлив «невтішну картину цілковитого розладу російського експорту та паралельно з цим прекрасну організацію цієї важливої справи в наших конкурентів на світовому ринку». «Наш продукт, – заявив В. Денисов, – збувається за зниженими ставками, ми бачимо, що всі благі наміри уряду, земств, сільськогосподарських товариств і кооперативів у сфері підвищення продуктивності народної праці паралізуються неорганізованістю збуту наших цінностей. У цьому винні й ми, сільські господарі. Ми піклуємося лише про створення цих цінностей, ставлячись індіферентно до того, яким чином вони потрапляють на світовий ринок» [475, с. 79]. У результаті, як зауважив В. Денисов, у Росії немає хлібної інспекції, відпрацьованих стандартів, товарних марок, належного транспорту для багатьох товарів, облаштованих портів і торгового флоту. Отже, очільник Російської експортної палати виявив у своїй доповіді на Київському експортному з'їзді обережність, звинувативши ледве не у всіх негараздах у зовнішній торгівлі не російський уряд, а сільських господарів.

Більш цікавою та змістовною була доповідь Л. Яснопольського. Упродовж тривалого часу після набуття чинності конвенції 1904 р. він, як і більшість науковців, підтримував тезу про «єдність інтересів промисловості та сільського господарства». Проте на Київському з'їзді Л. Яснопольський зарекомендував себе

винятково виразником прагнень аграріїв. По суті у своїй доповіді він закликав сільських господарів до згуртованості й захисту землеробства [812, с. 9]. «У нас організовано тільки велику промисловість, – стверджував Л. Яснопольський. – Від цього потерпають не тільки сільські господарі, а й промислові галузі. Потрібна інша організація сільських господарів. Вона має будуватися на селянстві» [496; 686, с. 152].

На з'їзді лунали й інші голоси. Увага зібрання акцентувалася на давній опозиції «митній політиці наших торгово-промислових організацій». На перше місце ставились інтереси сільськогосподарського експорту, виходячи з переконання, що в його розвитку зацікавлене «не лише все землеробське населення, але й усі класи суспільства». Відзначалося також, що високі митні тарифи призводять до звуження внутрішнього ринку та зменшення купівельної спроможності населення. За свідченням преси, з'їзд констатував, що «надмірно високе й нерациональне покровительство гірничої та обробної промисловості призводить фактично не до прискореного, а до слабого розвитку в нашій країні промислового життя» [992].

Щодо складу учасників, то Київський експортний з'їзд виявив особливості Правобережної України з погляду більшої згуртованості представників великого землеволодіння та кращої організованості дрібних господарів, ніж це було на з'їзді у Харкові. Із погляду висвітлених проблем також проявилися істотні відмінності. У центрі уваги харківського з'їзду був експорт зернових, а київського – різні аспекти тваринництва та вивезення його продукції. Це стало наслідком відмінності інтересів сільських господарів «через різні економічні структури господарств у цих регіонах».

Безпосередньо питання експорту зернових не стояли на першому плані, їх було розглянуто на засіданні хлібної секції. Ухвалені рішення звелися в основному до питань кооперативного збуту зернових і необхідності впровадження елеваторної системи торгівлі збіжжям. З'їзд не визнав необхідним знизити німецьке мито до норм тарифів 1894 р., як це пропонувала хлібна комісія, і передав це питання на додаткову розробку в Київський обласний комітет. Форум висловився за збереження наявного низького мита на кормовий ячмінь, а щодо кукурудзи визнав,

що, виходячи з необхідності залишення цього продукту в країні, немає сенсу знижувати німецькі тарифи [522].

Значно важливішими були вимоги сільських господарів щодо можливого зменшення в новій угоді з Німеччиною мита на перероблену продукцію сільськогосподарського виробництва – борошно, м'ясо, вершкове масло, птицю, курячі яйця тощо – та забезпечення її збуту на вигідніших умовах. Ці вимоги було ухвалено на об'єднаному засіданні хлібної і тваринницької секцій. Їх постанову варто визнати головною в низці рішень Київського обласного з'їзду. Тут було стисло відображено весь інтерес, який на з'їзді зосередився переважно навколо питань тваринництва і кормів. Документ визначив особливості сільського господарства регіону Правобережної України щодо товарообміну з Німеччиною та іншими країнами. Відповідно до цієї постанови, учасники з'їзду після доповіді Ю. Кістяківського висловили побажання, спрямовані на залишення у країні таких кормових засобів, як жом, висівки, макуха тощо. З цією метою було запропоновано ряд заходів:

1. Пропаганда у середовищі сільських господарів земствами, сільськогосподарськими товариствами й урядовими установами важливості цих кормів.

2. Кредитування урядом кооперативних сільськогосподарських складів та проведення останніми комерційних операцій із закупівлі та збуту серед населення цих кормів.

3. Визначення практичних засобів для здешевлення висівок на внутрішньому ринку за умов урахування інтересів млинарства.

4. Зниження внутрішніх і поступове підвищення вивізних залізничних тарифів на жом [522].

Водночас з'їзд висловився за коригування тих аспектів економічної політики у тваринницькій галузі сільського господарства, що стосувалися експорту. Вони склалися із таких заходів:

1. Скасування всіх обмежень на вивезення м'яса, які зафіксовано в угоді з Німеччиною 1904 р.

2. Укладання угод з іншими державами, що сприятиме збуту продукції тваринництва, зокрема з Францією та Італією.
3. Організація ветеринарно-санітарної мережі в районах обслуговування експорту.
4. Облаштування районних скотобоєнь і складів-холодильників для зберігання м'ясної продукції.
5. Забезпечення залізничного й морського транспорту холодильними системами для перевезення продуктів тваринництва.
6. Зниження мита на ввезення свиней до Німеччини до 5 марок із голови відповідно до торгової угоди 1894 р.
7. Одержання дозволу на ввезення свинини на німецький ринок, а також її транзит через цю країну.
8. Скасування мита на ввезення до Німеччини курячих яєць [992].

У цілому, всі заходи, ухвалені Київським обласним з'їздом з перегляду торгової угоди з Німеччиною, базувалися певною мірою на основі побажань і постанов обласних та повітових земських зібрань, сільськогосподарських товариств, кредитних і позичково-ощадних кооперативів, інших громадських організацій.

Отже, на початку ХХ ст. експорт Російської імперії, хоч і зростав в абсолютних цифрах, однак зменшувався порівняно із країнами Західної та Центральної Європи. Поряд із розумінням впливу об'єктивних чинників цього факту громадськість та аграрно-промислові кола виступали за перегляд умов торговельних угод з Німеччиною, аналізом яких займалися не лише різноманітні земські установи, сільськогосподарські товариства, підприємницькі та кооперативні об'єднання, а й урядові кола та законодавчі органи влади Російської імперії. Особливо активно своє незадоволення політикою промислового протекціонізму висловлювали аграрії. Водночас у центрі уваги перебували питання, пов'язані із створенням державних організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі, розвитком транспортно-логістичної інфраструктури, побудовою мережі елеваторів в українських губерніях.

Заходи громадськості українських губерній щодо перегляду торгової угоди 1904 р. з Німеччиною створили певні передумови для більш сприятливого щодо

сільських господарів, регулювання експортно-імпортних операцій. Вони полягали у протидії традиційній політиці промислового протекціонізму – найважливішої складової економічної політики російського уряду, прагненні до реформування митної системи з урахуванням інтересів землеробства, тваринництва та інших галузей сільського господарства й зусиллях, спрямованих на оволодіння зовнішніми ринками. Запорукою успішності цих цілеспрямованих акцій стали заходи громадськості щодо згуртування сільських господарів, створення відповідних організаційних структур – Південно-західного відділення Російської експортної палати, Київського та Харківського обласних комітетів із перегляду торгових угод з Німеччиною та ін.

ВИСНОВКИ

У результаті комплексного дослідження проблем зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії в контексті: 1) інтересів промислового і аграрного капіталу кінця XIX – початку XX ст., 2) динаміки й тенденцій її розвитку, 3) місця і ролі в загальноімперській структурі експортно-імпортних відносин, 4) залежності державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл, було отримано ряд конкретних *висновків*.

– Основні етапи наукового вивчення зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. були визначені за хронологічно-тематичним принципом. Виділено три групи праць: дореволюційного (імперського), радянського та сучасного періодів. У рамках дореволюційної історіографії простежено тенденцію її поетапної еволюції на шляху від активних теоретичних дискусій щодо вибору оптимальних шляхів розвитку зовнішньоторговельної політики Російської імперії у середині XIX ст. до фахового аналізу історії експортно-імпортової діяльності, висвітлення специфіки формування системи митних тарифів, дослідження структури ввозу-вивозу різних груп товарів промислового та сільськогосподарського походження (А. Бориневич, М. Довнар-Запольський, П. Лященко, С. Остапенко, Я. Полфьоров). Завершення на початку 1920-х рр. «перехідного» етапу в розвитку як загалом історичної науки на шляху до поширення марксистсько-ленінських принципів в оцінці подій минулого, так і власне розгляду та переоцінки особливостей зовнішнього ринку в контексті залежності/відповідності інтересам аграрно-промислового капіталу, визначило початок домінування класового підходу в аналізі експортно-імпортних відносин Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. (Б. Стопневич, О. Щадилів). До середини 1930-х рр. спостерігалася певна «компромісність» радянської науки щодо ряду «імперських» науковців з їхніми статистично обґрунтованими кількісними даними і об'єктивними оцінками. Друга половина 1930-х – середина 1950-х рр. відзначена падінням дослідницького інтересу до проблем зовнішньої торгівлі, остаточним утвердженням погляду на відсталість економіки Російської імперії,

надмірністю критики її експортно-імпортової політики, спрямованої на «експлуатацію» народу та окремих регіонів (зокрема, українських). Деяке відновлення дослідницької полеміки стосовно низки визначених питань було характерним для 1960–1980-х рр. Працюючи в межах марксистсько-ленінської методології, радянські історики акцентували свою увагу на «панівних» кризових тенденціях у сфері зовнішньої торгівлі, митної політики, системи міждержавних відносин (А. Альтерман, І. Гуржій, В. Золотов, Б. Кругляк, В. Попов). Лише сучасний етап розвитку української та зарубіжної (в тому числі й діаспорної) історичної науки характеризується появою низки різноаспектних робіт з теми, як фактологічного, так і методологічного плану. З початку 1990-х рр. дослідники вперше почали зосереджувати увагу на об'єктивному переосмисленню ролі і місця українських губерній в зовнішньоторговельній діяльності Російської імперії, взявши за основу концепцію впливу комплексу чинників на динаміку експортно-імпортової діяльності: географічне положення та наявність багатих земельних ресурсів, кон'юнктура світового ринку, політика російського уряду, підприємницька ініціатива, розвиток транспортної інфраструктури та ін. (М. Москалюк, О. Пилипенко, О. Реєнт, В. Степаненко). Втім, незважаючи на наявність широкого кола історичних робіт, проблеми зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. у контексті аграрно-промислового капіталу не стали предметом окремого комплексного дослідження. Використання видового принципу з виділенням спеціальних класифікаційних ознак дало змогу виділити основні групи джерел: 1) офіційні актові та діловодні документи; 2) статистично-довідкові та звітні матеріали; 3) газетно-журнальні публікації; 4) мемуари та спогади, епістолярій. Водночас якісне різноманіття та кількісна репрезентативність сприяли багатоаспектній перевірці ступеню інформативності й достовірності виявлених фактів, неухильному дотриманню наукової об'єктивності. Аналіз комплексу архівних матеріалів продемонстрував особливу джерелознавчу цінність відомостей фондів державних органів влади стосовно регулювання місцевими інституціями окремих аспектів зовнішньої торгівлі (наприклад, видача дозволів на продаж зернової продукції за кордон), фондів статистичних установ з інформацією про

обсяги експортно-імпортних відносин українських губерній та ін. Проаналізована джерельна база дала змогу ґрунтовно та об'єктивно розглянути проблеми зовнішньої торгівлі українських губерній в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу кінця ХІХ – початку ХХ ст., динаміку й тенденції її розвитку; місце і роль українських земель у загальній структурі експортно-імпортних відносин Російської імперії; залежність особливостей державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл.

– Окреслений методологічний інструментарій, який включив сукупність загальноприйнятих принципів і методів всебічного пізнання історичних подій, фактів, явищ, достатій для повного розкриття теми. Поєднання низки дослідницьких принципів (об'єктивності й історизму, системного й структурно-функціонального аналізу, логічного узагальнення та багатофакторності розвитку явищ і процесів на підставі критичного ставлення до джерел) з комплексом загальнонаукових, міждисциплінарних та конкретно-історичних методів (теоретико-логічного пізнання (аналіз, синтез, узагальнення), діахронного, системно-структурного, ретроспективного, порівняльно-історичного, статистично-економічного, діалектичного та ін.) дало змогу посилити рівень об'єктивності авторських оцінок і сформулювати концептуальність дослідницької позиції, забезпечити високу наукову достовірність кінцевих результатів. Парадигма модернізації як методологічна основа роботи сприяла розкриттю економічних процесів в українських губерніях Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. в контексті інтенсивності зовнішньої торгівлі як з точки зору отримання прибутків від експорту товарів місцевого виробництва та збільшення доходів від протекціоністських мит, так і з огляду на об'єктивну необхідність промисловості та сільського господарства в іноземній продукції, зокрема, аграрній техніці.

– Вплив світового ринку на загальний економічний розвиток Російської імперії та безпосередньо українських губерній в пореформену добу мав кон'юнктурний характер. Сільськогосподарські кризи, зумовлюючи падіння цін на пшеницю та інші зернові культури, стимулювали розвиток тваринництва в умовах зростання вартості

м'яса і молочної продукції; відставання у промисловому розвитку посилювало роль заокеанських держав у забезпеченні світового ринку сировиною для промисловості. Промисловий переворот у країнах Західної Європи колосально стимулював міжнародний товарообмін та поліпшення інвестиційного клімату й поступово призвів до становлення світового господарства, частиною якого стала й Україна. У 1913 р. в Донбасі й Придніпров'ї налічувалося 18 заводів, збудованих переважно на іноземні капітали. Виробництво чавуну на цих підприємствах становило 189 724 тис. пудів, або 73,7 % загальноімперської виплавки. Саме ці тенденції багато в чому визначили загальні протекціоністські особливості урядової політики та додатково спрямували аграрно-промисловий розвиток українських губерній, особливо залежний від історичних традицій бюрократичної державності і феодално-кріпосницьких пережитків, у напрямку технічної модернізації на шляху до посилення сприятливих зовнішньоторговельних позицій (металургія, вугілля, пшениця, цукор та ін.).

– Становлення системи протекціонізму в зовнішній торгівлі характеризувалося надмірними ввізними митами, фіскальним характером та нехтуванням інтересами населення. Для наповнення державної скарбниці імперський уряд підпорядкував податкову політику винятково фіскальним інтересам, обкладанні не заможної промислової буржуазії й великих землевласників, а бідніших соціальних верств, переважно за рахунок акцизних зборів із товарів масового вжитку, продажу горілчаних напоїв, митних та залізничних тарифів. Через подальшу технологічну відсталість підприємці змушені були імпортувати у великих обсягах машини, верстати, різноманітне устаткування, продукцію хімічної і електротехнічної промисловості та сировину, що не вироблялася всередині країни. Продукція вітчизняних промислових галузей була неконкурентною на ринках європейських країн і експортувалася в обмежених обсягах, а згодом така тенденція стала помітною і на внутрішньому ринку. Проте через бідність населення, занадто малу його купівельну спроможність внутрішній ринок був надзвичайно звужений, що лише стримувало розвиток продуктивних сил. Відтак, протекціоністська політика була надзвичайно суперечливою, сприяючи надходженню іноземного капіталу та

піднесенню окремих промислових галузей, і водночас гальмуючи розвиток продуктивних сил. Так, впровадження захисного митного тарифу суперечило інтересам українських аграріїв, які експортували хліб та інші сільськогосподарські культури й закупували іноземну землеробську техніку. З другого боку, високий тариф на цукор мав заборонний характер в інтересах цукрозаводської промисловості. Протекціоністського захисту потребувала й вугільна галузь, адже англійське кам'яне вугілля домінувало у басейні Чорного моря, зокрема, у 1889 р. в чорноморські порти його було ввезено близько 15 млн пудів. Митний захист, спорудження залізниць та облаштування портів дало змогу закріпити позиції українського мінерального палива не лише в Одесі, Херсоні та Миколаєві, а й на зовнішньому ринку.

– Особливості розвитку сільського господарства українських губерній Російської імперії зумовлювалися пристосуванням до потреб світового ринку та інтересів великого землеволодіння. Цей процес відбувався у рамках розширення посівних площ продовольчих і фуражних зернових культур, особливо пшениці та ячменю (вивезення останнього сягав близько 12 % світового врожаю). На початку ХХ ст. винятком були лише Таврійська та Чернігівська губернії, де у 1904–1914 рр. посівні площі під продовольчо-кормові культури скоротилися на 1,2 % та 7,7 % відповідно. Як результат, Чернігівська губернія була однією з чорноземних у Російській імперії, де спостерігався постійний дефіцит хліба власного виробництва. Зростання із кожним десятиліттям попиту на цукор стимулювало сільських господарів українських регіонів до розширення бурякових посівів. У 1911–1913 рр. їхня площа становила 560 тис. дес., а у 1914–1915 рр. досягла 600 тис. дес. Після Німеччини Україна стала другим у світі центром виробництва цукрового буряку. Встановлено суперечливість наслідків нарощування хлібного господарства, яка полягала в отриманні сільськими господарями та експортерами помітно більших прибутків з огляду на зростання виробництва зернових. Сюди зараховано розораність південноукраїнських степів та занепад вівчарства. Вразливим місцем у сільському господарстві, у тому числі й великого землеволодіння, була його неорганізованість у порівнянні з промисловим капіталом, повільна пристосованість

до ринкових умов. Водночас на Правобережжі (зокрема, Поділлі) переважало велике землеволодіння з більш поширеним застосуванням машин і найманої праці, ніж у Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях, де землею володіли переважно дрібні землевласники. У поєднанні із розвиненістю залізниць це визначало об'єми вивезення аграрної продукції на зовнішні ринки. Грошовий дохід українського селянства залежав переважно від експорту збіжжя й умов його реалізації на зовнішніх ринках. Власне це визначало й результати збуту зернових, оскільки зменшення обсягу експорту сільськогосподарської продукції неминуче призводило до падіння цін на неї на внутрішньому ринку. З урахуванням такої ситуації формувалася урядова політика, яка передбачала, що зростання хлібних цін унаслідок високого мита мало стимулювати розширення посівних площ під зерновими культурами та загальне зростання врожайності. Для підтримки активного балансу зовнішньої торгівлі, курсу кредитного рубля та досягнення бюджетної рівноваги уряд прагнув насамперед до збільшення експорту зернових та інших продуктів сільського господарства. В українських селянських господарства вироблялася більшість такої продукції, як забита птиця, свинина, коні, вершкове масло, яловичина, курячі яйця, олія, конопляна пряжа, овочі. У 1911 р. дрібні аграрії досягли найбільших успіхів у вирощуванні кукурудзи. На початку ХХ ст. завдяки зростанню врожайності зернових культур та діяльності кредитних і позичково-ощадних кооперативів помітно збільшилося вивезення Південно-Західною залізницею скупленого посередниками селянського хліба.

– Намагання влади зберегти поміщицьке землеволодіння формувало основи її урядової політики, діяльності Дворянського і Селянського банків, визначало особливості організації місцевого самоуправління. Загострення економічної кризи, поряд із невдалими спробами створити потужну індустрію, що могла забезпечити населення необхідними товарами і водночас успішно конкурувати на зовнішніх ринках, спричинили збільшення кількості прихильників необхідності реформування сільського господарства. У таких умовах важливу роль у поширенні в середовищі аграріїв духу підприємництва, прагнення до використання кредиту, збуту своєї продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках, відіграла діяльність органів

місцевого самоуправління та громадських організацій – земств, сільськогосподарських товариств, споживчих, кредитних та позичково-ощадних кооперативів. Справою земств, сільськогосподарських товариств і кооперативів стало також будівництво перших елеваторів і зерносклади для зберігання селянського збіжжя, що збували експортним фірмам. Напередодні Першої світової війни кредитні й позичково-ощадні товариства стали безпосередніми організаторами зовнішньоторговельних операцій (на початку 1874 р. на території українських губерній Російської імперії діяло 53 ошадно-позичкових товариства, у 1885–1886 рр. – понад 170, до 1913 р. їх кількість збільшилася до 2242). З 1909 р. до 1914 рр. сума наданого ними селянським господарствам довготермінового кредиту під заставу збіжжя зросла з 1,5 до 18,9 млн руб., або на 1160 %. Найбільш помітно роль кооперативних об'єднань у вивезенні зерна на ринки Західної Європи і Близького Сходу проявилася у врожайні 1909–1910 рр. У цей період, за деякими даними, на теренах Наддніпрянської України кредитні й позичково-ощадні товариства мали 59 зерносклади місткістю близько 2,5 млн пудів зерна. Лише установи Херсонської губернії у 1910 р. продали понад 500 тис. пудів збіжжя, а до 1 жовтня 1911 р. – близько 600 тис. пудів. Деякі із українських кредитних й позичково-ощадних товариств мали прямі зв'язки зі споживачами Італії, Франції та інших країн. Загалом експорт сільськогосподарської продукції приватновласницьких і селянських господарств з Російської імперії виражався щорічно цифрою понад мільярд рублів. Це перевищувало 80 % усієї виручки на світовому ринку.

– Зовнішньоторговельні інтереси аграрно-промислового капіталу українських губерній, особливості їх експортно-імпоротної політики пов'язані з поглибленням спеціалізації окремих регіонів: донецьке мінеральне паливо у великих обсягах надходило на підприємства інших регіонів України, в чорноморсько-азовські порти для потреб військового і комерційного флоту та місцевих споживачів. Продукція металургії задовольняла певною мірою потреби промислових галузей і сільського господарства. Своєю чергою, деревину, продовольство і предмети легкої промисловості відправляли в райони Донецького басейну і Придніпров'я, де

зосереджувалася важка промисловість. Все це поглиблювало спеціалізацію окремих регіонів, сприяло формуванню всеукраїнського ринку та входженню його у світовий економічний простір. Разом з цим, подальша технологічна відсталість змушувала промисловців імпортувати машини, верстати, промислове устаткування, продукцію хімічної і електротехнічної промисловості. Вироби та сировина вітчизняних промислових галузей не були конкурентними на ринках європейських країн і експортувалися в обмежених обсягах, а згодом і взагалі лише на внутрішньому ринку. Це стосується донецького мінерального палива, яке було дорожчим за англійське; криворізької марганцевої руди, вивезення якої істотно коливалося і не було значним, тощо. Продукція розташованих в Україні ткацьких, сірникових, фаянсових, фарфорових, кришталево-скляних, паперових фабрик і виробництв успішно збувалася на ринках малорозвинених неєвропейських країн. Для сільського господарства України цей процес ускладнився падінням цін на зовнішніх ринках через світову сільськогосподарську кризу в останній чверті XIX ст. Вона була викликана нижчою собівартістю зернових у ряді заокеанських країн, особливо у США та Канаді. Однак це не послабило експортні прагнення українських виробників сільськогосподарської продукції. Маючи близько 2 % населення земної кулі, частка України у світовому виробництві пшениці, жита, ячменю і вівса в 1909–1913 рр. становила у середньому 7,16 %, зокрема пшениці – 6,68 %. Розширення посівних площ і зростання врожайності призвело до величезного надлишку зернових культур, який обчислювався наприкінці XIX – на початку XX ст. сотнями мільйонів пудів. За таких обставин у вивезенні на зовнішні ринки продуктів сільського господарства були зацікавлені не тільки великі землевласники, а й селяни. Водночас аграрний капітал України мав колосальну виробничу базу – величезні земельні латифундії і підприємства з переробки продуктів сільського господарства – цукрові, винокурні й пивоварні заводи, промислові млини, олійниці тощо. У 1909–1913 рр. вивезення з українських губерній збіжжя, борошна й висівок становило 45–50 % вартості всього експорту Російської імперії. Детальна структура була такою: пшениця – 44,3 %; ячмінь – 49,4 %; жито – 55,3 %; овес – 43,3 % загальноімперського експорту. Наприкінці XIX – на початку XX ст. цей регіон

увійшов у четвірку провідних світових виробників бурякового цукру, а в сезон цукроваріння 1911–1912 рр. посів перше місце, обійшовши Німеччину, Австро-Угорщину і Францію. Водночас у загальноімперському виробництві цукру відповідна частка перевищувала 80 %. Загострення суперечностей між представниками аграрного і промислового капіталу щодо питань урядової митної політики призвело до створення мережі організаційних структур у сфері зовнішньої політики.

– Особливістю впливу української громадськості на експортно-імпорتنу політику урядових кіл і підприємницьких організацій, нормативно-правове та організаційне регулювання міждержавних торговельних договорів було незадоволення нерозвиненою торгово-транспортною інфраструктурою Російської імперії, митно-тарифною політикою, що негативно впливало на результати зовнішньої торгівлі. Бюрократизація державного апарату перешкоджала врахуванню інтересів широкого спектру сільських господарів та громадських організацій, негативні наслідки чого системно проявилися на прикладі процесу підготовки російсько-німецьких торгових конвенцій. На зібраннях губернських і повітових земств, сільськогосподарських товариств і кооперативів наголошувалося на тому, що у зовнішній торгівлі найбільш зацікавлене сільське господарство.

– Заснування та діяльність системи організаційних структур у сфері зовнішньої торгівлі створили певні передумови для більш сприятливого регулювання експортно-імпорتنих операцій. Вони проявилися у протидії традиційній політиці промислового протекціонізму, найважливішої складової економічної політики російського уряду, прагненні реформувати митну систему з урахуванням інтересів промисловості та сільського господарства, спрямованих на оволодіння зовнішніми ринками. Провідну роль у цій системі стала відігравати Російська експортна палата, а в Україні – її Південно-західне відділення з центром у Києві. Для вивчення зовнішньоторговельних перспектив різних регіонів України було також засновано Київський і Харківський обласні комітети з перегляду російсько-німецької торговельної угоди 1904 р. На засіданнях комітетів та з'їздах Київського експортного і Харківського обласного комітетів (1913, 1914 рр.) були

проаналізовані негативні сторони впливу торгових угод з Німеччиною на вітчизняне сільське господарство, перспективи подальших російсько-німецьких економічних відносин з урахуванням інтересів місцевих виробників. Учасники цих зібрань головну увагу звертали саме на митні ставки, якими Німеччина обкладала сільськогосподарську продукцію і сировину. Гострій критиці також була піддана політика уряду, який «захищав тільки промисловість, а сільське господарство кинув напризволяще». Ухвалені Київським експортним і Харківським обласним з'їздами резолюції відобразили вимоги сільських господарів стосовно того, щоб уряд під час перегляду в майбутньому торгової угоди з Німеччиною домагався встановлення митних тарифів в інтересах вітчизняного землеробства і тваринництва. Власне громадськість стала певною мірою впливати на формування експортно-імпоротної політики російського уряду. Це було новим явищем у розвитку імперського суспільства напередодні Першої світової війни.

– Узагальнення результатів дослідження щодо особливостей зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст. засвідчило, що динаміка її активності та структурного функціонування виходила за рамки суто урядової протекціоністської стратегії підвищення прибутковості, оскільки, була змушена розвиватися з урахуванням пріоритетів підприємницьких кіл та громадських організацій. Зростання їх впливу визначило специфіку нормативно-правових та організаційних підвалин регулювання системи економічних міждержавних відносин.

Осмислення узагальненого в дисертаційному дослідженні матеріалу дало змогу сформулювати практичні рекомендації: системне та кваліфіковане планування економічних відносин з іншими країнами; збільшення державного фінансування розвитку транспортно-логістичної інфраструктури; запровадження податкових пільг для підприємств, продукція яких орієнтована на зовнішні ринки – все це сприятиме ліквідації від'ємного сальдо торговельного балансу незалежної України.

Враховуючи одержані результати, з метою уточнення та доповнення загальної картини зовнішньої торгівлі українських губерній Російської імперії можуть бути

запропоновані такі перспективні напрями конкретно-історичних досліджень: економічне лобіювання інтересів місцевого аграрно-промислового капіталу у владних колах, вплив політичних партій і об'єднань на урядову зовнішньоторговельну політику початку ХХ ст., взаємодія та кооперація українського селянства з метою активізації збуту продукції на зовнішніх ринках і протидії посередникам, руйнування системи експортно-імпортних відносин у період Першої світової війни та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України)

Ф. 342. – Одесское отделение Одесского жандармского полицейского управления железных дорог.

Оп. 1.

1. Спр. 13. Протоколы дознаний о пожарах вагонов и железнодорожных сооружений на ст. Бирзула, 1913 р., 34 арк.

2. Спр. 14. Копии приказов начальника штаба Верховного главнокомандующего, начальника военных сообщений армии Юго-Западного фронта и переписка с Одесским ЖПУ ж/д о принятии мер борьбы с усиливающимся мародерством и дезертирством в армии, о перевозках грузов и пассажиров в санитарных вагонах, о недопущении продажи казенного обмундирования и оружия, 1914–1915 рр., 33 арк.

Ф. 349. – Херсонское губернское жандармское управление.

Оп. 1.

3. Спр. 62. Рапорт помощника начальника Херсонского ГЖУ в Днепровском уезде о волнениях крестьян сел Каир и Константиновки Днепровского уезда, 1917 р., 4 арк.

Ф. 356 – Канцелярия Николаевского военного губернатора.

Оп. 1.

4. Спр. 291. Переписка с временным одесским генерал-губернатором о проверке сведений о вымогательстве с торговцев денег смотрителем и надзирателем базара г. Николаева Херсонской губернии, 1886 р., арк. 1–3.

5. Спр. 309. Распоряжение николаевскому полицмейстеру о применении мер по пресечению скупки хлеба спекулянтами на пути в г. Николаев Херсонской губернии, 1887 р., арк. 1–2.

Ф. 385. – Жандармское управление г. Одессы.

Оп. 1.

6. Спр. 197. Ведомости о количестве судов, прибывших и выбывших через Одесский порт по иностранным государствам, 322 арк.

7. Спр. 399. Дело о производстве дознания о продаже имущества дворянина Рашевского О.В. в селе Никольском Херсонского уезда и губернии за долги, 1892–1893 гг., 78 арк.

Ф. 442 – Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

Оп. 33.

8. Спр. 1319. Описание части «большого чумацкого пути»: г. Черкассы – г. Ольшана. – г. Звенигородка – г. Киев – г. Вязовка – Новороссийский край, 1856–1859 гг., арк. 20–28.

Оп. 77.

9. Спр. 371. Об учреждении железно-конной дороги между Одессой, Тирасполем и Парканами на Днестре, 1844–1849 гг., 68 арк.

Оп. 85.

10. Спр. 644. По предложению генерал-губернатора о росписях доходов и расходов по городам Подольской губернии, 1854–1856 гг., 33 арк.

Оп. 537.

11. Спр. 150. Дело по отношению Херсонского губернатора с приложением к всеподданнейшему отчету о состоянии вверенной ему губернии за 1883 год, 1884 г., 63 арк.

12. Спр. 230. По представлению Киевского губернатора с копией всеподданнейшего отчета о состоянии вверенной ему губернии за 1883 г., 1884 г., 53 арк.

Оп. 538.

13. Спр. 202. По представлению Подольского губернатора с копией отчета о состоянии губернии за 1884 г., 1885 г., 107 арк.

Оп. 544.

14. Спр. 1. Бумаги относящиеся к разным предметам, 1891 р., 147 арк.

Оп. 617.

15. Спр. 114 (у 2-х ч.). Об иностранном землевладении в Юго-Западном крае, 1887 р., 159 арк.

16. Спр. 252. Ведомости о переходе имений польских землевладельцев к русским, 1887 р., арк. 1–12.

Оп. 629.

17. Спр. 451. О разрешении представителям австрийской торговой фирмы «М. Вейнреб и К» в г. Лемберге проводить свои операции в Москве Кieve, Одессе, 1899 р., арк. 1–8.

Оп. 631.

18. Спр. 265. По вопросу о пропуске евреев через границу по легитимационным билетам (июль 1901 – май 1910 гг.), 1901–1910 рр., 15 арк.

Оп. 634.

19. Спр. 640. По представлению Подольского Губернатора с копию обзора Подольской губернии, 1904 р., 8 арк.

20. Спр. 641. По представлению Волынского Губернатора с копию обзора Волынской губернии, 1904 р., 7 арк.

Оп. 635.

21. Спр. 20. Из распоряжения по поводу выезда Генерал-губернатора, 1905 р., 181 арк.

Оп. 636.

22. Спр. 391. Обзор Волынской губернии за 1905 г., 1906 р., 5 арк.

Оп. 637.

23. Спр. 229. Из распоряжений о выезде Генерал-губернатора, 1907 р., 109 арк.

24. Спр. 545. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения, 1910–1912 рр., 61 арк.

Оп. 641.

25. Спр. 312. По заявлению дворянина Василия Молчанова, 1914 р., 84 арк.

26. Спр. 704. С статистическими обзорами по Киевской, Подольской и Волынской губ. за 1909 и 1910 гг., 1909–1912 pp., 23 арк.

Оп. 642.

27. Спр. 70. С циркулярами губернаторов Юго-Западного края, 1912 p., 297 арк.

28. Спр. 96. О разрешении бельгийскому обществу под наименованием «Автомобильная Индустрия» производить свои операции в гор. Киеве, 1912 p., 17 арк.

29. Спр. 199. О замечаниях начальника Юго-Западного края, сделанных при его служебных поездках по краю, 1912 p., 45 арк.

Оп. 643.

30. Спр. 356. Международная выставка в Антверпене в 1893 году, 1893 p., 37 арк.

Оп. 701.

31. Спр. 384. О количестве земли, приобретенной иностранцами, поселившимися в России, 1903 p., арк. 103–104.

32. Спр. 392. – Об аграрных беспорядках в Подольской губернии, 1902 p., 43 арк.

Оп. 702.

33. Спр. 98. По вопросу об иностранной колонизации в Юго-Западном крае, 1903 p., арк. 1–82.

Оп. 704.

34. Спр. 47. Об улучшении сельскохозяйственной промышленности в Юго-Западном крае, 1905–1910 pp., 367 арк.

Оп. 707.

35. Спр. 289. О произведении ревизии делопроизводства чинами Управления генерал-губернатора, 1907–1909 pp., 106 арк.

36. Спр. 370. Сведения о состоянии крестьянского хозяйства Киевской губернии, 1908 p., 118 арк.

Оп. 709.

37. Спр. 91. По вопросу возбужденному волынским губернатором об издании специального ограничительного закона по приобретению земли на Волыни немцами и выходцами из привисленского края, 1908–1910 pp., 13 арк.

Оп. 858.

38. Спр. 127. Переписка с волынским губернатором о проверке сведений, опубликованных в газете «Московские ведомости» о продаже г. Дубно Волынской губ., австрийскому подданному гр. Оффенсдорфу, 1908 p., 12 арк.

Ф. 486. – Киевская палата гражданского суда.

Оп. 1.

39. Спр. 15048. Переписка с Киевской городской полицией, городской думой, казенной палатой и другими учреждениями об отдаче жителями Киевской губ. в залог домов и имений, перезалоге их, наложении запрещений на имения, выдаче ссуд на постройку домов, взыскании долгов и другим вопросам, 1868–1870 pp., 108 арк.

40. Спр. 16355. Дело о кредиторах и должниках бывшей Киевской общественной комиссии, 1873–1881 pp., 509 арк.

Ф. 487. – Киевская соединенная палата уголовного и гражданского суда.

Оп. 12.

41. Спр. 1653. О засвидетельствовании дарственной записи на подаренные князем Сангушко Р.Е. дочери своей графине Потоцкой М.Р. имения в с. Черепин, с сахарным заводом в Таращанском у., Киевской губ. и имений в Волынской и Подольской губ., 1869 p., 16 арк.

42. Спр. 1669. О совершении купчей крепости на продажу врачом Адельгеймом А. инженер-технологу Адельгейму Б.Э. земли, свеклосахарного завода и водяной мельницы при с. Степанцах, Каневского уезда, Киевской губ., 1880 p., арк. 1–12.

43. Спр. 1956. Дело по прошению помещка Гейна Г.М. о выдаче свидетельства на имение в с. Левковке, Бердичевского у. для залога в Киевский земельный банк, 1874 p., арк. 1–7.

Ф. 493. – Киевская удельная контора.

Оп. 6.

44. Спр. 63. О внезапной ревизии 17 округа Киевской удельной конторы и о делопорядках обнаруженных при этой ревизии, 1874 р., 213 арк.

45. Спр. 101. Об осмотре и оценке принадлежащего князю Александру Кудашеву Голованевского имения Бахмутского уезда, 1874–1876 рр., арк. 34.

46. Спр. 109. О разверстании земель, 1874–1888 рр., 126 арк.

47. Спр. 155. О постройке Каменно-Бродской водяной мельницы, 1874–1879 рр., 46 арк.

Ф. 575. – Окружной фабричный инспектор Киевского округа.

Оп. 1.

48. Спр. 28. Статистические сведения о промышленных предприятиях и о деятельности фабричной инспекции Киевского округа за 1897–1901 гг., 1897–1901 рр., арк. 1–26.

49. Спр. 73. Списки промышленных предприятий с указанием числа на них рабочих по губерниям Киевского фабричного округа за 1899, 1914–1916 гг., 1899–1916 рр., 423 арк.

50. Спр. 191. Переписка со Старшим фабричным инспектором Подольской губ. о представлении статистических сведений о сахарных и винокуренных заводах; списки сахарных заводов Подольской губ. на 1901 г., 1900–1901 рр., 121 арк.

51. Спр. 267. Сведения о производстве сельскохозяйственных машин и орудий в Херсонской губернии за 1901 г., 1901 р., 6 арк.

Ф. 730. – Киевское отделение Русского технического общества.

Оп. 1.

52. Спр. 51. Описание Смелянского сахарного завода Черкасского уезда Киевской губ., 1881–1901 рр., 148 арк.

53. Спр. 66. Описание Ситковецкого сахарного завода Липовецкого уезда Киевской губернии, 1881–1900 рр., 104 арк.

54. Спр. 105. Ведомость вывоза из России за границу и привоз в Россию сахара за 1870–1881 г. (в пудах), 1881–1882 рр., 2 арк.

55. Спр. 197. Сведения о вывозе и ввозе сахара и сахарной патоки во внешней торговле России с 1 сентября 1887 по 1 сентября 1888 г., 1888 р., 4 арк.
56. Спр. 219. Переписка с сахарными заводами о перевозке сахара по железным дорогам, 1891 р., 10 арк.
57. Спр. 242. Сведения о привозе из-за границы и о вывозе за границу сахара с 1 сентября 1894 г. по 1 сентября 1895 г., 1895 р., 2 арк.
58. Спр. 243. Сведения о вывозе сахара их сахарных заводов за 14 лет, 1895–1908 рр., 28 арк.
59. Спр. 261. Сведения о вывозе за границу и привозе из-за границы в Россию сахара и патоки за 1896–1897 гг., 1896–1897 рр., 2 арк.
60. Спр. 283. Сведения о вывозе и привозе сахара и патоки за время 1 сентября 1899 г. по 1 сентября 1900 г., 1900 р., 2 арк.
61. Спр. 306. Статистические ведомости о техническом состоянии сахарных заводов, находящихся в I-м сахарно-акцизном округе Харьковского акцизного управления, 1904 р., 38 арк.
62. Спр. 328. Статистические ведомости о техническом состоянии сахарных заводов Подольской губернии за 1906–1907 гг., 1907 р., 56 арк.
63. Спр. 331. Статистические ведомости о техническом состоянии сахарных заводов, находящихся в Черниговской губернии за период 1906–1907 гг., 1907 р., 18 арк.
64. Спр. 348. Сведения о вывозе сахара за границу за 1906–1907 гг., 1907 р., 2 арк.
65. Спр. 417. Статистические ведомости о состоянии свекловичных плантаций Бессарабской, Варшавской, Волынской и др. губерний, 1908 р., 83 арк.
66. Спр. 458. – Статистическая ведомость о производстве сахара из патоки за 1907–1908 гг. сахарными заводами, 1909 р., 20 арк.
67. Спр. 462. Сведения о вывозе сахара за границу с 1 сентября 1908 г. по 1 сентября 1909 г. (с указанием государств в которые вывозили сахар), 1909 р., арк. 1–9.

68. Спр. 487. Сведения о количестве сахара в местах торговли по всем губерниям (из сведений акцизных управлений), 1910 р., 99 арк.

69. Спр. 492. Ведомость оборота сахара на заводах России за 1910–1911 гг., 1910–1911 рр., 10 арк.

70. Спр. 500. Ведомость о продаже сахара и сахарной патоки на внешнем рынке, 1910 р., 3 арк.

71. Спр. 523. Ведомость о вывозе сахара из России за границу с 1 сентября 1911 г. по 1 сентября 1913 г., 1911–1913 рр., 7 арк.

72. Спр. 594. Диаграмма результатов сахарных производств в заводах государств Европы за 1912–1913 гг., 1913–1914 рр., 2 арк.

73. Спр. 643. Статистические сведения о развитии и усовершенствовании сахарной промышленности за 17 лет (1884–1901 гг.), 1915 р., 24 арк.

Ф. 830. – Семейный фонд Терещенко.

Оп. 1.

74. Спр. 37. Копии доверенности Домбжанскому П.М. на управление Шукайводским имением наследников Терещенко И.Н., 1919 р., арк. 1.

75. Спр. 120. Статистические сведения о доходности имений и заводов наследников Терещенко А.Н. за 1906–1916 годы, 1906–1916 рр., арк. 1–12.

76. Спр. 363. Дело о продаже пшеницы имений Терещенко А.Ф. за границу, 1885 р., арк. 1–3.

77. Спр. 384. Сессионные сведения Непмоевского имения за 1886–1887 гг., 1886–1887 рр., арк. 5.

78. Спр. 487. Сведения имений Терещенко Ф.А. о продаже зерна, 1892 р., арк. 1–2.

79. Спр. 488. Сведения Одесской конторы Терещенко Ф.А. о продаже пшеницы, 1892 р., арк. 31–32.

Ф. 1943. – Новгород-северская палата гражданского суда.

Оп. 1.

80. Спр. 144. – Указ Сената о правилах владения имуществом лицами, перешедшими в Россию с князем Кантемиром, 1784 р., 5 арк.

Ф. 2161. – Совет съезда горнопромышленников юга России, г. Харьков.

Оп. 1.

81. Спр. 9. Хроника Совета съездов представителей промышленности и торговли, 92 арк.

82. Спр. 10. Пояснительная записка к проекту нового бассейна Мариупольского порта. Современное состояние и значение Мариупольского порта, 36 арк.

83. Спр. 23. Сведения о количестве железа, стали и металлических изделий, вывезенных заводами юга России по железным дорогам и из Мариупольского порта за отдельные периоды с 1910 по 1916 годы, 1910–1916 гг., 49 арк.

84. Спр. 46. Сравнительные таблицы сведения о производстве, вывозе и запасе продукции металлургических заводов юга России за 1913–1916 годы и за отдельные периоды этих лет, 1913–1916 гг., 40 арк.

85. Спр. 140. Документы органов Временного правительства о тяжелом положении предприятий Донбасса из-за недостатка топлива, металла и продовольствия, 1917 г., 65 арк.

86. Спр. 147. Сообщения общественных организаций о их возникновении и приглашения ввести в них представителей от Совета, их положения, 1917 г., 58 арк.

87. Спр. 162. Сведения о добыче и вывозе руды и минерального топлива из Донбасса за 1912–1916 годы и за отдельные периоды 1917 года и о предполагаемой добыче топлива в 1918 году, 1917 г., 91 арк.

88. Спр. 198. Протоколы заседаний комиссии с 24 января по 7 октября 1917 года №№1–16, 1917 г., 28 арк.

89. Спр. 200. Отчет комиссии о деятельности с декабря 1916 г. по октябрь 1917 г. и доклад ее 42-му съезду горнопромышленников о состоянии антрацитовой промышленности в 1917 году, 1917 г., 127 арк.

90. Спр. 208. Протоколы совещаний металлургической комиссии с 13 января по 7 октября 1917 года с материалами о положении металлургической промышленности, 1917 г., 133 арк.

Ф. 2163. – Областная станция по животноводству для губерний Воронежской, Киевской, Черниговской и Харьковской губ.

Оп. 1.

91. Спр. 21. Материалы по вопросу о сбыте скота за границу, 1912 р., 56 арк.

92. Спр. 23. Поручения департамента земледелия закупки скота для Сибири, 1913 р., 193 арк.

93. Спр. 27. Сношения с Об-вом сельского хозяйства, 1913 р., 105 арк.

94. Спр. 33. Пересмотр Русско-Германского договора, 1913 р., 90 арк.

95. Спр. 36. Участие в Всероссийской выставке в Киеве, 1913 р., 116 арк.

96. Спр. 40. Покупка скота для Забайкалья, 1914 р., 137 арк.

97. Спр. 49. По пересмотру Русско-Германского торгового договора, 1913 р., 73 арк.

98. Спр. 63. К пересмотру Русско-Германского договора, 1915 р., 18 арк.

Державний архів Вінницької області

(Держархів Вінницької обл.)

Ф. Д-29. – Податной инспектор Винницкого уезда.

Оп. 1.

99. Спр. 2. Журнал генеральной проверки торговли за 1892 г., 1892 р., 118 арк.

100. Спр. 3. Журнал генеральной проверки торговых и промышленных предприятий, 1893 р., 112 арк.

101. Спр. 37. Сведения о торгово-промышленных предприятиях и уплачиваемых ими сборах, арк. 1–14.

Ф. Д-175. – Податной инспектор Могилёв-Подольского уезда.

Оп. 1.

102. Спр. 104. Ведомость о числе торгово-промышленных предприятий и личных занятиях населения, поч. XX ст., 90 арк.

Ф. Д-200. Винницкий уездный предводитель дворянства.

Оп. 2.

103. Спр. 148. Экономические документы по Подольской губернии, 1892 р., 64 арк.

Державний архів Запорізької області

(Держархів Запорізької обл.)

Ф. 254 – Бердянское уездное статистическое бюро.

Оп. 1.

104. Спр. 1. Всероссийская сельскохозяйственная и поземельная перепись 1917 г.: характеристика частновладельческих хозяйств населенных пунктов Бердянского уезда Нововасильевской волости, 1917 г., 955 арк.

105. Спр. 2. Всероссийская сельскохозяйственная и поземельная перепись 1917 г.: характеристика частновладельческих хозяйств населенных пунктов Бердянского уезда Богдановской волости, 1917 г., 1756 арк.

106. Спр. 2. Всероссийская сельскохозяйственная и поземельная перепись 1917 г.: характеристика частновладельческих хозяйств населенных пунктов Бердянского уезда Андреевской волости, 1917 г., 1607 арк.

107. Спр. 76. Всероссийская сельскохозяйственная и поземельная перепись 1917 г.: характеристика частновладельческих хозяйств населенных пунктов Бердянского уезда Александровской волости, 1917 г., 480 арк.

108. Спр. 8. Всероссийская сельскохозяйственная и поземельная перепись 1917 г.: характеристика частновладельческих хозяйств населенных пунктов Бердянского уезда Николаевской волости, 1917 г., 783 арк.

Ф. 255 – Мелитопольское уездное статистическое бюро.

Оп. 1.

109. Спр. 411. Всероссийская сельскохозяйственная и поземельная перепись 1917 г.: характеристика частновладельческих хозяйств населенных пунктов Мелитопольского уезда Ивановской волости, 1917 г., 1041 арк.

110. Спр. 415. Всероссийская сельскохозяйственная и поземельная перепись 1917 г.: характеристика частновладельческих хозяйств населенных пунктов Мелитопольского уезда Веселовской волости, 1917 г., 994 арк.

111. Спр. 437. Всероссийская сельскохозяйственная и поземельная перепись 1917 г.: характеристика частновладельческих хозяйств населенных пунктов Мелитопольского уезда Дмитриевской волости, 1917 г., 1032 арк.

Державний архів Київської області

(Держархів Київської обл.)

Ф. 2. – Канцелярия Киевского гражданского губернатора.

Оп. 1.

112. Спр. 1676. Циркуляры Министерства торговли и промышленности, относящиеся к разным вопросам, арк. 1–89.

Оп. 35.

113. Спр. 143. По ходатайству об утверждении устава акционерного общества торговли, 1898 р., арк. 1–3.

Державний архів Миколаївської області

(Держархів Миколаївської обл.)

Ф. 6. – Балацовское волостное правление.

Оп. 1.

114. Спр. 1. Журнал торговых и промышленных заведений Херсонского уезда, 1867 р., арк. 1–14.

Ф. 216. – Николаевская городская управа.

Оп. 1.

115. Спр. 3424. Сведения о хлеботорговле за 1907–1908 гг., 1907–1908 рр., 2 арк.

Ф. 222. – Николаевская городская дума.

Оп. 1.

116. Спр. 1600. Отношения городской управы и постановления думы о расширении коммерческого порта, углублении корабельного канала, список купцов, 1879 р., арк. 1–15.

Ф. 229. – Канцелярия Николаевского градоначальника.

Оп. 1.

117. Спр. 218. Отчет Николаевского градоначальника за 1901 г., 1901–1902 pp., 375 арк.

118. Спр. 219. Ведомости Николаевской портовой таможни о суммах $\frac{1}{2}$ копеечного сбора с вывозимых за границу товаров, 1902 p., 11 арк.

119. Спр. 1574. Отчет Николаевского градоначальника за 1911 год, 1911–1912 pp., 10 арк.

Ф. 230. – Канцелярия Николаевского военного губернатора.

Оп. 1.

120. Спр. 7970. Ведомости Николаевской таможни о прибытии в Николаев иностранных грузов в 1880 г., 1880–1881 pp., 4 арк.

121. Спр. 11622. Документы об открытии торговых точек, проведение выставок и ярмарок в Николаеве, основание в городе торговой биржи, 1885–1888 pp., арк. 1–22.

122. Спр. 13717. Отчёты Николаевского биржевого комитета о торговой деятельности г. Николаева за 1893 и 1894 гг., 1895 p., 36 арк.

123. Спр. 13775. Ведомости о прибывших и убывших за границу судов за 1895 г., 1895–1896 pp., 62 арк.

Ф. 239. – Николаевский городской статистический комитет.

Оп. 1.

124. Спр. 41. Месячные сведения о действительных оптовых ценах на хлеб, хлебные и другие продукты, 1878 p., арк. 1–5.

125. Спр. 133. Краткий обзор о развитии хлебной торговли в г. Николаеве и сведения о вывозе за границу зерновых продуктов в 1894 году, 1894–1896 pp., 46 арк.

Ф. 255. – Николаевский коммерческий порт Министерства торговли и промышленности.

Оп. 1.

126. Спр. 12. Отчет о деятельности Николаевского торгового порта за 1909–1911 гг., 1909–1911 pp., 158 арк.

Ф. 266. – Николаевская портовая таможня Департамента внешней торговли.

Оп. 1.

127. Спр. 262. Краткий обзор хлебной торговли в городе Николаеве старшего маклера Калогераса С.С., 1901 р., 4 арк.

128. Спр. 280. Отчет Николаевской портовой таможни за 1896 г., 1896–1897 рр., 26 арк.

129. Спр. 333. Ведомости о прибывших в Николаевский порт судах, 1901 р., арк. 178–194.

130. Спр. 338. Отчет о деятельности таможни в 1900–1901 гг., 1900–1901 рр., 17 арк.

131. Спр. 368. Отчет о деятельности таможни в 1902–1903 гг., 1902–1903 рр., 37 арк.

Державний архів Херсонської області

(Держархів Херсонської обл.)

Ф. 1. – Канцелярия Херсонского губернатора.

Оп. 1.

132. Спр. 57. Доклад о деятельности и развитии порта, 1908 р., 20 арк.

133. Спр. 58. Доклад о перспективах развития Херсонского торгового порта, 1908 р., 10 арк.

Ф. 4. – Херсонская городская управа.

Оп. 1.

134. Спр. 2. Сведения о грузообороте ж/д станции и порта Херсона за 1908–1911 гг., 1908–1911 рр., 112 арк.

Ф. 5. – Херсонская губернская земская управа.

Оп. 1.

135. Спр. 17. Сведения о перевозке хлебных грузов, 1900–1908 рр., 17 арк.

Ф. 7. – Херсонская таможня Департамента внешней торговли.

Оп. 1.

136. Спр. 17. Приказы департамента таможенных сборов, сведения о зерновых товарах, вывозимых за границу, досмотре судов, 1902–1903 pp., 123 арк.

137. Спр. 46. Перечень и сведения о товарах, вывозимых за границу, 1882–1884 pp., арк. 208–232.

138. Спр. 74. Сведения о зерновых товарах, вывозимых за границу, 1902–1903 pp., арк. 48–72.

139. Спр. 76. Сведения отхода и прихода судов из порта, 1903 p., арк. 75–88.

140. Спр. 90. Отчет о деятельности таможни за 1906 г., 1906–1907 pp., 35 арк.

141. Спр. 163. Книга учета вывоза товаров за 1913 г., 1914 p., 27 арк.

142. Спр. 174. Сведения о прибытии иностранных судов, экспорте зерна, леса за границу, взыске таможенных сборов за 1913 г., 1913–1914 pp., 85 арк.

Ф. 170. – Хорловский таможенный пост.

Оп. 7.

143. Спр. 14. Таможенные списки товаров, погруженных в порту Хорлы, 1905 p., 32 арк.

144. Спр. 28. Таможенные списки товаров, погруженных в Хорловском порту, 1907 p., 123 арк.

145. Спр. 42. Ведомости о лицах, ведущих заграничную торговлю через Хорловскую заставу, 1911–1912 pp., 40 арк.

Державний архів Черкаської області

(Держархів Черкаської обл.)

Ф. 8. – Черкасская городская дума.

Оп. 1.

146. Спр. 492. Доклады Киевского губернского земства о состоянии местной промышленности и сельского хозяйства, проектные сметы и ассигнования на агрономические мероприятия в 1910–1911 гг., 1910–1911 pp., 42 арк.

Ф. 18. – Корсунское волостное правление Каневского уезда Киевской губ.

Оп. 1.

147. Спр. 469. Ведомости об урожае хлебов и сена на крестьянских землях в 1912 г., сведения о ценах на зерновые хлеба, 1909–1912 pp., 120 арк.

Державний архів Чернігівської області

(Держархів Чернігівської обл.)

Ф. 127. – Черниговское губернское правление.

Оп. 1.

148. Спр. 11706. Копии сведений о населении, занимаемой площади, промышленности, торговле и финансах городов Черниговской губернии, отосланных в Департамент полиции Министерства внутренних дел, 1907–1909 pp., 288 арк.

Ф. 128. – Канцелярия Черниговского гражданского губернатора.

Оп. 1.

149. Спр. 13155. Статистические сведения о помещиках, кол-ве земли и крестьян, принадлежащих им в селах и хуторах Черниговской губернии, 1900 p., 12 арк.

150. Спр. 13288. Донесения заведующего оценочно-статистического бюро и Черниговской губерн. земской управы о ходе оценочно-статистических работ, (1909–1911 pp., 47 арк.

Оп. 2.

151. Спр. 198. Рапорт земского начальника 4-го участка Конотопского уезда с препровождением ведомости о движении хлебных запасов, 1894 p., 1 арк.

Оп. 4.

152. Спр. 21. Сведения о фабриках и заводах Черниговского уезда за 1879 г., 1879 p., 18 арк.

Ф. 138. – Черниговское губернское акцизное управление.

Оп. 1.

153. Спр. 7. Копии стат. сведений, отосланных в статистические отделения канцелярии главного управления неокладных сборов и казенной продажи питей о кол-ве принятой на заводы и переработанной свекловицы с показателем качества

свекловичного сока, времени действия и остановок за сентябрь-октябрь 1896 г., 1896 р., 16 арк.

154. Спр. 13. Талоны и дубликаты провозных свидетельств на табак, 1904 р., 51 арк.

155. Спр. 14. Ведомости о количестве винокурных и спиртоочистительных з-дах, о расходах на наем помещений, винных лавок, отопление и освещение их, перевозку напитков, содержание продавцов, сборщиков и стражников с указанием среднего валового дохода и расхода и др., (1906 р., 13 арк.

156. Спр. 17. Дело о процессе производства, количестве выработанной продукции и взимании акциза на свеклосахарном з-де братьев Асеевых в с. Костобобре в 1913/14 производственном году, 1913–1914 рр., 12 арк.

157. Спр. 53. Сведения о производительности свеклосахарных заводов за 1914–1915 гг., 1914–1915 рр., 16 арк.

Оп. 2.

158. Спр. 2. Удостоверения на отправку сахара за границу, выданные управлению Корюковского рафинадного з-да, 1907 р., 43 арк.

Ф. 154. – Черниговский губернский комитет (г. Чернигов).

Оп. 1.

159. Спр. 27. Статистические сведения о перевозке грузов 1 категории по Новозыбковскому подъездному пути за 1902 г., 1902 р., 153 арк.

Оп. 2.

160. Спр. 6. Статистические сведения о движении населения, кол-ва фабрик, заводов и др. по посаду Чуровичи, г. Новозыбкову и др. селениям Новозыбковского уезда, 1872 р., 53 арк.

161. Спр. 7. Статистические сведения о движении населения, кол-ва фабрик, заводов и др. по Борзнянскому уезду за 1880 г., (1880 р., 17 арк.

162. Спр. 8. Список владельцев, имеющих земли в Борзенском уезде, но живущих в других уездах за 1901 г., 1901 р., 455 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

163. Барац Л.Г. О введении свободных гаваней в России. Доклад областному съезду Юго-Западного края по вопросам экспорта в Киеве 17–21 февраля 1914 г. / Л.Г. Барац. – К.: Тип. И.И. Чоколов, 1914. – 27 с.

164. Внешняя торговля в России по странам назначения и происхождения товаров: в 2 ч. Ч. 1.: Данные русской таможенной статистики. За 1881–1899 годы. – Санкт-Петербург, 1901. – 158 с.

165. Внешняя торговля в России по странам назначения и происхождения товаров: в 2 ч. Ч. 2.: Данные официальной статистики иностранных государств. Германия. За 1886–1900 годы. – Санкт-Петербург, 1902. – 110 с.

166. Высочайшее повеление, объявленное Министром Государственных Имуществ о воспрещении ввоза винограда из-за границы во все порты Крымского полуострова и Керченский, 10 августа 1881 г. // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 3-е. – Т. I (1881). – СПб., 1885. – №345. – С. 259–260.

167. Высочайшее повеление, объявленное Министром Финансов о взимании особо повышенных таможенных пошлин, 16 июля 1893 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XIII (1893). – СПб., 1897. – №9881. – С. 527.

168. Высочайше ратификованная Конвенция о торговле и мореплавании между Россией и Черногорией, 7 февраля 1910 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXX (1910). – Отд. I. – СПб., 1913. – №33048. – С. 175–177.

169. Высочайше ратификованные, 25 ноября 1907 года, таможенные тарифы А и Б. Приложение к Договору о торговле и мореплавании между Россией и Италией, 25 ноября 1907 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXVII (1907): Штаты и таблицы. – СПб., 1910. – К №29806. – С. 246–247.

170. Высочайше ратификованный Договор о торговле и мореплавании между Россией и Болгарией, 12 января 1906 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXVI (1906). – Отд. I. – СПб., 1909. – №27226. – С. 22–28.

171. Высочайше ратификованный Договор о торговле и мореплавании между Россией и Германией, 5 марта 1894 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XIV (1894). – СПб., 1898. – №10409. – С. 99–104.

172. Высочайше ратификованный Договор о торговле и мореплавании между Россией и Италией, 25 ноября 1907 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXVII (1907). – СПб., 1910. – №29806. – С. 646–653.

173. Высочайше ратификованный Договор о торговле и судоходстве между Россией и Сербией, 1 марта 1907 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXVII (1907). – СПб., 1910. – №28963. – С. 154–160.

174. Высочайше ратификованный Договор с Румынией о торговле и мореплавании, 17 марта 1906 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXVI (1906). – Отд. I. – СПб., 1909. – №27569. – С. 273–279.

175. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета об Общем Таможенном Тарифе по Европейской торговле, 11 июня 1891 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XI (1891). – СПб., 1894. – №7811. – С. 381.

176. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета об изменении пошлины на вагоны, 10 января 1889 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. IX (1889). – СПб., 1891. – №5696. – С. 21.

177. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета об изменении пошлины на каменный уголь и кокс, 19 мая 1887 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. VII (1887). – СПб., 1889. – №4462. – С. 232.

178. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета об изменении таможенной пошлины на чугун, железо и сталь не в деле и изделия из сих металлов, 21 апреля 1887 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. VII (1887). – СПб., 1889. – №4367. – С. 178.

179. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета об изменении таможенных пошлин по некоторым статьям тарифа, 1 июня 1882 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. II (1882). – СПб., 1886. – №930. – С. 265.

180. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета об отмене предоставленной Нежинским грекам льготы в платеж пошлин по торговле в

Черниговской губернии, 5 мая 1881 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. I (1881). – СПб., 1885. – №136. – С. 63.

181. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета об установлении дополнительного сбора с некоторых торговых свидетельств и промысловых документов, 19 мая 1887 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. VII (1887). – СПб., 1889. – №4469. – С. 239–240.

182. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета об установлении таможенной пошлины на сельскохозяйственные машины и аппараты, 19 марта 1885 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. V (1885). – СПб., 1887. – №2822. – С. 109–110.

183. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета об учреждении таможни в городе Херсоне и о преобразовании Скулянской и Немценской Таможен в переходные пункты, 13 апреля 1882 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. II (1882). – СПб., 1886. – №796. – С. 796–797.

184. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета о более равномерном обложении торговли и промышленности, 5 июня 1884 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. IV (1884). – СПб., 1887. – №2282. – С. 339–341.

185. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета о возвышении таможенных пошлин на медь и медные изделия, 31 марта 1886 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. VI (1886). – СПб., 1888. – №3600. – С. 136–137.

186. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета о пошлинах на каменный уголь и кокс, привозимые к портам Черного и Азовского морей, 5 мая 1892 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XII (1892). – СПб., 1895. – №8574. – С. 329.

187. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета о пошлине на каменный уголь и кокс и об изменении пошлины на чугун не в деле, 16 июня 1884 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. IV (1884). – СПб., 1887. – №2323. – С. 376.

188. Высочайше утверждённое положение Комитета Министров об ограничении временных льгот в отношении платежа торговых пошлин по отпуску за границу товаров, 27 мая 1894 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XIV (1894). – СПб., 1898. – №10665. – С. 320–321.

189. Высочайше утверждённое положение Комитета Министров о воспрещении ввоза винограда из-за границы через порты Черного и Азовского морей и юго-западную границу, 14 октября 1881 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. I (1881). – СПб., 1885. – №448. – С. 311.

190. Высочайше утверждённое положение Комитета Министров о мерах к упорядочению питейной торговли в Донецком каменноугольном бассейне, 19 мая 1881 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XIV (1894). – СПб., 1898. – №10626. – С. 261–262.

191. Высочайше утверждённое Положение о государственном промысловом налоге, 8 июня 1898 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XVIII (1898). – Отд. 1. – СПб., 1901. – №15601. – С. 489–515.

192. Высочайше утверждённое Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 1 января 1863 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVIII (1863). – Отд. 1. – СПб., 1866. – №39118. – С. 3–15.

193. Высочайше утверждённое Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 9 февраля 1865 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XL (1865). – Отд. 1. – СПб., 1867. – №41779. – С. 157–175.

194. Высочайше утверждённое Положение о сборе с доходов от денежных капиталов, 20 мая 1885 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. V (1885). – СПб., 1887. – №2961. – С. 225–226.

195. Высочайше утверждённые Временные Правила об обложении дополнительным раскладочным сбором торговых и промышленных предприятий, содержащихся по свидетельствам на мелочной торговле и промысловым, 18 января 1889 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. IX (1889). – СПб., 1891. – №5719. – С. 29–31.

196. Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–35 (с 15 октября по 20 декабря 1908 г.). – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1908. – [3], XIV с., 3152 с. и стб.

197. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–30 (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.). – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913. – XXI с., 2438 стб.

198. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 2: Заседания 31–54 (с 22 марта по 24 мая 1913 г.). – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913. – XV с., 2253 стб.

199. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 3: Заседания 55–81 (с 27 мая по 25 июня 1913 г.). – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913. – XXXVI с., 2699 стб.

200. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–28: (15 октября 1913 г. – 21 января 1914 г.). – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1914. – XXIV с., 2096 стб.

201. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 2: Заседания 29–52 (с 22 января по 19 марта 1914 г.). – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1914. – XVIII с., 1994 стб.

202. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия четвертая / Стенографические отчеты. Ч. 2: Заседания 17–37 (с 9 февраля по 15 марта 1916 г.). – Петроград: Государственная типография, 1916. – XII с., 1213–3496 стб.

203. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия четвертая / Стенографические отчеты. Ч. 3: Заседания 38–60 (с 17 марта по 20 июня 1916 г.). – Петроград: Государственная типография, 1916. – XXIX с., 3503–5812 стб.

204. Государственный совет. Стенографические отчеты. 1909–1910 годы. Сессия пятая. – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1910. – Стб. 1138.

205. Грищенко Д.К. Где основы сельскохозяйственного кризиса? Доклад, читанный в заседании III-го отделения, 18 октября 1893 г. / Д.К. Грищенко // Труды императорского вольного экономического общества. – СПб., 1893. – Т. 2. – С. 189–193.

206. Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – LVII+189 с.

207. Договор о торговле и мореплавании между Россией и Германией от 29 января, 10 февраля 1894 года и дополнительная к нему конвенция, заключенная

15/28 июля 1904 года, с относящимися к ним конвенционными тарифами. – Санкт-Петербург: тип. В.Ф. Киршбаума, 1912. – [4], X, 238 с.

208. Доклад горного инженера Н.Ф. фон-Дитмара по 8-му вопросу программы: Об отношениях горнопромышленных предприятий Юга России к местным земским самоуправлениям / Н.Ф. фон-Дитмар. – Харьков: Т-во Печатня «С.П. Яковлева», 1906. – 33 с.

209. Доклад графа С.Ю. Витте о дефицитности нашей железнодорожной сети (7 апреля 1910 г. в актовом зале Министерства путей сообщения) // Горно-заводское дело. – 1910. – №15. – С. 536–538.

210. Докладная записка Совета съездов представителей промышленности и торговли «О мерах к развитию производительных сил России и к улучшению торгового баланса». – Петроград, 1914. – С. 67–74.

211. Доклад Совета съездов о мерах к развитию производительных сил России / Девятый очередной Съезд Представителей Промышленности и Торговли. – Петроград: Типография П.П. Гершунина, 1915. – 424 с.: табл.

212. Железная промышленность Южной России / Стат. бюро Совета съезда горно-промышленников юга России в 1915 году. – Харьков: Тип. Бенгис, 1917. – 97 с.

213. Железородная промышленность южной России в 1901 году / Совет Съезда горнопромышленников юга России. – Харьков: Тип. Б. Бенгиса, 1902. – 41 с.

214. Журнал заседания съезда учредителей Всероссийского союза землевладельцев 17 ноября 1905 г. и извлечение из стенографического отчёта журнала заседаний 17–20 ноября. – М., 1906. – С. 22.

215. Журналы заседаний Четвертого очередного съезда представителей промышленности и торговли, состоявшегося 10–13 ноября 1909 г. в Петербурге. – СПб., 1910. – С. 32.

216. Журналы заседаний экстренного съезда представителей промышленности и торговли, состоявшегося 10, 11 и 12 ноября 1911 г. в Петербурге. – СПб., 1912. – С. 60–82.

217. Записка по таможенному тарифу, составленная И.Н. Колесовым, вице-директором департамента таможенных сборов // Материалы к пересмотру общего таможенного тарифа Российской империи и Царства Польского по европейской торговле. – СПб., 1867. – 248 с.

218. Земская торговля железом, сельскохозяйственными машинами и орудиями в 1901–1906 гг. / Стат. бюро Совета Съезда горнопромышленников юга России; под ред. Н.Ф. фон-Дитмара. – Х.: Тип. Б. Бенгис, 1908. – 108 с., [1] л. к.: табл.

219. Земская торговля железом, сельскохозяйственными машинами и орудиями в 1901–1912 гг. / Стат. бюро Совета Съезда горнопромышленников юга России; под ред. Н.Ф. фон-Дитмара. – Х.: Тип. Ю.М. Беркман, 1913. – 17 с.: табл.

220. Именной Высочайший указ, данный Министру Финансов о повышении таможенной пошлины на привозной сахар, 5 августа 1890 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. X (1890). – СПб., 1893. – №7076. – С. 636.

221. Конвенционный таможенный тариф // Свод Законов Российской Империи. – СПб.: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1906. – Т. 6: Таможенные тарифы. – Издание неофициальное. – С. 180–249.

222. Кооперация на Всероссийской Выставке 1913 г. в Киеве. – К.: Бюро кооп. секции выставки, 1914. – 367 с.

223. Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1894 г. / Сост. В.И. Покровский. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1896. – IV, 77 с.

224. Марганцовая промышленность южной России в 1907 году / Совет Съезда горнопромышленников юга России. – Харьков: Тип. Б. Бенгиса, 1908. – 24 с.

225. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией и другими иностранными государствами: Перевозки по русским железным дорогам. – СПб., 1914. – Ч. 1: Распределение перевозок хлебных грузов по губерниям и областям и по портам и пограничным пунктам. – С. 2–13.

226. Материалы по истории СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. VI: Документы по истории монополистического капитализма в России. – 195 с.

227. Менделеев Д.И. Материалы для пересмотра общего таможенного тарифа Российской Империи по европейской торговле. Связь частей общего таможенного

тарифа. Ввоз товаров: докладная записка члена совета торговли и мануфактур Д. Менделеева / Д.И. Менделеев. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1889. – 202 с.

228. Менделеев Д.И. Толковый тариф или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года / Д.И. Менделеев. – СПб.: Тип. Демакова, 1892. – 730 с.

229. Министерство финансов 1802– 1902. В 2 т. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Т. I. – 687 с.

230. Министерство финансов 1802– 1902. В 2 т. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Т. II. – 717 с.

231. Министерство финансов, 1904–1913. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1914. – XV, 121 с., LX–л. диагр., 1 л. портр.

232. Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів. 1660–1870 – 1992–2000 / Державна митна служба України. Східна регіональна митниця. – Х.: Каравелла, 2000. – 496 с.

233. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 г. – СПб.: Тип. М.П. Фролова, 1914. – Ч. 1. – 217 с.

234. Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год. – СПб., 1911. – 180 с.

235. Общий Таможенный Тариф по Европейской торговле // Свод Законов Российской Империи. – СПб.: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1906. – Т. 6: Таможенные тарифы. – Издание неофициальное. – С. 2–180.

236. Общий Таможенный Тариф по Европейской торговле, 11 июня 1891 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XI (1891): Штаты и таблицы. – СПб., 1894. – К №7811. – С. 159–196.

237. О вывозе Донецкого минерального топлива за границу: отчеты о загранич. поездке лиц, командир. Советом Съезда для изучения иностр. каменноугол. рынков / Совет Съезда горнопромышленников юга России. – Х.: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и Сыновья, 1902. – 163 с.

238. Отчет Горного департамента. 1893 г. – 1894. – VIII, 509 с.

239. Отчет Харьковского биржевого комитета за 1903 год. – Харьков, 1903. – 57 с.
240. Отчет Харьковского биржевого комитета за 1906 год. – Харьков, 1906. – 44 с.
241. Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. – Херсон: Тип. Херсонского губернского правления, 1910. – 15, VII–LIII, 240 с.
242. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / VIII. Волынская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – [6], XX, 282 с.
243. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XIII. Екатеринославская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – [6], XIV, 234 с.
244. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XVI. Киевская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – [6], XII, 287 с.
245. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XXXII. Подольская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – [4], XII, 285 с.
246. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XXXIII. Полтавская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – XXXVI, 315 с.
247. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XLVI. Харьковская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – [8], XVIII, 300 с.
248. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XLI. Таврическая губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – [6], XXVI, 310 с.
249. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XLVII. Херсонская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – [6], XVI, 319 с.

250. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XLVII. Город Одесса / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – [4], XX, 168 с.

251. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XLVIII. Черниговская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб: Типография «Т-ва Народная польза», 1905. – [4], XXVI, 341 с.

252. Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харькове 20–23 марта 1913 г. – Х. [Б. и.], 1913. – 118 с.

253. Первый съезд областного комитета: журналы заседаний Харьковского областного комитета по пересмотру русско-германского торгового договора / под ред. М.Н. Соболева. – Х., 1913. – 60 с.

254. Правила и обязанности промышленников в земском самоуправлении // Горно-заводское дело. – 1915. – №13. – С. 10723–10725.

255. Просьбин С.А. Торгово-промышленный сборник. Свод действующих в империи узаконений и правил о торговле и промышленности / С.А. Просьбин. – Санкт-Петербург: Б.и., 1910. – 643 с.

256. Расписание по губерниям и областям на 1889 и 1890 г. раскладочного сбора с торговых и промышленных предприятий, содержимых по свидетельствам на мелочной торговле и промысловым, 18 января 1889 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. IX (1889): Штаты и таблицы. – СПб., 1891. – К №5719. – С. 18.

257. Речи и доклады произнесенные в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – К., 1912. – Вып. 1. – 49 с.

258. Речь члена Государственного совета Н.Ф. Дитмара, произнесенная в Государственном совете 26 ноября 1916 г. по поводу декларации председателя Совета министров А.Ф. Трепова // Горно-заводское дело. – 1916. – №48. – С. 18784.

259. Речь члена, докладчика финансовой комиссии Государственного Совета Н.С. Авдакова, произнесенная в общем собрании Государственного Совета 11 апреля 1912 года // Горно-заводское дело. – 1912. – №17. – С. 4944–4945.

260. Речь М.С. Авдакова в Государственном совете в заседании 9 июня // Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – 1914. – №18. – С. 206.
261. Российская экспортная палата: Отчет за 1912 г. – СПб.: МТП, 1913. – VI, 211 с.
262. Российская экспортная палата: Отчет за 1913 г. – СПб.: МТП, 1914. – 337 с.
263. Российская экспортная палата: Отчет за 1914 г. – Пг., 1915. – С. 5–120.
264. Сазонов Г.П. Быть или не быть общине? Доклад 3-му отделению Императорского вольного экономического общества 22 ноября 1893 года / Г.П. Сазонов // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1893. – Т. 2. – С. 202–266.
265. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 / Под ред. Е.А. Адамова, сост. И.В. Козьменко. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – 464 с.
266. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 год. – СПб: Изд. деп. торговли и мануфактур, 1893. – 247 с.
267. Собрание указаний и распоряжений правительства. – 1886. – №607. – С. 1338.
268. Справочная книга по торгово-промышленной части для императорских российских консулов. – Санкт-Петербург: Типография В.Ф. Киршбаума, 1912. – [1], III, XVII, 735 с.; 26.
269. Статистика железорудной промышленности Криворожского и Керченского районов в 1900 году / Съезд горнопромышленников Юга России. – Харьков: Товарищество Печатня С.П. Яковлева, 1901. – 38 с.
270. Статистический очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1895 г. / Труды Статистического отделения департамента таможенных сборов. – СПб., 1897.

271. Стоимость производства главнейших хлебов. – Пг., 1916. – Вып. 2: Министерство земледелия. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. – С. 209–389.

272. Судьбы России: Доклады и записки государственных деятелей императорам о проблемах экономического развития страны (Вторая половина XIX в.) / Подгот. к изд. Л.Е. Шепелев. – СПб.: Лики России, 1999. – 360 с.

273. Таможенное дело России: сб. документов и материалов / Рос. таможенная акад. – М.: ИПО «Автор», 2000. – Т. 3: 1864–1917. – 492 с.

274. Тариф А, приложенный к Договору о торговле мореплаванием, заключенному между Россией и Германиею, 5 марта 1894 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XIV (1894): Штаты и табели. – СПб., 1898. – К №10409. – С. 110–128.

275. Труды второго Всероссийского съезда представителей льняного дела в Москве: 4–7 апреля 1913 г. – М.: Типо-литогр. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1913. – Ч. 1. – 259 с.

276. Труды Первого Областного Съезда Юго-Западного края по вопросам экспорта в связи с пересмотром русско-германского торгового договора, состоявшегося в Киеве 17–21 февраля 1914 года / Рос. экспорт. палата; Киев. Обл. Ком. по пересм. торговых договоров. – К.: Тип. А.И. Гросман, 1914. – Вып. 3: Журналы заседаний. – 148 с.

277. Труды Пятого очередного съезда представителей промышленности и торговли состоявшегося 15, 16, 17 и 18 марта 1911 г. в С.-Петербурге: материалы временных коллективов. – СПб.: Электро-тип. Н.Я. Стойковой, 1912.

278. Труды съезда деятелей по горному делу, металлургии и машиностроению, бывшего в г. Екатеринославе с 1-го по 7-е сентября 1910 г. – Екатеринослав: Тип. И. Когана, 1911. – Т. 1. – 168 с.

279. Труды VII съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 10 по 27 нояб. 1882 г. – Харьков, 1884. – Ч. 1: Доклады.

280. Труды XI Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 20-го октября по 9 ноября 1886 года. – Х.: Тип. Каплана и Бирюкова, 1886. – Ч. 1: Доклады. – LX, 483 с.

281. Труды XX Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 27-го октября по 12 ноября 1895 года. – Х.: Тип. Зильберберга. 1896. – Ч. 1. – С. 28–540.

282. Труды XXXIII Съезда горнопромышленников Юга России: (23 ноября – 12 декабря 1908 г.). – Харьков: Тип. Б. Бенгиса, 1909 – Т. 1. – 1466 с.

283. Труды XXXV Съезда горнопромышленников Юга России: 23 ноября – 9 декабря 1910 г. – Харьков: Тип. Б. Бенгиса, 1910. – Т. 2. – 97, 83, 106, 94 с.: ил.

284. Труды XXXVIII Съезда горнопромышленников юга России: 27-го ноября – 6-го декабря 1913 г. – Харьков: Тип. Б. Бенгиса, 1914. – Т. 2: Отчеты и доклады Совета Съезда. Отчет и доклад Общества пособия горнорабочим юга России. Отчет и доклад Ревизионной комиссии. – 554 с.

285. Труды XL Съезда горнопромышленников юга России: (21–29 ноября 1915 г.). – Харьков: Тип. Б. Бенгиса, 1916. – Т. 1: Программа занятий Съезда. Список членов Съезда. Отчет председателя Съезда. Протоколы заседаний Съезда. Свод постановлений Съезда. Доклады комиссий и совета Съезда.

286. Устав таможенный. Издание 1904 г. – СПб.: Государственная типография, 1904. – [4], 376 с.

287. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб: Департамент Торговли и Мануфактур Министерства финансов, 1893. – 729 с.

288. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб: Департамент Торговли и Мануфактур Министерства финансов, 1896. – 786 с.

289. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). – 2-е изд. – Пг.: Изд-во. Д.П. Кандауров и сын, 1914. – 1612 с.

290. Федоров М.П. Обзор международной хлебной торговли. Доклад члена Комиссии М.П. Федорова. – СПб., 1889. – 197 с.

291. Ходатайства Императорского вольного экономического общества об изменениях в русском таможенном тарифе. – СПб.: Типография В. Демакова, 1890. – С. 118.

292. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы: Март-октябрь 1917 г. /

составители М.А. Гузунов и др.; редакционная коллегия: А.М. Анфимов (ответственный редактор) и др. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1957. – Ч. I. – 538 с.

293. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы: Март-октябрь 1917 г. / составители М.А. Гузунов и др.; редакционная коллегия: А.М. Анфимов (ответственный редактор) и др. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – Ч. II. – С. 21.

294. Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России / Под ред. председателя Совета съезда горнопромышленников Юга России Н.Ф. Дитмара. – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1911. – Вып. 1: Работы Съездов горнопромышленников юга России по вопросу об экспорте. – 138 с.

295. Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России / Под ред. председателя Совета съезда горнопромышленников Юга России Н.Ф. Дитмара. – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1911. – Вып. 2: Статистико-экономическое описание стран Ближнего Востока: (Румыния, Болгария, Турция, Греция, Египет, А.-Венгрия. – 228 с.

296. Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России / Под ред. председателя Совета съезда горнопромышленников Юга России Н.Ф. Дитмара. – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1911. – Вып. 3: Экспорт в Италию. – 228 с.

297. Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России / Под ред. председателя Совета съезда горнопромышленников Юга России Н.Ф. Дитмара. – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1913. – Вып. 4: Экспорт в Болгарию, Турцию и Сербию. – 72 с.: ил + 2 л. ил.

298. Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России / Под ред. председателя Совета съезда горнопромышленников Юга России Н.Ф. Дитмара. – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1913. – Вып. 5: Порты Азовского моря и их оборудование с точки зрения интересов южной горнопромышленности. – 16 с.

3. Мемуари та спогади, листування

299. Алексеева Н. Из записной книжки сиделицы / Н. Алексеева // Наблюдатель. – 1899. – №2. – С. 347–354.
300. Ауэрбах А.А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А.А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909. – Т. 138. – №6. – С. 451–472.
301. Ауэрбах А.А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А.А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909. – Т. 140. – №12. – С. 546–562.
302. Бертенсон В.А. Две сельскохозяйственные выставки юго-западного края / В.А. Бертенсон // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1889. – №11. – С. 45–53.
303. Витте С.Ю. Воспоминания: в 3 т. / С.Ю. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 1 (1849–1894). – 555 с.
304. Витте С.Ю. Воспоминания: в 3 т. / С.Ю. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905). – 573 с.
305. Витте С.Ю. Воспоминания: в 3 т. / С.Ю. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 3 (17 октября 1905 – 1911). – 723 с.
306. Воспоминания И.Л. Уманского о первых годах его горнопромышленной деятельности, начиная с 1863 года / И.Л. Уманский // Горнозаводское дело. – 1914. – №28. – С. 9286–9291.
307. Воспоминания И.Л. Уманского о первых годах его горнопромышленной деятельности, начиная с 1863 года / И.Л. Уманский // Горнозаводское дело. – 1914. – №29. – С. 9321–9328.
308. Гаугер Н. Жертва по долгу службы и человеколюбия / Н. Гаугер // Страж. – 1908. – №2. – С. 22–24.
309. Извольский А.П. Воспоминания / А.П. Извольский. – М.: Международные отношения, 1989. – 192 с.
310. Исповедь конторщика-корреспондента. – Одесса: Тип. Южно-рус. о-ва печ. дела, 1905. – 32 с.

311. Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания / В.Н. Коковцов. – М.: Современник, 1984. – 532 с.
312. Корш Е.В. Двадцать лет на железных дорогах (1889–1908 гг.). Воспоминания о железнодорожной службе / Е.В. Корш. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1910. – IV, 193 с.
313. Маклаков В.А. Власть и общественность на закате старой России. Воспоминания современника / В.А. Маклаков. В 3 т. – Париж: Приложение к «Иллюстрированной России», 1936. – Т. 1. – 246 с.
314. Маклаков В.А. Власть и общественность на закате старой России. Воспоминания современника / В.А. Маклаков. В 3 т. – Париж: Приложение к «Иллюстрированной России», 1936. – Т. 2–3. – С. 247–618.
315. Межецкий М.П. Контрабандист / М.П. Межецкий // Исторический вестник. – 1899. – Т. 77. – №8. – С. 494–510.
316. Минцлов С.Р. В таможенном мире. Из воспоминаний / С.Р. Минцлов. – Трапезонд: Тип. штаба Трапезонд. укрепл. р-на, 1917. – [2], 41 с.
317. Черкасов М.И. Опыты, наблюдения и воспоминания сельского хозяина / М.И. Черкасов. – Одесса: Тип. «Русская речь», 1909. – 155 с.
318. Янжул И.И. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг.: Вып. 1–2 / И.И. Янжул. – СПб.: тип. т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1910. – Вып. 1. – [4], 191 с.
319. Янжул И.И. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг.: Вып. 1–2 / И.И. Янжул. – СПб.: тип. т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1911. – Вып. 2. – [6], 189 с.
320. Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. Материалы для истории русского рабочего вопроса и фабричного законодательства / И.И. Янжул. – СПб.: Тип. АО Брокгауз-Ефрон, 1907. – 227 с.
321. Hume G. Thirty Five Years in Russia / G. Hume. – London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co, 1914. – XIII, 319 p.

4. Публіцистика, періодичні видання

322. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1913. – Кн. 1. – С. 15–57.
323. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1913. – Кн. 2. – С. 86–150.
324. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1913. – Кн. 4. – С. 32–119.
325. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1913. – Кн. 5. – С. 109–128.
326. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1913. – Кн. 7. – С. 60–121.
327. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1913. – Кн. 9/10. – С. 92.
328. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1914. – Кн. 3. – С. 55.
329. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1914. – Кн. 7/8. – С. 80.
330. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1916. – Вып. 6. – С. 91.
331. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – X., 1917. – Вып. 2. – С. 68.
332. Бюллетень справочной части по внешней торговле. – 1913. – №3. – С. 4.
333. Бюллетень справочной части по внешней торговле. – 1916. – №27. – С. 106.
334. Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – 1914. – № 18. – С. 296.
335. Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – 1915. – №14. – С. 167.
336. Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – 1916. – №14. – С. 11.

337. Ведомости сельского хозяйства и промышленности: Орган Южно-русского общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – К., 1905. – №3. – С. 28–41.
338. Ведомости сельского хозяйства и промышленности: Орган Южно-русского общества поощрения земледелия и промышленности. – К., 1905. – №77. – С. 798–799.
339. Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – №10. – С. 150.
340. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1915. – №10/11. – С. 37–85.
341. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – №2/3. – С. 19–48.
342. Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1912. – №3. – С. 63–81.
343. Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1913. – №2. – С. 51–52.
344. Вестник Русско-английской торговой палаты. – 1915. – №7/8. – С. 235–242.
345. Вестник русско-французской торговой палаты. – 1914. – 1 февраля. – С. 157.
346. Вестник сахарной промышленности. – 1915. – №34. – С. 179–181.
347. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – №8. – С. 474–478.
348. Вестник финансов. – 1906. – №12. – С. 1–3.
349. Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – №6. – С. 10.
350. Вестник южно-русского животноводства. – 1910. – 4 февраля.
351. Водные пути и шоссейные дороги. – 1914. – №5. – С. 262.
352. Водные пути и шоссейные дороги. – 1914. – №7. – С. 360.
353. Второй бездефицитный бюджет // Промышленность и торговля. – 1911. – №8. – С. 351–352.
354. Горно-заводское дело. – 1910. – №2. – С. 34.
355. Горно-заводское дело. – 1910. – №10. – С. 344.
356. Горно-заводское дело. – 1910. – №12. – С. 426.
357. Горно-заводское дело. – 1910. – №15. – С. 538.

358. Горно-заводское дело. – 1910. – №26/27. – С. 805.
359. Горно-заводское дело. – 1910. – №35/36. – С. 1046.
360. Горно-заводское дело. – 1910. – №51/52. – С. 1493–1496.
361. Горно-заводское дело. – 1911. – №7/8. – С. 1771–1773.
362. Горно-заводское дело. – 1911. – №25. – С. 2279–2280.
363. Горно-заводское дело. – 1911. – №26. – С. 2331.
364. Горно-заводское дело. – 1911. – №35. – С. 2702.
365. Горно-заводское дело. – 1911. – №43. – С. 3007.
366. Горно-заводское дело. – 1911. – №46. – С. 3114–3115.
367. Горно-заводское дело. – 1912. – №16. – С. 4897.
368. Горно-заводское дело. – 1912. – №17. – С. 4944–4945.
369. Горно-заводское дело. – 1912. – №22. – С. 5116.
370. Горно-заводское дело. – 1912. – №45. – С. 6180.
371. Горно-заводское дело. – 1912. – №47/48. – С. 6310–6311.
372. Горно-заводское дело. – 1912. – №51/52. – С. 6461–6462.
373. Горно-заводское дело. – 1912. – №51/52. – С. 6461.
374. Горно-заводское дело. – 1913. – №13/14. – С. 7061–7063.
375. Горно-заводское дело. – 1913. – №19. – С. 7256–7258.
376. Горно-заводское дело. – 1913. – №21. – С. 7313–7333.
377. Горно-заводское дело. – 1913. – №27/28. – С. 7446.
378. Горно-заводское дело. – 1913. – №31. – С. 7582–7583.
379. Горно-заводское дело. – 1914. – №5. – С. 8455.
380. Горно-заводское дело. – 1914. – №11. – С. 8712.
381. Горно-заводское дело. – 1914. – №21/22. – С. 9008.
382. Горно-заводское дело. – 1914. – №23. – С. 9082–9083.
383. Горно-заводское дело. – 1914. – №32. – С. 9396–9398.
384. Горно-заводское дело. – 1914. – №33. – С. 9431.
385. Горно-заводское дело. – 1914. – №34. – С. 9472–9473.
386. Горно-заводское дело. – 1914. – №36. – С. 9520–9527.
387. Горно-заводское дело. – 1914. – №38. – С. 9623–9627.

388. Горно-заводское дело. – 1914. – №45. – С. 9912–9942.
389. Горно-заводское дело. – 1915. – №1. – С. 10239–10245.
390. Горно-заводское дело. – 1915. – №3. – С. 10303.
391. Горно-заводское дело. – 1915. – №4. – С. 10343.
392. Горно-заводское дело. – 1915. – №5. – С. 10371.
393. Горно-заводское дело. – 1915. – №7. – С. 10469.
394. Горно-заводское дело. – 1915. – №9. – С. 10557.
395. Горно-заводское дело. – 1915. – №11/12. – С. 10666–10672.
396. Горно-заводское дело. – 1915. – №39. – С. 11991–11992.
397. Горно-заводское дело. – 1916. – №12. – С. 13173.
398. Горнозаводской листок. – 1907. – 9 июля.
399. Горный журнал. – 1906. – №12. – С. 321.
400. Денежный рынок в Одессе в 1910 г. // Одесский листок. – 1911. – №4. – 5 января. – С. 2.
401. Ежегодник Департамента земледелия 1914 г. Восьмой год. – Петроград: Изд. М-ва земледелия, Д-т земледелия, 1915. – XXIV, 926 с.
402. Ежегодник Министерства финансов. Вып. 1914 г. – Петроград, 1915. – С. 40–63.
403. Ежегодник Министерства финансов. Вып. 1915 г. – Петроград, 1915. – С. 152–153, 566–567.
404. Еженедельник департамента земледелия. 1914. – Петроград, 1915. – С. 185.
405. Железные дороги всего света с 1905 по 1909 гг. // Горно-заводское дело. – 1911. – №35. – С. 2702.
406. Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1915. – №11/12. – С. 1–8.
407. Земщина. – 1910. – 30 августа (12 сентября). – С. 1–3.
408. Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. – К., 1916. – №1/2. – С. 23–24.
409. Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1916. – С. 23.

410. Известия по внешней торговле. – 1917. – №2. – С. 46, 306.
411. Известия по внешней торговле. – 1917. – №7. – С. 189.
412. Известия особого совещания по продовольственному делу. – 1917. – №1. – С. 76.
413. Исторический очерк торгового развития Одессы // Новороссийский телеграф. – 1876. – №327. – С. 26–127.
414. К вопросу о вагонном голоде // Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – 1914. – №9. – С. 106–107.
415. Киевская земская газета. – 1914. – 28 февраля.
416. Киевская земская газета. – 1914. – 6 июня.
417. Киевская земская газета. – 1914. – 29 августа.
418. Киевская земская газета. – 1916. – 11 октября.
419. Киевская мысль. – 1915. – 4 января.
420. Кооперативная жизнь. – 1914. – №2. – С. 128–130.
421. Народное хозяйство в 1913 году. Годовые обзоры важнейших отраслей народного хозяйства (год шестой). – Пг.: Министерство финансов, 1914 – 680 с.
422. Наша внешняя торговля и азиатские рынки // Киевское слово. – 1899. – №4163. – 12 августа. – С. 1.
423. Неудобства перевозки грузов в Киев // Киевлянин. – 1871. – №117. – 2 октября. – С. 1.
424. Новое время. – 1908. – №1.
425. Обзор хлебных рынков // Селянин. – 1913. – №22. – С. 639.
426. Освобождение. – 1903. – №2. – С. 24.
427. О сельскохозяйственном машиностроении в Харьковской губернии // Горно-заводское дело. – 1911. – №16. – С. 270.
428. Подольский хозяин. – 1915. – №1. – С. 6.
429. Промышленность и торговля. – 1908. – №1. – С. 3.
430. Промышленность и торговля. – 1908. – №3. – С. 133.
431. Промышленность и торговля. – 1908. – №5. – С. 271–295.
432. Промышленность и торговля. – 1908. – №8. – С. 470.

433. Промышленность и торговля. – 1908. – №10. – С. 602.
434. Промышленность и торговля. – 1908. – №14. – С. 74.
435. Промышленность и торговля. – 1909. – №5. – С. 281.
436. Промышленность и торговля. – 1909. – №19. – С. 327.
437. Промышленность и торговля. – 1909. – №20. – С. 399.
438. Промышленность и торговля. – 1910. – №8. – С. 587.
439. Промышленность и торговля. – 1910. – №23. – С. 565.
440. Промышленность и торговля. – 1911. – №2. – С. 73.
441. Промышленность и торговля. – 1911. – №6. – С. 261.
442. Промышленность и торговля. – 1911. – №8. – С. 349–380.
443. Промышленность и торговля. – 1911. – №9. – С. 404.
444. Промышленность и торговля. – 1911. – №11. – С. 498.
445. Промышленность и торговля. – 1911. – №17. – С. 172–173.
446. Промышленность и торговля. – 1911. – №19. – С. 254–255.
447. Промышленность и торговля. – 1911. – №24. – С. 556.
448. Промышленность и торговля. – 1911. – №26–27. – С. 805.
449. Промышленность и торговля. – 1912. – №14. – С. 47.
450. Промышленность и торговля. – 1912. – №51–52. – С. 47.
451. Промышленность и торговля. – 1913. – №1. – С. 46.
452. Промышленность и торговля. – 1913. – №11. – С. 492–494.
453. Промышленность и торговля. – 1913. – №20. – С. 384.
454. Промышленность и торговля. – 1914. – №5. – С. 240–253.
455. Промышленность и торговля. – 1914. – №6. – С. 303–334.
456. Промышленность и торговля. – 1914. – №7. – С. 361–365.
457. Промышленность и торговля. – 1914. – № 10. – С. 514–517.
458. Промышленность и торговля. – 1914. – №13. – С. 7.
459. Промышленность и торговля. – 1914. – №19. – С. 306.
460. Промышленность и торговля. – 1915. – №18. – С. 241.
461. Промышленность и торговля. – 1916. – №28/29. – С. 58.
462. Промышленность и торговля. – 1917. – №14/15. – С. 268.

463. Русские ведомости. – 1903. – №108.
464. Русский мельник. – 1913. – №2. – С. 129.
465. Русский мельник. – 1913. – №5. – С. 367–369.
466. Русский мельник. – 1913. – №7. – С. 540.
467. Русский мельник. – 1914. – №1. – С. 27–35.
468. Русский мельник. – 1916. – №4/5. – С. 177.
469. Русский экспорт. – 1912. – №3. – С. 129.
470. Русский экспорт. – 1912. – №4–5. – С. 166.
471. Русский экспорт. – 1912. – №6–7. – С. 199–200.
472. Русский экспорт. – 1912. – №8/9. – С. 204.
473. Русский экспорт. – 1912. – №10/11. – С. 243–244.
474. Русский экспорт. – 1913. – №1. – С. 7.
475. Русский экспорт. – 1914. – №3. – С. 79–80.
476. Русский экспорт. – 1914. – №4. – С. 119–121.
477. Русский экспорт. – 1914. – №7/8. – С. 250.
478. Русское судоходство. – 1900. – №214. – С. 75.
479. Северный голос. – 1915. – 29 февраля.
480. Статистический ежегодник на 1912 год / Ред. В.А. Шарый, заведующий статистическим отделом Совета Съездов. – СПб.: Совет съездов представителей промышленности и торговли, 1913. – 283 с.
481. Статистический ежегодник на 1913 год / Ред. В.А. Шарый, заведующий статистическим отделом Совета Съездов. – СПб.: Совет съездов представителей промышленности и торговли, 1913. – 747 с.
482. Статистический ежегодник России. 1913 год. – СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1913. – 112 с.
483. Статистический ежегодник России. 1914 год. – Петроград.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1915. – 663 с.
484. Торгово-промышленная газета. – 1914. – 12 ноября.
485. Торгово-промышленная газета. – 1915. – 12 февраля.
486. Торгово-промышленная газета. – 1915. – 27 февраля.

487. Труды Общества для содействия русской промышленности и торговле. – СПб., 1886. – Ч. 16. – С. 173.
488. Хлебная торговля в черноморских и азовских портах Южной России // Журнал Министерства внутренних дел. – 1854. – №4. – С. 8–10.
489. Хуторянин. – 1911. – №8. – С. 206.
490. Хуторянин. – 1915. – №42.
491. Черниговская земская неделя. – 1914. – 24 января.
492. Черниговская земская неделя. – 1914. – 7 февраля.
493. Черниговская земская неделя. – 1914. – 7 марта.
494. Черниговская земская неделя. – 1914. – 21 марта.
495. Черниговская земская неделя. – 1914. – 4 апреля.
496. Черниговская земская неделя. – 1914. – 25 апреля.
497. Черниговская земская неделя. – 1914. – 27 июня.
498. Черниговская земская неделя. – 1914. – 8 августа.
499. Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. – 1913. – №3–4. – С. 43.
500. Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. – 1913. – №21. – С. 50–55.
501. Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. – 1913. – №24. – С. 28–33.
502. Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. – 1913. – 15 декабря.
503. Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. – 1914. – №1. – С. 8.
504. Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. – 1914. – №7. – С. 29.
505. Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. – 1914. – №18. – С. 26–44.
506. Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. – 1914. – №22. – С. 50–53.

507. Экономическая жизнь Подолии: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. – 1915. – №16. – С. 24.

508. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1908. – 25 мая.

509. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1908. – 10 декабря.

510. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1911. – 8 марта.

511. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1911. – 15 июля.

512. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 9 февраля.

513. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 29 марта.

514. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 3 мая.

515. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 17 августа.

516. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 26 октября.

517. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 17 января.

518. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 14 февраля.

519. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 6 февраля.

520. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 февраля.

521. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 6 марта.

522. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 20 марта.

523. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 марта.

524. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 15 июля.

525. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сентября.

526. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 16 апреля.

527. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 18 июня.

528. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 3 сентября.

529. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 17 сентября.

530. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 22 октября.

531. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 5 ноября.

532. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 22 апреля.

533. Южнорусский горный листок. – 1890. – №4. – С. 52.

ЛІТЕРАТУРА

5. Наукові видання, монографії

534. Авдаков Н.С. Обзор условий для развития железной промышленности на юге России / Н.С. Авдаков. – Харьков: Тип. К.П. Счасни, 1885. – 31 с.
535. Авдеев И.П. Очерк продовольственного обеспечения населения Херсонского уезда в связи с продовольственной кампанией 1891–1892 гг. / И.П. Авдеев. – Херсон, 1893. – V, 42, 78 с.
536. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины / А.Я. Альтерман. – Одесса: Госиздат Украины, 1923. – 178 с.
537. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б.В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – 293 с.
538. Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов, 1895–1914 (По материалам Учетно-ссудного банка Персии) / Б.В. Ананьич. – Л.: Наука, 1975. – 209 с.
539. Ананьич Б.В. Россия и международный капитал. 1897–1914: очерки истории финансовых отношений. / Б.В. Ананьич. – Л.: Наука, 1970. – 316 с.
540. Андреев П.Н. Юго-Западные казенные железные дороги. Историческо-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации Юго-Западных железных дорог во время до перехода (1880–1894 гг.) и после перехода в казенное управление (1895–1904 гг.). – Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1906. – 2, 11, 2, 144 с.; табл.
541. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России, 1881–1904 / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
542. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 395 с.
543. Астафьев И.И. Русско-германские дипломатические отношения, 1905–1911 гг.: От Портсмутского мира до Потсдамского соглашения / И.И. Астафьев. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 306 с.

544. Ашик В. Финансовые результаты эксплуатации русской железнодорожной сети за последнее трехлетие (1907; 1908; 1909 гг.): монография / В. Ашик. – СПб.: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1911. – XII, 564 с.

545. Багалея Д.И., Милер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования: XIX и начало XX века: Репринт. изд. 1912 г. / Д.И. Багалея, Д.П. Миллер. – Харьков, 1993 – 973 с.

546. Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности круп. и сред. землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию / Ф. Бар. – СПб.: Основа, 1903. – 115 с.

547. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація і селянське господарство / І. Батюк. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 85 с.

548. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 91 с.

549. Белозерцев А.Г. Зерновое хозяйство России (1865–1997): историко-экономический очерк / А.Г. Белозерцев. – М. [Б. и.], 1998. – 224 с.

550. Берлин П. Русская буржуазия в старое и новое время / П. Берлин. – М.: «Книга», 1922. – 308 с.

551. Бехтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего 45-ти летия и меры к хозяйственному подъему / С.С. Бехтеев. – СПб.: Тип. Т-ва М.О. Вольф, 1902. – Т. 1. – 368 с.

552. Бехтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего 45-ти летия и меры к хозяйственному подъему / С.С. Бехтеев. – СПб.: Тип. Т-ва М.О. Вольф, 1906. – Т. 2. – 481 с.

553. Бехтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего 45-ти летия и меры к хозяйственному подъему / С.С. Бехтеев. – СПб.: Тип. Т-ва М.О. Вольф, 1911. – Т. 3. – 382 с.

554. Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России / А.Б. Билимович. – Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1907. – 198 с.

555. Билимович А.Д. Подъем товарных цен в России / А.Д. Билимович. – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1909. – 75 с., 1 л. диагр.: табл.

556. Билимович А.Д. Социальная теория распределения / А.Д. Билимович. – Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1916. – 55 с.

557. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах: Статистическое исследование / А.Д. Билимович. – Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1902. – [2], VI, X, 289 с., 118 л. табл., диагр., картогр.

558. Блиох И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И.С. Блиох. – СПб.: Типография М.С. Вольфа, 1878. – Том 1: Постройка и эксплуатация железных дорог. – 153 с.

559. Блиох И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И.С. Блиох. – СПб.: Типография М.С. Вольфа, 1878. – Том 2: Производство, потребление и торговля земледельческими товарами. – С. 40.

560. Блиох И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И.С. Блиох. – СПб.: Типография М.С. Вольфа, 1878. – Том 3: Скотоводство. – [2], VIII, 183, V с., 14 л. табл.

561. Блиох И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И.С. Блиох. – СПб.: Типография М.С. Вольфа, 1878. – Том 4: Внешняя торговля. – X, 214, 11 с., 7 л. табл., 6 карт.

562. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика / И.С. Блиох. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – Т. 1. – 29, XIII, 292, VII с., 4 л. табл.

563. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика / И.С. Блиох. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – Т. 2. – 295 с.

564. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика / И.С. Блиох. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – Т. 3. – XIII, 232, V с.

565. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – Київ: Критика, 1998. – 410 с.

566. Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России / В.И. Бовыкин. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 296 с.

567. Бовыкин В.И. Иностранное предпринимательство в России / В.И. Бовыкин // История предпринимательства в России. Кн. 2: Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 2000. – 573 с.

568. Бовыкин В.И. Коммерческие банки Российской империи / В.И. Бовыкин. – М.: Независимое исследов. Информ. Агентство «Перспектива», 1994. – 350 с.

569. Бовыкин В.И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны / В.И. Бовыкин. – М.: РОССПЭН, 2001. – 320 с.

570. Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в. – 1908 г. / В.И. Бовыкин. – М.: Наука, 1984. – 287 с.

571. Бориневич А.С. Очерк хлебной торговли в Одессе / А.С. Бориневич. – Одесса: Изд. Херсон. губерн. зем. управы. «Славян. тип.» Н. Хрисогелоса, 1890. – 110 с., [4] л. табл.

572. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. 2: Иностранные капиталы в России. Metallургическая и каменноугольная промышленность / Б.Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1899. – 398 с.

573. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика / Б.Д. Бруцкус. – СПб.: Право, 1922. – 235 с.

574. Вдовин В. Крестьянский поземельный банк (1883–1895) / В. Вдовин. – М.: Госполитиздат, 1959. – 196 с.

575. Вебер К. Мукомольное дело. Руководство к устройству мукомольных и крупяных мельниц при конных, ветряных и паровых двигателях и производство мучных продуктов / К. Вебер. – Изд. третье. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1908. – 638 с.

576. Вебер М. Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. – К.: Всесвіт, 2013. – 1112 с.

577. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я.В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.

578. Веселовский Б.В. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.) / Б.В. Веселовский. – СПб.: Зерно, 1907. – 172 с.

579. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Х.: Червоний шлях, 1925. – 52 с.

580. Витте С.Ю. Конспект лекцій о народном и государственном хозяйстве / С.Ю. Витте. – СПб.: Типография Акционерного Общества Брокгауз-Ефрон, 1912. – 580 с.

581. Витте С.Ю. Справка о том, как был заключен внешний заем 1906 г., спасший финансовое положение России / С.Ю. Витте. – СПб.: Министерство финансов, 1913. – 69 с.

582. Витте С.Ю. По поводу национализма: Национальная экономия и Фридрих Лист. – 2-е изд. / Гр. С.Ю. Витте. – СПб.: Тип. АО Брокгауз-Ефрон, 1912. – 75 с.

583. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / Валентин Витчевский; перевод с немецкого А.В Брауде; под редакцией Ю.Д. Филиппова. – С.-Петербург: Издание Д.А. Казицына и Ю.Д. Филиппова, 1909. – VIII, 362 с.

584. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: ТУК, 1964. – 547 с.

585. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості / К.Г. Воблий. – К.: Вид. Всеукраїнської Академії Наук, 1930. – Т. 2: 1861/62–1894/95. – 402 с.

586. Волков А.Ф. Курс международной хлебной торговли / А.Ф. Волков – СПб.: Типография Редакции периодических изданий Министерства Финансов, 1910. – [2], IV, 459 с.: табл.

587. Вольтке Г. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии / Г. Вольтке. 2-е изд. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1905. – 48 с.

588. Герценштейн М.Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М.Я. Герценштейн. – СПб.: «Слово», 1903. – 202 с.

589. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма / Р. Гильфердинг. [4-е изд.]. – М.: Государственное издательство, 1924. – 460 с.

590. Гиндин И.Ф. Банки и промышленность в России до 1917 г. / И.Ф. Гиндин. – М.; Л.: Промиздат, 1927. – 208 с.
591. Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков: избранное / И.Ф. Гиндин. – М.: Наука, 1997. – 623 с.
592. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы) / И.Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
593. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И.Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – 466 с.
594. Гливиц И.Б. Железная промышленность России: экон.-стат. очерк / Ип. Гливиц; О-во для продажи изделий рус. металлург. з-дов. – СПб.: Электротип. Н.Я. Стойковой, 1911. – X, 101 с., IX л. ил.: табл.
595. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст.: монографія / В.Я. Гончарук; Національний університет внутрішніх справ. – Х.: Вид-во «НУВС», 2002. – 234 с.
596. Гольдштейн И.М. Анкета о причинах упадка ввоза русской пшеницы в Англию и о средствах к поднятию русского экспорта в эту страну / И.М. Гольдштейн. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – 56 с.
597. Гольдштейн И.М. Немецкое иго и освободительная война / И.М. Гольдштейн. – М.: Типо-литография Русского товарищества печатного и издательского дела, 1915. – 51 с.
598. Гордієнко Г. Хліб наш насущний (Монографія про хліб) / Г. Гордієнко. – Філадельфія [Накладом автора], 1979. – 210 с.
599. Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст.: монографія / О.М. Гордуновський. – Черкаси: БРАМА-Україна, 2010. – 320 с.
600. Гордуновський О.М. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія, джерела. методологія: препринт №РЗ/2009/1(1). Серія РЗ / О.М. Гордуновський. – Черкаси: ЦНТІ, 2009. – 76 с.

601. Гордуновський О.М. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки): монографія / О.М. Гордуновський, О.І. Гуржій, О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 224 с.
602. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця: Кабінет виучування Поділля, 1929. – 210 с.
603. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки / П. Грегори. – М.: РОССПЭН, 2003 – 256 с.
604. Грунт А.Я., Фирстова В.Н. Россия в эпоху империализма 1907–1917 / А.Я. Грунт, В.Н. Фирстова. – М.: Изд-во ИМО, 1960. – 183 с.
605. Гулишамбаров С.И. Всемирная торговля в XIX веке и участие в ней России / С.И. Гулишамбаров. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1898. – 244 с.
606. Гулишамбаров С.И. Международная торговля птицей и птичьими продуктами: Птица (живая и битая), перо, пух, яйца, гуано: ввоз. и вывоз. тамож. тарифы / сост. по рус. и иностр. источникам Ст. Гулишамбаров; М-во фин. Деп. торговли и мануфактур. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. – VIII, 199 с.
607. Гулишамбаров С.И. Сравнительная статистика России в мировом хозяйстве и в ряду великих держав в царствование императора Александра III / С.И. Гулишамбаров. – СПб., 1905. – 58 с.
608. Гулишамбаров С.И. Сравнительная статистика России в мировом хозяйстве и в ряде великих держав в первое десятилетие царствование императора Николая II (1894–1904 гг.) / С.И. Гулишамбаров. – СПб., 1907. – 96 с.
609. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І.О. Гуржій. – К.: Вид-во Акад. наук Української РСР, 1962. – 207 с.
610. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: «Наукова думка», 1968. – 192 с.
611. Гуржій О.І., Орлик В.М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.): [монографія] / Олександр Гуржій, Василь Орлик. – Черкаси: Ант, 2011. – 195 с.: табл.

612. Гурко В.И. Устои народного хозяйства России: Аграрно-экономические этюды / В.И. Гурко. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1902. – 201 с.
613. Дейвіс Н. Європа. Історія / Норман Дейвіс. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
614. Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк / В.Э. Ден. – Петроград: 25-я гос. тип., 1922. – 167, [1] с.: табл.
615. Денисов В.И. Современное положение русской торговли (По поводу экономической записки Министерства финансов) / В.И. Денисов. – СПб.: Тип-лит Ю. Римона, 1913. – 59 с.
616. Денисов В.И. Ярмарки. К вопросу о подъеме экономических сил России / Член Государственного Совета В.И. Денисов. – СПб.: Типография В.О. Киршбаума, 1911. – 138 с.
617. Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля дореволюционной России / Г.А. Дихтяр. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 237 с.
618. Довнар-Запольский М.В. Очередные задачи русского экспорта / Проф. М.В. Довнар-Запольский. – Киев: тип. И.И. Чоколова, 1912. – 36 с., 4 л. диагр.: табл.
619. Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах / Проф. М.В. Довнар-Запольский. – Киев: тип. И.И. Чоколова, 1914. – [6], 46, [1] с., 7 л. диагр.: табл.
620. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М. Донік / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2008. – 271 с.
621. Дубровский С.М. К вопросу об уровне развития капитализма в России и характере классовой борьбы в деревне в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1960. – 54 с.
622. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
623. Дубровский С.М. Столыпинская аграрная реформа: капитализация сельского хозяйства в XX веке / С.М. Дубровский. – Ленинград: Прибой, 1925. – 548 с.

624. Дуссан И.В. Торговые сношения России с Францией и Германией / И.В. Дуссан. – Киев: [Б. и.], 1916. – 62 с.

625. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства, 1892–1914 гг.: Аграрный кредит в экономической политике царизма / В.С. Дякин. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1997. – 354, [1] с. портр.

626. Егиазарова Н.А. Аграрный кризис конца XIX века в России / Н.А. Егиазарова. – М.: АН СССР, 1959. – 192 с.

627. Ерохина О.В. Немецкое предпринимательство в хозяйственном комплексе юга России. 1860–1930-е гг. / О.В. Ерохина. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2011. – 314 с.

628. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності / В.Р. Жвалюк. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

629. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія / Ірина Жиленкова; відп. ред. член-кореспондент НАН України В.М. Даниленко. – К., 2016. – 668 с.

630. Жиро А. Торговля России с Францией / А. Жиро. – Париж, 1915. – 32 с.

631. Загорский К.Я. Железнодорожные тарифы в России и Германии в связи с экономической политикой этих стран / К.Я. Загорский. – СПб.: Тип. Ред-ции периодич. изд-ий Мин-ва Финансов, 1914. – 84 с.

632. Загорский К.Я. Наша железнодорожная политика / К.Я. Загорский. – СПб.: Пушкинская скоропечатня, 1910. – 82 с.

633. Загорский К.Я. Теория железнодорожных тарифов: Задачи управления, принципы построения и применения, формы и виды тарифов / К.Я. Загорский. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1901. – 322 с.

634. Зак А.М. Крестьянский поземельный банк. 1883–1910 / А.М. Зак. – М.: Тип. тов-ва Н.Н. Кушнарева и К., 1911. – 607 с.

635. Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности / В.С. Зив. – Петроград: Тип. ред. периодических изданий Министерства финансов, 1917. – 132 с.

636. Золотов В.А. Внешняя торговля южной России в первой половине XIX века / В.А. Золотов; Отв. ред. А.П. Пронштейн. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1963. – 192 с.

637. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. / В.А. Золотов. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1966. – 250 с.

638. Зомбарт В. Современный капитализм / Вернер Зомбарт; пер. с нем под ред. В. Базарова и И. Степанова; с предисл. И. Степанова. – М.: Издание С. Скирмунта, 1904. – Т. 1: Генезис капитализма. – XL, 584 с.

639. Измestьева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка. Конец XIX – начало XX в. (опыт количественного анализа). Монография / Т.Ф. Измestьева. – М.: Изд-во Московского государственного университета, 1991. – 192 с.

640. Иловайский С.И. Казенные монополии как способ обложения предметов потребления / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Штаба Одес. воен. округа, 1896. – II, 164 с.

641. Ионичев Н.П. Иностранный капитал в экономике России (XVIII – начало XX в.): (к 200-летию образования М-ва финансов России) / Н.П. Ионичев. – М.: МГУП, 2002. – 259 с.

642. Ионичев Н.П. Международные экономические отношения капиталистической России (1861–1914): монография / Н.П. Ионичев. – М.: МГУП, 2001. – 313 с.

643. История торговли и промышленности в России: в 3-х т. / Под ред. П.Х. Спасского. – Санкт-Петербург: [П.Х. Спасский], 1910. – Т. 1. – 222 с.

644. История торговли и промышленности в России: в 3-х т. / Под ред. П.Х. Спасского. – Санкт-Петербург: [П.Х. Спасский], 1913. – Т. 2. – 318 с.

645. Індиченко П.Д. Земельне законодавство поміщицько-буржуазної Росії (1861–1917 рр.) / П.Д. Індиченко. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – 100 с.
646. Канделаки І.В. Роль ярмарок в русській торгівлі / І.В. Канделаки. – СПб.: Тип. редакції період. изд-ва Міністерства фінансів, 1914. – 60 с.
647. Касперов В.І., Покровський В.І. К вопросу о влиянии русско-германского договора на наш торговый баланс: [С прил.] / В.І. Касперов, В.І. Покровський. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1896. – 28, 30 с.
648. Катикман А.А. Железные дороги. 1825–1925 / А.А. Катикман. Под редакцией и предисловием профессора С.Д. Карейша. – Ленинград: Полярная звезда, 1925. – 148 с.
649. Каутський К. Границы капиталистического хозяйства. Город и деревня в капиталистическом обществе / К. Каутський. – К.: Ф.А. Йогансон, 1900. – 66 с.
650. Каутський К. Национальное государство, империалистическое государство и союз государств / К. Каутський. – М.: Дело, 1917. – 94 с.
651. Каутський К. Объединение средней Европы: Пер. с нем. / К. Каутський. – М.: Кн-во писателей в Москве, 1916. – XII, 81, [2] с.
652. Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России: монография / М.В. Кечеджи-Шаповалов. – 3-е изд., перераб. и значит. доп. – СПб.: Улей, 1911. – 71 с.
653. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917 / Ю.И. Кирьянов. – М.: Наука, 1971. – 307 с.
654. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в России в 1875–1914 гг. Очерки правительственной политики / Т.М. Китанина. – Л.: Наука, 1978. – 288 с.
655. Ковальський В.К. Становлення та розвиток митної справи на півдні України з давніх часів до 1917 року (на прикладі Миколаївської митниці): Історико-правове дослідження / В.К. Ковальський; Одеська національна юридична академія. – О.: Юридична література, 2006. – 136 с.

656. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX века. Опыт количественного анализа / И.Д. Ковальченко, Л.В. Милов. – М.: Наука, 1974. – 413 с.

657. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Фенікс», 2013. – 566 с.

658. Корелин А.П. Дворянство и торгово-промышленное предпринимательство в пореформенной России (1861–1904 гг.). Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.

659. Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине / С.М. Короливский, М.А. Рубач, Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1967. – 579 с.

660. Корхов А.П. Роль крупных и мелких хозяйств в снабжении сахарных заводов свеклой / Корхов А.П. – К.: Изд. Сахоротрест, 1922. – 253 с.: ил.

661. Косинский В.А. К вопросу о мерах к развитию производительных сил России: Статистико-экономический эскиз / В.А. Косинский. – Одесса: Экон. тип., 1904. – 43 с. + Приложения.

662. Костров Н.И. Опыт исследования крестьянского хозяйства в агрономическом отношении / Н.И. Костров. – Харьков: Агр. журн., 1913. – 48 с. табл.

663. Костров Н.И. Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну / Н.И. Костров; [Предисл.: И.М. Гольдштейн]. – Москва: т-во тип. А.И. Мамонтова, 1915. – X, 248 с.

664. Кризис самодержавия в России, 1895–1917 / Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин, Б.Б. Дубенцов; ред. Дякин В.С. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. – 664 с.

665. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины) / Б.А. Кругляк. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1992. – 191 с.

666. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В.В. Крутіков; ред. А. Шерстюк. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. – 172 с.

667. Крюков Н.А. Внешняя торговля России продуктами сельского хозяйства за десятилетие. 1901–1910 гг. / Н.А. Крюков. – СПб., 1912. – 99 с.

668. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 271 с.

669. Кулиняк Д., Цюпко С. Тисячолітнє Ведмеже: Краєзнавчий нарис / Д. Кулиняк, С. Цюпко. – К.: Літопис-XX, 2010. – 192 с.

670. Кулишер И.М. История русского народного хозяйства. Т. 1 / И.М. Кулишер. – М.: Мир, 1925. – 215 с.

671. Кулишер И.М. История русского народного хозяйства. Т. 2 / И.М. Кулишер. – М.: Мир, 1925. – 440 с.

672. Кулишер И.М. История русской торговли до девятнадцатого века включительно / И.М. Кулишер. – Петербург: Издательство «Атеней», 1923. – 317, IV с.

673. Кулишер И.М. Очерк истории русской промышленности / И.М. Кулишер. – Петроград: Тип. К.-О. Петрогубпрофсовета, 1922. – 156 с.

674. Кулишер И.М. Очерки финансовой науки / И.М. Кулишер. – Петроград: Наука и школа, 1919. – 252, [4] с.

675. Кулишер И.М. Спорные вопросы организации статистики внешней торговли / И.М. Кулишер. – М.: т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1916. – 40 с.

676. Кулыжный А.Е. Деревенские товарищества по продаже яиц / А.Е. Кулыжный. – Полтава: Изд. журнала «Хуторянин», 1912. – 36 с.

677. Кулыжный А.Е. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства / А.Е. Кулыжный. Издание третье, расширенное и дополненное. – М.: Типография Я.Г. Сазонова, 1918. – 191 с.

678. Кулыжный А.Е. Очерки по сельскохозяйственной и кредитной кооперации: Статьи, заметки, доклады 1900–1918 / А.Е. Кулыжный. – Петроград: Книгоизд. кооперативной литературы, 1918. – 240 с.

679. Кулыжный А.Е. Первый опыт кооперативного экспорта яиц / А.Е. Кулыжный. – М., 1914. – 38 с.
680. Кулыжный А.Е. Устройство хлеботорговли и товарищеский сбыт хлеба / А.Е. Кулыжный. 2-ое дополненное издание. – Петроград: Мысль, 1918. – 79 с.
681. Кун Е. Развитие нашего таможенного обложения в последние десятилетия / Е. Кун. – Петроград [Б. и.], 1917. – 124 с.
682. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 / В.Я. Лаверычев. – М.: Мысль, 1974. – 281 с.
683. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Тамара Іванівна Лазанська. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 282 с.
684. Ландо В.М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины / В.М. Ландо. – К.: 2-я Сов. тип., 1920. – 36 с.
685. Левицкий О.О. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти ХІХ века / О.О. Левицкий / Оттиск их «Киевской старины». – К., 1906. – 43 с.
686. Лейтес К. Вопросы внешней торговой политики в русской повременной печати / К. Лейтес. – Пг.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1916. – 291 с.
687. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности / Владимир Ильин. – Изд. 2-е, доп. – СПб.: Паллада, 1908. – VIII, VIII, 489 с.
688. Лескюр Ж. Общие и периодические промышленные кризисы / Жан Лескюр; пер. с фр. Н.И. Сувилова. – СПб.: Тип. т-ва «Обществ. Польза», 1908. – IX, 557 с.: табл.
689. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття / М.Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.
690. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа/ К. Лодыженский. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1886. – 311 с.
691. Лось Ф. Революція 1905–1907 рр. на Україні / Ф. Лось. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 404 с.

692. Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением / П.И. Лященко. – Пг.: Мин-во финансов, 1915. – 293 с.

693. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П.И. Лященко. – М.: Госполитиздат., 1956. – Т. 2: Капитализм. – 725 с.

694. Лященко П.И. Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства: К изучению основных тенденций мирового рынка / П.И. Лященко; Ком. академия, Институт мирового хозяйства и мировой политики. – М.: Ком. акад., 1927. – 374, [1] с.: табл.

695. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках европейской России / П.И. Лященко. – СПб.: Отдел торговли Министерства торговли и промышленности, 1912. – 4, VI, 656 с.

696. Майо-Смит Р. Статистика и экономия / Р. Майо-Смит; пер. Н. Энгельгардта; под ред. Г. Фальборка и В. Чарнолуского. – М.: издание С. Скимунта, 1902. – 507 с.

697. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.

698. Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация / С.Л. Маслов. – Петроград: Мысль, 1919. – 89 с.

699. Мезенцов В.И. Материалы к вопросу о реформе хлебной торговли. Производство, потребление и остатки хлебов в Азовско-Черноморском районе / В.И. Мезенцов; Полтавское губернское земство. – Полтава: [б.и.], 1912. – 37 с.

700. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в ХІХ ст. / Л.Г. Мельник. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.

701. Менделеев Д. К познанию России: с приложением карты России. 3-е изд., вновь испр. и доп. / Д. Менделеев. – СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1906. – 157 с.

702. Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729–1903): опыт исслед. П.П. Мигулина. – Харьков: Тип. «Печат. дело», 1904. – VI, 439 с.: табл.

703. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902) / П.П. Мигулин. – Харьков: Печатное дело, 1902. – 324 с.

704. Мигулин П.П. Русский государственный кредит со времени Екатерины II до наших дней, опыт историко-критического обзора / П.П. Мигулин. – Х., 1900. – Т. 1: 1769–1886 гг. – 606 с.

705. Мигулин П.П. Русский государственный кредит со времени Екатерины II до наших дней, опыт историко-критического обзора / П.П. Мигулин. – Х.: Типо-лит. «Печатное дело», кн. К.Н. Гагарина, 1900. – Т. 2: Министерство И.А. Вышнеградского 1887–1892 гг. – IV, 578, [4], VIII с.

706. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906) / П.П. Мигулина. – Харьков: Тип. «Печ. дело», 1907. – Т. 3: Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего (1893–1906), Вып. 5 и последний: Итоги министерства Витте и обзор кредитных государственных операций. – VI, С. 1019–1216: табл.

707. Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX в. / Б.Н. Миронов. – М.: Новый хронограф, 2010. – 911 с.

708. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи: XVIII – начало XX в. / Б.Н. Миронов. В 2 т. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – 549 с.

709. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи: XVIII – начало XX в. / Б.Н. Миронов. В 2 т. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 2. – 583 с.

710. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.) / Б.Н. Миронов. – Ленинград: Изд-во «Наука», ленинградское отделение, 1985. – 302 с.

711. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

712. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В.Б. Молчанов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.

713. Морев Д.Д. Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России / Д.Д. Морев. – Изд. 3-е, доп. и исп. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1893. – 322 с.

714. Морозан В.В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В.В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – 616 с.

715. Мошенский С.З. Рынок ценных бумаг Российской империи / С.З. Мошенский. – Москва: Экономика, 2014. – 560 с.

716. Мукосеев В.А. Статистическая характеристика русско-германского товарообмена в 1909 г. в связи со ставками таможенного тарифа (ставки общего тарифа договора 1894 г., конвенции 1904 г. и ценность ввоза и вывоза) / В.А. Мукосеев. – СПб. [Б.и.], 1912. – 35 с.

717. Науманн Ф. Срединная Европа. (Mitteleuropa): общественно-политическая литература / Ф. Науманн; пер. с нем. В.Я. Фан-дер-Флит; предисл. Б.Э. Нольде. – Петроград: К-во Огни, 1918. – 15, 136 с.

718. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. / А.А. Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.

719. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – Ч. 1. – 490 с.

720. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2. – 580 с.

721. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 3. – 488 с.

722. Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века. По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России / А.С. Нифонтов. – М.: «Наука», 1974. – 432 с.

723. Новиков Я.А. Протекционизм / Я.А. Новиков. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1890. – 292 с.

724. Общественное движение в России в начале XX-го века. Т. 1. Предвестники и основные причины движения / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1909. – [8], 676 с.

725. Общественное движение в России в начале XX-го века. Т. 2 / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1910. – Ч. 1: Международное положение России перед революцией. Массовое движение. – [6], 341, [2] с.

726. Огановский Н.П. Революция наоборот: Разрушение общины / Н.П. Огановский. – Пг.: «Задруга», 1917. – 201 с.

727. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И.Х. Озеров. – М.: Издание Д.С. Горшкова, 1905. – 277 с.

728. Опря А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні: монографія / А.В. Опря; Кам'янець-Подільський державний ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 139 с.

729. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / Орлик В.М. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

730. Ососов А. Земельный вопрос в 3-ей Государственной Думе / А. Ососов. – СПб: Труд и польза, 1912. – 899 с.

731. Остапенко С.С. Внешние рынки России / С.С. Остапенко. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1913. – Ч. 1: Персидский рынок и его значение для России. – 175 с.

732. Остапенко С.С. Задачи русского хлебного экспорта: К вопросу хлебного экспорта / С.С. Остапенко. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1912. – [2], 25 с.: табл., 5 л.

733. Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – К., 1922. – Вып. 1. – 192 с.; 5 л. ил.

734. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О.А. Парасунько. – Киев: Изд-во АН УССР, 1963. – 576 с.

735. Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): Монографія / О.Є. Пилипенко. – К.: АМУ, 2008. – 280 с.

736. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / А.П. Погребинский. – М.: Госфиниздат, 1954. – 268 с.

737. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребинський. – Х.: Пролетар, 1931. – 127 с.

738. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / С.А. Покровский. – М.: Международная книга, 1947. – 402 с.

739. Полферов Я.Я. Внешняя торговля России скотом и мясными продуктами в связи с пересмотром торгового договора / Я.Я. Полферов. – Санкт-Петербург: Тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1914. – [2], 109, [2] с.: карт., табл.

740. Полферов Я.Я. Русское промышленное птицеводство в предстоящем пересмотре торговых договоров / Я.Я. Полферов. – Петроград: Тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1915. – 66, [5] с., 5 л.

741. Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию, в связи с пересмотром торговых договоров / Я.Я. Полферов. – Петроград: Тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1914. – [2], 62, [1] с. табл.

742. Попов В. Хлібна торгівля України / В. Попов. – Х.: Радянський селянин, 1921. – 253 с.

743. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников. – М.: Типо-литография Т-ва Кушнерев и К., 1891. – XXXII, 392 с.

744. Приймак О.М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX ст. / О.М. Приймак. – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2012. – 458 с.

745. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.) / О. Приймак. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. – 188 с.

746. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.

747. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А. Радциг. – СПб.: Деп. ж/д М-ства пути сообщений, 1896. – 267 с.
748. Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах / А.А. Радциг. – СПб.: Тип. тов-ва «Народная польза», 1899. – 90 с.
749. Рафалович А.Г. О положении России на международном хлебном рынке / А.Г. Рафалович. – Пг.: «Свобода», 1918. – 23 с.
750. Рафалович А.Г. Русский вывоз во Францию: Справочная книга для русских экспортёров / А.Г. Рафалович. – Париж: Издание русской торговой палаты, 1916. – 104 с.
751. Рафалович А.Л. Организация международной торговли / Рафалович А.Л. – Л.: Академическое издательство, 1924. – 212 с.
752. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
753. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
754. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – 340 с.
755. Рижева Н.О. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Надія Рижева. – К.: Сергійчук, 2008. – 475 с.: іл.
756. Сазонов Г.П. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865–1890 гг.) / Г.П. Сазонов. – СПб.: Тип. В.С. Балашова, 1891. – IV, 540 с.
757. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей / Україна крізь віки; Т. 9. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
758. Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны / А.Л. Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 656 с.

759. Синявська Л.І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни / Л.І. Синявська. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2014. – 476 с.

760. Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття: В 2-х т. / М. Слабченко. – Одеса: Держ. вид-во України, 1925. – Т. 1. – 318 с.

761. Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав / К. Скальковский. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1901. – 704 с.

762. Соболев М.Н. История русско-германского торгового договора / М.Н. Соболев. – Пг.: Типография редакции периодических изданий Минфина, 1915. – 202 с.

763. Соболев М.Н. Очерки из истории всемирной торговли в связи с развитием экономической жизни / Сост. М.Н. Соболев. – М.: Маг. «Книжное дело», 1899. – [2], IV, 166 с.

764. Соболев М.Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли / [Соч.] проф. М.Н. Соболева. – Харьков: Тип. «Утро» Я.П. Фишганга и М.Г. Шепшелевича, 1916. – 278 с.

765. Соболев М.Н. Перестройка принципов торговой политики России в связи с вопросом о протекционизме / М.Н. Соболев. – Харьков: О-во сельск. хоз., 1915. – 32 с.

766. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск: Типо-лит. Сиб. т-ва печ. дела, 1911. – 886 с.

767. Сокольский Б. Экспорт русской муки в Англию (в связи с положением экспорта муки вообще) / Б. Сокольский. – СПб., 1913. – 20 с.

768. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю.Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 384 с.

769. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю.Б. Соловьев / под ред. Гинева В.Н. – Л.: Наука, 1981. – 256 с.

770. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку) / Б. Стопневич. – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – 123 с.

771. Субботин Ю.Ф. Россия и Германия: партнеры и противники (Торговые отношения в конце XIX в. – 1914 г.). – М.: ИРИ, 1996. – 271 с.

772. Тарле Е.В. Граф С.Ю. Витте. Опыт характеристики внешней политики / Е.В. Тарле. – Л.: Политиздат, 1927. – 248 с.

773. Темірова Н.Р. Поміщики в Україні в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Надія Романівна Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 319 с.

774. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-ті рр. XIX ст.) / В.П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 305 с.

775. Томпстон С.Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX в.: организация и финансирование / Стюарт Росс Томпстон. – М.: РОССПЭН, 2008. – 471 с.

776. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М.И. Туган-Барановский; В 2 т. – СПб.: «Наша жизнь», 1907. – Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – 562 с.

777. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г.Ф. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.

778. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.

779. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І.А. Фареній; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Наук. т-во істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.

780. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття: монографія / І.А. Фареній; Ін-т історії НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

781. Федоровский В.К. Торговля России с Францией и Бельгией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эти страны / В.К. Федоровский. – М.: Т-во тип. А.И. Мамонтова, 1915. – XI, 227 с. диагр.

782. Финн-Енотаевский А.Ю. Современное хозяйство России (1890–1910 гг.) / А. Финн-Енотаевский. – СПб.: издание М.И. Семенова, 1911. – V, 527 с.

783. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття) / А.Г. Філінюк, Т.В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 316 с.

784. Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников юга России. Под редакцией председателя Совета Съезда Н.Ф. фон Дитмара / Составил секретарь Совета П.И. Фомин. – Харьков. Типография и Литография М. Зильберберг и сыновья, 1908. – 173 с.

785. Харьков торговый / Авт.сост. Н.Л. Зотова, М.В. Чехунов. – Х.: Деловая жизнь, Прапор, 1999. – 240 с.

786. Хромов П.А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма / П.А. Хромов. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 240 с.

787. Хромов П.А. Экономическое развитие России / П.А. Хромов. – М.: Наука, 1967. – 356 с.

788. Чайанов А.В. Бюджеты крестьян Старобельского уезда / А.В. Чайанов. – Харьков: Тип. губ. комитета, 1915. – 143 с.

789. Чернышев И.В. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет / И.В. Чернышев; Вольное Экономическое Общество. – Пг.: [б.и.], 1918. – 384 с.

790. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д.М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

791. Чупров А.И. Аграрная реформа и ее вероятное влияние на сельскохозяйственное производство / Александр Иванович Чупров. – М.: Издание Е.В. Кожевниковой и Е.А. Коломийцевой, 1906. – 51 с.

792. Чупров А.И. Железнодорожное хозяйство, его экономические особенности и его отношения к интересам страны / Александр Иванович Чупров. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1875. – 352, V с.

793. Чупров А.И. Железнодорожное хозяйство. Т. 2. Условия определяющие движение и сборы на железных дорогах. Валовой доход и его факторы. Количество товарных грузов / Александр Иванович Чупров. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1878. – VII, 342 с.

794. Чупров А.И. Речи и статьи: в 3 т. / А.И. Чупров; ред.: А.А. Чупров, Н. Сперанский. – М.: издание М. и С. Сабашниковых, 1909. – Т. 2: Крестьянское хозяйство. Мелкий кредит и кооперация. Аграрный вопрос. – IV, 609 с., [1] л. портр.

795. Чупров А.И. Речи и статьи: в 3 т. / А.И. Чупров; ред.: А.А. Чупров, Н. Сперанский. – М.: издание М. и С. Сабашниковых, 1909. – Т. 3: Железные дороги. Торговая политика. Статьи на разные темы. – XLI, 568 с.

796. Шавров Н.А. О мерах для развития русского торгового мореходства в связи с развитием отечественного судостроения при современном экономическом положении России / Н.А. Шавров. – М. [Б. и.], 1895. – 427 с.

797. Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.) / І.О. Шандра. – Луганськ: Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2011. – 300 с.

798. Шапошников Н.Н.. Таможенная политика России до и после революции / Н.Н. Шапошников; Центральное управление печати и промпропаганды (Ц.У.П.) В.С.Н.Х. – М.; Л.: [б.и.], 1924. – 74 с.

799. Швиттау Г.Г. Социально-экономические очерки: научное издание / Г.Г. Швиттау. – Одесса: Книгоизд-во А.А. Ивасенко, 1918. – VIII, 182 с.

800. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) / В.В. Шевченко. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 266 с.

801. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): Монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – 344 с.

802. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг.: Проблемы торгово-промышленной политики / Л.Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1987. – 272 с.

803. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: проблемы торгово-промышленной политики / Л.Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1981. – 275 с.

804. Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): монографія / О.Б. Шляхов. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. ун-т, 2003. – 366 с.

805. Шляхов О.Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / О.Б. Шляхов; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетр., 2010. – 243 с.

806. Шор А.С. Товарообмен между Россией и Германией за последние 20 лет / А.С. Шор. – СПб.: Издательство Русской экспертной палаты, Типография «Север», 1914. – 67 с.

807. Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет, в связи с русско-германским торговым договором / А.К. Шульц. – СПб.: Тип-я Министерства финансов, 1913. – [2], 111, 113, III, VII с.

808. Яковлев В.Ф. Экономические кризисы в России / В.Ф. Яковлев. – М.: Госполитиздат, 1955. – 403 с.

809. Янжул И.И. Между делом: Очерки по вопросам народного образования, экономической политики и общественной жизни / И.И. Янжул. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1904. – 6, 476 с.

810. Янсон Ю.Е. Крым, его хлебопашество и хлебная торговля / Ю.Е. Янсон. – СПб., 1870. – 705 с.

811. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Янсон. – СПб.: Тип. В. Безобразова и пания, 1870. – 646 с., табл., карт.

812. Яснопольский Л. Позиция России по отношению к новому русско-германскому торговому договору: брошюра / Л. Яснопольский; Российская экспортная палата. Киевский областной комитет по пересмотру торговых договоров. – К.: Тип. А.И. Гросмана, 1914. – 10 с.

813. Beable W.H. *Commercial Russia* / W.H. Beable. – London: Constable, 1918. – 278 p.

814. Faas V. *Russia's Export Trade in Timber and the Importance of the Forests of North European Russia* / V. Faas. – New York: Youroveta home & foreign trade co, 1919. – 35, [1] p. 23 cm.

815. Gerschenkron A. *Economic Backwardness in Historical Perspective* / Alexander Gerschenkron. – Cambridge: Belknap Press, 1962. – 456 p.

816. Geyer D. *Russian imperialism. The interaction of domestic and foreign policy 1860–1914* / D. Geyer / Translated by Bruce Little. – London: New Haven, 1987. – 396 p.

817. Girault R. *Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914* / R. Girault. – Paris: Librairie Armand Colin, 1973. – 618 p.

818. Grant J.A. *Big Business in Russia: The Putilov Company in Late Imperial Russia, 1868–1917* / J.A. Grant. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1999. – 216 p.

819. Gregory P. *Russian National Income. 1885–1913* / P. Gregory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

820. Jurowsky L. *Die Russische Getreideexport: seine Entwicklung und Organisation* / L. Jurowsky. – Stuttgart: Cotta, 1910. – 196 p.

821. Kahan A. *Russian economic history: The nineteenth century* / A. Kahan. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 244 p.

822. Langer W.L. *The diplomacy of imperialism: 1890–1902* / William Leonard Langer. – V. 2. – New-York: Alfred A. Knopf, 1935. – 797 p.

823. Lindner R. *Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914* / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – 560 s.

824. Miller M. *The economic development of Russia, 1905–1914. With special reference to trade, industry and finance* / M. Miller. – Lincolnshire: Frank Cass & C , 1967. – 321 p.

825. Sartor W. *Das Haus Mahs. Eine internationale Unternehmerfamilie im Russischen Reich 1750–1918* / W. Sartor. – S.l.: Olearius Press, 2009. – 191 s.: Tabl., ill.

826. Oesch E. *Ukraine und Schweiz: handelspolitische Studies über den Anteil der Industrie und des Handels der Schweiz am Warenverkehr der Ukraine und Russlands* / E. Oesch. – Zürich: Fachschriften-Verlag & Buchdr., 1919. – 67 s.

827. Owen T. *The Corporation Under Russian Law, 1800–1917. A Study in Tsarist Economic Policy* / T. Owen. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 234 p.

6. Статті, матеріали конференцій

828. Абалкин Л.И. Экономические воззрения С.Ю. Витте и его государственная деятельность / Л.И. Абалкин // Сергей Юльевич Витте – государственный деятель, реформатор, экономист. В 2 ч. Ч. 1. – М.: Институт экономики РАН, 1999. – С. 5–48.

829. Александрович М. Вопросы организационного строительства общественной агрономии на губернских агрономических совещаниях / М. Александрович // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1914. – Кн. 2. – С. 69–91.

830. Анохин А.А. В.Э. Ден и современная социально-экономическая география / А.А. Анохин // Кафедра экономической и социальной географии СПбГУ. – Режим доступа: http://ecgeo.spbu.ru/doc/DEN_and_modern_social-economic_geography.pdf.

831. Анфимов А.М. К вопросу о развитии аграрного капитализма в России / А.М. Анфимов // Исторические записки. – М., 1960. – Т. 65. – С. 24–69.

832. Астафьев И.И. Русско-германская торговля в период империализма (опыт источниковедческого анализа) / И.И. Астафьев // Вестник Московского ун-та. Серия. История. – М., 1978. – №2. – С. 78–81.

833. Бажаев В. Знаменательная страница в истории русской аграрной политики / В. Бажаев // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 6. – С. 5–22.

834. Баскин Х.Э. Русский хлебный экспорт / Х.Э. Баскин / Русский мельник. – 1915. – № 2. – С. 121–122.

835. Беликов Ю.А. Организация и деятельность харьковской общей (купеческой) биржи (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / Ю.А. Беликов // Вісник

Харківського національного університету: Історія. – 2002. – № 256. – Вип. 34. – С. 242–252.

836. Бовыкин В.И. Динамика промышленного производства в России (1896–1910 гг.) / В.И. Бовыкин // История СССР. – 1983. – №3. – С. 20–52.

837. Бовыкин В.И. Иностранное предпринимательство в России / В.И. Бовыкин // История предпринимательства в России. Книга вторая: вторая половина XIX – начала XX века. – М., 2000. – С. 108–126.

838. Бовыкин В.И. Экономическая политика царского правительства и индустриальное развитие России. 1861–1900 гг. / В.И. Бовыкин // Экономическая история: Ежегодник. 2002. – М., 2003. – С. 9–32.

839. Богданов С. Обзор успехов сельского хозяйства в 1891 году / С. Богданов // Университетские известия. – 1893. – №2/8. – С. 1–501.

840. Богданов С. Обзор успехов сельского хозяйства в 1892 году / С. Богданов // Университетские известия. – 1895. – №3/4. – С. 233–344.

841. Боринович А. Отчет о хлебной торговле в Одессе / А. Боринович // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. – 1890. – №5–6.

842. Боровой С.Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу / С.Я. Боровой // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. – Вип. 3: Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України). – С. 21–31.

843. Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Чёрном море в последней трети XVIII – начале XIX в. / С.Я. Боровой // Французский ежегодник. 1961 г. – Москва: Из-во АН СССР, 1962. – С. 496–506.

844. Брейтерман А. Наши таможенные пошлины / А. Брейтерман // Торгово-промышленная газета. – 1914. – 12 ноября.

845. Букшпан Я. Эмансипация нашей промышленности и таможенное ограждение / Я. Букшпан // Торгово-промышленная газета. – 1915. – 29 октября.

846. Бунге Н.Х. Исторический очерк экономических учений / Н.Х. Бунге // Университетские известия. – К., 1868. – С. 1–40.

847. Бунге Н.Х. Промышленность и ее ограничение во внешней торговле / Н.Х. Бунге // Отечественные записки. – 1857. – Т. 115. – №11. – Отд. 1. – С. 1–28.

848. Бунге Н.Х. Промышленность и ее ограничение во внешней торговле / Н.Х. Бунге // Отечественные записки. – 1857. – Т. 115. – №12. – Отд. 1. – С. 589–620.

849. Вернеке О. До історії залізничного транспорту на Україні / О. Вернеке // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 308–320.

850. Веселовский Б. Движение землевладельцев / Б. Веселовский // Общественное движение в России в начале XX в. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1909. – Т. 1. Предвестники и основные причины движения / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – С. 291–313.

851. Виноградов С.М. И.М. Кулишер: Очерк жизни и творчества / С.М. Виноградов // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. – СПб., 1995. – №3–4. – Режим доступа: <http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/>.

852. Витанович І. Аграрна політика українських урядів: 1917–1920 / І. Витанович // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – №3/4. – С. 5–60.

853. Вовчук Л. Становлення дипломатичних установ у портових містах Чорноморсько-Азовського басейну Російської імперії (1785–1919 рр.) / Л. Вовчук // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2013. – Серія: Історичні науки. – Вип. 3 (34). – С. 210–218.

854. Ге-Тань. К вопросу об организации народного сельского хозяйства / Ге-Тань // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1917. – Вып. 2. – С. 58.

855. Гиндин И.Ф. Государственный капитализм в России до монополистического периода / И.Ф. Гиндин // Вопросы истории. – 1964. – № 9. – С. 72–95.

856. Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности (окончание) / И.Ф. Гиндин // История СССР. – 1963. – №2. – С. 57–80.

857. Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности (окончание) / И.Ф. Гиндин // История СССР. – 1963. – №3. – С. 37–60.

858. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України перша половина XIX ст. / О.М. Гордуновський // Український історичний журнал. – К., 2000. – №1. – С. 61–71.

859. Гордуновський О.М. Гуртова торгівля у південних портах як каталізатор зернового бізнесу в регіонах України у другій половині XIX ст. / О.М. Гордуновський // Фінансовий простір: міжнародний науково-практичний журнал. – 2011. – №4. – С. 79–90.

860. Гордуновський О.М. Світові ціни на український хліб у XIX ст. / О.М. Гордуновський // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2010. – №X–XI. – С. 216–223.

861. Гуржій І.О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. / І.О. Гуржій // Проблеми історії України XIX – XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Випуск XVI. – С. 38–51.

862. Гуржій І.О. Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60–90-ті рр. XIX ст.) / І.О. Гуржій // Український історичний журнал. – Київ, «Наукова думка», 1964. – №6. – С. 39–50.

863. Дворецкий Е.В. Статистика внешней торговли / Е.В. Дворецкий // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. Отв. ред. И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1979. – С. 346–381.

864. Джулай С.Н. Азово-Черноморские порты во внешней торговле Российской империи 70–90-е гг. XIX столетия / С.Н. Джулай // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №11. – С. 49–51.

865. Довжук І.В. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період / І.В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. XI. – С. 142–153.

866. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. XI. – С. 154–168.

867. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – № 8. – С. 86–108.

868. Дроздов В. Внешнеэкономическая политика С.Ю. Витте / В. Дроздов // РоШекопот. – 1999. – №4. – С. 113–119.

869. Дякин В.С. К оценке русско-германского торгового договора 1904 г. / В.С. Дякин // Проблемы истории международных отношений. – Л., 1972. – С. 152–183.

870. Евдокимов А. Успехи и тормозы сельскохозяйственной кооперации в России / А. Евдокимов // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 6. – С. 74.

871. Еремін Н. Грузооборот Подольской губернии по данным Министерства торговли и промышленности // Н. Еремін // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 22. – С. 22–50.

872. Еремін Н. Организационный строй и основные задачи полеводства Подольской губернии / Н. Еремін // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 22. – С. 7–10.

873. Жиленкова І.М. Аграрний капітал України і світовий продовольчий ринок: оглядова статистика експорту окремих товарів (кінець XIX – початок XX ст.) /

І.М. Жиленкова // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво “Гілея”», 2015. – Вип. 96 (5). – С. 19–22.

874. Жиленкова І.М. Агрокультурна діяльність земств України і розвиток торгівлі на початку ХХ ст. / І.М. Жиленкова // *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. – 2015. – Vol. 02 (06). – Pp. 153–165.

875. Жиленкова І.М. Агрокультурна політика Російської імперії на початку ХХ ст.: структура бюджетних витрат (на прикладі України) / І.М. Жиленкова // *Гуржіївські історичні читання: [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2015. – Вип. 10: До 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія. – С. 167–170.*

876. Жиленкова І.М. Висвітлення проблем зовнішньої торгівлі Російської імперії у пресі та мемуарах сучасників (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І.М. Жиленкова // *IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 40–42.*

877. Жиленкова І.М. Вплив агрокультурної діяльності сільськогосподарських товариств України на розвиток зовнішньої торгівлі (початок ХХ ст.) / І.М. Жиленкова // *International Scientific Journal EURO-AMERICAN SCIENTIFIC COOPERATION: research articles / Responsible editors: Tonkyh S., Pryhodko N., Mintz A. – Hamilton, Canada: «AccentGraphics Communications», 2015. – Volume 10. – P. 17–21.*

878. Жиленкова І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на продуктивність сільського господарства України (1906–1913 рр.) / І.М. Жиленкова // *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014–2015. – Вип. 8–9. – С. 171–174.*

879. Жиленкова І.М. Дискусії щодо запровадження прогресивного оподаткування в Російській імперії: позиція влади та промислових кіл (початок ХХ ст.) / І.М. Жиленкова // *Полілог. Зб. статей молодих науковців з історії,*

філософії, культурології / редкол. О.В. Чайковський та ін. – Одеса: Видавець Букаєв В.В., 2015. – С. 53–59.

880. Жиленкова І.М. Експорт з України продукції птахівництва та технічних культур на початку ХХ ст.: роль селянства / І.М. Жиленкова // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. – К., 2015. – Вип. 10. – С. 47–54.

881. Жиленкова І.М. Експортна політика промислового капіталу України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / І.М. Жиленкова // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 100–109.

882. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: оцінки державної політики в дореволюційній історіографії / І.М. Жиленкова // Український історичний журнал / гол. наук. ред. В.А. Смолій. – 2015. – Вип. 1 (№ 520): січень-лютий. – С. 135–150.

883. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України кінця ХІХ – початку ХХ ст. та інтереси промислово-аграрного капіталу в оцінках істориків 1917–1927 рр. / І.М. Жиленкова // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2015. – Вип. 15. – С. 9–12.

884. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів промислового і аграрного капіталів (90-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.): актуалізація проблеми / І.М. Жиленкова // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2011 рік, 9–10 лютого 2012 року / Укл. Г.І. Волинка, О.В. Уваркіна та ін. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Ч. І. – С. 182–184.

885. Жиленкова І.М. Імпорт промислової продукції в Російську імперію напередодні Першої світової війни: український контекст (1911–1914 рр.) / І.М. Жиленкова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 35–39.

886. Жиленкова І.М. Іноземне землеволодіння на теренах Правобережної України у XIX ст. – на початку XX ст. / І.М. Жиленкова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – Вип. XIX. – С. 151–160.

887. Жиленкова І.М. Інтереси аграрного капіталу українських губерній і зовнішня торгівля Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.): актуалізація проблеми / І.М. Жиленкова // Історія торгівлі, податків та мита. П'ята міжн. конф. Тези доповідей. – К., 2011. – С. 68–69.

888. Жиленкова І.М. Організаційні заходи громадськості України щодо перегляду торговельної угоди 1904 р. з Німеччиною (1913–1914 рр.) / І.М. Жиленкова // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ-Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. / редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 28–31.

889. Жиленкова І.М. Організаційні заходи громадськості України щодо перегляду торговельної угоди 1904 р. з Німеччиною (1913–1914 рр.) / І.М. Жиленкова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. XXIII: Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни). – С. 9–22.

890. Жиленкова І.М. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу / І.М. Жиленкова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. XX. – С. 112–141.

891. Жиленкова І.М. Податкова й тарифна політика Міністерства фінансів Російської імперії наприкінці XIX ст.: становище промислових підприємств / І.М. Жиленкова // Особистість, суспільство, політика – 2015: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. / За ред. С. Терепищого, В. Грасимовича, О. Познія. – Люблін: Видавництво наукове WSEI, 2015. – С. 110–113.

892. Жиленкова І.М. Російсько-німецькі торгові угоди (1894, 1904 рр.): вплив на сільськогосподарський експорт та оцінки громадськості / І.М. Жиленкова // Дев'ята Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (29–30 жовтня 2015 р., Дніпропетровськ). Тези доповідей. – К., 2015. – С. 93–95.

893. Жиленкова І.М. Селянська громада в аграрній політиці уряду Російської імперії: оцінки та законодавчі ініціативи / І.М. Жиленкова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 47–51.

894. Жиленкова І.М. Система протекціонізму в економічній політиці Російської імперії і зовнішня торгівля (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І.М. Жиленкова // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – К., 2014. – Вип. 11. – С. 136–148.

895. Жиленкова І.М. Сільське господарство України в зовнішньоторгівельній політиці Російської імперії: вплив промислового фактору (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І.М. Жиленкова // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції, м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.: у 5-х частинах. – Дніпропетр.: ТОВ «Інновація», 2015. – Ч. 4. – С. 85–89.

896. Жиленкова І.М. Сільськогосподарський розвиток України в контексті формування світової агропродовольчої системи (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І.М. Жиленкова // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 107–111.

897. Жиленкова И.Н. Ссудо-сберегательные и кредитные общества Украины и внешняя торговля в начале ХХ в. / И.Н. Жиленкова // The Caucasus. Economic and Social Analysis Journal of Southern Caucasus. – Tbilisi, Georgia, 2015. – July-September. – Vol. 09. – Issue 03. – P. 12–15.

898. Жиленкова І.М. Структура та динаміка експорту зернової продукції з України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І.М. Жиленкова // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки» / ред.

кол.: І.Д. Пасічник, В.В. Трофимович, А.І. Смирнов та ін. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. – Вип. 24. – С. 42–48.

899. Жиленкова І.М. Тарифна політика залізниць Російської імперії в контексті інтересів зовнішньої торгівлі (кінець XIX ст.) / І.М. Жиленкова // Аркасівські читання: Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв. 17–18 квітня 2015 р. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. – С. 122–124.

900. Жиленкова І.М. Українське селянство в системі експорту окремих продуктів землеробства і тваринництва на початку XX ст. / І.М. Жиленкова // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. – Вип. 13. – С. 115–121.

901. Жиленкова І.М. Хутірська система землекористування на початку XX ст.: урядова політика та ринкові тенденції / І.М. Жиленкова // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – № 29 (322). – С. 74–80.

902. Zhilenkova I. Lending, saving and credit cooperative of Ukraine and foreign trade of the early XX cent / Iryna Zhilenkova // Black Sea Scientific Journal of Academic Research. Conference Newsletter. – Tbilisi, Georgia, 2015. – September. – Vol. 24. – Issue 06. – P. 10.

903. Золотов В.А. Нефтяной экспорт России в конце XIX в. / В.А. Золотов // Известия СКНЦ ВШ. Общественные науки. – 1979. – №1. – С. 45–51.

904. Золотов В.А. Участие портов Азовского моря во внешней торговле России первой половины XIX века / В.А. Золотов // Дон и степное Предкавказье. XVIII – первая половина XIX в. (Заселение и хозяйство). – Ростов н/Д: РГУ, 1977. – С. 206–222.

905. Золотов В.А. Южнорусский хлебный экспорт во второй четверти XIX в. / В.А. Золотов // Авторефераты научно-исследовательских работ за 1959 год. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1960. – С. 220–222.

906. Иващук Ф. Возникновение агрономической работы и рост показательных мероприятий / Ф. Иващук // Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – №1/2. – С. 5–11.

907. Измestьева Т.Ф. Воздействие таможенной защиты угледобывающей промышленности Донбасса и ее синдицирования на модернизацию топливной базы России в конце XIX – начале XX в. / Т.Ф. Измestьева // Проблемы методологии и источниковедения. Мат-лы III науч. чтений памяти ак. И.Д. Ковальченко. – СПб., 2006. – С. 389–398.

908. Измestьева Т.Ф. Интеграция европейского угольного рынка и российский импорт угля. Конец XIX – начало XX века / Т.Ф. Измestьева // Экономическая история. Ежегодник. 1999. – М., 1999. – С. 80–110.

909. Измestьева Т.Ф. Количественный анализ источников по динамике внешней торговли России конца XIX – начала XX в. / Т.Ф. Измestьева // Математические методы изучения массовых источников. – М.: Изд. Института истории СССР АН СССР, 1989. – С. 118–136.

910. Измestьева Т.Ф. Русско-германские хлеботорговые отношения в конце XIX – начале XX в. (опыт количественного анализа) / Т.Ф. Измestьева // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 51–60.

911. Измestьева Т.Ф. Таможенные пошлины и монополистические объединения в угледобывающей промышленности юга России. Конец XIX – начало XX вв. / Т.Ф. Измestьева // Экономическая история. Обзорение. – 2000. – Вып. 4, №4. – С. 113–115.

912. Исаєва О.І. Дослідження А.С. Бориневича з питань сільського господарства / О.І. Исаєва // Вісник НТУ «ХПІ». – 2013. – №48 (1021). – С. 64–71.

913. Касперов В.И. Хлебная торговля / В.И. Касперов // Россия в конце XIX века. – СПб, 1900. – С. 678–691.

914. Катаев Н. Сельскохозяйственная кооперация в России (окончание) // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 3. – С. 48.

915. Кириченко И. Агрономический персонал в России и в Харьковской губернии / И. Кириченко // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 17 января.

916. Ковалевский Н.З. Из подворной переписи / Н.З. Ковалевский // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства – Х., 1913. – Кн. 9/10. – С. 92–95.

917. Кожухарь А.И. Внешняя торговля Российской империи как совокупность специфических каналов межкультурной коммуникации / А.И. Кожухарь // Молодой ученый. – 2013. – №7. – С. 311–315.

918. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) / Ірина Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – №4. – С. 54–88.

919. Косинский В.А. Несколько слов об основных нуждах деревни / В.А. Косинский // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1914. – Кн. 3. – С. 5–6.

920. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О.М. Краснікова // Український історичний журнал. – Київ, «Наукова думка», 1999. – № 6. – С. 64–69.

921. Крижанівська О.О. Соціально-економічне становище поміщицьких селян Правобережної України другої чверті XIX ст. в контексті урядової політики / О.О. Крижанівська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 111–124.

922. Кругляк Б.А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Б.А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1983. – Вип. 17. – С. 53–57.

923. Кругляк Б.А. Товарні біржі в Російській імперії / Б.А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С. 58–64.

924. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б.А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С. 72–81.

925. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму / Б.А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1974. – №3. – С. 36–43.

926. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І.М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–30.

927. Кулыжный А.Е. Может ли русский земледелец выгодно продавать свой хлеб? / А. Е. Кулыжный // Устройство хлеботорговли и товарищеский сбыт хлеба в России. – М., 1913. – С. 86–90.

928. Кулыжный А.Е. Областной Южнорусский съезд по упорядочению хлебной торговли в Екатеринославе 11–17 июня 1913 года/ А.Е. Кулыжный // Кооперативная жизнь. – 1913. – №14–16. – С. 16–19.

929. Лазанська Т.І. Торгові дома України на рубежі двох століть (1892–1914) / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Випуск II. – С. 24–42.

930. Ленин В.И. Аграрный вопрос в России к концу XIX века / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 17: Март 1908 ~ июнь 1909. – С. 57–137.

931. Ленин В.И. Аграрный вопрос и современное положение России / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1973. – Т. 24: Сентябрь 1913 – март 1914. – С. 161–165.

932. Ленин В.И. Заметка к вопросу о теории рынков (По поводу полемики гг. Туган-Барановского и Булгакова) / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 4: 1898 ~ апрель 1901. – С. 44–54.

933. Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве (О книге Каутского и о статье г. Булгакова) / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 4: 1898 ~ апрель 1901. – С. 95–152.

934. Ленин В.И. Капиталистический строй современного земледелия / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1968. – Т. 19: Июнь 1909 ~ октябрь 1910. – С. 319–344.

935. Ленин В.И. К вопросу о нашей фабрично-заводской статистике. Новые статистические подвиги проф. Карышева / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 4: 1898 ~ апрель 1901. – С. 1–34.

936. Ленин В.И. К характеристике экономического романтизма. Сисмонди и наши отечественные сисмондисты / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 2: 1895–1897. – С. 119–262.

937. Ленин В.И. О промышленных судах / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 4: 1898 ~ апрель 1901. – С. 274–287.

938. Ленин В.И. По поводу книги В.Е. Постникова – «Южно-русское крестьянское хозяйство» / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 1: 1893–1894. – С. 1–66.

939. Ленин В.И. По поводу так называемого вопроса о рынках / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 1: 1893–1894. – С. 67–122.

940. Ленин В.И. Развитие капитализма в России / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах, издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т. 3: Развитие капитализма в России. – 792 с.

941. Ленин В.И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге П. Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе). По поводу книги П. Струве: «Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России». СПб. 1894 г. / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти томах,

издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 1: 1893–1894. – С. 347–534.

942. Леонтьев В.В. О форме нашей торгово-договорной политики после войны / В.В. Леонтьев // Торгово-промышленная газета. – 1915. – 28 мая.

943. Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – №41. – С. 57–60.

944. Лещенко М.Н., Мамалига А.І. Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861–1900 рр. / М.Н. Лещенко, А.І. Мамалига // Український історичний журнал. – Київ: «Наукова думка», 1976. – №9. – С. 81–91.

945. Лещенко М.Н., Мамалига А.І. Капіталістична еволюція селянських господарств Подільської губернії в пореформений період / М.Н. Лещенко, А.І. Мамалига // Український історичний журнал. – Київ: «Наукова думка», 1977. – №11. – С. 85–95.

946. Лигенко Н.П. Научное наследие Г.Е. Верещагина и пути развития предпринимательской деятельности Удмуртской деревни. Конец XIX – начало XX века / Н.П. Лигенко // Экономическая история. – 2012. – №1 (16). – С. 71–78.

947. Лурье М. Мобилизация земли и развитие хозяйства / М. Лурье // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1914. – Кн. 2. – С. 65–66.

948. Майский В. Очерки сельскохозяйственной жизни в Германии / В. Майский // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1914. – Кн. 1. – С. 112.

949. Маньковский К.Г. Итоги землеустройства / К.Г. Маньковский // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 1. – С. 112.

950. Мацевич К. Объединенная кооперация и ее главные задачи / К. Мацевич // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1915. – Выпуск 5. – С. 6–10.

951. Медяник В.Ю. М.Ф. фон Дітмар – яскравий представник гірничопромислової буржуазії Півдня України (остання чверть ХІХ – початок ХХ ст.) / В.Ю. Медяник // Гуманітарний журнал. – 2012. – Вип. 2–3. – С. 215–223.

952. Мигулин П.П. Биржевая игра или промышленный подъем? / П.П. Мигулин // Новый экономист. – 1913. – №51–52. – С. 4–7.

953. Мигулин П.П. Железнодорожная неразбериха / П.П. Мигулин // Новый экономист. – 1913. – №49. – С. 3–5.

954. Мигулин П.П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. / П.П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 1–56.

955. Миллер П. Русская транзитная торговля в ХІХ столетии / П. Миллер // Русское экономическое обозрение. – 1903. – №5. – С. 97–98.

956. Минин А. К вопросу о пересмотре русско-германского торгового договора / А. Минин // Черниговская земская неделя. – 1914. – 24 января.

957. Миронов Б.Н. Движение российский и мировых хлебных цен в 1801–1914 гг. / Б.Н. Миронов // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. – Тарту, 1975. – С. 237–252.

958. Миронов Б.Н. Экспорт русского хлеба во второй половине ХVІІІ – начале ХІХ в. / Б.Н. Миронов // Исторические записки. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1974. – Т. 93. – С. 149–188.

959. Михайлик А.О. Кооперативний рух на Поділлі і товарно-грошовий обіг краю на початку ХХ ст. / А.О. Михайлик // Споживча кооперація Поділля: через століття – до майбутнього (27–28 травня 2010 р.). – Вінниця, 2010. – С. 151–155.

960. Мичерлих Э.Ф. О некоторых особенностях в применении таможенного тарифа к сельскохозяйственным машинам и орудиям / Э.Ф. Мичерлих // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1893. – Т. 2. – С. 55–61.

961. Морозова О. Положение яичной торговли в России / О. Морозова // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1911. – 15 января.

962. Морозова О. Положение яичной торговли в России (продолжение) / О. Морозова // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1911. – 22 января.

963. Москалюк М. Економічна політика державних інституцій у галузях обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. / Микола Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 32–38.

964. Москалюк М. Українська зовнішня торгівля в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Пам'ять століть: Історичний науковий та літературний журнал. – 2007. – №6. – С. 70–76.

965. Новиков Я.А. Экономисты и протекционисты / Я.А. Новиков // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1891. – Т. 1. – С. 304–309.

966. Огановский Н. Аграрный вопрос в России после 1905 г. / Н. Огановский // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1914. – Кн. 3. – С. 24–25.

967. Огановский Н. Сельскохозяйственный прогресс России в освещении министра финансов / Н. Огановский // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 2. – С. 11–21.

968. Остапенко С.С. Русское продуктивное скотоводство и меры к поднятию его рентабельности / С.С. Остапенко // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №17. – С. 25–41.

969. Остапенко С.С. Русское продуктивное скотоводство и меры к поднятию его рентабельности (окончание) / С.С. Остапенко // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №18. – С. 34–50.

970. Пажитнов К. Сельское хозяйство Соединенных Штатов и тенденции его развития, по данным переписи 1910 г. / К. Пажитнов // Агрономический журнал. Издание харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1914. – Кн. 3. – С. 55–70.

971. Пахомова Е.А. Особенности российско-германской торговли на рубеже XIX – XX веков / Е.А. Пахомова // Приволжский научный вестник. Научно-практический журнал. – 2012. – №9 (13). – С. 10–13.

972. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни / А.В. Пешехонов // Нужды деревни. – Пг., 1904. – Т. 2. – С. 8.

973. Пилипенко О.Є. Вивіз хліба з України через порти Чорного і Азовського морів наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // Вісник Київського славістичного університету. – К., 2006. – Вип. 27. – С. 143–155.

974. Пилипенко О.Є. Вивіз цукру з України у XIX – на початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 8. – С. 128–135.

975. Пилипенко О.Є. Документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві про участь України у зовнішньоекономічній діяльності Російської імперії XIX – початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // «Шевченківська весна». Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917–1920 рр. – К., 2007. – Вип. V. – Частина 2. Історія. – С. 185–187.

976. Пилипенко О.Є. Експорт вугілля та продукції гірничої промисловості з Лівобережної України наприкінці XIX – початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // Університет. – 2006. – №6. – С. 39–48.

977. Пилипенко О.Є. Експорт лісу та продукції деревообробної промисловості з України (кінця XIX – початку XX ст.) / О.Є. Пилипенко // Київська старовина. – 2006. – №5. – С. 36–41.

978. Пилипенко О.Є. Експортно-імпорتنі операції в Чернігівській губернії на початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – 2011. – №3. – С. 60–64.

979. Пилипенко О.Є. Експорт продукції птахівництва з Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // Київська старовина. – 2006. – №3. – С. 80–97.

980. Пилипенко О.Є. Експорт продукції тваринництва з Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // Київська старовина. – 2006. – №2. – С. 46–62.

981. Пилипенко О.Є., Єфіменко В.П. Експорт сільськогосподарської продукції з України та його правове забезпечення в період Російської імперії на початку ХХ ст. / О.Є. Пилипенко, В.П. Єфіменко // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – №3. – С. 43–51.

982. Пилипенко О.Є., Єфіменко В.П. Експорт цукру з підросійської України на початку ХХ ст. / О.Є. Пилипенко, В.П. Єфіменко // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 66. – С. 79–83.

983. Пилипенко О.Є. Зовнішньоторгові операції в Південно-Західних губерніях Російської імперії у 1875–1917 рр. / О.Є. Пилипенко // Вісник Київського славістичного університету. – К., 2009. – Вип. 41. – С. 165–179.

984. Пилипенко О.Є. Зовнішня торгівля України й Росії напередодні та в роки Першої світової війни / О.Є. Пилипенко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 118–131.

985. Пилипенко О.Є. Історіографія історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О.Є. Пилипенко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 260–269.

986. Пилипенко О.Є. Класифікація вітчизняних та зарубіжних наукових джерел про роль Наддніпрянської України у зовнішніх торгово-економічних та культурних зв'язках Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. / О.Є. Пилипенко // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наукових праць. – К., 2007. – Ч. 10. – С. 259–269.

987. Пилипенко О.Є. Оpubліковані джерела з історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії у ХІХ ст. – на початку ХХ ст. / О.Є. Пилипенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наук. праць. – К., 2008. – Число. 15. – С. 124–134.

988. Пилипенко О.Є. Роль України у загальному експорті спирту з Росії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / О.Є. Пилипенко // Вісник

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2007. – Вип. 89–90. – С. 91–94.

989. Пилипенко О.Є. Структура імпортової торгівлі підросійської України у пореформений період / О.Є. Пилипенко // Київська старовина. – 2008. – №4. – С. 27–45.

990. Пилипенко О.Є. Україна у зовнішній торгівлі Росії з балканськими країнами у другій половині XIX ст. / О.Є. Пилипенко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2006. – №15. – С. 169–184.

991. Пилипенко О.Є. Участь України в експорті хліба з Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 18. – С. 225–232.

992. Пискунов Д. Киевский областной съезд по вопросам экспорта (окончание) / Д. Пискунов // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 марта.

993. Підгаєць С. Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років XIX віку / С. Підгаєць // Праці Семінару для виучування народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 3. – С. 167–179.

994. Погребинский А.П. Финансовая политика царизма в 70–80-х гг. Записка Н.Х. Бунге Александру II «О финансовом положении России» 20 сентября 1880 г. / А.П. Погребинский // Исторический архив. – 1960. – №2. – С. 130–144.

995. Порш М. Робітництво на Україні: нариси по статистиці праці / Микола Порш // Записки Історичної і Фільольогічної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1912. – Кн. X. – С. 91–157.

996. Порш М. Робітництво на Україні: нариси по статистиці праці / Микола Порш // Записки Історичної і Фільольогічної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1912. – Кн. XI. – С. 107–160.

997. Порш М. Робітництво на Україні: нариси по статистиці праці / Микола Порш // Записки Історичної і Фільольогічної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1913. – Кн. XII. – С. 131–157.

998. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 і мобілізація земельної власності на Україні від. 1877 по 1905 р. / М. Порш // Україна. – 1907. – №4. – С. 146–180.

999. Прилежаев В.В. Ближайшие задачи нашей экономической политики / В.В. Прилежаев // Торгово-промышленная газета. – 1915. – 12 февраля.

1000. Реєнт О.П. Історія України ХІХ – початок ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / Олександр Петрович Реєнт // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 2007. – №6 (477). – С. 218–232.

1001. Реєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (стан наукової розробки) / О.П. Реєнт // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип 2. – С. 6–11.

1002. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк // Історія українського селянства: Нариси у 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С. 388–412.

1003. Реєнт О.П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – №17. – С. 6–40.

1004. Рохович Г.Я. Наш торговый договор с Германией / Г.Я. Рохович // Торгово-промышленная газета. – 1915. – 27 февраля.

1005. Савченко М.М. «Рациональный протекционизм» Д.И. Менделеева и таможенно-тарифная политика России в конце ХІХ – начале ХХ вв. / М.М. Савченко // Экономический журнал. – 2002. – №2 (5). – Режим доступа: http://economicarggu.ru/2002_5/04.shtml.

1006. Савченко М.М. И.И. Янжул: «У меня очень рано развились вкусы экономиста» / М.М. Савченко // Экономический журнал. – 2003. – №1 (6). – Режим доступа: http://economicarggu.ru/2003_1/savchenko.pdf.

1007. Сазонов В. Общественная агрономия в Италии и России / В. Сазонов // Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1914. – Кн. 2. – С. 56.

1008. Самойлович Н.И., Буняковский А.В. Внутренняя торговля и ярмарки России / Н. И. Самойлович, А.В. Буняковский // Штейн // Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с прил. общ. карты фабрич.-завод. пром-сти Российской Империи / изд. Департ. торговли и мануфактур М-ва финансов; [под ред. Д.И. Менделеева]. – СПб.: Тип. В.С. Балашева и К., 1893. – С. 232–252.

1009. Сартор В. Жизненный узел. Зерновой экспорт России в XIX – начале XX в. Структурные особенности и причины зависимости экономики России / Вольфганг Сартор // Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета. – 2011. – №5. – С. 226–232.

1010. Сартор В. Зерновой экспорт России и торговые дома Маса и Дрейфуса / В. Сартор // История предпринимательства в России в начале века / Под ред. А.Д. Дмитриева, А.А.Семенова. – СПб., 2008. – Вып. 4. – С. 216–245.

1011. Сартор В. Международные фирмы в Российской империи, 1800–1917 гг. / В. Сартор // Экономическая история: Ежегодник. 2005. – М., 2005. – С. 108–151.

1012. Сартор В. Хлебные экспортеры Черноморско-Азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / Вольфганг Сартор // Грещке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 157–208.

1013. Сидоров А.Л. Граф С.Ю. Витте и его «Воспоминания» / А.Л. Сидоров // Витте С.Ю. Воспоминания: в 3 т. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 1 (1849–1894 гг.). – С. V.

1014. Симонова М.С. Отмена круговой поруки / М.С. Симонова // Исторические записки: историческая литература. – М.: Наука, 1969. – Т. 83. – С. 159–195.

1015. Скальковский А.А. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края / А.А. Скальковский // Журнал Министерства внутренних дел. – 1855. – №4. – Отд. III. – С. 103.

1016. Слепнев И. С.Ю. Витте и железнодорожная тарифная реформа 8 марта 1889 года: К вопросу о балансе предпринимательских интересов и экономической политики / И. Слепнев // Отечественная история. – М., 1998. – №5. – С. 20–32.

1017. Соболев М. Экономическое значение русско-германского договора / М. Соболев // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 2. – С. 27–28.

1018. Сокирко О. Імперсько-радянський феодалізм / О. Сокирко // Український тиждень. – 2013. – №27 (295). – С. 22–25. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/83745/PrintView>.

1019. Сосницкий Л. Состояние кооперативного дела Подольской губернии / Л. Сосницкий // Кооперативный листок. – 1910. – №1. – С. 11–14.

1020. Сперанский Н. Местная самодеятельность и бюджет департамента земледелия / Н. Сперанский // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 1. – С. 86–102.

1021. Степаненко В.В. Експорт промислової та сільськогосподарської продукції й сировини через порти Північного Причорномор'я / В.В. Степаненко // Херсонський державний університет. Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 21. – С. 161–168.

1022. Степаненко В.В. Одеський порт у системі зовнішньоекономічних зв'язків українського Причорномор'я з країнами зарубіжжя на початку ХХ ст. (1900–1914 рр.) / В.В. Степаненко // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Випуск 8. – С. 270–279.

1023. Степаненко В.В. Створення Херсонської торгової біржі та хлібний експорт Херсону у 1901–1914 рр. / В.В. Степаненко // Херсонський державний університет. Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 19. – С. 179–183.

1024. Стопневич Б. Промышленность и сельское хозяйство Подолии / Б. Стопневич // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №1. – С. 7–11.

1025. Субботин Ю.Ф. Внешняя торговля России XIX – начала XX в. Итоги и задачи исследования / Ю.Ф. Субботин // Внешняя политика России. Историография. – М.: Наука, 1988. – С. 103–126.

1026. Темірова Н.Р. Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку XX століття / Н.Р. Темірова // Український селянин: праці науково-дослідного інституту селянства / Ін-т історії України НАН України, Науково-дослідний ін-т селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 3 Спеціальний: Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії 17–18 травня 2001 року. – С. 200–208.

1027. Тимирязев В. Германская торгово-экономическая политика и наши торговые договоры с Германией / В. Тимирязев // Биржевые ведомости. – 1915. – 14 февраля.

1028. Тимирязев В.И. Обзор системы русского таможенного тарифа / В.И. Тимирязев // Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с прил. общ. карты фабрич.-завод. пром-сти Российской Империи / изд. Департ. торговли и мануфактур М-ва финансов; [под ред. Д.И. Менделеева]. – СПб.: Тип. В.С. Балашева и К, 1893. – С. 141–183.

1029. Туган-Барановский М.И. Торговый договор с Германией и интересы русского сельского хозяйства (доклад) / М.И. Туган-Барановский // Русский экспорт. – 1912. – №4/5. – С. 151.

1030. Удовиченко П. Доходы и расходы земств 40 губерний по сметам на 1913 г. (По данным статистического отделения Департамента окладных сборов) / П. Удовиченко // Горно-заводское дело. – 1915. – №29. – С. 11459.

1031. Удовиченко П. К реформе нашей налоговой системы / П. Удовиченко // Горно-заводское дело. – 1915. – №19. – С. 10975–10976.

1032. Удовиченко П. Ценность облагаемых земством недвижимых имуществ Екатеринославской губернии за сметой на 1914 год / П. Удовиченко // Горно-заводское дело. – 1915. – № 14. – С. 10788.

1033. Челинцев А. Перемены в хлебной продукции европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства / А. Челинцев // Агрономический

журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 7. – С. 49.

1034. Шандра І.О. Митні тарифи на промислові товари в роботі представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина ХІХ ст.) / І.О. Шандра // Дев'ята Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (29–30 жовтня 2015 р., Дніпропетровськ). Тези доповідей. – К., 2015. – С. 83–85.

1035. Шандра І.О. Система представництва інтересів промислової еліти Донбасу та Придніпров'я в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / І.О. Шандра // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 8 (50). – С. 185–191.

1036. Шатан Е. К задачам железнодорожного строительства на Юге России // Промышленность и торговля. – 1916. – №10. – С. 293–294.

1037. Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині ХІХ ст. / А.М. Шевченко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 11. – С. 179–186.

1038. Шевченко В.М. Проблеми еволюції українського земельного ринку 80–90-х рр. ХІХ ст. / В.М. Шевченко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 48. – С. 60–68.

1039. Шепелев Л.Е. Рабочий вопрос на страницах журнала «Промышленность и торговля» (1908–1917 гг.) / Л.Е. Шепелев // Исторический факультет Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Article/shepelev.htm>.

1040. Шлевкова Т.В. И.И. Янжул о таможенной и налоговой политике в дореволюционной России / Т.В. Шлевкова // Гуманитарные научные исследования. – Март 2014. – №3. – Режим доступа: <http://human.snauka.ru/2014/03/6109>.

1041. Шляхов О.Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О.Б. Шляхов // Проблеми історії України ХІХ

– початку ХХ ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 12. – С. 25–36.

1042. Штейн А.И. Обзор внешней торговли. / А.И. Штейн // Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с прил. общ. карты фабрич.-завод. пром-сти Российской Империи / изд. Департ. торговли и мануфактур М-ва финансов; [под ред. Д.И. Менделеева]. – СПб.: Тип. В.С. Балашева и К., 1893. – С. 184–231.

1043. Штейнгель Е.А. О некоторых существенных причинах нашего хлебного кризиса и возможного его устранения в будущем / Е.А. Штейнгель // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1895. – Т. 1. – №1/3. – С. 63–77.

1044. Янсон Ю.Е. Хлебная торговля на Волыни / Ю.Е. Янсон // Хлебная торговля на самовывозных рынках. – СПб., 1870. – Вып. 5. – С. 177–335.

1045. Яснопольский Л. Значение русско-германского торгового договора / Л. Яснопольский // Труды Юго-Западного отделения экспортной палаты. – К., 1913. – Вып. IX. – С. 5–8.

1046. Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов в России: опыт финансово-статистического исследования / Н. Яснопольский // Университетские известия. – 1890. – №1/2. – С. 1–18.

1047. Berend I., Ranki G. Underdevelopment in Europe the context of East-West relations in the 19th century / I. Berend, G. Ranki // *Studia historica*. – Budapest: Akad. Kiadó, 1980. – №158. – P. 25–26.

1048. Collins D.N. The Franco-Russian Alliance and Russian Railways, 1891–1914 / D.N. Collins // *The Historical Journal*. Vol. 16. – 1973. – №4. – P. 777–788.

1049. Crisp O. Russia, 1860–1914 / O. Crisp // *Banking in the Early Stages of Industrialization*. Ed.R. Cameron. – New York: Oxford University Press, 1967. – P. 183–228.

1050. Falkus M. Russia and the International Wheat Trade, 1861–1914 / M. Falkus // *Economica*. New Series. – Nov. 1966. – Vol. XXXIII. – P. 416–429.

1051. Gay J.E. Anglo-Russian Economic Relations / J.E. Gay // The Economic Journal. Vol. 27. – London, 1917. – №106. – P. 213–237.

1052. Heyking A. The Economic Resources of Russia, with Special Reference to British Opportunities / A. Heyking // Journal of the Royal Statistical Society. Vol. LXXX. Part II. – London, 1917. – №3 (March). – P. 187–221.

1053. Johnston Ch. The Russo-German Tariff War / Ch. Johnston // The Economic Journal. Vol. 4. – London, 1894. – №13. – P. 136–139.

1054. Pylypenko O. The Nezhin Greek brotherhood in the XVII – XIX centuries (Ukraine) / O. Pylypenko // Ο Ελληνικός κοσμος ανα' μεσα στην ανατωλη και τη Δυση' 1453–1981. Τομος Β. – Αθηνα, 2002. – Σ. 45–50.

7. Довідково-словникові видання, навчальна література

1055. Анисимов В.И. Экономическая география России: Лекции, чит. в Моск. коммер. ин-те в 1909–1910 акад. г. / В.И. Анисимов. – Москва: кн. маг. «Высш. шк.», т-ва студ. М.К.И., 1915. – Вып. 1. – 175 с.

1056. Антонова С.И. Статистические источники по истории СССР периода капитализма: учебное пособие / С.И. Антонова. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1968. – 634 с.

1057. Блій Г. де, Муллер П., Шаблій О. Географія: світи, регіони, концепти: Підручник для студентів вузів / Г. де Блій, П. Муллер, О. Шаблій. – К.: Либідь, 2004. – 740 с.

1058. Бородкин Л.И., Валетов Т.Я., Володин А.Ю. и др. Динамика экономического и социального развития Российской империи в XIX – XX вв. Научно-справочное издание / Под ред. Л.И. Бородкина / Л.И. Бородкин, Т.Я. Валетов, А.Ю. Володин, И.М. Гарскова, Т.Ф. Измestьева, А.В. Дмитриева, С.А. Саломатина. – М.: Изд-во МГУ, 2012. – 426 с.

1059. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2 т. / Джузеппе Боффа. – М.: Международные отношения, 1990. – Т. 1. – 629 с.

1060. Гіффорд К. Велика ілюстрована енциклопедія географії / К. Гіффорд. – К.: Махаон-Україна, 2005. – 496 с.: іл.
1061. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.: іл., карт.
1062. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації. ХІХ–ХХ ст. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
1063. Дорошенко Д.І. Історія України: у 2 т. / Д.І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – Т. 2: Від половини 17 століття. – 349 с.
1064. Ионичев Н.П. Внешние экономические связи России (IX – начало XX века): учебное пособие для студентов вузов по экон. спец. / Н.П. Ионичев. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 399 с.
1065. История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Харьковская область / Редкол.: Пред. П.Т. Тронько, Н.А. Сероштан; Институт истории АН СССР. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1976. – 722 с.; 12 л., ил.
1066. История рабочих Донбасса. В 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 1. – 326 с.
1067. История рабочих Донбасса. В 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 2. – 431 с.
1068. История СССР: с древнейших времен до наших дней: в 2-х сер.: в 12-ти т. / АН СССР, Ин-т истории; ред. Б.Н. Пономарев. – М.: Наука, 1968. – Т. 6: Россия в период империализма, 1900–1917 гг. / ред. А.Л. Сидоров. – 854 с.: ил., карты.
1069. История СССР: с древнейших времен до наших дней: в 2-х сер.: в 12-ти т. / АН СССР, Ин-т истории; ред. Б.Н. Пономарев. – М.: Наука, 1967 – Т. 7: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР, 1917–1920 гг. / ред. И.И. Минц. – 751 с.: ил., карты.
1070. История XIX века: пер. франц. Т. 7. Конец века. 1870–1900. Ч. 1 / Под ред. профессоров Лависса и Рамбо. – 2-е изд., испр. и доп. / Под ред. проф. Е.В. Тарле. – М.: Соцэкгиз, 1939. – 639 с.

1071. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Донецька область. / Ред. кол. тому: Пономарьов П.О. (гол. редкол.), Кобець Г.П. (заст. гол. редкол.), Сабіна А.М. (відп. секр. редкол.) та ін. / АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.
1072. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко; 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2003. – 486 с.: ил.
1073. Коляда І., Кириєнко О., Милько В. Століття революцій, капіталу та імперій. Нариси з нової історії (кінець XVIII ст. – XIX ст.) / За заг. ред. О.П. Реєнта / І. Коляда, О. Кириєнко, В. Милько. – К. [б.в.], 2014. – 320 с.
1074. Кривченко Г.О. Нариси світового господарства. Огляд господарського стану головних країн світу / Г.О. Кривченко. – Харків: Книгоспілка; Київ: Київ-друк, 1928. – 376 с.
1075. Кривченко Г.О. Словник економічної термінології / Г.О. Кривченко. – Харків: Радянська школа, 1931. – 134 с.
1076. Крихунов В.Н. Таможенная политика России и ее экономическая эффективность 1877–1914 гг.: учеб. пособие / В.Н. Крихунов. – М.: Русина, 1999. – 231 с.
1077. Лаврентьев Д.К. Торговое право, вексельное и морское: крат. курс для учащихся и самообразования / Д.К. Лаврентьев. – М.: изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1913. – VIII, 415 с., [4] л. табл.
1078. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко. – К.: Вікар: Знання, 1999. – 737 с.
1079. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [в 2 т.] / І. Лисяк-Рудницький; [упоряд. Я. Грицак]; Центр досліджень історії ім. П. Яцика Канадського ін-ту українських студій Альберт, ун-ту. – К.: Основи: Ін-т держ. упр. та місцевого самоврядування при Кабміні України, 1994. – Західна історіографія України; вип. 1. – Т. 1 [пер.: М. Бадік та ін.]. – 530 с.: порт.
1080. Литвин В. Історія України: підручник / В. Литвин / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2013. – 991 с.

1081. Лунский Н.С. Пособие для изучения торговой практики / Н.С. Лунский. – Одесса: Тип. Г.М. Левинсона, 1900. – 296, XXXVI с.: ил.
1082. Маслов П. Общедоступный курс истории народного хозяйства: от первобытных времен до XX-го столетия / П. Маслов. – 4-е изд. – Петроград: Гос. изд-во, 1923. – 213 с.
1083. Павко А.І. Історія України: 1900 – лютий 1917 р.: навчальний посібник для студ. вузів / А.І. Павко. – Київ: Вид-во «Іван Федоров», 1997. – 184 с.
1084. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. / Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1: До середини XVII століття. – 640 с.: іл.
1085. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. / Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2: Від середини 17 століття до 1923 року. – 608 с.: іл.
1086. Пономарев Н.В. Учебник сельскохозяйственной и торговопромышленной статистики России: курс сред. учеб. заведений / сост. Н.В. Пономарев. – СПб.: Издание картографического заведения А. Ильина, 1882. – III, 279, [1] с.
1087. Россия. Полное географическое описание нашего отечества: настол. и дорож. кн. для рус. людей: в 20 т. / под ред. В.П. Семенова и под общ. рук. П.П. Семенова и В.И. Ламанского; сост.: Б.Г. Карпов и др. – СПб.: издание А.Ф. Девриена, 1903. – Т. 7: Малороссия: Черниговская, Полтавская и Харьковская губернии. – IX, 517 с., [5] л. к., ил.
1088. Рубакин Н.А. Россия в цифрах: страна, народ, сословия, классы: опыт стат. характеристики сословно-классового состава населения рус. государства: (на основании офиц. и науч. исслед.) / Н.А. Рубакин. – СПб.: Изд-во «Вестника Знания» (В.В. Битнера), 1912. – 216 с.
1089. Філіпенко А.С. Міжнародні економічні відносини: історія: Підручник / А.С. Філіпенко. – К.: Либідь, 2006. – 392 с.
1090. Чупров А.И. История политической экономии: лекции / Александр Иванович Чупров. – 3-е изд., перепечатанное без изменений. – М.: Типография Шутака, 1908. – 216 с.

1091. Щадилов О. Економічна політика України / О. Щадилов. – Б.м.: Вид-во ЦК Селянської спілки, 1919. – 30 с.

8. Дисертації, автореферати дисертацій

1092. Абезгауз С.А. Торговая политика России и ее европейские партнеры конца XIX – начала XX в.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С.А. Абезгауз. – СПб., 2008. – 23 с.

1093. Абезгауз С.А. Торговая политика России и ее европейские партнеры конца XIX – начала XX в.: дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С.А. Абезгауз. – СПб., 2008. – 181 с.

1094. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М. Власенко. – Х., 1998. – 17 с.

1095. Вовчук Л.А. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.А. Вовчук. – Черкаси, 2014. – 20 с.

1096. Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин (I половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Гордуновський. – Черкаси, 2000. – 20 с.

1097. Гранков Л.М. Морской торговый флот и внешнеторговая политика России. XVIII – первая половина XX вв.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Л.М. Гранков. – М., 2009. – 21 с.

1098. Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.О. Гринчак. – Дніпропетровськ, 2008. – 21 с.

1099. Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902–1905 гг.: дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Г.М. Дейч. – Ленинград, 1946. – 246 с.

1100. Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в XVIII–XIX вв.: автореф. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.А. Золотов. – Ростов н/Д, 1966. – 47 с.

1101. Капаев М.А. Германские капиталы в машинно-металлургическом комплексе Российской империи в 90-е гг. XIX – начале XX века: дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М.А. Капаев. – Саранск, 2010. – 171 с.

1102. Кривопішин О.М. Південно-Західні залізничі України на теренах України в другій половині XIX ст.: досвід акціонування та структурних перетворень: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Кривопішин. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 37 с.

1103. Кругляк Б.А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Б.А. Кругляк. – К., 1993. – 33 с.

1104. Лебедев Н.А. Таможенная политика в системе экономической политики государства – сущность, этапы, результаты: На примере России XIX в.: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. экон. наук: 08.00.01 «Экономическая теория» / Н.А. Лебедев. – М., 2002. – 47 с.

1105. Марциновский П.Н. Крым в международной торговле (1856–1914 гг.): дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / П.Н. Марциновский. – Симферополь, 1997. – 192 с.

1106. Михайлик А.О. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861–1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.О. Михайлик. – Чернівці, 2006. – 20 с.

1107. Пилипенко О.Є. Українські землі в системі зовнішніх торговельно-економічних зв'язків Російської імперії у 1861–1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Є. Пилипенко. – К., 2010. – 36 с.

1108. Сідаков А.Ю. Внешнеторговая и таможенная политика России в XIX веке: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. экон. наук: 08.00.01 «Экономическая теория» / А.Ю. Сідаков. – Владикавказ, 2004. – 22 с.

1109. Скиданова А.В. Розвиток стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.В. Скиданова. – Х., 2010. – 20 с.

1110. Скиданова А.В. Розвиток стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.В. Скиданова. – Х., 2010. – 261 с.

1111. Степаненко В.В. Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Степаненко. – Миколаїв, 2006. – 20 с.

1112. Степаненко В.В. Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Степаненко. – Миколаїв, 2006. – 261 с.

1113. Решетченко Д.В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796–1853 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д.В. Решетченко. – К., 2009. – 210 с.

1114. Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація на півдні України в кінці XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.В. Цибуленко. – Дніпропетровськ, 1997. – 25 с.

1115. Шаулов О.Л. Железнодорожная тарифная политика царизма в 1860–1890 гг. на примере перевоза хлебных грузов: автореф. на соискание учен. степени

канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О.Л. Шаулов. – Ростов-на-Дону, 1972. – 25 с.

1116. Ярославська Л.П. Інтенсифікація сільського господарства Правобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.П. Ярославська. – Черкаси, 2012. – 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Формування світового продовольчого ринку і торгівля Російської імперії з провідними країнами світу (кінець XIX – початок XX ст.)

Додаток А.1

**Протяжність залізниць по континентах (1892, 1905–1909 рр., у км)
[405, с. 2702; 713, с. 100]**

Континент	1892 р.	1905 р.	Абсолют. приріст	% при- росту	1909 р.	Приріст за 1905– 1909 рр.	% при- росту	Приріст за 1892– 1909 рр.	% при- росту
Європа	227 516	309 806	82 290	36,2	329 691	19 885	6,4	102 175	44,9
Америка	341 071	460 196	119 125	34,9	513 824	53 628	11,6	172 753	50,65
Азія	36 824	81 421	44 597	121,1	99 436	18 015	22,1	62 612	170
Африка	10 512	26 210	15 698	149,3	33 481	7 271	27,7	22 968	218,5
Австралія	20 146	28 069	7923	39,3	30 316	2 247	8,0	10 170	50,5
Загалом	636 069	905 702	269 633	42,4	1 006 748	101 046	11,2	370 678	58,3

Додаток А.2

Імпорт в Англію м'ясних продуктів без урахування імпорту живих тварин (1897–1911 рр.) [505, с. 43]

Роки	Вага (пуди)	Вартість (млн руб.)
1897–1901	17 139 564	440
1902–1906	17 982 898	440
1907–1911	19 901 122	500

Додаток А.3

Економічне і фінансове становище Британської імперії у 1913 р.
[387, с. 9623]

Континент	Населення	Дохід (млн руб)	Витрати (млн руб)	Ввіз (млн руб)	Вивіз (млн руб)
Європа	462 70 630	1893	1891	8457	6983
Азія	323 865 930	992	934	2396	2600
Африка	37 990 220	256	256	622	851
Америка	10096 860	394	278	1597	970
Австралія	6 531 510	709	773	1022	987
Загалом	424 775 150	4 244	4 132	14 094	12 391

Додаток А.4

Експорт збіжжя з Російської імперії до Франції (1911–1912 рр.)
[261, с. 67]

Зернова культура	1912 р.			
	Тис. пудів	Питома вага (%)	Тис. пудів	Питома вага (%)
Пшениця	29 579	58,5	28 432	65,0
Ячмінь	856	1,7	4 830	11,1
Овес	11 004	21,8	5 479	12,5
Кукурудза	5 578	11,0	2 160	4,9
Інші хліби	3 554	7,0	2 850	6,5
Загалом	50 571	100	43 750	100

Додаток А.5

Німецький експорт та імпорт у 1910–1911 рр.(млн руб)
 [383, с. 9397–9398]

Країна, територія	Ввіз		Вивіз	
	1910 р.	1911 р.	1910 р.	1911 р.
Бельгія	163	170	195	206
Данія	79	90	112	109
Франція	264	275	274	301
Греція	10	12	8	9
Великобританія	383	404	551	570
Британські колонії	447	451	140	147
Італія	137	142	162	174
Голландія	222	241	275	296
Норвегія	25	27	60	62
Австро-Угорщина	380	370	411	459
Португалія	11	13	16	20
Румунія	34	54	33	45
Росія з Фінляндією	706	834	310	356
Швеція	82	91	95	96
Швейцарія	87	90	226	241
Іспанія	70	82	36	14
Туреччина	34	35	52	56
Єгипет	47	50	17	24
Китай	47	51	33	36
Японія	18	19	45	56
США	594	672	316	320
Центральна Америка	25	34	36	38
Південна Америка	424	460	231	268

Додаток А.6

Кількість і ціна зернових культур, ввезених до Італії з Російської імперії у 1911–1912 рр. [261, с. 67]

Зернова та зернобобова культура	1912 р.	1911 р.
	Тис. руб.	
Пшениця	49 396	47 914
Ячмінь	496	608
Овес	845	84
Кукурудза	106	937
Квасоля і боби	277	194
Загалом	51 120	49 737

Додаток Б

**Розвиток видобувної та металообробної промисловості Російської імперії
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Додаток Б.1

**Видобуток мінерального палива у Російській імперії в 1893–1912 рр. та
імпорт кам'яного вугілля й коксу для потреб різних споживачів (млн пуд.)
[377, с. 7446]**

Рік	Донецький басейн	Домбровський басейн (Царство Польське)	Уральські родовища	Підмосковний басейн	Імпорт вугілля й коксу
1893	240	193	16	11	105
1894	296	205	17	12	120
1895	298	225	18	10	118
1896	312	224	22	10	121
1897	415	230	22	12	129
1898	462	249	23	10	154
1899	563	242	22	14	238
1900	672	252	23	18	240
1901	675	257	32	16	192
1902	655	259	33	13	179
1903	707	292	30	13	183
1904	799	288	31	13	202
1905	785	218	30	13	226
1906	869	282	43	19	237
1907	1061	330	33	21	221
1908	1115	338	46	20	244
1909	1089	347	41	15	241
1910	1019	341	43	14	259
1911	1218	360	42	11	275
1912	1300	394	–	13	306

Додаток Б.2

Структура металообробної промисловості Російської імперії у
1900–1908 рр. [836, с. 48]

Підгалузі метало- обробної промисловості	1900 р.			1908 р.			Ріст суми виробництва (%)
	Кількість заводів	Сума виробництва (тис. руб.)	Питома вага (%)	Кількість заводів	Сума виробництва (тис. руб.)	Питома вага (%)	
Переробка металів	287	114 473	30,6	380	142 229	33,3	24,2
Випуск різних металевих виробів	690	50 064,2	13,4	673	59 772,3	14	19,4
Ремонт	288	7 140,6	1,9	315	14 038,2	3,3	96,6
Машино-будування	539	20 1916	54,1	552	211 481,8	49,4	4,7
Загалом	1804	373 593,8	100	1 920	427 521,3	100	14,4

Додаток В

Протекціонізм у зовнішньоекономічній політиці Російської імперії кінця

XIX – початку XX ст.

Додаток В.1

Зростання митних ставок конвенційного тарифу 1904 р. порівняно з договором 1894 р. (руб. та коп. за пуд) [762, с. 170–193]

Товари	Тариф 1894 р.	Тариф 1904 р.	% зростання
Крохмаль	1 р. 95 к.	2 р. 10 к.	8
Оброблене хутро	18 р.	50 р.	178
Столярні вироби з деревини	2 р. 20 к.	3 р.	11
Фарфорові вироби (майоліка)	4 р. 95 к.	7 р.	41
Йодисті сполуки	2 р. 25 к.	20 р.	788
Бромистий калій і натрій	2 р. 25 к.	5 р.	122
Азотно-вісмутова сіль	2 р. 25 к.	4 р.	78
Хімічні й фармпрепарати	2 р. 25 к.	4 р.	78
Чавунні (луджені) вироби	2 р. 10 к.	4 р. 20 к.	100
Поліровані вироби із заліза	2 р. 10 к.	4 р. 20 к.	100
Лопати, вила, граблі	1 р. 65 к.	1 р. 80 к.	9
Двигуни, парові машини, паровози, компресори	2 р. 70 к.	3 р. 20 к.	19
Металообробні верстати	2 р. 10 к.	4 р. 20 к.	100
Мідні сплави	6 р. 48 к.	8 р.	23
Запасні частини машин	6 р. 48 к.	8 р.	23
Електротехнічні вимірні прилади	9 р.	12 р.	33
Папір і вироби з нього	13 р. 12 к.	14 р. 50 к.	11
Шерстяні тканини (за фунт)	1 р. 57 к.	2 р.	27

Додаток В.2

Відсоток митного обкладення металу і виробів з нього до вартості ввезеного товару в 1908–1912 рр. (коп. за пуд) [485]

Імпортний товар	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Чавун звичайний	97,7	100	98	25,6	24
Штабове і сортове залізо різне	72,7	71,3	67,9	65,2	60,6
Листове залізо різне	90	92	91	87,3	81,4
Залізо тонше 0,5 мм	115,3	124,7	125	120	111
Штабова і сортова сталь різна	81,4	95,3	93,5	93,8	83,8
Листова сталь різна	86,3	89,5	89,5	86,2	81,2
Сталь тонше 0,5 мм	114,4	125	125,7	120	108,7
Сталеві рейки	82,8	95,2	100	100	89,5

Додаток В.3

Співвідношення вартості ввізних товарів з їх митним обкладенням в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. [845]

Роки	% мита до вартості товарів
1866–1870	14,98
1876–1880	16,32
1886–1890	28,66
1896–1900	34,97
1901–1905	36,56
1906–1908	31,58

Додаток В.4

Співвідношення вартості ввізних товарів з їх митним обкладенням у країнах Європи і США (%)

Країна	% митного обкладення
Голландія	0,4
Бельгія	1,0
Швейцарія	4,4
Великобританія	4,9
Франція	8,4
Італія	10,5
Німеччина	14,3
США	25,2
Російська імперія	83,9

Додаток В.5

Співвідношення вартості ввізних товарів з їх митним обкладенням у країнах Європи і США на початку ХХ ст. (%) [484]

Країна	% митного оподаткування	
	1906–1910 рр.	1912 р.
Великобританія	6,1	5,7
Австро-Угорщина	7,3	7,5
Німеччина	7,8	8,4
Франція	8,0	8,2
Італія	10,0	9,6
США	22,3	18,5
Російська імперія	30,5	28,2

Додаток В.6

Рівень митних тарифів різних країн (% від вартості товарів)

Країна	Життєві припаси	Сировина і напівфабрикати	Готові вироби
Російська імперія	67	22	27
Німеччина	19	3	9
Франція	22	3	8
Великобританія	–	0,1	0,1

Додаток Г

Сільськогосподарський розвиток Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Додаток Г.1

Динаміка росту поголів'я великої рогатої худоби в європейській частині Російської імперії у пореформений період [968, с. 25–41]

Рік	Поголів'я великої рогатої худоби (млн голів)	Рік	Поголів'я великої рогатої худоби (млн голів)
1861	29,7	1905	33,7
1881	21,6	1906	32,0
1882	23,6	1907	31,1
1888	24,6	1908	30,8
1890	32,2	1909	31,5
		1910	31,3

Додаток Г.2

Розподіл Селянським банком земель між різними категоріями покупців [966, с. 24]

Рік	Куплено селянами у банку або за його посередництва	Куплено одноосібно	Куплено товариствами
	тис. дес.	%	%
1906 р.	522,7	1,6	98,4
1907 р.	932,8	1,8	98,2
1908 р.	1019,0	14,9	85,1
1909 р.	1227,1	41,0	59,0
1910 р.	1549,7	55,8	44,2
1911 р.	1397,6	60,9	39,1
1912 р.	943,2	–	–
Загалом	7592,1	36,0	64,0

Додаток Г.3

Зростання виробництва збіжжя у Російській імперії в 1896–1910 рр.
[967, с. 11]

Роки	Виробництво збіжжя
1896–1900	109
1901–1905	129
1906–1910	133

Додаток Г.4

Поголів'я худоби у Російській імперії у 1888 і 1910 рр. (млн голів)
[967, с. 11]

Худоба	Поголів'я			На 100 душ сільського населення		
	1888 р.	1910 р.	%	1888 р.	1910 р.	%
Коні	25,9	33,2	28,18	23,8	23,5	-1,26
Велика рогата худоба	32,9	51,2	55,60	30,2	36,3	20,19
Вівці й кози	65,7	79,2	20,54	60,3	56,1	-7,0
Свині	11,5	13,4	16,52	10,6	9,5	-10,38

Додаток Д
Вплив урядової політики на товарність сільського господарства України
(початок ХХ ст.)

Додаток Д.1

Витрати з державного бюджету на розвиток сільського господарства у
1901–1913 рр. [531]

Рік	Департамент державного майна		Переселенський відділ		Департамент землеробства	
	тис. руб.	%	тис. руб.	%	тис. руб.	%
1901	11 167	100	19 159	100	4672	100
1909	15 324	137	23 277	121	5436	116
1910	20 946	188	24 930	130	7695	165
1911	22 967	205	27 103	141	16 375	250
1912	24 803	222	27 120	141	22 040	472
1913	26 919	241	27 525	144	29 427	632

Додаток Д.2

Структура фінансових витрат Департаменту землеробства у 1911 р.
[1020, с. 86–102]

Установа	Витрати (тис. руб.)
Центральні відомства	1928,2
Земства	3930,2
Сільськогосподарські товариства	1346,7
Місцеві урядові агенти і відомчі установи	5368,0
Землевпорядкувальні комісії	2134,3
Інші особи й установи	665,1
Загалом	15 372,6

Додаток Д.3

Фінансування Департаментом землеробства земських губерній України у 1911 р. [1020, с. 92]

Губернія	Земства		с/г товариства		Місцеві агенти і відомчі установи		Витрати на губернію (крім кредиту на агропомогу при землевпорядкуванні)
	тис. руб.	%	тис. руб.	%	тис. руб.	%	
Катеринославська	104,3	32,4	15,0	4,6	201,1	62,4	321,9
Полтавська	108,6	53,3	52,0	25,5	36,7	18,0	203,4
Харківська	141,6	38,9	79,4	21,8	135,1	37,1	363,5
Херсонська	74,8	33,1	28,0	12,4	94,0	41,7	225,4
Чернігівська	73,5	49,7	9,4	6,3	55,4	37,5	147,8
Таврійська	42,6	15,0	10,2	3,6	227,9	80,3	283,7

Додаток Д.4

Фінансові витрати уряду на земельну й агрокультурну політику у 1903–1910 рр. [833, с. 7–8]

Об'єкти фінансування	1903 р.		1907 р.		1908 р.		1909 р.		1910 р.	
	тис. руб.	%	тис. руб.	%	тис. руб.	%	тис. руб.	%	тис. руб.	%
Землевпорядкування	1296	13	5111	24	9572	29	13 646	32	20 015	37
Переселення	3144	33	12 153	57	18 500	56	22 381	53	24 488	45
Уся земельна політика	4440	46	17 264	81	28 072	85	36 027	85	44 503	82
С/г освіта	2077	22	2202	10	2510	8	2659	6	3360	6
Меліорація	786	8	454	2	682	2	1092	3	2071	4
Решта галузей	2357	24	1557	7	1729	5	2429	6	4453	8
Уся агрокультурна політика	5220	54	4214	19	4921	15	6180	15	9884	18
Усі с/г заходи	9660	100	21 508	100	32 993	100	42 207	100	54 387	100
%	100	–	222	–	342	–	437	–	563	–

Додаток Е

Російсько-іранський товарообмін у 1901–1911 рр.

Додаток Е.1

Товарообмін Російської імперії з Іраном протягом 1905–1909 рр. (у бавовняній промисловості, тис. руб.) [731, с. 77]

Рік	Експорт бавовняної тканини в Іран		Імпорт бавовни з Ірану в Російську імперію	
	Вартість	Відносні числа	Вартість	Відносні числа
1905	8743,9	100	5660,4	100
1906	10 096,0	115	6579,2	116
1907	8595,1	98	7880,1	139
1908	8156,1	93	6832,1	120
1909	12 423,6	142	8712,6	155

Додаток Е.2

Експорт в Іран із Російської імперії продукції текстильної, металургійної та сірникової промисловості у 1901/1902–1910/1911 рр. (в іранських кранах (кран \approx 17,5–18 коп.)) [731, с. 128–129, 132–135]

Стаття експорту	Роки		1903/1904		1908/1909		1910/1911	
	1901/1902							
Бавовняні тканини з усіх країн в Іран	116 824 797	%	132 781 287	%	128 677 667	%	139 075 557	%
Бавовняні тканини з Російської імперії в Іран	37 293 499	31	59 491 172	44,8	38 404 318	29,8	54 190 721	38,9
Металеві вироби з усіх країн в Іран	953 829	%	2 867 490	%	1 973 618	%	5 464 757	%
Металеві вироби в Іран з Російської імперії	760 663	79,7	210 061 173,7	73,7	1 297 763	65,7	1 695 530	31,0
Сірники з усіх країн в Іран	1 378 386	%	2 269 992	%	2 041 842	%	3 418 233	%
Сірники в Іран з Російської імперії	473 814	34,3	670 772	29,5	1 419 820	69,5	221 580	64,4

Додаток Ж

Імпорт промислових товарів до Російської імперії у 1911 р.

Ввезення до Російської імперії промислової продукції з різних країн у 1911 р. (тис. руб.) [619, с. 31]

Промислова продукція	Увесь ввіз	Великобританія	Німеччина	Франція	Голландія	США	Швеція	Японія
I. Кам'яне вугілля	33 798	18 631	13 106	250	266	71	4050	607
II. Метал								
1. Чавун	2786	856	1455	95	54	7	56	–
2. Залізо	3338	79	2062	49	33	1	234	9
3. Сталь	1078	287	463	22	34	4	60	–
4. Олово	8550	3107	1967	306	2574	16	19	2
5. Мідь, нікель	8521	1839	4176	530	871	881	–	–
6. Цинк	4917	463	3906	17	379	–	–	–
7. Свинець	5728	2293	2295	328	373	114	–	–
<i>Разом</i>	<i>34 918</i>	<i>8924</i>	<i>16 324</i>	<i>1347</i>	<i>4318</i>	<i>1023</i>	<i>369</i>	<i>11</i>
III. Машини								
1. Машини з чавуну, заліза, сталі	75 276	14 918	51 074	495	309	3756	1165	9
2. Прості сільськогосподарські машини	20 750	1019	7435	–	–	8303	1601	–
3. Складні сільськогосподарські машини	24 360	4346	3675	–	–	14 411	1276	–
4. Частини машин	12 759	2294	7985	101	55	1324	187	–
<i>Разом</i>	<i>133 145</i>	<i>22 577</i>	<i>70 169</i>	<i>596</i>	<i>364</i>	<i>27 794</i>	<i>4229</i>	<i>9</i>
IV. Хімічна і фармацевтична продукція								
1. Хімічна продукція	20 805	2320	14 030	1097	1210	57	93	61
2. Фармацевтична продукція	2304	163	1694	285	6	–	–	–
<i>Разом</i>	<i>23 109</i>	<i>2483</i>	<i>15 724</i>	<i>1382</i>	<i>1216</i>	<i>57</i>	<i>93</i>	<i>–</i>
Загалом	224 970	52 615	115 323	3575	6164	28 945	8741	61

Додаток 3

**Експорт з Російської імперії цукру, кукурудзи та вершкового масла
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Додаток 3.1

Вивезення цукру з Російської імперії у 1911–1912 рр. (пудів) [71, арк. 1]

Країна	Цукровий пісок	Рафінад	Разом
Європейський кордон			
Австро-Угорщина	47 672	–	47 672
Великобританія	15 306 185	–	15 306 185
Болгарія	7973	9216	17 189
Німеччина	2 382 532	–	2 382 532
Італія	7	–	7
Китай	1 612 904	37 337	1 650 241
Норвегія	37 658	–	37 658
Туреччина	3 479 500	22 127	3 501 627
Швейцарія	69 067	6	69 073
Фінляндія	2 919 834	90 284	3 010 118
Азіатський кордон			
Туреччина	8565	95 849	104 414
Іран	898 328	4 459 737	5 358 065
Афганістан	8534	83 124	91 658
Китай	9856	52 730	62 586
Корея	–	8	8
Японія	–	6	6
Загалом	26 788 615	4 850 424	31 639 039

Додаток 3.2

Експорт цукру з Російської імперії у 1911–1913 рр. [454, с. 253]

Обсяг і вартість	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Європейський кордон			
Тисяч пудів	22 851	17 166	3141
Тисяч рублів	48 260	36 383	6198
Азіатський кордон			
Тисяч пудів	4843	5818	5877
Тисяч рублів	18 027	20 285	20 450

Додаток 3.3

Експорт кукурудзи з Російської імперії у 1911–1913 рр. [454, с. 253]

Кукурудза	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Тис. пудів	81 811	46 940	35 508
Тис. руб.	57 474	37 818	25 079

Додаток 3.4

Експорт вершкового масла з Російської імперії у 1896–1913 рр. [257, с. 46]

Рік	Тис. пудів	Тис. рублів
1896–1900	655	7151
1901–1905	2326	29 654
1906–1910	3383	47 731
1910–1913	4629	70 411

Додаток К

**Експорт з Російської імперії продукції тваринництва та птахівництва
(кінець XIX – початок XX ст.)**

Додаток К.1

Експорт з Російської імперії свинячих напівтуш у 1906–1910 рр. [629, с. 469]

Рік	Вага (центнери)	Ціна (фунти стерлінгів)
1906	50 897	168 261
1907	49 003	138 804
1908	28 452	72 404
1909	55 250	170 175
1910	136 021	436 713

Додаток К.2

Експорт курячих яєць із Російської імперії у 1911–1913 рр. [629, с. 476]

Рік	Млн штук	Тис. руб.	% від вартості всього експорту
1911	3682	80 757	5,3
1912	3396	84 661	5,9
1913	3572	90 639	6,4

Додаток К.3

**Експорт продукції птахівництва до Німеччини та Франції у 1912–1913 рр.
(тис. руб.) [624, с. 52]**

Продукція	Експорт у Францію		Експорт у Німеччину	
	1912 р.	1913 р.	1912 р.	1913 р.
Забита птиця	–	11	2357	3573
Курячі яйця	648	3958	23 618	23 642
Загалом	648	3969	25 975	27 215